

50999

50999

M A G Y A R
AKADÉMIAI ÉRTESÍTŐ.

A PHILOSOPHIAI,
TÖRVÉNY- ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYI OSZTÁLYOK
KÖZLÖNYE.

AZ AKADÉMIA RENDELETÉBŐL

SZERKESZTI

CSENGERY ANTAL

AKADÉMIAI JEGYZŐ.

NEGYESEDIK KÖTET

PEST,
EGGENBERGER FERDINÁND M. AKAD. KÖNYVÁRUSNÁL.
1864.

5457

N157.4

23908
MHA 1.959

MAGYAR
AKADÉMIAI ÉRTESÍTŐ.

A PHILOSOPHIAI,
TÖRVÉNY ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
OSZTÁLYOK KÖZLÖNYE.

IV. KÖTET.

1863.

I. SZÁM.

TÖRÖK-MAGYAR VISZONYOK.

RÁTH KÁROLY LEV. TAGTÓL.

NEGVEDIK KÖZLEMÉNY.

12. Egy, a török ellen felállított határőrfalu
a XVII. századból.

A törökök terjeszkedésének meggátlása végett felállított végvárak — kivéven az erdélyi részeken — sohasem lévén kellőleg felszerelve és ellátva a királyok gondatlansága miatt, kiknek fő figyelme a protestánsok elnyomására volt irányozva, a végőrök a kellő felszerelés hiánya miatt nem oltalmazhatták a határokat. Ezért kénytelenek voltak egyházi és világi nagyobb földbirtokos uraink váraik- és kastélyaikat saját költségükön felszerelni, őrséggel ellátni, hogy birtokaikat a török végbeliek pusztításaitól, jobbágyaik elrablásától megoltalmazhassák. Ily őrséget tartott a veszprémi püspök Sümegen, az esztergomi káptalan Sz.-Benedeken Bars megyében, a

zágrábi káptalan Sziszekén, hol mindég két káptalanbeli ur volt a parancsnok; a türjei prépost Türjén Szala megyében, Győr megye Mérgesen, ¹⁾ a gróf Nádasdyak Bodonhelyen és Árpáson Sopron megye szélén. Ilyen erődített helyeket főleg oly tájakon találunk, hol a vár vagy kastély urának nagyobb terjedelmű, jövedelmes birtokai feküdtek. A győri káptalan birván a megye tóközi járásának nagyobb részét, kénytelen volt birtokai védelme tekintetéből a Rába mellett a végörségen Patona helységét határőrfalunak szervezni. De mielőtt ennek belszerkezetét megismertetném, vizsgáljuk azon okokat, melyek a földesuraságot erre kényszerítették.

Rába-Patona másképp Káptalan-Patona Győr megyében fekszik; s igen valószínű, hogy I. István királyunk, ki a többek közt a győri püspökséget és káptalant alapította, ajándékozta a győri káptalannak. Oklevelileg egy 1368-ik évben kiadott határjárásról szóló iratban hozatik fel először, mely a szomszéd Inse (most Encse), Fud (most pusztá) és Patona helységek területét határozza meg s mint a győri káptalan tulajdona említették ²⁾, mely helységnek folytonos birtoklásában találjuk.

1562-ik év előtt a Rábán levő urasági malom a vízar miatt elromolván, miután ez évben oly nagy szárazság uralkodott, hogy a folyók és patakok kiszáradása miatt örölni nem lehetett, s ennek folytán a török ellen felállított győri őrség kenyérben hiányt kezdett szenvedni, Miksa herczeg, a király elsőszülött fia, felszólítja a győri káptalant, hogy engedné meg a malmot királyi költségen felépíteni, s azt mindaddig használni, míg a reá fordított költséget a kincstár ki nem szedi a haszonvétel által. ³⁾

Az igen termékeny s terjedelmes határral bíró Patona helysége a Rába bal partján fekszik. A hódoltság a Rába jobb

¹⁾ A megye 1582-ben építette saját költségén. 1639-ben Göncz Mihály (Győri káptalan VIII. jk. 396.) 1669. (Sept. 18-án) Kőrösközi Mihály volt itt a vajda. (Lásd a pannonhalmi házi levéltár 17. 2. 13. alatti okmányát.)

²⁾ Eredetie Csécsényben szarvaskendi 'Sibrik Antal urnál, másolata gyűjteményemben.

³⁾ Eredetie a győri káptalan sékrestyéjében 22-ik fiók, 4 csomag, 1 szám alatt.

partjáig terjedt, mely oldalon Patonának néhány darab földje s igen jól fizető úgynevezett „pénzesrét“-je volt, s hogy a határnak e jóval kisebb része hódolt részen terült el, okozta főleg Patona viszontagságait. Mert a szemerei török földesur ifju Memhet aga zaim 1620-ban nem szünt meg irogatni a falura, hogy Szemere helységének határa és a Rába jobb partja közt levő patonai határrészért fizessenek neki adót, különben nagy kár éri őket. Ezen leveleket a helység mindig beküldé földesurának a győri káptalannak, könyörögven, találjon valami módot, hogy ne kelljen nekik folytonos rettegésben élniök. A győri káptalan ezen fenyegetődző leveleket a győri fővárparancsnok Breiner János ezredessel közölte, s noha hazai törvényeink értelmében behódolni erős büntetés alatt tiltatott, Breiner beleegyezett, hogy a hódolt-sági föld területébe eső darabka határjokért adót fizessenek. 1621-ben tehát a helység beküldött Székesfehérvárba, és a fenn körülírt kis részre nézve a hódolást bejelentette s zaimjokkal egyezkedni kezdett. Ez ekkor oly csekély földesuri adót kért, hogy kimondani is nevetséges. Az alku t. i. egy pár kesztyűben történt meg, melynek ára ezen korban egy fél tallérnál is kevesebb volt. Ezen adót Patona helysége soha fel sem vette volna, de ez a hógörgeteg első hópolyhéhez hasonlított csak, mely megindulván mindig tömörebbé s nagyobbá növekszik, míg végre falvakat temet el. Így járt e kis adóval is a helység, utoljára is oly magasra csigáztatott, hogy a lakosok azt megfizetni vonakodván, a szpáhia porrá égette a falut.

Az első évben a török ur nem gondolt a nevetséges csekélységű adóval, megelégedett azzal, hogy meghódolt s földesuri hatalmát elismerte, hanem a második évben tovább ment. Egy kis ajándékot kért, egy vég kentula posztót, melyet a lakosok — nehogy a szénatakarulás idején levagdálja őket, s a munkásokat rabbá tegye — kénytelenek voltak megadni, mely ajándék körülbelül 10 forint értékű volt. A harmadik évben, 1623-ban, igen furcsa cselhez nyúlt a zaim a végett, hogy az adó megszorítására kényszerítse őket. Ugyanis midőn Felső-Magyarországban Bethlen Gábor erdélyi fejedelem seregei előnyomultak, hogy a zaim a falu népét könnyebben reá szedhesse, lovasait magyar ruhába

öltöztette; kik fényes nappal a falura ütöttek s a bámész gyermekek közül sokat elkapdosván, lovaik farára ültették s elnyargaltak velök Székesfehérvárra. Most a szánandó szülék minden gondjokat gyermekeik kiváltására fordították, de a zaim előbb szóba se állt velök, míg a helység 70 forint évi adót meg nem ígért s hitlevélben nem kötelezte magát; — csak ekkor s minden gyermektől fizetett váltságdíj letétele után — mely mindössze néhány száz forintra rugott — adta ki az elrablott gyermekeket. Mennyi pénzébe került a falunak ezenkívül még a sok ajándékozás, úti költség, mulasztás, sok volna előszámolni.

A 70 forint adónak megígérése és megfizetése most az egyszer nagyobb veszélytől menté meg a falut. Mert midőn az 1626-ik év őszén 1500 török lovas Győr alatt 200 embert és 3000 darab marhát rabolt, a törökség egy része Patonát is ki akarta fosztani, de szpáhiájok ifjú Memhet aga zaim eléjük állott a törököknek, s nem engedte adózó faluját elpusztítani; azonban e jósága díját is megvette a falun, mert a 70 frt évenkénti adót 100-ra verte fel, s különféle szín alatt még 87 forintot ¹⁾ csikart ki tőlök a megoltalmazásért.

Sikerülvén Patona részletes behódítása, ismét tovább akartak a törökök terjeszkedni, s most a vele szomszédos s szarvaskendi 'Sibrik családnak Csécsény nevű falujára kezdtek irogatni, de egyik földesura 'Sibrik Pál királyi asztalnok s győri lovaskapitány a behódolásra sehogy sem állott, különben is katonaeMBER lévén inkább tűrte a roppant károkat, mintsemhogy a helységgel behódolt volna. Ezért a török boszuságában mind a lakosságon, mind a földesur gazdaságán nagy károkat tett. Ugyanis 1625-ben a jobbágyok közül egynehányat levágtak s 13-at elvittek marhájokkal együtt; 10 év múlva 1635-ben pedig 500 török lovas a helységet felégette, lakosait rabságra hurczolta, s összesen 20,000 magyar forint kárt tett, s így a jómódu magyar falu hogy meg nem hódolt, pusztasággá változtattatott. Valóban iszonyu helyzete volt a szegény népnek!

¹⁾ Három ízben összesen 72 forintot, 2 pár keztyűt, 1 kést, 1 ónpalaczkot és 1 dolmánynek való saja posztót, mely 7 tallérba került, mindössze 87 forintot vett rajtok az adón kívül.

Patona zsarnok szpáhiája nem elégedvén meg azzal, hogy néhány év alatt az adót egy fél tallérról száz forintra emelte, azt forgatván elméjében, hogy az épen akkora Sze-mere helysége 500 forintot adóz, miért ne fizethetne Patona is annyit, újra elkezdte a helységet zaklatni és a hódolatlan földön levő határjától is adót követelt, azonban az ez érdem-beni szigorú törvények, a győri főkapitány és káptalan azt nem engedvén meg, 1633-ban, a szpahia társait és lovasait felszedvén a Rábán átúsztattak, a hely színén megrohanták, a lakosok közül sokat levágtak és rabszolgaságra hurczoltak, azonkívül minden marhájokat elhajtották.

A fenmaradt kifosztott lakosságot most újra meg kellett volna telepíteni, de hova? e végett a földes uraság a főpa-rancsnokkal értekezletbe bocsátkozott. Ekkor gróf Mansfeld Fülöp parancsolt Győrött. Ez a lakosságot vagy a Rába jobb — tehát hódolt, — partján, vagy Győrújvárosban kívánta volna letelepíteni. Valójában esztelen tanács! de meg is felelt erre földesuraságuk, igen értelmesen és bölcsen előadván, hogy ez által sem a baj, sem a veszély legkevésbé sem leend elkerülve. Nem az első esetben, ha határjok hódolt felére költöznének, mert a jobbágyság adója és szolgálata inkább növekednék, mint kevesbülne, sőt fel sem is tehető, hogy szpáhiájok az eddig fizetett 100 forinttal megelégedjék; —igen nehéz lenne továbbá áradás idején a Rába balpartján fekvő földeket mivelní, barmaikat átúsztatni, gabonát és szénát át-hordani. Hasonlag ha Győrújvárosba kellene nekik átköl-tözködni, sokkal nagyobb nehézségek és veszélyekkel kellene megküzdeniök, mert a minduntalani áradások, a határ távol-sága, a rossz s messze utak az aratás és kaszállást s más job-bági munkálatokat Győrújvárosból az ettől több mint egy magyar mértföldre eső határban nem teljesíthetnék, mert a nap az ide-oda menetellel telnék el s a törökök sem szünnének meg kapdosni rajtok, kivált ha megtudják hogy a patonai föl-det a Győrújvárosba letelepült patonaiak szántják, vetik és kaszálják.

A tábornok tanácsát elfogadni nem lehetvén, a káptalan azt az előterjesztést tette, hogy miután a török miatt ezután sem lehetnének bátorságban, a megszállandó pusztá falut — Patonát — árokkal és palánkkal kellene megerősíteni, s a

benn lakó nép határőrséggé alakíttatván, saját s a vidék megvédését reá kell bízni. E végett ajánlotta, hogy mind az, kit ők jobbágyaiknak előjáróul rendelnek, mind a többiek a mi az örökös, kapuzárás és nyitás, szóval a katonai dolgokat illeti, a győri várparancsnokságtól függjön. Katonaság ne vitessék a helységbe, csak a jobbágyság védje azt, kiknek kötelességében álland nem csak minden, Patona határában levő utakat s kelőket fákkal és töltéssel elgátolni, hanem azokat s a török által cselvetésre használható és arra alkalmas helyeket minden reggel szorgalmasan átkutatni és szemle alá venni; ily esetben ha vagy török, vagy más rabló s gonosztevők nyomára akadnának és őket megfognák, erről a győri parancsnokságot értesíteni szoros kötelességöknek ismerjék, mit ha tenni elmulasztának vagy teljesítésében hanyag eljárást tanusítanak, szabad legyen a győri várparancsnok vagy helyettesének — a földesuraság jogainak csorbitása nélkül — mint katonákat igazságosan megfenyíteni, különösen ha a törökekkel békepontok ellenére nyíltan vagy alattomosan portyáznának, vagy bármily más hadijog elleni kihágást követnének el. A mi pedig az ő jobbágysági szolgálataikat, rendes és rendkívüli adózásaikat, tized és más általok teljesítendő földesuri tartozásokat illeti, abban határozottan a győri káptalannak, az ő földesuraiknak, mint más jobbágyság legyenek örökösön alávetve, kötelességeiket elvégezni, teljesíteni tartoznak, melyet ha tenni elhanyagolnának, vagy megátalkodástól vezérelve teljesíteni elmulasztának, akkor nem mástól, hanem közvetlenül csak a káptalantól, mint más kihágások- és bűnökért a többi nem határőrségre alkalmazott jobbágyság állapotához mérten lesznek elmarasztalandók és büntetendők.

Ezen igen-igen méltányos ajánlat a győri parancsnoktól nem fogadtatván el, végre abban egyeztek meg, hogy a falu és a vidék védelmére a földesuraság egy kastélyt építtet, az őrség legnagyobb részéről pedig a tábornok gondoskodand.

Megállapíttatván így az egyesség, a győri káptalan Patonán egy kastélyt (castellum) építtetett azon dombra, melyen most az urasági tiszt lakása s a major áll s mely a helység mellett ettől délre fekszik. Ezen kastély, mint számtalan ekkor hazánkban, rendesen egy torony és ehhez ragasztott

kisebbszerű lakokból állott s mindez palánkkal vagy karózzal (pallisade) volt kerítve, megerősítve. Felszereléséhez a megye évenként 100 forinttal járult, mely öszvegből itt — 2 forint hópénzzel díjazott—4 hajdut, vagyis gyalog katonát tartottak, a többit — mint fennebb érintettem — a győri várparancsnok küldötte ki a kastély őrségének kiegészítésére. Ezután a megtelepülő és újonnan beszegődött jövevény jobbagyság házait felépítette s a gazdálkodáshoz fogott. Mind ez az 1634-dik év őszén történt.

Azonban mit nyert Patona helysége? tán nyugalma biztosított számára a kastély őrsége? óh nem! csak ellensége változott, azon különbséggel, hogy míg eddig ez Székesfehérvárott lakott, most a falu melletti dombon a kastélyban ütötte fel tanyáját, s a helységet mindenféleképen zsarolta.

Alig mult el egy év, az 1636-dik év február 29-én tartott megyei gyűlésen a győri káptalan a helység nevében is kijelenté, hogy a patonaiak megvédése tekintetéből épített kastély őrsége több kárt tesz mint hasznot, azért ott őket tűrni többé nem fogja, s nem minden fenyegetés nélkül kijelenté, hogy ha valami bajok fog történni, magoknak tulajdonít sák. Ezután a helységet sánczczal és karózzal körülvették s a jobbagyokat határőri szolgálatra fogták, mi onnét is kitérnek, hogy a katona-lakosság 1640-ben a végett folyamodott a káptalanhoz, miszerint a romlásnak indult sánczművek kiigazítása végett más helységeiből is parancsolja oda a jobbagyságot, kikkel kezét fogva a védműveket kijavíthassák.

A pusztítás előtt Patona a megyének egyik legnagyobb faluja volt, 7 portával birt, a megerősítés után újra gyarapodásnak indulván 6 év alatt 1633—1640-ig 5 portára vergődött fel, azonban jólétét és virágzását most nem ellenség, a török zavarta meg, hanem a barátnak, védőnek lenni kellő győri várparancsnok. Ugyanis a felfuvalkodott és hatalmaskodó gróf Mansfeld Farkas rossz néven vevén, hogy a patonai határőrséget káptalanbeli urak, tehát papok kormányozzák s ő neki úgyszólván semmi befolyása sincs, 1645-ben, miután néhány lakost bebörtönöztetett, német gyalogságot küldött a falura, s ezek által a férfi lakosságot összetereteltette, fegyver között Györbe hajtatta s ott erőszakkal hűségére esküdtette, továbbá a földesuraiktól függéstől — ezeknek minden ellen-

mondása daczára—büntetés alatt eltiltotta. Tán azt gondolja a t. olvasó, hogy most a rendes német katonai kormányzás alatt minden vigyázat, védelem megvolt? óh nem. Két év múlva ezen erőszakoskodások után történt, hogy a gróf várparancsnok gondviseletlensége folytán — mint ezt a káptalan egyik okmányában nyíltan kimondja, — az 1647-ik év őszén egy török csapat a patonai kastélyt megrohanta s azt megvévén földig lerontotta, azalatt a lakosság szétfutott s így a védtelen helységet is fölgyújtotta, földig égette, s a lakosság közül kiket utólért rabságra hurczolta s marháikat elhajtotta, majd ugyanezen alkalommal a szomszéd Kóny helységet is elpusztította s lakosait fogságba vitte.

A győri káptalan azonban nem nyugodott. A reá következő tavasszal 1648-ban a megyét fölkérte, nyújtson segédkezet a patonai palánk fölépítésére; de miután a megyének közmunkája nevezetesebb teendők által volt igénybe véve, ehhez semmivel sem járulhatott, azonban mind a nádor, mind Sopron megyénél ajánlólag közbenjárt, s hihető, hogy kapott is segílyt, minek következtében a győri káptalan Patonát árokkal és karózáttal körül is vétette, s a lakosokkal mind a födesuri, mind a határőrségi katonai vagy hadi szolgálatokra nézve szerződést kötött. Nehogy azonban a győri várparancsnokság által ismét megtámadtassanak s földesuri jogaikban megcsorbitassanak, Győr, Mosony és Sopron megyék által kiállított bizonyítványok s ezek követeitől is támogatva felkérték az (1649-ki) országgyűlést, hogy a patonai őrségnek a bécsi hadi-tanács és így a győri generalatustól függetlenségét eszközölje ki, és törvényczikk által is biztosítsa, valamint az általok a Rábán építendő felette szükséges hídon a vámszedést is megengedje.

Az országgyűlés ezen önvédelmi intézkedést kellőleg méltányolva, (1649) 50-ik törvényczikkében következőleg erősítette meg:

„Mivelhogy a győri egyház káptalana a töröktől felégetett patonai kastélyt és helységet azon és a szomszéd helyek védelmezése tekintetéből s a közjóért saját költségén helyrehozni, megerősíteni, ott új őrséget állítani s az ott letelepitendő jobbágyokat bizonyos föltételek alatt katonai állapotba helyezni ígérte: azért egyhangulag elhatároztatott,

hogy a nevezett káptalan azon helyet úgy megerősíteni és alattvalóit szabad és önkénytes hadiszolgálatra alkalmazva jobbágyságait ott megtelepítse, behelyezze, és azokat teljes joghatalommal — a győri fő várparancsnok akadékoskodásai és függőségétől menten kormányozza és kormányozhatja.

A megszentezett törvényczikk folytán a káptalan teljes jogot nyervén az őrség feletti uraságra nézve is, régi és újonnan jött jobbágysággal alkudozni kezdett, s miután a tiszta jobbágysági állapot a határőrségi szolgálatok által lényegesen megváltozott, következő szerződésre léptek:

1. Szent György napján 70 forint adót fizetnek a káptalannak.

2. Az uraság borai Sz.-György naptól Sz.-Mihályig árulassanak, azonkívül a haszonvételek a helységet illetendik.

3. Felkelés esetében a mennyi fegyverest kebelökből a káptalan kíván, annyit tartoznak kiállítani, kik egy hónapig a magok költségén, azontúl a káptalannal tartoznak mellettközni szolgálni, azonkívül fegyveres fedezet, gyalog és lovas posta-adással is kötelesek.

3. A káptalan meg nem engedi, hogy más határban is béreljenek, hanem azt műveljék, a mit a dékán a vajdával nekik kioszt, s attól a dézmát megadni és a hová kívántatik betakarítani tartoznak, a ki pedig a dézmát nem igazán adná meg, az minden gabonáját elfogja veszteni.

5. A malomjavításhoz mindennemű munkával járulni és a hasznát beszolgáltatni tartozni fognak.

6. Nehogy Patona is oly gonosz hírbe jöjjön, mint Devecser és Ugod, az igazság kiszolgáltatása tekintetéből bírót és 12 esküttet válasszassanak, kiknek ítéletével ha a felek meg nem elégednének, akkor az ügy az uriszék elé adassék.

7. Ha új jövevény akar letelepedni, akkor a vajda azt a dékánnak bemutatni tartozik, és ha igaz járatbeli embernek találják; akkor befogadtatik.

8. Miután a káptalan szabad ispánsággal azaz pallosjoggal bír, tehát ha czégéres bűnösök találtnának, a vajda az olyant befogatni és kézhez szolgáltatni tartozik, s ezeknek valamint a hír nélkül eltávozóknak, mint afféle latroknak, mindennemű marhája a földesuraságé legyen, a ki pedig a vajda és dékán engedélyével távozik, annak szabad leendő

házát eladni, végre a magvaszakadtaknak minden javai szintén a káptalanéi legyenek.

9. Ha valaki csatára menne a béke ellenére, azt a káptalan védelmébe nem fogadja.

10. A dékán engedelme nélkül senki halászni ne merészeljen, s a kit megkaphatnak, annak hálója és hala elvéssék, — a kézi hálóval halászók egy harmadát tartoznak beszolgáltatni. Az erdőt a dékán tudta nélkül vágni 12 forint büntetés alatt tilalmaztatik.

11. Vajdát a káptalan tart s fizeti is, azért — mondja az eredeti szerződés — Patona ne legyen Ugod, Devecser és Bodonhely, hogy minekünk — azaz a győri káptalannak — orczánkra ne keljen az gonoszságnak rút hire neve, mert mind mastan s mind azután kisék leszünk azon Patonánk földét pusztán birnia inkább, hogysem országunk és szomszédink káraival az latrokat, dulókat, nyúzó fosztókat, rablókat, könnyen lézzegő, heverő, tekergő, hitvány rossz csavargó és könnyű élet kívánó, erdő hátán járó, cseren futó és bokor ugró, Istentől futamodott és az menyországtól elrugaskodott embereket befogadnunk és ott szenvednünk. Végre

12. Kötelességökké tétetik, hogy katolikus hiten levő lelkipásztort tartsanak, és annak magok között illendő fizetést határozzanak; végre átadják nekik a mainap „Kosdomb“-nak nevezett s határjok mellett levő pusztát is.

A káptalan a lakosságnak kiadván hiteles alakban ezen szerződést, ez szintén egyetemesen kötelezte magát a bejegyzett 12 pont megtartására. Így egy részről ismerjük Patona határőr helységének jobbágyi kötelességeit, más részről már fentebb bővebben elemeztük lakosainak katonai határőri szabályait. Okmányaink tisztán csak vajdáról, tehát gyalogsági századosról tévén említést, ebből azt következtetjük, hogy csak gyalogokképen szolgáltak, a fegyverfogható férfiak száma tehát többre száznál ¹⁾ sehogy sem mehetett, sőt miután ezen korban a fő és alvajdát már igenis megkülönböztették, — a magányosan emlegetett vajdát csak alvajda értelemben vehetjük, s így az alvajda keze alatti népet többre mint 70—80 főre nem tehetjük.

¹⁾ Már I. Ferdinánd rendeli 1564-ben, hogy minden 100 gyalognak alkalmas vajdája legyen. Lásd az 1826-dik évi „Tudományos Gyűjtemény“ X. kötetének 25. lapját.

Ezen időtől fogva jó darab ideig semmi említést sem találtam régi emlékeinkben Patonáról, csak azt, hogy 1655-ben sánczeit a káptalan újra építtette, s III. Ferdinánd királytól kieszközölte, miszerint Vizkereszt és Keresztelő sz. János ünnepén országos vásárt tarthasson, mely által a helyet a király mezővárossá emelte, a mi fölvirágzásának ismét szép tanujelére mutat.

1659-ben a patonai vajda Lengyel János volt, ki Berdóczy György káptalani dékán győri lakásán jelen volt a törvény- vagy uriszéken ¹⁾, mely Alló Benedek patonai kastélybeli jobbágy mint tolvaj ellen összeült. E szék állott Farkas András megyei alispán, 2 főbíró, 2 hadnagy, 4 vajda, 1 hadbíró, 1 hadijegyző, a patonai vajda és Bogdán Mihályból.

1669 ben gróf Montecuccoli Raimund Győr és a hozzátartozó végek parancsnoka is meg szemlélte a patonai erősséget s ez alkalommal arról is bizonyítványt adott a győri káptalannak, hogy a malom nem áll olyan helyen, miszerint az a Rába mellett fekvő helységek és határinak árthatna.

A rendes megépüléstől, azaz 1648-tól fogva, békét és nyugalmat élvezett ezen határőrfalu a káptalan dékán és vajdájának kormányja alatt. De midőn 1683-ban a roppant török erő Bécsnek tartott, előlük a lakosság Győrbe s más bátorságosb helyekre vont a magát. A müzülmánok Győr alatt, tehát Patona körül lépték át a Rábát és Börcs körül a Rápczát, s úgy vonultak Magyar-Óvár felé. Visszajövet nagy részök erre szaladt keresztül. Azóta e táj törököt nem látott s így magát tőlök védni nem kellett, a határőrökből újra közönséges jobbágyok lettek, mint az uraságokkal újonnan tett szerződéseik is bizonyítják.

Miután Magyarország köröskörül ellenséggel volt környezve, azért a védő férfiak törvényeink értelmében a földbirtok legnagyobb részét örökölték, ezt látom én visszatükrözve Patona határőr népének azon szokásában is, hogy a nő ezeknél semmitsem örökölt, bármily jó gazdának leánya volt

¹⁾ Ezen törvényszék különbözött a mi időnkbeli uriszékektől, a mint első pillanatra is felismerhető, melyről más helyen bővebben fogok értekezni. Győri káptalan sekrestyéjében XX. 1. 27. XX. 3. 25.

is, hanem csak egy ruhával telt tulipános ládát és egy fejős tehenet kapott minden örökségül, melyet esküvő napján szülei neki kiszolgáltattak, mely szokás náluk a törökök kiűzetése után is fenmaradt, s ezen bevett szokás szerint ítelt azután az előfordult örökösödési esetekben a györmegyei törvényszék!

Arról is értesültem, hogy Szala megyében Lendva táján — mely szintén török elleni határvár volt — korunkig az volt a szokás a nép közt, hogy a leány kiházásakor csak egy bundát és egy tele láda holmit kapott, — nem-e ily határvári szolgálatra alkalmazott nép volt-e ez is, mint a patonai? mindenesetre megérdemli a tárgyat, hogy ez érdemben kutatások történjenek.

Falutelepítés vagy majorépítés a hódoltsági földön.

Mig hazánk várait, kastélyait, palánkjait, tornyait nem lakta a török, a falutelepítés és majorépítés vajmi egyszerű módon ment végbe; de Buda elfoglalásától a XVII-dik század nyolczadik tizedéig egészen megváltozott a birtokviszony nem csak a hódolt, hanem ennek visszahatása következtében a hódolatlan részeken is, különösen a telepítést és a birtok haszonvételét illetőleg. Keserű s véres büntetése volt ez a magyar földbirtokos nemesség azon véghetlen s kimagyarázhatlan hanyagságának, hogy a Duna és Száva folyamok által megvédeni úgyis könnyített határvárait kellően oltalmazni elmulasztotta, minek következtében a török országunk nagy részét adófizetővé tette s így a földesur kénytelen volt tűrni azt, hogy nemzete és vallása legnagyobb ellene saját jószágán birtokos társa lett s jobbágyainak sokszor még jó távolról is jobban parancsolt, mint ő a szomszédságban s azzal kellett megelégednie, a mit az egyszerű török lovas sokszor a legnagyobb méltóságos magyar urnak meghagyott.

Törvényczikkeink telvék ugyan a végházak mindenképeni ellátásáról hozott végzésekkel, de abból vajmi kevés teljesített, míg a jobban rendezett török vég helyek min

dég jól ellátva könnyebben megvédehtették a maguk földesuri jogait a gyöngye magyar végházi őrsegek ellenében.

De térjünk át a dologra, s először is szóljunk a falutelepítésről.

Ha egy pusztá falu határát megszállani, vagy megszálltatni akarták, a kezdeményezés három féltől származhatott, ú. m. 1-ör a magyar, 2-ör a török földesúr, harmadszor a megszállani kívánó jobbágyság részéről, kik ügyeket egy szabadosra bízta, ki köztök és a földesurak közt a közbenjárói szerepet viselte; ez alkudozott, s csak midőn a telepítési szerződés megkötésére került a sor, akkor ment el vele néhány megbízott. Településkor ő volt előljárójok úgyszólván bírójok, s ez vezette és fejezte is be a falu megszállítását.

Egy ily telepítési munkálatról szóló eredeti magyar levelezést volt szerencsém felfedezni a pannonhalmi főapátság levéltárában, mely a török és magyar földesurak közt váltott s mely az eljárást a legvilágosabban elénk állítja.

1671-ben május 24-én Székesfehérvárban lakó Mustafa és Ibrahim szpáhiák tekintetes és nagyságos szent-mártoni apáturnak, urik szomszéd barátjuknak nagy méltósággal czimezve egy levelet küldöttek, melyben a szokásos üdvözlések és szerencse-kíváratok után kéri őt: „hogya ellent ne tartson, im az tárgyáni pusztá magyar részről nagyságodé, török részről az mienk, jelentjük nagyságodnak, hogya meg akarjuk szállítani azon pusztát, ne tartson ellent benne, hanem inkább legyen jó segítséggel az megszállításban“ okadatolván továbbá, miszerint „hiszem jobb, hogya emberek lakják, hogysen az vadak, madarak“ kéri a jó választ, a szabadosat felterjesztik, három évi adómentességet, a budai vezértől kieszközlendő hit vagyis inkább védlevelet, végre a házak építése körüli segítségöket ígéri.

Egy másik, de nem ily előzékeny és udvarias, hanem élesen hangzó levélben Hadzsi székesfehérvári basa következőleg ír Gencsi Egyed pannonhalmi főapátnak, megadván ugyan a túlságos barátságos alaku czimet neki, „nagy méltóságos becsülettel“ küldvén levelét, de a szövegben fenhéjazva beszél a barátok főnökéhez következőképen: „az ölbei pusztámat meg akarom szállítani, azért Nagyságod

légyen egy akarattal én velem de ha Nagyságod ellent tart ezen dologban, bizonyosan higgye Nagyságod, senkinek sem hagyom azon pusztámat ilni, sem szántani, míg az magam jobbágyának is, mert Nagyságodnak tizedet adnak róla de az kit nekem fizetnek, csak semmi, így megértvén Nagyságod. . . . mingyárást választot várok. . . .“ Ebből kitűnik, hogy a szpáhiák levele sokkal szelidebben szól a földesur basáénál; kitűnik továbbá, miszerint kölcsönösen be kellett egyezni mind a két földesurnak, ha pusztá faluhelyet vagy majort építeni, telepíteni akartak, azért fenyegeti Hadzsi basa a pannonhalmi főapátot, hogy ha a pusztá megszállításába ellent tart, senkinek sem hagyja azon pusztát ülni, sem szántani. Ezen fenyegetés fölboszontá az apátot, s nem egyezett a megtelepítésbe, hanem a határ felét a mező-örsiek kezén hagyván, másik felét az újonnan települő tárkányiaknak adta át, mint majd alább bővebben látni fogjuk. Hasonló esetet említhetek a törökök részéről is. Veszprém megyei Tozsok pusztá faluhelyet Ramocsaházi Mihály tihanyi apát meg akarván szállítani a XVII-ik század közepén, az nem sikerült, mit maga az apát így ír le: „ . . . Tozsok nevű pusztá faluhelyemet akarván megszállítani, mivel hódultságon lévén, az töröknek is adózni kellettén rula, azokáért az török basát mind levelem, mind izenetem által sokszor találtam meg felőle, hogy ő is, az mint én, az szokás szerint engedjen bizonyos esztendőig való szabadságot (azaz adómentességet) az reája szállandó szegénységnek épületjök-re, de semmiképen az török csak egy napig arra való szabadságadásra is nem hajolván zálogban adtam.“ . . .¹⁾

Azok, kiknek másfelé is voltak birtokaik, mint egy szándzsák vagy basának, a pannonhalmi és tihanyi apátoknak s a többi, azok könnyebben dörfölködködhettek, de a szegényebb zaim, szpáhia s a csak egy vagy két faluval, faluhelylyel bíró magyar nemesek nem így gondolkodtak, hanem mindenkép azon igyekeztek, hogy birtokuk minél több jövedelmet hozzon.

De menjünk tovább.

Fennebb már említém, hogy a komárommegyei Tár-

¹⁾ Győri káptalan IX. jk. 107 l.

kány pusztá faluhely benépesítése iránt a török földesur lépéseket tett, mi sikerre is vezetett. A közbenjáró Tuba Péter szabados, miután bejárta a megyéket s a jobbágyságot a kedvező feltételek alatti megtelepedésre biztatta s közülök magokat többen megajánlották, néhánynyal bement Székesfehérvárba a szpáhiához a feltételek, vagy mint ekkor mondták, a szabadságlevél pontjainak megállapítása végett. Az első pont rendszeren a mindennemű adótól általánosan három évre terjedő felmentésről szólt, mint Tárkány telepítésekor, melynek eltölte után minden egész helyes fizetett 4 forintot, és 1 pint vaját, 2 kila búzát, 2 kila zabot szolgáltatott be a fejevári mértékkel, 2 szekér fát, a füstölt marhahús, vagy vágó tehén helyett 6 tallért, továbbá azon kedvezményben részesíté őket, hogy Felső-Vasdinnye pusztájának felét, az osztáli puszta rétjét használat végett kezökre bocsátá, azonkívül bárhol a Bakonyban erdős jószága volt, megengedte, hogy tetszésök szerint használhatták erdejét. Ezen szabadság-levelet a Szahini török nemzetség négy szpáhia tagja Amhát, Ozmán, Mustafa, és Kajtor, kik Nagy-Nyult Győr-Varsány, Bak, Rátótot Veszprém-, és Nána helységeit Esztergom megyében birták, továbbá szent Márton városa és Lovász-Patona török földesurai, mint bizonyságok előtt adta ki.¹⁾

Már most a török földesúr szerződése s a feltételek ösmereteseke lévén, lássuk a magyar úr minő kedvezményben részesíté az új telepet. Először is nem három, mint a török földesúr, hanem 4 évi adómentességet ígért, minden egész helyes jobbágytól szintén 4 forintot, ezenkívül 1 szekér karácson fát, 1 napi kaszállást, felgyűjtést és Szent-Mártonba való felhordást, búza, méh és bárányból tizedet követelt. Ezenfelül egész falutól 18 forint csappénzt, a malomtól 1 forintot, továbbá a sátoros ünnepekre karácson, husvét és pünkösdre, szent Benedek, szent István, meg szent Márton napjára tisztességes ajándékot kívánt; végre átadta nekik Ölbő pusztá határának felét s az új gyöpszegés után csak negyedik évre kívánta meg a termés tizedének beszolgáltatását.

¹⁾ Eredetie a pannonhalmi házi levéltár LX. S. alatt.

Ezen tartozások átnézete :

Török részrei adózás.	Magyar részrei adózás.
Adómentesség : 3 év 4 év
Egész telek adója : 4 for. 4 for.
1 pint vaj	méh
2 kila búza	búza
2 „ zab	bárányból
2 szekér fa 1 szekér
pásztormány 6 tallér	1 napi kaszálás, felgyűjtés és Szent - Mártonba feltaka- ritása.
	A falu fizetett még :
	18 forint csappénzt.
	1 forint malompénzt.
	6 ízben ajándékot.

Általános kedvezmények :

Szabad favágás.

Felső-vasdinnyei puszta felének Gyöpszegéstől 3 évig nem tar-
szabad használata. toztak tizedet adni.

Osztáli puszta rétjének szabad Ölbő puszta falu határa felé-
élése. nek szabad használata.

A magyar és török urak megegyezvén magok között és a települőkkel, a szerződő leveleken kívül a jobbágyság még hit-, vagyis védlevelet kért a szpáhiától. Ezen a nép nyelvén általánosan hűtlevélnek nevezett okirat mindig ünnepélyes alakban lett kiállítva, magában foglalta a szerződés pontjait, és még a következő kifejezéseket, mint a tárkányiakéban is olvashatni: „ adójokat soha semmi úttal avagy mód-
dal sem én, sem gyermekim s más utánam következő Iszpá-
ják semmivel föllebb nem verik, sem mások által
fölverni sem engedik a nekik engedett és adott
rétes és erdős pusztákat se magam, se fiaim, fele-

‘) Eredetie a pannonhalmi házi levéltárban 46. Q. 6. sz. a.
feltalálható.

ségem avagy utánnam jövődöbeli Iszpáják sem veszik el soha portájokat sem verjük föllebb, kocsipénzt rajtok soha sem veszünk dézmát nem veszünk, nem kívánunk. Ezeket pedig úgy adom és erősen úgy fogadom török és uri hitemre, és azon hitre fogadgyuk az hatalmas török császár mind budai, mind székesfehérvári helytartói, gondviselői, úgy mint basái, fő-békjei, záimi, iszpáiai, agái és minden rend és állapotbeli fő és alacsony rendű gondviselői, hogy ezen hit és sommáló levelem kívül semmit többet nem cselekesznek s én sem cselekszem, másoknak sem hagynék és nem hagyok különbet cselekedni, azon török hitemre fogadom és fogadgyák az megnevezett török urak és gondviselők.

A szerződés megkötése s a hitlevél kézhez vétele után a jövevények a határban alkalmas falu-építési helyet kerestek, rendesen a régi helyén telepedtek le, mert ott még némi falakat, de főleg a szentegyház romjait találták, melyet megépítének, s a paplak elkészítése után prédikátort is hívnak. Az esetben, ha a régi faluhely a határ szélén feküdt, inkább a közepére építkeztek, folyó, patak vagy forrás mellé, vagy hozzá közel, de mindig közvetlen erdő szomszédságában, ha lehetett hegyek alá, hogy a vész idején könnyebben menekülhessenek.

Pusztá határok megszállásakor nagyon természetes, hogy minden vidékről jönnek a jobbágyok, minden tájról hivatgatja össze a szabados őket; s így nem csodálható, ha a határokat vagy nem ismerve, vagy tán szántszándékosan is megsértik, és határvillongások támadnak a szomszédokkal. Az új települők vagy a határosak rendesen pár év múlva beleunván a gyűlölködésbe, határjárás eszközölése végett földesuraikhoz fordulnak; ez abba beleegyezvén, ha békességes idő volt, mint például a zsitvatoroki és vasvári béke után, de csak néhány évig, jobbágyait beküldé a török szpáhiához, hogy eszközölne ki a szándzsák bégtől erős hitlevelet, miszerint annak erejénél fogva ő a magyar földesur, az alispán, a szolgabírák, esküdtek s káptalanbeli urak jelenlétében törvényes határjárást eszközölhessenek, minek folytán az a szokott modorban, mint példánk mutatja, a hitlevelet megküldötte, melyben ezt írja: „ . . . fogadom az én igaz maho-

meti török hitemre, vitézi mellyemre, uri emberségemre, hogy bizvást járják és igaz határt csináljanak, senkitől török részről, az én botom alatt való vitézekből bántások nem lésszen, ne féljenek semmit is, hanem bizvást végezzék és járjanak.“

Némely telepítési szerződések csak ideiglenesek voltak, mint például egy vasmegyei kemenesalji helységé (nevét nem tudom, mert a papirost épen ott elmállva találtam); ezt a kanizsai törökök behódoltatták, s midőn szpáhiájokkal egyeztek, ez kikötötte, hogy a szerződés csak addig áll, míg 40 ház lesz a faluban, azután az adó és egyéb tartozásaik is fel fognak emeltetni. Okmányunkból, mely a magyar tudományos Akadémia levéltárában őriztetik, az is kiderül, a mit eddig magam sem gyanítottam, hogy Vas-megye ezen része is a hódoltsághoz tartozott és hogy a kanizsai pasasághoz volt kapcsolva.

Nevezetesebb kedvezményekre is akadunk pusztai faluhelyek megtelepítése körül. Így Pázmán Ferencz vajda és Sokorói János győri zsoldosok káptalanban tett hiteles nyilatkozatukat küldözgették széellyel 1602-ben a végett, hogy ha esztergommegyei Béla pusztai falujokat jobbágyság megszállni akarná, magok részéről 10 évig minden tartozást el fognak engedni. A győri káptalan pedig szintén hitelesen kiadott okmányát köröztetvé 1603-ban, melyben azoknak, kik Markota és Fejértő pusztai falujokban letelepedni óhajtanának és megszállják, a telek-örökösödést biztosítja.

Ha majorságot akart a magyar földesur felállítani, akkor a majorépítés és felszerelése érdekében először is a szpáhiával kellett levél vagy hódolt jobbágy által értekezni. A szpáhia ekkor szintén azon úton tudtára adta a magyar urnak, hogy a mostani viszonyokban mint kell eljárni ez érdekében. A helyett, hogy magam szavaival adjam elő az ily esetben követett eljárást, úgy hiszem érdekesebb leendő, ha egy ily kérdezősködésre küldött válaszát egy szpáhiának egész terjedelmében közlöm.

Tekéntetes és nagyságos urnak Gencse Györgynek,

szent-mártoni apátumnak, mint nekem jóakaró uri barátomnak adassék ez levelem.

Mi Hadesi Mumin Alajbék, az hatalmas török császár székesfehérvári Alajbékje, helytartója és egyik fő gondviselője, minden hozzám illendő jó dolgokban szomszédságbeli barátságot, uri szolgálatomat ajánlom Nagyságodnak, mint jó akaró uri barátomnak, Isten minden szerencsés sok jókkal s jó egészséggel áldja meg Nagyságodat.

Gyüve előmbe az Nagyságod emberi úgymint Somogyi Ádám és Takács István, jelentvén előttem, hogy Nagyságod majorságot akarna tartani és hitlevelet váltanánk reá; jó szomszéd uri barátom, ha az budai vezértől váltunk hitlevelet, 15 tallért kívánok: ha pedig az itt való béggtől, hát az 10 tallért kíván; ha Nagyságodnak tetszik az én hitlevelem, hát én most felküldtem,—én Nagyságodtul semmit nem kívánok egyebet az jó akaratnál. Az majortól pedig minden esztendőről esztendőre 6 réf czimasin legyen, és ha Nagyságodnak az én hitlevelem tetszik, fogja ott Nagyságod, ha pedig nem, hát küldje vissza az én hitleveletem; és ha a budai vezér hitlevelét kívánja Nagyságod, hát küldje meg az 15 tallér váltságot, és nevezet szerint az szolgálknak neveket, hogy azon hitlevélben az szolgálknak is meg legyen az nevek írva, mert ha ennekutánna várból szolgál megyen azon majorságban, hát minden várbéli szolgára ujobban köll hitlevél, ha pedig faluhelyről megyen szolgál, hát az egy hitlevéllel megéri. Az mi az barom számot illeti, jobb hogy százal százal föllebb legyen írva, hogy ennekutánna is Nagyságodat valamikor kár ne érje. Ezek után Isten tartsa és éltesse Nagyságodat kedves jó egészségben. Datum in Alba Regalis die 5 July Anno 1670.

Nagyságodnak

igaz jó akaró uri barátja
Idem ut supra.¹⁾

¹⁾ Egy egész íven, a veres pecsét, mely az ív közepére nyomtatott, ki nem vehető; hihetőleg arab betűk; s ez azért feltűnő, mert a törökök mindig fekete színnyomatot használtak. — Az eredeti okmány a pannonhalmi házi levéltár XLVIII. csomag N. betűje alatt feltalálható.

Gyakran megtörtént, hogy a szpáhiák csak egyes faluhelyeket, pusztá határokat, vagy mai értelemben vett pusztákat kaptak hűbérül, s ezeket nem azon községnek adták használatul, a melynek a magyar földesur, hanem a többet ígérő szomszédnak. Így a csicsói pusztát, mely Igmánd és Mocsá közt fekszik Komárom megyében, a magyar földesur az igmándiaknak, a török szpáhia Szalo aga pedig a mocsaiaknak adta árendába, ily esetben mindenik község a maga határa felőli részt használta ¹⁾. A györmegyei gyirmótiak a szomszéd Méfő pusztá falu földjét török részről bírták árendában és bérlették ki ²⁾. A megtelepített Tárkány török részről — mint fentebb is említők — a felső-vasdinnyi pusztá felét és az osztáli pusztának rétvét nyerte használat végett a szpáhiától. A györmegyei Mező-Örs helysége a körülötte fekvő sok pusztát mind bérbe vette magyar és török földesuraitól, mely esetből a puszták jövedelmezése is kitünik, sőt Mindszent (Győr megyében) helység szpáhiája el akarta jobbágyságot kergetni azért, mert — mint állítá — több hasznot remélt a pusztá határtól.

A magyar földesurak hű szolgálatok megjutalmazása fejében gyakran pusztá faluhelyeket is adományoztak oly feltétellel, hogy azok megszállítván, a jutalmazott azt holtáig használhassa és bírassa. Ily pusztá faluhelyet kapott Gregoróczi Vincze győri alvárparancsnok, ki mind Salm Miklós, mind neje Szécsi Margitnak, de különösen az elsőnek 1549-ben Léva, Szitna, Csábrág és Murány várak megvétele alkalmával nevezetes szolgálatokat tett, a miért is veszprémmegyei Tamási pusztá falujokat élte fogytáig megtelepítés és használat végett néki átadták, ki azt még 1591-ben is birtokolta.

¹⁾ Tanuvallatás a győri kápt. orsz. lt. XIII. 39. 1709.

²⁾ Uo. a sekrestyében XII. 2.

A szpáhiák, jövedelmeik szaporítása végett még beruházásokat is tettek, mint Kurt vajda, koppányi török, ki — miután két vagy három levelet is hiában küldött a somogy-megyei laki tisztartónak — maga szólítja fel nagyságos Tahy Ferencz királyi főlovászmestert és tanácsost, hogy a Magyar Bálint hajdui által felégetett laki malmokat közösen csináltassák meg, következőképen irván: „ parancsoljon nagyságod az Hetesieknek, hogy csinálják meg egyiket, én is az más kerekét megcsináltatom, legyen nagyságodnak is, énnékem is, mert bizony jó öröksége volna az, kár mind nagyságodnak, mind énnékem pusztán állani, azért nagyságod viselje gondját, és izenje meg énnékem, én is a menynyire lehet gondját viselem.¹⁾“

Ritkán történt, hogy a magyar földesur azért, mert belysége jobbágyságait a szpáhia igen zsarolta, a budai vezérhez folyamodott és némileg elégtételt nyert. Barcsay János, borsodmegyei Finke helység birtokosa, panaszt tett a budai vezírbasánál, hogy Huszain aga szpáhia igen sanyargatja és zsarolja faluját. Erre a basa személyesen hívatta a szpáhiát, és megparancsolta neki, hogy a 70 forint adón felül többet ne merészeljen venni a falun, s vele meg is fogadtatta. Egy ideig ugyan tartózkodott a török az adófelemléstől, de később mind fogadását, mind a parancsolatot elfelejtette. Ez eset Bocskay idejében történt, s bizonyosnak tartom, hogy a csekély eredmény is az ő felszólamlásának tulajdonítható azon időben, midőn a török meg volt szorulva s István fejedelemnek mindenféleképen kedvére járt s kedvezni igyekezett.

Ha a török határvárakhoz közel eső falvak lakosai, bizva a szpáhiák védelmében, — és abban, hogy a magyar földesur az ellenséges várakhoz oly közel menni vagy küldeni nem merészel, — tartozásaikat nem fizették meg: akkor az katonákat fogadott, kik cserkészve megrohanták a falut, s többet

¹⁾ Szalay : 400 magyar levél. 337. 338. 1.

a lakosság közül fogságba ejtven, eltakarodtak. Ezen eljárást tökéletesen a törököktől tanulták. Mások, mint a Szapáry testvérek, ercsi és ráczszeptéteri jobbágyaiknak marháit hajtották el ¹⁾, s így, hogy lakostársaikat és marháikat visszaszerezhessék, kénytelenek voltak tartozásaikat megfizetni.

Számtalan eset fordult elő, hogy a szpáhiák addig zsarolták a jobbágságot, míg ezek kénytelenek lettek elbujdosni, a mi következőképen történt. Az egész falu elhatározván lakjaik elhagyását, a magyar földesurat titokban értesítették, hogy többé lehetlen megmaradniok, mert a török adót előteremteni nem bírják, így tehát a vereséget, börtönözést és rablást fejökre várni nem akarván, pusztán hagyják a falut; — kérték továbbá, rendelne nekik helyet a hódolatlan földön vagy saját jószágában vagy bárhol, mindaddig míg a szpáhia vagy magába nem tér és követeléseiből engedve vissza nem hívja őket, vagy közbenjárása folytán újra megalkudhatnak vele. Ha a magyar földesúr olyan állapotban volt, hogy más hódolatlan helységében helyet adhatott, oda vonultak; ha nem, akkor szegények mezőt béreltek, s putrikban vagy, mint az oláh czigányok, sátrakban, kocsik alatt húzták meg magokat. A falujokróli elfutás következőképen történt: Késő este minden becsesb ingóságaikat, továbbá a nőket és gyermekeket kocsikra rakva, a csordákat magok előtt hajtva követte őket a férfisereg, s oly menetben vonult e karaván, hogy már reggel a harmadik falu határában találták magokat, s nem is pihentek meg, míg hódolatlan helyre nem értek; így a falu sem egyik sem másik földesurnak nem jövedelmezett. A törökök ezt különösen restelték, némelyek közülök haragra gyulva fenyegetöztek, mint szatmármegyei Oroszfalu szpáhiája 1673-ban, ki Nagyváradról levelet küldött utónok, s azt írta, hogy térjenek haza, megelégszik 60 forint szpáhia- és a szultán adóval, meg egy fejős tehénnel, mert ha vissza nem jönnek, felkeresi őket, ha az ökör szarvába búj-

¹⁾ Gróf Szapáryak mura-szombati levéltárában X. 23.

tak is ¹⁾. A falu pusztán hagyatván, a magyar földesur ekkor kezdé meg a közbenjárói szerepet. Levelet irt vagy izent a szpáhiának, melyben kifejté, mennyi kára van mindeniküknek, hogy a helység elfutott, szállítsa alá az adó- és tartozásokat ennyire meg ennyire, s adjon arról nekik hűtlevelet; s ő magára vállalja, hogy a jobbágyság újra megszállja a falut. A legtöbb esetben,—mi nagyon is természetes — miután a földesuraknak jövedelmet, a jobbágyságnak pedig lakást kellett nélkülözni s nyomorral küzdegni, meg is történt az alku, s akkor az új szerződés megkötése után visszajött a szegény falusi nép, s elfoglala viskóit. Képzeltető, milyen volt az ilyen ház, melyet csak ideiglenes lakásul tekintett a jobbágyság, és mily véghetlen szegényesen nézhetett ki egy ily hódoltságai falu, melynek fenállása a zsarnok török ur pénzvágától függött.

Ritkábban történt, hogy a szpáhia felette kemény, és ösmert szavaszegő zsarnok lévén, ennek semmiféle ígéretére nem hajolt a faluról elfutott jobbágyság, s végkép pusztán maradt a határ. Akkor az eltávozók vagy más hódolt falukban telepedtek le, vagy ide-oda elszéledtek, mi akkori időben könnyebben ment, mert a jobbágyság, az új települők hódolt és hódolatlan vidéken szívesen láttattak, és sok miveletlen föld lévén, telket igen könnyen kaphattak. Olvastam igen terjedelmes pöröket, melyek uraságok között folytak egyegy eltávozott jobbágyság visszakövetelése tárgyában. (Korunkban egy ily perre több stempli kellene, mint a mennyit akkor az egész falu és határa ért.) De az ily elszéledést s más uraság alá adást felette gátolta a magyar földesur; s ez volt oka az elfutás véghetlen nehézségének, hogy kiki magának települő helyet nem nézhetett, hanem az összehíváskor újra felkelvén nekik sátorfájokat szedni s megszállni a falut, így a távollét alatt csak lézengtek.

Ha a földesur és a lakosság nyakasak voltak, akkor a zsarnok szpáhia igen megjárta, mint a győrmegyei Ravazd helység török ura. Ez mód nélkül kegyetlenkedvén és húzván jobbágyságait, ezek a falut egy éjjel üresen hagyták. A szpá-

¹⁾ Szirmay Antal: Szathmár vármegye esmérete. II. 182. l.

hia megszeppenvén, a tartozásokat jóval alábbszállítani ígérte; de a magyar földesur és a lakosság csak azon határozott föltétel alatt ígérte a faluhelynek újra megülését, ha a régi jobbágyságnak 3, az új települőknek pedig 6 évi adómentességet ígér, s azután mérsékelt adóval megelégszik, s mind erről hitlevelet ad. S a szpáhia kénytelen volt engedni.

Midőn a zsarlások következtében egész faluk elhagyattak, vagy a helyben maradottak lakosai pusztán csak gabonatermelésre, mint fő szükségletre szorítkoztak: akkor a szőlőhegyek, gyümölcsösök elpusztultak, vagy — mint régi emlékeink mondják — elbozótosodtak, pázsittá, sűrű vesszős helyekké, sőt erdökké váltak. Ezeknek helyreállítása, kitisztítása, beültetése s gyümölcsözővé tétele, noha a magyar ember a bort mindig kiválóan szerette, mégis nagy áldozatokkal ment végbe. A világi földesur vagy igen potom árért, néhány forintért adta el a bozóttá, vadszöllővé silányult szőlőt, gyümölcsöst: vagy, mint az egyháziak legtöbb esetben, 8—10 sőt 12 évre, minden földesuri járulék elengedése mellett, tudták kiadni, mely hosszú idő eltelte után kapott csak dézmát belőle. A háborús idők meg-megszakíták a gondos művelők törekvéseit; így a bor- s gyümölcsstermelés silány lábon állott hazánkban, kivált a hódoltsági vidékeken.

Mint fentebb is már egy eset bizonyítá, a birtok-területi viszonyokba, különösen a határjárásokba, a török nem avatkozott, hanem ha e miatt villongások támadtak magyar sőt török részről is, mindig a magyar okmányok döntötték el az ügyet. Ha törökök pöröltek a határokért, akkor azon helység előjárói, kik különösen érdekelve voltak, megbízattak, hogy földesuraik, vagy a királyi kamarától a határokról szóló leveleket vegyék ki s mutassák fel. Így történt a többek közt, hogy 1652-ben egy budai jancsár aga a török császártól Bicske, most fejr-, akkor komárommegyei helység határába régen bekeblezett Nagy- és Kis-Mány meg Böd nevű földeket más pusztákkal együtt felkérte és megis nyerte, miért a Bicskét biró török földesurakkal pörbe keveredett, minek folytán

ügy végeztek egymás közt, hogy magok a bicskeiek a magyar kamarát keressék meg azon határokról szóló levelek mássainak kiadásáért, melyek alapján döntsék el a fenforgó birtokadományozási per. A királyi kamara teljesítvén kérelmökét, ennek kiadványát előbb a győri káptalan által hitelesen átiratták s úgy adák át szpáhiájoknak.

Ha hódoltsági község rágalmaztatott olyanok által, kikhez a lakosság és a szpáhia keze nem férkezhetett: a szándzsákat vagy más török főurat kértek meg, hogy a királynál magát közbevesse, s az illető megbüntettessék. Így tett 1561-ben Tolna hódoltsági város. Ugyanis Beregszászi Benedek deák, nagyszombati lakos, Tolna városát gonosz szidalmakkal illette, pecsétjét hamis pecsétnek, lakosait eretnek- és hitetleneknek mondotta. E megbántás érdemében megírják Nagyszombat városának, hogy a hidvégi béget felhatalmazták, hogy tisztességekre viselne gondot, ki majd a magyar királynál e becsületsértésért elégtételt fog sürgetni.¹⁾

A törökök általában a papok iránt föltünő tisztelettel viseltettek, s igen ritka esetben bántották vagy sértették meg őket. Noha kutatásaimban figyelemmel kísértem ezen rendet, mégis a dunántúli rész történetéből csak egy esetre akadtam, a mikor a falu népének keserű sorsában kellett egynek osztozni. Ugyanis Csesznek helysége a vár alatt fekvén, s bizván abban, hogy a várbeliek meg fogják őket oltalmazni, a székesfehérvári basának nem akart meghódolni. De a bég nem nyugodott, hanem hadastól feljövén s Varsánynak kerülve megrohanta a falut, s a református tisztelendő urat nejével, sok lakossal együtt rabságra hurczolta, s marháik nagy részét is elhajtatta. Mint mondtam, több ily esetre nem bukkantam. 1683-ban Illés Gergely györmegyei malomsoki evangelicus papnak leányát a török elrabolta, s már jó messzire el is vitte, de édes atyja utánok hajtattván leányát megtalálta, a töröktől elvette, s szerencsésen vissza is hozta.

¹⁾ Régi Magyar Nyelvemlékek.

Nem hiszem, hogy ha az atya más rendhez tartozik, oly könnyen visszaadták volna a kis szüzet. ¹⁾

A török-magyar viszonyoknak még a keresztény házasságra nézve is volt befolyása. Midőn a protestánsok kiváló üldöztetése 1670-ben megkezdődött, a többek közt a királyi fiscus azzal is vádolta őket, hogy a férfiakat második nővel is összeadják; mire a lelkészek azt felelték, hogy a mozlím vallásra tért nőt elveszítettnek, holtnak tekintik, s ekkor ha a férj megnősülni kíván, ezen szándéka elé semmi akadályt gördíteni nem szoktak. ²⁾

Egy furcsa s tán a maga nemében egyetlen esetet akarok még megemlíteni közleményeim befejezésénél.

Az 1700-ik esztendőben, midőn a török követség Bécsből hazafelé ment, Mező-Örsön Győr megyében is tartott állomást. Itt a kálvinisták elpanaszlák a követnek, hogy a pápisták nem régiben elvették templomjok és iskolájokat s azokba katolikus papot és tanítót helyeztettek; felhívták tehát ezek ellen a követet, s a templom, paplak és iskola visszafoglalásához segítséget kértek tőle. Valószínű, hogy a közbenjárók itt is a kísérethez tartozó számos pribékek voltak. A török követ nem sokat kérette magát, embereivel megverette a plébánost, a templomot és iskolát elfoglaltatta és a kálvinistáknak átadatta, s quasi re bene gesta másnap útját tovább folytatta Konstantinápoly felé. ³⁾

¹⁾ Lásd a gyülekezet anyakönyvét.

²⁾ Vallatás a győri káptalan országos levéltárában XIV. 40. 1794. szám alatt.

³⁾ Herczeg Eszterházy Pál nádor eredeti levele Győr megyéhez, a levéltárban.

A NAGYSZOMBATI EGYETEM KANONISTÁI- NAK JOGIRODALMI TEVÉKENYSÉGE.

PAULER TIVADAR REND. TAGTÓL.

A nagyszombati egyetem törvénykara jogirodalmi tevékenységének rajzát, irodalmi történetünk bővebb kifejtésének némi adalékául tűzvén ki feladványomul, e tárgyú értekezéseimben Bencsik Mihály, Szentiványi Márton, Szegedy János, Sommeking Frigyes Ernő és Rendek János irodalmi működését kísérlettem megismertetni.

Szentiványi és Szegedy az egyházi jog tanárai közé tartoztak, de mindketten részint a jogtudomány, részint más szakok körében oly nevezetessékké váltak, hogy jellemzőket külön értekezésekben adtam; — az egyházi jog többi tanáraitól, a mennyiben jogi munkákat irtak, és az egyetem átalakítása előtt működtek, jelenleg szólani szándokom.

A jogtudományi kar alapítása óta 1667. évben egészen az egyetemnek Mária Terézia által történt újjá szervezéséig az egyházi jog tanszékét Jézus-társaságbeli szerzetesek látták el.

A rend szabályai szerint gyakrabban változtatván tantárgyaikat, többnyire csak rövidebb ideig szentelheték erejüket a nagy terjedelmű kanóni jog művelésének, miért is irodalmi működésök nagy részt más tárgyakra irányult; — így sokan azon jeles férfiak közül, kik a kanóni jogot tanították, mint Cseles Márton, ki a magyar történeti kútfők gyűjteményeinek vetette meg alapját, a híres b. Sennycy László, kit Selepcesényi primás utódjának óhajtott, „permagnum Universitatis nostrae decus“ nevezének, Kéry Ferencz, Szörényi Sándor, Szarka Gáspár, nem is működtek a jogirodalom terén; és e tekintetben Szentiványin s Szegedyn kívül csak Schretter Károly, Tapolcsányi Lőrincz, Répszely László, és Vajkovics Imre említhetők.

Schretter Károly nemes családból született Körömczbányán 1644. febr. 14-én. Miután a nagyszombati egyetemen 1661-ben a bölcsészet első koszorúját (baccalaureatust), 1662-ben pedig tudorságát elnyerte, 18. évében a Jézus-társsa-

ságba lépett, és a hittani tudorfokozatot megszerezvén, a bölcsészeti tudományokat, nevezetesen a természettant Nagyszombatban (1677—1678.) és Bécsben összesen hat, a kanóni jogot a nagyszombati egyetemenél több évig tanította; ugyanott a finövelde, Győrött, Lőcsén, Beszterczebányán pedig a szerzet társodáinak igazgatója, 1684-ben ez utóbbi városban Tököly követőitől fogságba ejtetett és Kassára vitétt, 1704-ben Nagyszombatról a városnak a Rákóczyak általi elfoglalása után száműzetett; visszatérvén honába, 1718-ban július 20-án Győrött meghalálozott.—Tőle származik „Concordia canonica Juris ecclesiast. civilis et hung. de testamentis et immunitate ecclesiastica“¹⁾, Dvornikovichs Mihály váci püspök és veszprémi kanónoknak ajánlva, ki hajdan tanára volt a római jognak az egyetemenél; — munkája kezdetén szerző az egyháziak vagyonáról általában, nevezetesen arról értekezik: vajjon az birtokosai rendelkezése alá tartozik-e vagy sem? és különbséget tesz nemeire nézve; mert míg az egyháziak saját öröklött vagy szerzett javaik valóságos tulajdonosai: az egyházi javaknak csak kezelői, az abból származott jövedelmeknek azonban tulajdonosai azon megszorítással, hogy a fölösleget kegyes célokra fordítani vétek súlya alatt kötelesek; áttérvén a végrendeletekre, melyekre nézve hazánk törvényei, nevezetesen az 1633. 31. és 1655. 46. t. cz. csak általában a szokásos ünnepélyeket megtartandóknak rendelék, és kifejtvén a római és kanóni jog arra vonatkozó intézkedéseit, azoknak alkalmazhatóságát vizsgálja hazánkban, — a magán végrendelethez hét tanút kíván, az örökös nevezését lényegéhez számítja; a kanóni jog ama szabályát, hogy a végrendelet érvényéhez a plebánus jelenlétében csak még két tanú szükséges, kizárólag a pápai területre szorítja, mert a papok is honpolgárok lévén, világi ügyekben a polgári törvények alatt állanak; egyébiránt a római jog szigorú ünnepélyes alakszerűségeit nem tartja mindenben alkalmazandóknak; — a rendelkezhetes jogát megtagadja a papoktól haláluk esetében még jövedelmeikre nézve is, kivéve pápai engedély vagy egyes országok szokásjogának alapján; a közönséges helyettesítésnek szerzeményekben, a hitbizományinak

¹⁾ Desumta ex lib. III. decret. tit. 25. 26. 49. Tyrnaviae 1698.

csak az 1587. 9. t. cz. értelmében főrendüeknél ad helyet: megemlíti, hogy hazánkban sem a köteles rész sem a quarta trebellianica és falcidia nem alkalmazhatók, de az ok nélküli kiörökítés ellen azért nyilatkozik, mert a gyermekek örökődése a természetjogon gyökerezik; — ezen tárgyat tizennégy tétel és tizenkét kérdésbe foglalván, a következő három tétel és három kérdésben az egyházi kiváltságról szól, és azt az általános gyakorlat szerint helybeli, vagyoni és személybelire osztja; az elsőre vonatkozólag elősorolja ama nyolcz büntetést, melyek XIV. Gergely rendelete szerint a menhelyek hatása alól ki vannak véve; a vagyonira nézve azt állítja, hogy még szükség és háború esetén sem lehet az egyházi javakat rendszerint adó alá vetni, de önkénytes adakozásra felszólítván az egyháziak a pápa megegyezésével a felhívásnak eleget tehetnek; megadóztathatók mindazonáltal a hűbérek, vagy ha az adomány a polgári főhatóság fentartásának nyílt kikötésével történt volna: a személybeli kiváltság rovatában tárgyalja megszegőinek büntetéseit mind a kanón, mind a magyar jog szerint, melynek szellemében azt a nagyobb hatalmaskodás esetei közé sorolja, minthogy az egyháziak nemesi joggal élnek.

Értekezése kora irányát tükrözi vissza, a római, kanóni és hazai jog kellő ismeretét, világos felfogását tanúsítja; előadási nyelve folyó és érthető, az ajánlásnak kivételével, melyben itt-ott dagályos.

Nagyobb hírnévre vergődött az egyházi jog körében Tapolcsányi Lőrincz. Született Rosindolban Pozsony megyében 1669. jul. 27-én. A bölcsészetet a bécsi egyetemnél mint a Pázmányféle intézet növendéke tanulta; 1690-ben a Jézus-társaságba lépett, és próbaidejét a bécsi Sz. Anna-féle házban töltötte; a hittudományokat a grätzi egyetemnél tanulta, és mind a bölcsészet-, mind a hittanból tudorrá avattatván, Grätzben kezdette tanítói pályáját az erkölctan előadásával; onnan a nagyszombati egyetemhez küldetvén, ottan, kilencz hó kivételével, melyet mint a Pázmány-növendékház igazgatója Bécsben töltött, élte fogytáig működött; tanította a bölcsészetet, kanóni jogot, hittant; az egyetemi cancellárságot három évig helyettesként (1712—1714.), utóbb még hat esztendeig viselte (1722—27.); az egyetemnek két ízben (1719—

21. és 1729.) nagyságos rectora, mint olyan 1729. szeptember 30-án jobb létre szenderült.—Tapolcsányi a kanóni jogban bő és mély tudománynyal birt; mint az esztergami szentszékek tevékeny tagja, a legnagyobb elismerésben részesült; az ország primása Szász Keresztély Ágost herczeg szövényesebb ügyekben mindenkor még távollétében is tanácsával élt, azt vették igénybe mindenünnen, úgy hogy K a z y méltán írhatá róla: „Singularis sacrae jurisprudentiae — — — — — ob quam ad eum ceu oraculum in summis difficultatibus magnus undique fiebat concursus“ ¹⁾; — szerzetét az 1715-ki országgyűlésen képviselte, és annak tagjainál mély tudományosságán és fényes erényein kívül emléket az által is állandósította, hogy mint nagyszombati rector a szerzet Albana nevű közel fekvő nyaralóját ékesen helyreállította.

Egyházjogi jártasságának bizonyítékául szolgál azon munkája, melyet „Centuria casuum ex academicis qua decretalibus qua theologicis praelectionibus“ czíme alatt Bécsben 1728-ban bocsátatott közre, és mely az előbb külön megjelent „Quinquagena“nak (Tyrnaviae 1716.) bővített kiadása volt.

Ezen gróf Erdődy László Ádám nyitrai püspöknek ajánlott munkája első részében ötven, toldalékában nyolcz kiválólág a kanóni jog körébe vágó esetet, második részében pedig ötven töredelmezési esetet tárgyal, melyekhez az ifjak gyóntatása iránti utasítás járul.

Mig a második rész inkább az erkölcsi hittant, az első az egyházi jogot illeti; vonatkozással a gyakorlati életben előfordult esetekre megvitatva olvassuk itt a kanóni jog fő elveit, megvizsgálva találjuk a véleménykülönbségeket, mérlegelve a védvek és ellenvédveket, kellő tekintettel a forrásokra és a leghíresebb kanonisták irataira.

A munka jellemzésére szabadjon a megvitatott esetek egyikét felhozni. — Janka magyar nő Aurel franczia nemes-sel, ki hazánkban tartózkodik, lép házasságra; utóbb férjével Francziaországba térvén, ott Aurel szülei a házasság felbontását sürgetik, mivel kiskoru fiok beleegyezésök nélkül kelt egybe; a lyoni szent szék, miután Francziaországban a szülei beleegyezés emlékezetentüli szokásnál fogva a házasság

¹⁾ Historia Universitatis Tyrnaviensis 324. l.

érvényéhez megkivántatik, a tridenti zsinat fegyelmi szabályai pedig a francia egyházban el nem fogadvák, a házasságot fölbontja, és a honába visszatérő Jankának arról bizonyítványt ad; ki eme fölbontó ítélet és bizonyítvány alapján az esztergami megyében mással egybekelni akar; — az innen eredt kérdés eldöntésénél Tapolcsányi a szóban lévő házasság teljes érvényét vitatja, mert Magyarországon köttetvén, arra nézve döntök az itt érvényes szabályok, minthogy a „locus regit actum“ általános jogszabály szellemében, hasonló esetben a házasság érvényét fentartandónak rendelik IX. Gergely pápa ügylevelei (cap. 1. X. de sponsal. et matr.). Az ellenkező nézetek összehasonlításánál a házassági akadályok természetéről, azok megalapítási jogáról, a törvényesen honosított szokások erejéről, azok különbségéről fegyelmi tárgyakban alaposan, teljes méltánylatával az álladalom jogkörének értekezik. Más eseteknél is mindenütt az általános elvekre ügyelvén, a pápai rendelvények kihirdetésének szükségéről, a püspöki és áldori rend különbségéről (mire nézve véleménye: „Episcopatum non esse substantialiter distinctum ordinem ab ordine sacerdotii, sed huius duntaxat complementum et perfectionem“), az elévülésről, a kölcsön-szerződésről, tekintettel a pénzértéknek időközben történt változásaira, a jó és rossz hiszemű birtoklásról, halál valószínűségéről, felmentésekről (dispensatiókról) tudományos tájékozottságot valamint önálló ítéletet, és a viszonyok teljes méltánylását tanúsító érdekes fejtegetésekre akadunk, melyek szerzőjük kortársai előtti tekintélyét teljesen igazolják.

„Axiomata Christiano-Politica“ című munkájában ¹⁾ Seneca műveiből egybeállított húsz erkölcsi mondat bővebb kifejtését adja, melyeknek választása tapintatáról, tárgyalása az érintett író belterjes tanulmányozásáról, tesznek tanúságot, és melyek közül hogy csak néhányat említsek „Contemta res est homo nisi super humana se erexerit“, „Nulla fortuna non mixta infortunio“, „Nemo beatus qui solus“ rovatok még ma is tanulságos olvasmányul szolgálhatnak.

¹⁾ — — — — discursibus ethicis e Senecae Cordubensis Phil. operibus collectis illustrata Tyrn. 1706.

Irt még azonfelül több hittani munkát az Istenről, bűnökről, kegyelemről; sz. Ignácra tartott emlékbeszédében ékes jellemrajzát adja szerzete alapítójának; két kiadásban megjelent „Academicus de ente morali disputans“¹⁾ című értekezésében a bölcsezzet akkori állásának megfelelő erkölcstani ismereteket tanusít.²⁾

Répszely László született Szombathelyen Vas megyében 1703. april 4-én; a bölcsezzeti tanulmányok befejezése után élete huszonkettedik évében a Jézus-társaságba lépett. Kolozsvárott bölcsezzettudorrá, és miután a negyedik rendi fogadványt 1740-ben letette, 1744. nov. 8-án a nagyszombati egyetemnél hittudorrá lett; tanította a költészetet Nagyszombatban, a szónoklatot és bölcsezzeteket Kolozsvárott, utóbb a nagyszombati egyetemnél az erkölcsi és ágazatos hittant, (1743., 1745—47.) a kánoni jogot (1744.); dekánya volt a bölcsezzeti (1743.) jogi (1744.) és hittani karnak (1746—1747.) helyettes cancellára az egyetemnek 1748; ugyancsak Nagyszombatban a pap- és finövelde, Budán a felsőbb osztályok, Kassán, Kolozsvárt és Gyulafejérvárott a szerzetes házak igazgatója, Budán mint társainak lelki atyja 1763. april 24-én meghalálozott.

Munkái közül a jogtudomány körében legismertebb és nevezetesebb „Syntagma Juris Hungarici complectens una peculiare Principatus Transsylvaniae leges“³⁾, melyet a jogtanulók számára készített, százöt címrovat alatt (titulus) betürendben tárgyalván a magyar közbüntető, de kiválólág magánjognak tanait.

Az egyes címrovatokban, melyek elseje „Accusatio“ utolsója „Violentiae variae“, előadja a magyar jog szabályait, gyakran a törvény szavaival, melyeken kívül még a Hármas

¹⁾ Tyrn. 1706. 1726. — Theses theologiae de Deo. Tyrnav. 1727. De peccatis, gratia et merito. Tyrn. 1727. — Idea strenui fidei div. propugnatoris et amplificatoris S. Ignatius de Loyola. Tyrnav. 1718.

²⁾ E férfiről, kiről K a z y ezt mondá: Iu P. Laurentio Tapolcsányi praeter natalium conditionem nihil humile, lásd: Horányi, Memoria Hung. III. 397. l.

³⁾ Claudiop. 1742. 2. kiad. Cassoviae 1747. 3. kiad. 1763.

Könyvre, az 1715. évi rendszeres bizottmány munkálataira, Kittonichra, ritkábban Szegedy Tyrociniumára utal.

Több rovat czimezetei nem épen a leghelyesebb és legtalálóbba; így a vagyonra nézve nagy fontosságu jogegyenlőség tanát nem a szokásos *aequalitas juris*, hanem „*De Bonis foemineum ius concernentibus vel non concernentibus*” czíme alatt tárgyalja: — a túrmezei nemesek jogai a „diploma” czíme alatt említettnek, vonatkozással az 1741. 8. t. cikkekre, mely a nemesek jogait a királyi hitlevél (diploma) záradéka alól kiveszi; némely nyomos felirat alatt, mint: bán, cancellaria, kamra, Horvátország, primás stb. alig találunk egyebet mint néhány, nevezetesen 1741-ki törvényczikkelyek szövegét.

Az erdélyi jogot a 73. rovatban „*de Legibus et statutis Transsylvaniae speciatim*” és pedig hasonlólag betürendben adja elő; külön a székely intézményeket, míg a szászokéiról nem szól; különös, hogy a „novellák” alatt a mohácsi vész után hozott törvényeket általában, tehát az *Adprobaták* és *Compilatákat* is, eltérőleg a közös szokástól, mely a novellaris *articulusok* nevét csak az ezen törvénygyűjtemények után kiadottakra alkalmazza, érti, és hogy több, korában már bekövetkezett változásokat figyelmére nem méltatja, így Husztot, Lugost, Karánsebest (174. l.) még az erdélyi kincseti jóságok közé sorolja.

Néhány kérdésnél inkább a kanóni mint a hazai jog intézkedéseit tárgyalja, például a papi bírósági illetékességnél, menhelyeknél; eljárását azzal igazolván, hogy honosaink saját törvényeik hiányait a polgári és kanóni rendeletekből pótolni, vagy a természeti méltányossághoz folyamodni szoktak, szavaival élve: „*certe ad naturalem confugere aequitatem.*”

A mondottakból kitűnik, hogy e munka csak kezdők számára készített kivonat, melynek maga idején használhatóságát kétségbe vonni nem akarom, a nélkül hogy annak nagyobb tudományos becsét vitathatnám.

Répszelvények tulajdonítják azon jegyzeteket is, melyek Khlósz Pál nagyszombati jogtanár: „*Praxis seu forma processualis fori spiritualis*” czímű, először 1709-ben megjelent, 1756. évi, és későbbi kiadásaihoz adattak; ezen jegyzetek részint a szöveg magyarázatára, némileg kiigazítására vonat-

koznak, részint idézetek a kanóni és magyar törvénytárból. — K h l o s z munkáját „Institutiones Juris Canonici super causis matrimonialibus“ című értekezés követi, mely a házassági anyagi jogot XI fejezetben, melyekhez a XII-ben a végrendeletek járulnak, a tridenti zsinat és magyar gyakorlat elvei szerint, a források kellő használatával és idézésével, ép oly szabatosan mint világosan tárgyalja, a tanok felosztása és elrendezésében sokban hasonlítván azon utasításhoz, mely az 1855-ki Concordatum-folytán az ausztriai egyházi törvényszékek számára készült és Rómában is helybenhagyatott. — Hozzá járulnak még a római kanóni magyar jogból és K i t t o n i c h -ból vett jogszabályok tárgyaik szerint egybeállítva; vajjon azonban ezek R é p s z e l y -től vannak-e vagy sem, bizonytalan.

Ezen jogi munkákon kívül R é p s z e l y -től jelent meg a „Rhetor officiosus“ című erkölcs-neveléstani irat ¹⁾, mely tíz szakaszból és egy toldalékból áll, kilencz allegoricus kép-pel és azokra vonatkozó versezettel; minden szakaszt útmutatások, neveléstani elvek zárnak be.

Ezen szakaszok, melyekben a gyermek első táplálásától kezdve egész az érett férfikorig követendő eszélyességi, társalgási elvekre akadunk, sok, még napjainkban is tanulságos adatot, útmutatást, tapasztalást foglalnak magukban. Így ki nem osztozkodnék szerző ebbeli mondatában: „Ridiculi illi homines, qui prudentiam quidem et iudicium non tamen magnum studium in politico desiderant“? valamint ki nem tapasztalta volna a természet adományára vonatkozó azon állítását: „Multis magna dedit ingenia, magnam prudentiam oppido paucis.“?

Irt még azon felül a gyóntatók számára útmutatást, és H u n n i a s című latin hőskölteményt, melyben a magyar nemzet honszerzését tárgyalja ²⁾; az első lelkipásztorkodási ismeretei, a második latin nyelvbéli jártasságának szolgál tanubizonyosságul.

V a j k o v i c s Imre Nagy-Váradon született 1715. aug. 22-én; rendjébe 1733-ban lépett, a negyedik ünnepélyes fogadást

¹⁾ Tyrnaviae 1738.

²⁾ Memoriale Confessariorum. Tyrn. 1747.—Hunnias. Tyrn. 1731.

1751-ben tette le; mindkét karnak, nevezetesen a hittudomány-nak Nagyszombatban (1759. nov. 30.) lett tudora; a bölcészetet Kassán, a hittudomány különböző ágait, úgymint a bibliai nyelveket (1750. 51. 55.), az egyházi szónoklatot (1756—58.), a sz. írás magyarázatát (1760.) Nagyszombatban, az ágazatos hittant Győrött, Budán, a kanóni jogot szintén a nagyszombati egyetemenél (1759.) tanította; — itteni működése idejében a gymnasiumi osztályok előjárója (*linguarum decanus*) (1755—58.), a bölcészeti kar dekánja volt (1760.), utóbb a felsőbb tanulmányokat Budán, a rend társodáit Pécsen, Nagyváradon igazgatta; — egy ideig (1767.) a kir. helytartótanács oldalán Pozsonyban a könyvvizsgálói tiszteletet viselte; rendje feloszlatása után 1776-ban kalocsai kanonok lett, 1790-ben az ottani főkáptalan nagyprepostjává és választott almissai püspökké nevezetett; munkás életét 1798. november 28-án élte 83. évében zárta be.

Ezen nagy szorgalmu férfi irodalmi tevékenysége nagyrészt publicistikai irányu volt, mire hivatalos viszonyai s a kor körülményei vezették.

Még szerzetes korában, mint érintők, Pozsonyba könyvvizsgálónak rendeltetvén, a könyvvizsgálatról tíz értekezésből álló munkát írt ¹⁾, és azt K l i m ó György püspök és bizottmányi elnöknek nyújtotta át.

Ezen 1767. évben írt munkájának három értekezését 1791-ben az országgyűlés 67. czikke által e tárgyban is kiküldött országos választmánynak, mint írá, használatára bocsátá közre, azon rendben, mint szükségletei, czélzatai kívánák, míg a többiek kéziratban a kalocsai könyvtárban léteznek.

Legelőször is utolsó értekezését, mely a világi fejedelmek jogairól a könyvvizsgálat körül szól, nyomatta ki ²⁾; abban az államhatalom jogát a könyvek előleges vizsgálatára azok ellen védi, kik azt egyedül az egyháznak tulajdonítják, és pedig még a hittani könyvekre nézve is, az állam legfőbb védjogánál fogva.

¹⁾ Decas dissertationum ecclesiastico-politicarum de censoria librorum disciplina.

²⁾ Dissertatio de potestate principum secularium in censuram librorum. Colocae 1791.

Mellőzvéen e munkának oly tételre vonatkozó tartalmát, melyet ma alig tekinthetni komoly vitatkozás tárgyának, érdekesek miket szerző a könyvvizsgálat akkori elrendezéséről közöl; az a kir. helytartótanács mellett 1745. évben rendszereztetett, a könyvvizsgálóknak 1747. mart. 1-jén kiadott utasítás, gr. Althann váci püspök tollából folyt, és egész terjedelmében közöltetik; a könyvvizsgálók, két jesuita, jelentéseiket a kir. helytartótanács egyházi bizottmányához terjesztették, mely a primás vagy idősb püspök-tanácsos elnöksége alatt végleg intézkedett, némely fentartott esetekben a kir. udv. cancelláriának jelentést tett.

Az értekezés közrebocsátása idejének többé sok tekintetben meg nem felelvén, a latin pozsonyi ujság által szigorú ítéset alá vétetvén, szerzője szempontja felderítése és igazolására gyűjteményes munkája kilenczedik értekezését is „De censura librorum perniciosorum ac specialiter libertinismo infectorum¹⁾” közzétette, melyben XIII. Kelemen pápának 1766. évi nov. 25-ki és Mária-Teréziának 1767. május 3-ki rendeleteit a szabados könyvek iránt megismertetvén, a szabadoság (libertinismus) természetét és nemeit fejtegeti kizárólag egyházi szempontból, majd értekezései elsőjét bocsátá közre²⁾; abban az egyház könyvvizsgálati jogát III. Ince pápa koráig tárgyalja; — azt az egyházi hatalom természetéből, a hit tisztaságának fentartási kötelességéből származtatja, és nem csak a veszélyes könyvek megjelölésére, mint Fleury Kolozs, Van Espen, Gianni Péter stb. szorítja, hanem valóságos tilalmuk és kárhoztatásukra érti, és az iránt az egyház folytonos gyakorlatára hivatkozik.

A többi értekezések, melyek az egyház eme jogát törénietileg egész az újabb korig fejtegetik, és a tiltott könyvek lajstroma ismertetésével zárják be, nyomtatásban, mint fenebb már érintém, ki nem adattak; mert az 1795. évben „De censura librorum disciplina libri duo” című munkában az első könyvben egyedül a tíz értekezés címeivel találkozunk, hi-

¹⁾ Colocae 1791.

²⁾ Decas dissert. ecclesiastico-polit. de cens. librorum disciplina secundum seriem temporum ad annum 1767. perducta, quarum duabus postremis jam nuper typo datis nunc prima quoque addita est. Pestini 1791.

vatkozással arra, hogy azok hárma az 1790—1-ki országgyűlés körülményei tekintetbe vételével, a szabadosság korlátozása végett adatott ki;—a második könyvben¹⁾ pedig betűrendben az egyházilag kárhoztatott tételek, azoknak szerzőivel, a kárhoztató pápa vagy zsinat nevével és okaival, adatnak elő, tekintettel főleg a könyvvizsgálók szükségleteire, kikre nézve Viva, Cardenas, Duarte stb. hason munkáit, sem tartalmuk sem elrendezésök tekintetéből kielégítőeknek nem találta.

Az említett munkákon kívül, melyek a könyvvizsgálót a kanóni jog szempontjából tárgyalják és e tekintetben szigoruan egyházas szellemet tüntetnek fel, részt vett Vajkovichs amaz élénk irodalmi mozgalomban is, melyet a József császár halála után kelt és közrebocsátott számos röpiratok képviselnek.

Ide számítható „Censura religionario-politica libelli, cui titulus: Declaratio statuum catholicorum“ című irata²⁾, melyet azon római katolikus rendek nyilatkozata ellen bocsátott közre, kik 1790. november 30-án a kalocsai érseknél tartott értekezletben részt nem vettek, és míg a jelen volt katolikusok védelmét tűzi ki céljául, erős, gyakran, mondhatni kiméletlen és sujtó kifejezései által az uralkodott hangulat keserűségéről térszen tanuságot.

„Systema de origine S. Regni Hungariae coronae“³⁾ hasonlóan éles tollal irt értekezésében Schwarzs és Décsi ellen a szent korona római eredetét védi; osztozkodik Révay azon nézetében, hogy ezen koronát Nagy Konstantin császár I. Serestély pápának küldötte; onnan magyarázhatónak tartja a görög felírásokat, a korona hasonlatosságát más e korbéli műemlékekkel; az előforduló török nevezetből következteti hogy II. Justin és II. Tiber császárok példájára a Persia

¹⁾ Liber secundus seu index alphabeticus propositionum damnatarum in adjumentum censurae concinnatus. Colocae 1795. lapszám nélkül.

²⁾ — — — qui ad conventum catholicorum 30. novembris 1790. apud Archi-episcopum Colocensem celebratum non influxerunt. Colocae 1791. 2. kiad. 1792.

³⁾ — — — a Petro de Réva elucubratum, nunc adversus neophyta Samuelis Décsy figmenta defensum. Colocae é. n.

határain lakó törökökhöz indítandó követségnek volt szánva, és csak utóbb ezen szándok változtával küldetett Rómába; egyébiránt K a t o n a véleményét is, hogy az alsó része későbbi, miután arra Róbert Károly okmányának a sz. koronáról szóló ama szavai is: „Geyzae Regis, Stephani progenitoris nostri“ utalni látszanak, a többiek közt leginkább elfogadhatónak véli.

A görög nem egyesült püspökök országgyűlési ülése és szavazata iránt is, az ezen ügyben 1792-ben kiküldött országos választmányhoz intézett értekezést irt: „*Questio prodroma de voto et sessione non unit. Greci ritus Episcoporum*“¹⁾ melyben ama napjainkban is újra felmerült kérdést tárgyalja, vajjon az érintett püspökök a katolikus püspökökkel vegyest, tekintettel felszentelésök idejére, ülést követelhetnek-e? és előre bocsátván, hogy az országgyűlési szavazat nem szükséges tulajdonsága a püspöki méltóságnak, és Lengyelországban még az egyesültek sem bírnak azzal, tagadólag válaszol; mert az elsőbbséget Sz. István törvényei szerint csak a katolikus főpapok vehetik igénybe, kik a történet tanúsága szerint annak szakadatlan gyakorlatában voltak, sőt az még a főurak jogaival is ellentétben állana, kik méltán követelhetik, hogy elejökbe ne tétessenek, kiket a törvény elejökbe nem tett; ellenkeznék továbbá a magyar szent korona jogaival, mert az I. 10. cz. szerint püspöki jogokkal hazánkban csak az élhet, kit a király azzá nevez, miért is a Magyarországon székelő, de nem a felség által a szent korona címére nevezett püspökök országgyűlési szavazattal nem bírnak; hozzá járul, hogy az 1608. k. u. 1. t. cz. csak azon püspököknek tulajdonít szavazatot, kik saját káptalannal s préposttal bírnak, mit a görögökről nem állíthatni, hogy az 1687. 10. t. cikk a papságot arra hatalmazta fel, hogy ülésük rendjét maguk szabályozzák; felszólítja tehát őket, hogy ha már az ülésre nézve egyesülni akarnak, hárítsák el az akadályt, és egyesüljenek általán, egyházilag, vallásilag is, mert mint mondja: „*Per neminem vos magis removeri a scopo vestro, quam per vosmet ipsos.*“

¹⁾ — — instituta et I. per art. 10. 1792. determinatae depurationi oblata. Colocae 1792.

A „Cura superfluum superflua“ ¹⁾ röpiratában azok czáfolatát tüzi ki feladványául, kik az egyházi javak elidegenítését pártolják, és kik azt részint az állam kitünő, részint az apostoli király kegyúri jogából, részint Simplicius pápa ama rendeletéből, melynél fogva az egyházi javak a püspök, egyház, alapság és szegények közt négy részre osztandók, származtatják. Az állam kitünő jogát elismeri, de az mind az egyháziak, mind a világiakra egyaránt alkalmazható, teljes kárpótlással jár, és előbb az elidegeníthető, mint a hazai törvényekben elidegeníthetetleneknek nyilvánított javakra lenne alkalmazandó; a kegyúri hatalom gyakorlatára irányadók Sz. István szavai: „Maiorem curam habeat beneficiorum ecclesiasticorum quam suorum priorum;“ — a Simpliciusi szabály Sz. István korában már elavult, arra ő sehol sem hivatkozik, ő minden javadalommal külön jószágokat kapcsolt egybe, és azt Sz. László Végz. I. könyve 23. fejezetében nyíltan megerősítette, minélfogva e szabályt a magyar egyházra alkalmazni nem is lehet.

Ezen a kor viszonyaiból folyó vád- és védíratokon kívül nyomtatásban még megjelent tőle gróf Csáky Miklós bíbornok primás fölötti, szép latinsággal irt gyász-, és gróf Kollonics érsekhez intézett üdvözlő beszédje, Voltaire Henriade-jának itészete, az imádságra vonatkozó, és tanító korában irt az építészeti elemeit tartalmazó munka, melyek e férfi sokdalusága újabb bizonyítványául szolgál ²⁾.

Végül említendő még Jambresich András, ki 1706. sept. 20-án Zágrábban született, és az egyházi jogot mind ott, mind a nagyszombati egyetemenél (1749—1751.) tanította, és Pozsegán mint házigazgató 1758. máj. 13-án meghalálozott: említendő pedig, mert a horvát nyelv művelésére irányzott munkásságán kívül, melyet nyelvtani dolgozatai és Sussich Ferencz rendtársa által kezdett négy, úgymint latin, horvát

¹⁾ — — — — occupari convincuntur qui putant nova regulatione beneficiorum ecclesiasticorum opus esse. Pest. 1792.

²⁾ Oratio funebris C. Nicolai Csáky etc. Tyrn. 1757. — Oratio gratulat. C. Ladislao Kollonich Archi-episcopo Colocensi. Viennae 1788. — Observationes criticae super Henriade Voltaire-Szilágyiana. Pestini 1793. — Iconismus orationis sacrae. Colocae 1796. — Elementa Architecturae. Cassoviae 1735.

német, magyar nyelvű nagy szótárának buzgó szorgalommal eszközlött kidolgozása és kiadása bizonyít, mire vonatkozólag H o r á n y i mondá: „Auctor praestantissimi dictionarii latino-croatici, quod magno cum studio elaboratum,“ a kapcsolt részek helyhatósági jogairól irt dolgozat ¹⁾ szerzőjének mind F e j é r mind a „Scriptores Societatis Jesu“ című munka írója által mondatik; — hosszabb ideig Zágrábban mint a hazai közjog tanára működén, e munkát nem csak nem láttam, de a nevezetesebb publicisták által idéztetni sem tapasztaltam; sőt mint újlag azon országok közviszonyaiban nagy jártasságu barátom S u h a y Imre tanártól értesültem, azt sem az ottani főiskolai, sem az egyházmegyei könyvtárban fel nem találhatni; ha még ehhez adom, hogy S z e g e d y János Tyrociniumában, a mint mondja, ritkán olvasható kapcsolt részekbeli szabályokat kinyomatván, Jambresich eme tárgy munkájáról szót sem tesz, sőt a Törvénytárhoz csatolt jegyzeteiben főleg az 1630-ki végzeménynél, a kapcsolt részek viszonyait tüzetesen avatottsággal és némi előszeretettel tárgyalván, nyíltan M a r c z e l l o v i c h György zágrábi kanonok és könyvtárnok e tárgy munkájára hivatkozik, mit utóbb K e r c h e l i c h is gyakrabban tett, a nélkül hogy Jambresich élő szerzetes társát említéné, úgy hiszem, bizonyosnak tarthatjuk, hogy az érintett munka sajtó alá sohasem került, hanem kéziratban maradt; miért is Jambresich irodalmi tevékenységének méltánylása, minthogy nem a jog és államtudományok körébe vág, feladványom határain túl esik, és ily módon jelen adalékomat a honi jogirodalom történetéhez bezárván, fentartom magamnak, hogy a nagyszombati egyetem hazai jogi íróiról és azon tanáraitól, kik az 1770. évi átalakulás után jogirodalomilag működtek, külön értekezésekben szóljak.

¹⁾ Municipale Croatiae ius commentario illustratum. Zagrabiae. Év nélkül.

AZ IDÉZŐ PECSÉTRŐL.

SZÉKFOGLALÓ ÉRTEKEZÉS,

HORNYIK JÁNOS LEV. TAGTÓL.

Tekintetes Akadémia! Nyilvános pályám harmadik évtizedét midőn épen betöltöm, mai nap e három évtized napjainak legörvendetesbiké, melyen a tekintetes Akadémia ünnepélyes körében szót emelhetnem sorsom megadta; azonban az általam lefutott egyszerű pálya természetes eredményekint, eddigi foglalkozásom helyhez kötött szűk köréből kiemelt oklevéltani, illetőleg történelmi kicsinysége bátor kodom ez ünnepélyes alkalommal is a tekintetes Akadémia nagybecsű figyelmét felkérni, — s ez: a legrégibb magyar törvénykezésnél gyakorlatban volt „pecséttel idézés,” *citatio cum sigillo*; vagy „idéző pecsét,” *sigillum citationis*.

Panaszra lehetne talán okunk, ha elgondoljuk, hogy e haza szent földén nemzetünk ős századaiban dívott intézmények, szokások, törvények és tisztek hatályon kívül hagyatásuk s elévülésökről őseink elegendő adatokat nem hagytak reánk; ezért ily események s tárgyak irányában a történelem hiányos, és adatok nem létében vagy be kell vallania az eligazodhatlanságot, vagy — a mi még sajnosb — feneketlen vélemények ingatag ösvényére téved; de ne panaszkodjunk: nem csak nálunk van ez így, hol egy részről az önfentartás nagy munkája századokig gátolta őseinket történelmi emlékeik megőrzésében, más részről annyi ellenség pusztításai szétdúlták a megőrzötteket is; így van ez a hasonlíthatlanúl békésb multat élvezett külföldön is.

Nevezetesen így van a külföld, és tudomra így vagyunk eleddig mi is az idéző pecséttel, mely törvénykezésünk előkorában századokig egyedüli eszköze volt a törvénybe idéztetésnek; utóbb még az országos bíróságoknál is nemcsak századokig gyakorlatban maradt, hanem nyolcz század elhaladtával, törvénykezési eljárásunk részleteinek többszöri átalakíttatása mellett, jelenben is élten él, de sajátképen is-

merve s ismertetve nincs; minthogy pedig ez, némely régi oklevelek s törvényekben foglalt kifejezések értelmezéséhez egyedüli kulcsot képez, — szükséges, hogy vele valahára tisztában legyünk.

Ilyen kifejezések: a „sigillum dare“ = pecsétet adni; — „sigillum mittere“ = pecsétet küldeni; „sigillum projicere“ = pecsétet valakire rávinni, vagy a pecsétet valamire ráütni.

Ezekre következő példák találhatnak legrégibb törvényeinkben:

1) Sz. László király I. törvényének 41. és 42-ik fejezete azt rendeli: hogy ha valaki a nemes, vitélő vagy úri rendből a királyi törvényszék előtt pert indítván, peres felével meg nem jelenik, vagy a királyi hírnök általi előhíváskor, a király engedelve nélkül már eltávozott, perét elveszti, és azonfölül még a mit követelése fejében fölvet, kétszeresen visszafizeti. Ha pedig valaki a király pecsétét valakire rávivén, ő maga a királyi törvényszék előtt meg nem jelenik, perét elveszti és öt penzát fizet, és valahányszor pert újít, mindannyiszor öt penzát (vagyis mintegy öt lat aranyat) fizet; ha pedig a bíró pecsétét valakire rávivő nem jelenik meg a bíró előtt, száz pénzt fizet.

2) Sz. László király III. törvényének 3-ik fejezete így szól: mikor a nádor haza megyen, a királyi pecsétet helyettesének adja át, hogy valamint egy a királyi törvényszék, úgy a pecsét is egy legyen. Otthon pedig a nádor míg saját lakában tartózkodik, senkire se küldjön pecsétet, hanem csak azokra, kik udvarnokoknak neveztetnek, vagy csupán azok ügyében bíraskodják, kik önként járulnak hozzá; ha különben cselekednék, ötvenöt penzát fizessen.

3) Ugyanazon törvény 25-ik fejezete rendeli: hogy a bíró pecsétét bárkire ráküldhesse, a papok, egyházi rendbeliek és főispánok kivételével.

4) Sz. László király említett III. törvényének 26-ik fejezete rendeli: a ki a bíró pecsétét megvetvén a törvényszék előtt meg nem jelennék, először öt penzára büntetessék, másodszor ugyanannyira, harmadszor perét veszítse el, és nyíretessék meg.

5) Kálmán király I. törvényének 2-ik fejezete így szól: minthogy a nép többnyire a hosszú utazás fáradalmai és a szűkölködés miatt gátoltatván, minden ügyében a királyi törvényszék elibe nem járulhat: azért mindenik megyében évenként kétszer gyűlést tartatni rendeltünk, melyre mindenki, bár pecsét nélkül idéztetnék is, ha meg nem jelenik, el fog marasztatni.

6) Ugyanazon törvény 5-ik fejezete rendeli: hogy a püspökök, megyeispánok s minden mások káplánai, a püspök vagy érsek pecsétével idéztessenek törvényszék elibe.

7) Ugyane törvény 6-ik fejezete így szól: ha pedig az egyházi személynek pere van világgal, a világi a bíró pecsétével idéztessék meg; és ha világi személy perel egyházzal, az egyházi személy a püspök vagy érsek pecsétével idéztessék törvénybe, s azok, mint maga bírái által hallgattassék ki.

8) Szintazon törvény 14-ik fejezete rendeli: hogy a világi bíró tartózkodjék pecsétével az egyházi személyt maga elibe idézni. Végre

9) A 23-ik fejezet akép rendelkezik: hogy a mely bíró a perben igazságtalanul ítél, a királyi törvényszék elibe pecséttel, a gyűlés elibe pedig pecsét nélkül idéztessék.

Világos ezekből: mikép hajdan szintúgy az egyházi, mint polgári bíróságok, sőt ama boldog időben, midőn a koronás ur maga személy szerint bíraskodott, a király, országos és alsóbb bíróságok is pecséttel idéztek; világos továbbá Sz. László király I. törvényének 42-ik fejezetéből: hogy nem csak törvényszolgák által eszközöltetett ezen idézés (*sigillum mittere*); hanem ha illetékes bírójától a panaszos fél pecsétet kapott (*sigillum dare*), azt maga is rá vihette a panaszlottra (*sigillum projicere*), s annak kézbesítésével, vagy nála letételével, őt a bíró elibe hívta (*cum sigillo vocatus*); Kálmán király I. törvényének 2-ik és 23-ik fejezete szerint világos az is, hogy törvénykezésünk legelső korszakában pecsét nélkül is gyakoroltatott az idézés, de általában csak a gyűlés elibe pecsét nélkül, törvényszék vagy bíró elibe mindig pecséttel történt az idézés; végre az idézett törvényekből az is kitűnik: hogy a

pecséttel idézés nem valamely mulékony, ideiglenes intézkedés volt, hanem úgy a peres felek, mint a bíróságok és bírói illetékesség irányában meghatározott szabályokra fektetett rendszeres törvénykezési eljárás volt légyen.

Idéző pecsétek valóságos példányai is fedeztettek fel már eddigelé régiség-nyomozóink által, — így a fáradhatatlan Pray Györgynek a pecsétekről írott munkája mellett (*Syntagma Historicum de Sigillis. Budae 1805.*) első táblán 1-ső szám alatt találtatik egy pecsét-rajza, mely tárt karokkal szárnyas angyalt ábrázol, e körirattal: „*sigillum citationis*”; ugyanott 2-ik szám alatt van lerajzolva egy másik pecsét bikafő jelvénynyel s ily körirattal: „*Comes Tristanus me misit*”; — igen valószínű levén amarról — mint már Pray megjegyzette — hogy szentszéki vagyis egyházi, emerről pedig, hogy polgári bíróság idéző pecsété volt légyen.

A pecséttel idézés kizárólagos gyakorlatának két egész századnál tovább kellett hazánkban fentartatnia, mert azon korszak alatt kivülről más idézési eljárásnak régiségeinkben nyoma nincs; az idéző parancsoknak és idézés teljesítéséről bizonyítványoknak csak a XIII. században találtatnak némely nyomai. III. Endre király korában a törvényszolgák csalásai miatt a megyés püspökök és káptalanok közbejöttével kezdetett az idézés eszközöltetni; ez időben jöttek gyakorlatba a vásárok alkalmávali kikiáltások általi idézések, melyek még Zsigmond és Albert királyok idétt is alkalmazásban voltak, de valószínűleg csupán csak a bizonytalan tartózkodású egyének irányában, és csakis I. Mátyás király alatt töröltettek el, az eltörlés II. Ulászló által ismételtetett s végkép meg is szűnt, — ezután hozattak általános gyakorlatba a korunkig dívott írásbeli perbeidéző levelek, ma úgynevezett keresetlevelek.

Ne higgyük azonban, mintha a pecséttel idézés ezen újabb intézkedések által megszüntetett, vagy éppen eltörltetett volna; még I. Mátyás király alatt is folytonos gyakorlatban volt az minden törvényszéknél, az idézés egyéb nemei mellett. Dicső Mátyás király udvari cancelláriájának tiszti irománypéldányait 1476-ik évről Nyírkállói Tamás gyűjteményében bírjuk, s abban 439. szám alatt következő világos nyoma van a pecséttel idézés akkori gyakorlatának: „Kifogá-

sok a perben. — II. Ha az idézés pecséttel eszközöltetett, minthogy az ilyen idézésnek szóval kell történnie, tehát tételessé kifogás a pecséttel véghezvitt idézés ellen, azért, mert nincs érvénye.“ (Exceptiones in lite. — II. Si citatio fuit cum Sigillo, quia talis citatio debet fieri cum narratione. Ergo excipitur contra citationem cum Sigillo factam, quia non habet vigorem. Kovachich: Formulae solennes styli. Pest. 1799. pag. 155. 408. Nr. 439.). Itt azonban távolról sem kell, nem is lehet az idézett szavaknak határozottan oly értelmezést tulajdonítani, mint-ha 1476-ban már a pecséttel idézés csakugyan érvénytelen lett volna; hanem itt ama gyűjtemény egykoru szerkesztője arra oktatja az alperest, hogy a törvénykezés akkori tekervényei közt a felperes keresetét azzal is hátráltathatja, ha az idézés ellen kifogást teszen.

Ezentúl nyilvános oklevelekben a pecséttel idézésnek nyoma nem találtatván, a régiség-nyomozók csak pusztá nevezete után törekedtek azt megismertetni, de fölötte eligazodni nem tudtak, s többnyire feneketlen magyarázatokba sülyedtek. Pray György hazai tudósunk leghelyesebben mondta ki véleményét, de nem indokolta; Schwartner Márton, illetőleg Diplomatikájának magyarra fordítója Perger János, igen hosszasan tépelődik vele, de a nélkül, hogy a valóságot határozottan megállapítani képes lenne, — minthogy pedig nála mások véleménye idézve s a magáé erősen indokolva van, — saját szavait idézem annak kimutatására, hogy a pecséttel idézést eddigelé a hazai és külhoni tudósok mikép értelmezték. Schwartner — Perger szavai következők: „Hogy a hazai régibb törvényekben előforduló ezen szavak alatt: sigillum dare, mittere, vel projicere (pecsétadás, küldés s hajtás) a régi törvénybe-idéztetésnek módját kelletik érteni, az úgyszólván kétségen kívül, vagy; abban azonban nem egyeznek meg a tudósok, hogy mimódon történhetett meg azon törvénybe idéztetés: a pecsétnyomnak-e? a bíró pecsétos levelének-e? vagy pedig csak a kinyomott pecsétjegynek elküldése által? — Mabillon az iránt határozatlanságban s kétségeskedésben vagon. Du Cange és Du Fresne azon nevezet alatt a bíraktól kiadott pecsétos

levelet értik. Gróf Batthiány (LL. Eccl. Tom. I. pag. 60.) nem magyarázza ki magát, a pecsétjegyet-e, vagy pedig a pecsétnyomót kelletik az alatt érteni. Pray György pedig (De sigillis 4. 5. lap) az alatt magát a kinyomott pecsétjegyet, minden egyéb írás nélkül érti. Én részemről csekély ítéletem s belátásom szerint kétféle értelemben vagyok, s úgy vélekedem, hogy az azon törvényczikkelyekben előforduló sigillum nevezet alatt inkább a pecsétnyomót, vagy pedig a kinyomott pecsétjegyet, mint magát az oklevelet kelletik érteni; de azonban azon állításomhoz is, csekély tapasztalásom miatt, erősen ragaszkodni nem bátorkodom. Minekelőtte mindazonáltal erről szólanánk, szükséges tudni: hogy édes hazánkban régenten bizonyos hivatalbeli személyek voltak, kik Praecoknak nevezettek. Azok pedig Pray szerint kétfélék voltak, t. i. voltak a királyoknak tulajdon, és ismét a megyék főispánjainak, sőt más főembereknek is tulajdon Praecoi. — A főispánok Praecoinak kötelességök volt a főispánok eleibe tartozó dolgok iránt való törvénybeidézéseken kívül, a főispánoktól kiadott királyi s egyéb parancsolatokat azon megyében szóval, és pedig a piaczkokon s vásáros helyeken kihirdetni; a király eleibe tartozó törvénybeidézések pedig a királyi Praecok által vitettek véghez. — Ez így lévén, minthogy abban az időben a papokon s talán némely főbb embereken kívül igen kevesen, sőt talán senki sem értette az írás mesterségét, igen szépen lehet következtetni, hogy a törvénybeidéztetéseknek, valamint szinte a kihirdetéseknek is, szóval, nem pedig írás által kelletett megtörténni; de minthogy bizonyos megismertető jegy nélkül senki sem tartozott volna a törvénybe idéző Praecok szavainak hitelt adni, ugyanazért arra nézve legalkalmasabb lehetett a törvénybe idéző pecsétnyomónak, vagy a kinyomott pecsétjegynek a törvénybe idézendő előtt a Praecok által való előmutatása. Már minthogy régenten, valamint mostan is, szokásban volt a pecséteket gyűrűre vésetni, innen azt lehetne gyanítani s következtetni, hogy régenten azon törvénybe idéző pecsétnyomók is gyűrű formájúak voltak, következtetésképen, hogy a törvénybe idéztetések is legalkalmasabban a gyűrűs pecsétnyomónak, nem pedig a törvénybe idéző levélnek, vagy a kinyomott pecsétjegynek előmuta-

tása által történhetnek meg; és pedig ezt annyival is inkább gyanítani lehet, mivel édes hazánkban a megbizottság megismertető jeléül adott pecsétgyűrű-adás úgy régenten, valamint mostan is, nem egészen ismeretlen s idegen dolognak tartatik. De más részről vannak más s több példák is, melyek ellenkezőt láttatnak bizonyítani: és pedig, hogy a pecsétjegynek elküldése valóban volt szokásban s keletben édes hazánkban, az e mai napig is a Jászságban, nevezetesen pedig Jászberényben is szokásban levő pecsétjegy-küldés, a holott is valamely közönséges dolognak hírül adása, vagy is végbevitel minden embernek a bíró által kinyomott s a polgár vagyis a kisbíró által kinekkinek kezéhez adandó pecsétjegy mellett szokott megtörténni. Innét tehát nem ok nélkül lehetne azt is gyanítani, hogy a *sigillum dare*, *mittere* vagy *projicere* szavak régenten a pecsétjegynek is elküldését jegyezték. Láttatnak továbbá ezen két előbbeni vélekedéseimet néminémiképen erősíteni némely hazai oklevelek s a francia capitulárék is. Nevezetesen pedig Rikolph László egy 1437-ki zálogos levelét eképen végzi: „*et propter meliorem certitudinem projecit sigillum meum desuper.*“ Már ki kételkedhetik itten azon, hogy a „*projeci sigillum*“ szavak alatt valóban maga a pecsétnyomó, nem pedig a pecsétjegy, sem pedig az oklevél értetődik? Ismét a francia capitulárékban a többi közt ezeket olvashatni: „*siquis sigillum, aut signum quaecunque Judex per jussionem Domini sui transmiserit, et eum venire jusserit, aut ambulare ad aliquam utilitatem, et ille neglexerit, sex solidis sit culpabilis.*“ Itten hasonlóul kiki észreveheti, hogy a most előadott törvény nem csak a *sigillum* szót, hanem a *signum quaecunque*, azaz nem csak a pecsétet, hanem akármely másféle jegyeket is említ. Nem értetődhetett tehát itten az oklevél, hanem vagy a pecsét, vagy a pecsétjegy, vagy pedig más megismertető jegy. Hátha még a most említett törvénynek ezen szavait: „*aut ambulare ad aliquam utilitatem*“ összehasonlítjuk a jászokról fentebb mondottakkal, valóban kiki könnyen elhiheti, hogy édes hazánk törvényeiben is jelenlevő azon említett *sigillum* szó szinte ezen most mon-

dott értelemben vétetődött.“ (Perger János: Bézvezetés a Diplomatikába. Schwartner után ford. Pest. 1821. III. Rész. 144. §. 96. lap).

Mindennyi régi adatból s az újabbkori tudósok egész tépelődéssel nyilvánított elágazó véleményeiből eleddig tehát csak annyit tudunk: hogy a pecséttel idézésnek csakugyan gyakorlatban kellett lennie, nem csak hazánkban, hanem más nemzeteknél is, tüzetesen Francziaországban, melynek capitulárei legnagyobb valószínűséggel alapját teszik fönmaradt legrégibb törvényeinknek; de a pecséttel idézés módja s az idéző pecsét anyaga mindeddig meghatározva s kellőképen kimutatva nincsen. Ennek kimutatását s kétségtelen meghatározását tűztem ki feladatommul, — mihez képest az elsorolt sok holt betű után az élő példányra térek, kimondván: mikép Nagykörös és Kecskemét városok bírása mind mai napig pecséttel idéz.

Mellőzve Nagyköröst, melynek helyi adatai kellő ismeretével nem dicsekedhetem, Kecskeméten maradok. E régi város a török igát egész hosszában átélvén, számos török és tatár pusztításnak volt színhelye, annál fogva jegyzőkönyvei 1591-ik évnél fölebb nem hatnak. A legelső kötet 1591—1601. évekről közet tartalmazza, s ebben már a bírói pecséttel idézésnek igen sok példája találtatik, — a sok közül mutatványképen legyen itt elég három pont, melyeket a jegyzőkönyv felütésekor hirtelenében találtam, — úgymint:

1594-ik év, 34-ik lap: „Bekó Lukachi es hegedws Janos Igön Zidogattak eghmash es hegedws János az byro peochietire nem Joth elo tartozik birsagali.“ (Bekő Lukács és Hegedüs János igön szidogatták egymást, és Hegedüs János az bíró pöcsétire nem jött elő, tartozik birsággal).

1599-ik év, 297-ik lap: „Tamas czigianon uoettenek birsagiot az byrak uraym Illien okert hogy az pecziet latuan el nem Jwet uoettenek raita d. 75.“ (Tamás cigányon vötte nek birságot az bírák uraim ilyen okért, hogy az pecsétet látván, el nem jött, vötte nek rajta denarios 75.)

1599-ik év, 298-ik lap: „Halasi Benedók fizetót 1 f. birsagot hogj az varas póchetit megh nem bóchwlte el nem Jwth hittak ide.“ (Halasi Benedók fizetött 1 forint birságot, hogy az város pöcsétit meg nem böcsülte, el nem jütt, hitták ide).

Jegyzőkönyveink legrégebbikének e tárgyra vonatkozó pontjai közül ezeket felmutatván, a későbbieket mellőzöm, csak annyit említek, hogy utóbb a bírói pecséttel idézés gyakorlata Kecskeméten statutum által állapítottatott meg, s a meg nem jelenőnek elébb határozatlan birsága három ezüst márvás, vagyis 51 pengő krajczárra határoztatott, és egyetlenegy jegyzőkönyve sincsen a városnak, melyben e birságolásnak számos példája ne mutatkoznék. A legutóbb 1824-ik évben összeszedett, kellő rendszerbe foglalt és felsőbbbségi megerősítést nyert városi statutumok illető pontja az egész tárgyat legtisztábban kifejezi, mely így hangzik: „IV. Rész. 1. §. Kecskemét Várossában a lakosok fennforgó ügyeiket vagy a Város főbírói hivatala előtt, úgymint a Város főbírája, egy tanácsbeli, ki hetenként változni fog, és egy hites jegyző, vagy a városi tanács előtt folytathatják. 2. §. A bíróság előtt feladott panasz, avagy akármely jelentés következtében, ha a feladónak vagy panaszlónak a panaszlott előhívására, a Városnak nyomtatott Pecsétje, a régi szokás szerint kiadatik, és ez azt a vádlottnak kezéhez adja, vagy házánál hagyja, s az még is a Bíróság előtt meg nem jelenne, az első Pecsétért az eddig gyakorlott mód szerint pengő pénzben 51 krajczárokat, a második Pecsétért 1 forint 42 krajczárokat fizetni tartozik, és ez rajta ügye felvétele előtt exequáltatik, s ez után ha ismét megjelenni nem akarna, város emberei által bévezettetik s engedetlenségeért 24 órai aristommal fenýttetik.“

Ezen gyakorlat maig is élten él, — életben maradt 1851—1861. évek alatt is, midőn a bírói hatóság általában cs. kir. bíróságokra volt ruházva: mert a kecskeméti község-elöljáró, mind közigazgatási, mind békebírói minőségben, az elibe került panaszos eseteknél így idézett, s így idéz most a törvényes bírói hatóságába visszalépett kecskeméti

bíró, mindazon esetben, midőn írott keresetlevél nélkül a panaszos fél egyszerű szóbeli keresetet indít előtte. — Ezen eljárás életrevalóságát s közhasznát igazolja századok óta fenállása: mert az idézés általa egyszerűen s gyorsan történik, a szegény sorsú lakosok költség s huzamos utánjárásától megmentetnek, panaszlott ügyfeleiknek bírói tekintély mellett önmaguk általi megidézése közben, azok kijátszásától vagy vonakodásától megóvatnak; midőn ugyanis panaszttevő a bírótól pecsétet kap, s azt panaszlottnak kézbesíti, ez tüstént amazzal együtt a bírói szék előtt megjelenni tartozik.

Ily előzmény után könnyű lesz értelmeznünk az idéző pecsétre vonatkozó régi törvényeket és okleveleket, s készen áll az eligazodás a diplomaticusok elágazó vélemények közt is, — mivel élő példában látjuk, mikép

a) Nem a bíró pecsétes levelével, — mert ez már magában sem pecséttel idézés; de

b) Nem is a bíró pecsétnyomójának elküldésével, vagy előmutatásával történt a pecséttel idézés; mert ez esetben mindenik bírónak több pecsétnyomóval kellett volna birnia, hogy például egyszerre több panaszlottat megidézhesen, — ez pedig a bírói pecsét hitelességének, vagy hamisítása meggátolásának eszméje ellen volna; sőt nem is feltételezhető, mert Sz. László király III. törvényének 3. fejezete rendeli, hogy a királyi törvényszékeknek csak egy pecsété legyen; minthogy pedig Sz. László I. törvénye 42-ik fejezetének világos szavai szerint, az idéző pecsétet maga fölperes rá vihette panaszlottra, szintűgy akkor, mint most Kecskeméten rá viszi, — képzelní sem lehet, hogy a királyi pecsétnyomó, vagy bármelyik bíró pecsétnyomója, ily esetrnél valamely magán panaszos személy széthordozásával veszélyeztetett, vagy annak visszaérkeztéig nélkülöztetett volna; — hanem

c) A régi pecséttel idézés csupán csak a kinyomott pecsétjegynek kézbesítettésével történt, melyet a bíró vagy törvényszolga által küldött panaszlotthoz (*sigillum mittere*); vagy kezébe adta panaszosnak (*sigillum dare*) s ez maga vitte rá panaszlottra (*sigillum super aliquem projicere*).

d) A „sigillum projicere“ kifejezés kétféleképen értelmezhető: 1-ör mint Sz. László király I. törvényének 42-ik fejezetében idéztetett s imént említett: „sigillum super aliquem projicere“ a pecsétet valakire rá vinni; 2-ör mint a Schwartner-Perger-féle diplomaticában idézett Ricolph László 1437-ik évi záloglevelében mondatik: „propter meliorem certitudinem projecit sigillum meum desuper“ nagyobb bizonyosság végett rá ütöttem pecsétemet.

e) A Jászberényről felhozott példa nem egészen jól van alkalmazva: mert ha ott — „valamely közönséges dolognak hírül adása, vagyis végben vitele minden embernek a bíró által kinyomott s — kinekkinek kezéhez adandó pecsétjegy mellett szokott megtörténni,“ — ezen eljárás, ha csakugyan így történik mint mondva van, nem idézést jelent, hanem inkább hirdetést feltételez; egyébiránt egyértelmű lenne az, az ugyanott idézett francia Capituláré szavaival, melyek szerint: „ha valamely bíró (és itt valószínűleg községi bírót kell érteni) a maga földesurának parancsából, pecsétet, vagy bármely jegyet küld valakihez, s azzal őt idézi, vagy valamely szolgálatra kirendeli,“ stb. — azon értelmezést kell feltételeznünk: hogy a p e c s é t k ü l d é s hajdan nemcsak idézéseknél használtatott, hanem némely szolgálatokra is, írott parancs helyett, bizonyos kinyomott pecsétszerű jelvények kézbesítésével rendeltettek ki az illetők, előljáróik által.

f) Belátjuk föntebbiekből azt is: hogy akkor, midőn bírák szintűgy, mint peres felek, írástudatlanok voltak s a perlekedés tisztán szóbeli volt, illetén jelvények alkalmaztatnak és czélszerűen csak is ilyenek használtathattak mindenemű idézések- és megrendeléseknél.

g) Láttuk a felhozott példákból: mikép a p e c s é t t e l idézés még I. Mátyás király uralkodása vége felé is, bár némi hanyatlással, az országos bíróságoknál is gyakorlatban volt; a veszendőbe ment kecskeméti jegyzőkönyvek ezután egy egész századon át hézagot hagynak ugyan; de már 1590. után ismét feltűntetik ugyanazon gyakorlatot, később pedig nemhogy megszüntetnék, sőt szabályozva s rendszerezve hozzák le korunkig egy törvényes községi bíróság gya-

korlatában, melyet a közel szomszéd Nagy-Kőrös város bírása egészen hasonló, a Schwartner-Perger-féle Diplomatica valószínűleg téves alkalmazású idézéséhez képest, ugyancsak vidékünkön a jászberényi bíró is ugyanazon mód szerint használ, — aligha hibáztam, azt állítván: hogy a magyar törvénykezés e legrégibb, leggyorsabb, legegyszerűbb idézési eljárása soha ki nem halt, hanem eredeti alakjában él ma is vidékünkön, — és valószínűleg másutt is, — mint a fizetés nélkül volt régi magyar bíró díj nélküli gyors igazságszolgáltatásához legolcsóbb s az írástudatlan egyszerű nép becsületes jelleméhez legalkalmasb idézési eszköz.

Berekesztésül egy szeleten néhány darab lemet szetlen kecskeméti bírói pecsétjegyet s egypár lemet szettet van szerencsém felmutatni, melyek az idéző pecsétjegy alakját, anyagát és készítési egyszerű módját első tekintetre feltüntetik. Valamely hivatalszolga ugyanis parancsot kap, kezéhez adatván néhány ív közönséges írópapíros; egyik lapon írczával keresztvonalokat húz, melyek akkora kockákat állítanak elő, hogy a pecsétnyomót mindegyik befogadhasssa, — ekkor a másik tiszta ívet nyers kovásszal, vagy megfőzött keményítővel bekeni, arra a kockázott ívet ráilleszti, rányomogatja, összeragasztja; midőn a kiadott ívek így összeragasztva s a kovásztól átnedvesülve vannak, valamely ütő eszközzel a pecsétnyomót mindenik kockára ráveri, — a nedves papíros enged, a pecsétet felfogja s kiszáradás után ívnyi szeletekké alakul, melyekről a pecsétjegyek használatra lemetéltetnek. — A fentebb idézett kecskeméti statutumban említett „Városnak nyomtatott pecsét e“ kifejezés alatt, mostani használatban nem sajtó útján előállított, hanem ily egyszerűen kivert pecsétjegyeket kell értenünk, és minthogy a város levéltárában, múlt századból, a régibb pecsétnyomóval kivert ilyen szeleteket is fölfedeznem sikerült, — e részben a régi gyakorlatot a mostanival egyezőnek, s az idéző pecsétjegyeket múltban is ezekhez hasonlóknak, minden kétség nélkül elfogadhatjuk.

Végül, ha fontolóra vesszük azon körülményt, hogy az idéző pecsét fölötti határozatlan eredményű vitatkozás Perger János magyar diplomatikájában éppen akkoriban jelent

meg, midőn azt Kecskemét negyven év előtt „régí szokás szerint“ statutum által szabályozza s az idéző pecsétre meg nem jelenők birságát „előbbi gyakorlat“ alapján meghatározza: ezen ősrégi intézménynek látszólag országos feledségbe jutását egy részről mélyen sajnálhatjuk ugyan; de más részről nem lehet eléggé nem örvidenünk a hazai szaktudomány ama nagy horderejű lendülete fölött, mikép első rangú történetmívelő tudósaink fő feladatul tűzték ki, hogy a községi szokásokat, intézményeket, és helyneveket kutassák, nyomozzák, közöljék és alkalmazzák, mivel azokban történelmünk, hely-, nép- és földiratunk kimeríthetetlen bányája lappang, — s ezen untató száraz előadásomat egyedül azon szerény meggyőződésből reménylem elnézésre méltónak, hogy ama gazdag bánya műveléséhez egy vékony erecske fölfedezésével nekem is szerencse jutott járulhatnom.

BEÉLY FIDÉL EMLÉKEZETE.

HORVÁTH CZIRILL R. TAGTÓL.

Tisztelt Akademia!

Nincs a világon változás, mely a mélyebben érző és a mélyebben gondolkodó embert inkább és jótékonyabban meghathatná, mint egy oly férfiú váratlan kimúlása, ki saját hivatásának határai között mindenkép oda törekedett, hogy rendeltetésének valamennyi oldalról megfelelhessen. Elborúl a kebel, midőn látjuk, hogy a jelesebbek sora ismét ritkábbá lön; fájdalom rohanja meg a szívet, midőn tapasztaljuk, hogy a halál véletlen csapása még azok életfolyása iránt sincs kimélettel, kik, miután a badar közvetlenség izgalmain lelkesen küzdve felülemelkedtek, a valódi tökélyesség ügyéért sohasem szüntek meg őszintén buzogni.

Ki állhat jót napjaiért, ha még az ily férfiak életfolyása sem ment a reménydülő megszüntetéstől? Ez azon gondolat, mely ilyenkor a meghatott elmén átvonúl. Az sem valami szokatlan, ha ily esetkor a veszteség nagyságának érzetétől

elnyomottak lelki habzódásba süllyednek. Hol is találjon akkor a szív enyhítő vigasztalást, midőn a véletlen meghatottság az elmét is zavarba hozza. Maga elé állítja ugyan az elme a dicső célt, mely felé az elhunyt törekedett; megjárja az utat is, melyen az öntudatosan haladott; megérinti az eszközöket is, melyeket az útjában fölhasznált; szemlét tart a szellemi készségek fölött is, melyekkel az, a célja elé tódult akadályok irányában, rendelkezett: de azért a veszteségozta fájdalom, mely a meghatott szív dobbanásaira nehezkedett, nem szokott azonnal tágitani. Sőt minél több tárgy és minél több foglalkodási viszony említetik meg az elhunyt életfolyásából: annál méltóbbnak látszik a bánkódás, melyet a véletlen csapás okozott.

Gondoskodott azonban már arról a jóságos természet, hogy a véletlenség csapásai által okozott szívháborgás a tökély üdítő érzelmét saját gyökerében meg ne támadhassa. Gondoskodva van arról, hogy azon férfiú, ki, míg élt, a maga rendeltetésének megvalósításán őszintén fáradozott, a véletlen halál bekövetkezése után se legyen egészen távol azoktól, kik őt már életében is méltányolni tudták. Valami nagyszerű az, tisztelt Akademia! a mi az ilyféle méltányolást a halál bekövetkezése után is érvényben tartja. Hogy kiemel a mindennapiság nyomasztó ürességei közül, és hogy minden tettek, melyet áthat, ünnepies színt kölcsönöz, azt tudjuk; de hogy mi legyen valódi, azt érezzük inkább, mint tudjuk. Olykor elhítjük magunkkal, hogy fölötte távol van tőlünk; pedig nagyon is közel áll hozzánk. Sőt az a méltányolás, melylyel a jók egymás iránt viseltetnek, valamint az is, melylyel a már elhunyt jelesek iránt mindnyájan viseltetünk; az a méltányolás sem egyéb, mint ama valaminek önmaga jelenlétéről való bizonyosságtétele. Van idő, melyben örömet engedjük át magunkat jelenléte varázserejének; szeretjük őt élvezni; de csak a választottaknak jutott az a sors, hogy őt meg is ismerhessék. A kik őt megismerték, meg vannak arról győződve, hogy azon varázserejű valami, melyről itt szó van, nem egyéb, mint ama szellemi közösség, mely az egész mindenséget diadalmasan átöleli.

Ez azon hatalom, mely a mélyebben érzőket és a mélyebben gondolkodókat a sors véletlen csapásai között sem hagyja vigasztalás nélkül. Ez az, a mihez nem fér a végképeni megszűnés.

Gondoskodva van tehát arról is tisztelt Akademia! hogy azon szellemi kincs, melyet a választottak, az emberi tökélyesség ügyében fáradozva, az igaznak, a szépnek és a jónak eszmevilágán belül előfejtettek, ne csak ment legyen a bánkodtató elenyészéstől, hanem, a szellemi közösség erejénél fogva, buzdítólag is hasson. Hogy erről gondoskodva van, azt ezen emlékezeti ünnep is eléggé tanúsítja, melyet épen most ülünk. Ünnep ez, mert ugyan mi tehetne valamely időrészt ünneppé, ha nem az oly kegyeleti tett, melylyel a szellem országának egyik képviselő testülete egyik elhunyt tagjának emlékezetét megülni kívánja. Ünnep ez, még pedig emlékezeti ünnep, mert a tisztelt Akademia, a mindnyájunkat átölelő szellemi közösségnél fogva, épen azon szellemi életmozzanatokat kívánja általam mindnyájunk emlékezetében megújíttatni, melyekkel egyik elhunyt tagja, mint az igaznak, a szépnek és a jónak egykori buzgó művelője, saját emlékezetének fennmaradását biztosította. Ezen elhunyt tag Beély Fidél.

Született 1807-ben július 5-ik napján Székes-Fehérvárott, hol atyja kereskedő volt. A gondviselés úgy akarta, hogy a fogékony gyermek a szülei háznál gondos és szeretetben gazdag nevelőkre találjon. Az atya józanul megfontolt és alkalmasszerűleg kiszámított beszédei az elmét, az anya gyengéd, de bármily elkényeztetéstől ment bánásmódja a kedélyt, mind a kettőnek öszhangzó irányadása pedig az akaratot jókor ellátták olyféle magvakkal, melyek annak idejében csak dicséretet ígérhettek. Minthogy az atya azt a pontosságot és higgadt körültekintést, mely kereskedési foglalkozásait jellemezte, a családi körben is érvényesítette; minthogy az anya annak a nyílt emberszeretetet tanusító kedvességnek, melyet mások irányában gyakorlott, kedvelteinél is keletet tudott szerezni; minthogy továbbá azt a vallásos érzelmet, mely a család tagjaira oly jótékonyan hatott, az atya szintúgy mint az anya minden adott alkalommal föl tud-

ták élénkíteni: nem lehetett váratlan, ha a szüleihez igazán simuló gyermek életnyilatkozatai szép reményeket fakasztottak. Tetteiben az élénk pontosságon fölül bizonyos határozottság, mások irányában bizonyos jóvoltuság, egész valóján bizonyos magasztosulás kezdett mutatkozni. Tulajdonok, melyeket azután benne a nyilvános nevelés viszonyai még inkább kifejlesztettek.

Az elemi és gymnasiumi tanfolyamokat szülővárosában kezdte és ugyanott végezte be. Az elemiekben világiak, a közeptanodaiakban a köznevelés pályáján érdemdús cizterczitabeli tanárok voltak vezetői. Minden végre lön hajtva, a mi a magát mind szorgalma mind viselete által megkedveltetni tudó növendéknek a jóra épen úgy, mint a szépre önként megnyíló szellemét táplálhatta. A jó mag jó földbe vettetett. A fogékony gyermek önállásra törekedő ifjává lett. Az iskolai, józanul intézett versengés a tetterőnek szabadabb tért nyitott; az elsajátított tanulmányok életre-valóságának érzése az ifju gondolatait forrongásba hozta. Oly lelkiállapot, mely a célirányosan fejlesztett növendéket hivatási kör után sóvárogtatja. Az ifju Beély szűköllötte már a szülei házat. Kivágyott belőle, hogy mozgásba hozott és mozgásban tartott tehetségeivel tovább hatolhasson. Kivágyott, de nem a nélkül, hogy előbb önmagába szállott volna. Pályát kelle választania, de hol és minő tanács szerint? A világot nem ismerte; a tanácsadás sokféleképen hangzott. Ez azon életszak, melynek hullámai között oly sokan szenvednek hajótörést. Beély választott, de választásakor nem a kívülről kapott tanácsokat, hanem saját belsejének sugalatát követte.

A gondos szülék sejtették már a választandó pályát, de a fiúnak szabad tért engedtek. Észrevehető volt, hogy őt a valósi dolgokkal való foglalkodás mindenkor nagyon érdekelte; tapasztalható volt, hogy szemei szintén úsztak az örömben, midőn a tudományok becséről, meg az azok segélyével eszközölt vagy eszközölhető nemzeti műveltségről szót hallott; azon buzultság sem kerülte ki a figyelmet, melybe akkor jött, midőn tanárai a keresztény hitnek és az ezzel együtt járó ismereteknek hazánkba való behozataláról és fáradságos elterjesztéséről értekeztek. Az ifju lelkében hajlamok fakadoztak,

melyek annál szebb jövőt ígérhettek, minél inkább kitűnt, hogy azok egymást kölcsönösen érlelgetik. A papi pálya iránti hajlam a tudományok iránti hajlamot, ez meg amazt ápolgatta. Ikertestvérek voltak ezek az ő lelkében. A hol az egyik, ott a másik. Pap, de tudományosan művelt pap kívánt lenni. Innen benne a vágy azon papi rend iránt, melynek érdemei a haza évkönyveiben eltörölhetetlen betűkkel vannak följegyezve; azon rend iránt, mely valamint a keresztény hitnek hazánkba való behozásakor semmiféle akadályoktól vissza nem rettent: úgy a nemzetnek tudományok által eszközözendő művelésekor mindig a kiváló tényezők közé szokott tartozni. Ez azon rend, mely sz. Benedek rendének neveztetik. E rend tagjai közé vágyott a tizenöt éves Beély.

Vágya 1822-ben october 15-ik napján a pannonhalmi székházban teljesült. Ott volt az 1823-ik éven keresztül is. Foglalkodásai a leendő rendtagra és a leendő tanárra vonatkoztak. Mint leendő rendtag a rend törvényeit és szabályait tanulmányozta; mint leendő tanár az algymnasium tantárgyait ismételte. Ezeken, mint rendes tanulmányokon kívül, a szabad órákat a magyar írók olvasására fordította.

1824 és — 25-ben Győrött a philosophiai tudományok előadását hallgatta. Oly idő életében, mely elmemozgasának több oldalúságát alapította meg.

1826-ban Bakonybélbe ment, hogy ott a szónoklat- és költészettan ismételése mellett a nevelés- meg a tanítástant a tanítás különböző módjaival együtt, különösen pedig az aesthetikát tanulmányozza. Itt szilárdultak meg tulajdonképen amaz irányok, melyek az általa későbbben szerkesztett dolgozatoknak oly igen bélyegző színezetet kölcsönöztek. Aesthetikai érzékének e hely adott valódi táplálékot. Itt lánczolták le figyelmét a természet szépségei; itt bámulta legelőször az alakok sokféleségét, mely a szép országát annyira varázslóvá teszi. Szelleme a szép irányában határozottságot nyert

1827-ben a theologiai tudományok tanulása végett Pannonhalmára küldetett. Az ifjú Beély előtt egy egészen új világ nyílt meg. A szellem titokteljes világa volt ez. Az isten és ember közötti viszonynak eleven érzése ismeretté, az is-

meret rendszerré lett. Ha előbb a szép alakján keresztül boldogítólag hatott rá az eszmék világa; most az ismeretek egészében föltáruult igazság meggyőződést idézett elő lelkében. Sejtette, hogy az igaz és a szép nem ellenségek, hanem belsőleg rokonuló eszmék. Sejtette, hogy az igazán vallásos élet mind a kettő érvényességét szükségli. Szellemé az igazságnak irányában is határozottságot nyert.

Még egy volt hátra, a mi azonban neki nem okozott többé zavart. Szellemi élete a külső viszonyok irányában is végérvényes határozottságot nyert. 1828-ban octob. 15-én a szerzetesi fogadalmat tette le; 1830-ki aug. 6 án pedig áldozárrá szenteltetett. Beély magát boldognak érezte, mert azon czél, mely után természeti hajlamánál fogva sóhajtozott, valósulást ért. Valódi tagja volt egy oly szerzetnek, melynek érdemeit senki sem tudta úgy becsülni, mint ő; valódi tényező volt azok sorában, kik magukat, mint lelkészek, a népnek, mint tanárok, az ifjuságnak oktatására szentelték. Nyíltan állott előtte a pálya, mely megfutandó volt. Külső viszonyai nem szabadok többé; de annál szabadabb a szellem, mely azokat, tisztán tartott megfontolás után, választotta. Föláldozó a szabadság külsejét, hogy a belsőnek annál tisztábban és tökéletesebben élhessen. Érezte ő azt, sőt tudta is már, hogy a valódi derékségnek alapját nem az erők szétfolyása, hanem azoknak bizonyos, meghatározott czél körül való összpontosítása teszi. Érezte ő azt, sőt tudta is már, hogy az életnek jóval szintűgy mint rosszal megrakott viszonyai között csak az léphet föl biztosan, ki a maga rendeltetésének ügyében tisztán eligazodott. Érezte ő azt, sőt tudta is már, hogy a valódi rendeltetés forrása nem kívülünk, hanem bennünk keresendő; és hogy ezen természeti adományt csak az képes igazán méltányolni, a ki önmagával igazán számot vetett. Érezte ő azt is, sőt tudta is már világosan, hogy az ilyféle számvetés ideje rá nézve is elérkezett.

1830-ban a theologiai tanfolyam befejeztetett. És így az idő lejárt, mely az ifju papok szabályszerű fejlesztésére szokott fordíttatni; de a lejárt idővel, Beélyre nézve legalább, megszűnt azon szellemi tartás is, melyet eddig a vele közlött ismeretek irányában követni tartozott. Eddig tőle a vele köz-

löttek irányában leginkább a nyílt fogékonyság és a hü elsa-játítás követeltetett. Nem zárták ugyan ezek ki a szabadon mozgó öncselekvőséget, sőt követelték azt; de megnyugtathat-e egy magasabb valami után törekedő szellemet oly öncselekvőség, mely a tudományegészetnek csak részegészeire szorítkozik? Beély nagyon érezte, hogy nem. Hogy az öncselekvőség rendszeresítő önalkotássá lehessen, be kell várni az időt, melyben a tudományegészetnek valamennyi részegésze meghaladtatott. Beély ezen időt a theologiai tanfolyam befejezésekor érte el.

Ő eddig mások által fejlesztetett; most ő tartozott a fejlesztők sorába állani. De mielőtt e lépésre magát elszánta volna, még egyszer önmagába szállt, hogy eddig szerzett ismereteiből egy belsőleg összefüggő egészset alkosson. Mily nagy volt megütközése, midőn észrevette, hogy eddig szerzett ismeretei valódi egység nélkül szükölködnek. Kulcsra volt szüksége, mely őt a nélkülözött egységhez eljuttathassa. És hol találhatta volna azt, ha nem a philosophiai tanfolyam alatt hallottakban? Eltökélte tehát magában, hogy a philosophiai tudományokat újra tanulmányozza, és hogy maga számára az eredményt biztossá tegye, elüljáróit pedig szándéka tisztaságáról meggyőzze: szavát adta, hogy a bölcsészeti szigorlatokat kiállja, és hogy a nyilvános tanárok között mint bölcsészeti tudor fog föllépni. Beély előtt az adott szó szent dolog volt. Sem éjjel sem nappal nem tágitott a munkán, hogy adott szavát beválthassa. Szándékát azonban egy súlyos és hosszan tartó betegség megakadályozta. Így mult el az 1831-dik év.

1832-ben, miután betegségéből föllábadt, mint lelki segéd és mint egyházi szónok Pannonhalmán működött. Működése mindenki figyelmét magára vonta, de senkiét sem inkább, mint egy nagytudományu és széplelkű férfit, ki Beély tehetségeit és szorgalmát leginkább tudta méltányolni. E férfit Guzmics Izidor volt, ki miután bakonybéli apáttá lett, nyíltan kívánta, hogy Beély Bakonybélbe küldetvén a nevelés, tan módszer, aesthetika és az oklevéltan tanárává, az ott létező könyvtárnak pedig örévé neveztessek ki. A kívánság teljesítve lön. Beély a rá bizott két hivatalt october havában

foglalta el. Működésének eredményei: a Bakonybélben szerkesztett irodalmi termékek, meg a könyvtár rendezettsége, világosan mutatják, hogy a rá bízottaknak öszintén megfelelt.

Az 1833-ki és 1834-ki szünnapokat utazásra fordította. Beutazta felső Austriát és Styria egy részét. Tapasztalatait írásba foglalta, de nem oly szándékkal, hogy azokat közre bocsássa.

1839-ben november 23-án a magyar tudományos Akadémia által levelező taggá választott.

1848-ban a bakonybéli tanfolyam megszűnte után az apátsági javak igazgatásával bízott meg.

Miután e megbízatásnak is tökéletesen megfelelt, 1855-ben mint székházi főnök és tanodaigazgató Kőszegre költözött. E két hivatalhoz tartozó kötelességeknek közepette lepte őt meg a halál 1863-ban június 13-ik napján, életének 56-ik évében.

Az 56 év tisztelt Akadémia! nem sok, oly hamar elreppennek azok előlünk, mint a villanat cikázása, volt, nincs; és mégis sok, fölötte sok az emberi életből az 56 év, ha valaki azokat úgy tölti be, a hogyan a mi elhunyt tagtársunk a magáéit betöltötte. Sem gyermek-, sem ifju-, sem férfikora nem mult el a nélkül, hogy azt, korán érzett rendeltetésének irányában, fölhasználta volna. Gazdálkodott életének minden perczével, jól tudván, hogy a mult a jelennek, a jelen meg a jövőnek kincsez. De az ő jelene nem volt egyedül az ő jelene; sem az ő jövője nem volt egyedül az ő jövője. Tudta ő azt, hogy az ő élete csak egy tag élete, melyen az egésznek élete vonúl keresztül; tudta, hogy az ő élete legnagyobb részben az egész élete által lőn föltétezve, de az sem volt előtte titok, hogy az egész életének díszlését csak az egyes tagok életének díszlése teheti valódivá. Tudta ő azt jól, hogy valamint a tag csak az egészben és az egész által lett azzá, a mi: úgy az egész is csak a tagokban és a tagok által lesz azzá, a mi. E nézet szülemíté benne azon elhatározást, mely meg nem engedé, hogy valamely működéshez fogjon, ha előbb annak a szünet nélkül előtte lebegő cél lelkesedettség elemet nem kölcsönözött. A higgadtan érvényesített célirányosság volt az, a mit magánszerű foglalkodásai

szintűgy mint a nyilvánosak visszatükröztek. Sem az egyéni célokat az egészének, sem az egész célját az egyénieknek föl nem áldozta; hanem azon volt, hogy azok egymást kölcsönösen áthassák. Egységben volt mindennel, mert egységben volt önmagával. Ez azon sajátság, mely munkáit kiválólag jellemzi.

Elméjének szüleményeit nem ajánlja ugyan a felütlő-eredetiség vagy a bármily akadálylyal szembe szálló határozottság; de azért még sem lehet állítani, hogy elmejárása bizonyos önállóság vagy határozottság nélkül szűkölködött volna. Valamint minden másban, úgy az elme világán belül is, a középútat követte. Nem teremtett, de vakon sem hódolt. Elfogadta az igazat, a szépet és a jót, akárhol találkozott vele; de tétovázó eclecticus nem volt. Ismereteiben inkább követte az ideális mint a realis irányt; fordulnak mindamellett elő dolgozatai között olyanok is, melyekben a dolgok természetéhez túlnyomólag ragaszkodik. Tárgyainak választásakor a fölmerülő életszükségek vezérelték; olykor azonban saját egyéni hangulatának is engedett. Mint irodalmár a népszerűen okoskodók sorába tartozik.

Azon viszonyt, melyben az ember a természethez áll, többféle szempontból tekintette. Az első aesthetikainak lehet nevezni. Midőn Bakonybélben volt, igen kedvelte a műkertészet különböző ágaival való foglalkodást: minek következtében a magyar és a frauendorfi bajor kertművelő társaságok őt tagukká választották. E szakra vonatkozó működésében föladatúl tüzte ki magának a természet és a művészet öszhangzó párosítását. A bakonybéli és kőszegi székházak kertei az ő ízlésének és fáradhatatlan szorgalmának köszönik azt a csinoságot, szépséget és czélszerű beosztást, mely őket oly kedvesekké teszi.

A többi szempontot a következő dolgozatok jellemzik: a) A természettudomány vallási szempontból. Egyházi Tár XIV. füzet 1839. — b) A természettan fontossága iskoláinkban. Tudománytár 1840. — c) A természet mint temploma az istenségnek. Athenaeum 1840.

A természethez való viszohnál sokkal inkább érdekelt Beélyt az, melyben az ember az emberhez áll. E viszony

határai között mozgott az a tiszta szeretet, mely őt az ifju nemzedékhez vonzotta; meg az a szünni nem tudó lelkesedés, melylyel a nevelés ügyét fölkarolta. A nevelés volt sajátképen az a tér, melynek ő egész életét szentelte, melyet nemcsak tanulmányozott, hanem tökélyesíteni is törekedett. Itt tünt föl működésének egész hatályossága.

Tanulmányozásáról bizonyosságot tesznek a következő dolgozatok: a) Jacotot, löweni prof. tanításmódja. Athenaeum. — b) Kant nevelési nézetei. Tudománytár. — c) Gondolatok a tanítók és tanítás köréből. — d) Néhány szó az erkölcsi nevelésről. Egyházi Tár 1835. — e) A jól intézett gyermeki nevelésnek áldásai. Egyh. Tár. 1837. — f) Mi bírhatja a tanítót leginkább arra, hogy hivatalának éljen? Egyh. T. 1837. — g) Mikor és mily módon kell a kisdedet a hittudományban oktatni? Egyh. T. 1837. — h) Fény és árnyoldala a tanítói hivatalnak. Egyh. T. 1838. — i) A tanító képe erkölcsi tekintetben. Egyh. T. 1839. — j) Kivonatok egy nevelő Naplókönyvéből. Egyh. T. 1838. — k) Mi oka, hogy századunk erkölcstelen gyermekekkel annyira teljes, és mi által lehetne legbiztosabban az elfajultságnak gátot vetni? Egyh. T. 1839. — l) Lehet-e és mikor boldog a népnevelő? Egyh. T. 1839. — m) Az anyaszentegyház és népiskola közötti viszony. Egyh. T. 1839. — n) Népnevelés. Tudománytár 1837. — o) Eszmék az anyagi és idomi mivelés egybekötetéséről a tanításban. Athen. 1839. — p) Párhuzam az ujoncz és a régi tanító között. — r) Jótékony hatása a népiskolának az ország- és polgárainak boldogságára. — s) Mint hat üdvösen a népiskola az ember házi boldogságára? — t) Az iskolai nevelésnek viszonya és hatása a társasági mivelődésre.

Látni való a felhozottakból, hogy Beély a nevelés ügyét több oldalról átvizsgálta. Itt sem találkozunk egy, mindenkép átgondolt és bizonyos elv szerint fölállított tanegésszszel; de a behatólag intézett ügyengetés sincs valódi érdem nélkül. A ki azon kuszátságot ismeri, mely jelenleg a paedagogián belül uralkodik, meg fogja vallani: hogy az idézett dolgozatokban érvényre juttatott nézetek és szempontok soha eléggé meg nem becsülhető nyeresmények. Hogy a gyakorlati téren csak üdvöst eredményezhetnek, azt Beély, mint lelkes

tanár és mint köz tiszteletben álló tanodaigazgató, tettleg bebizonyította.

Hogy ama viszony, melyben az ember az istenséghez áll, az ily férfinak vizsgálati tárgyköréből ki nem maradhatott, magától értetik. Minő irányt követett legyen e tárgynál, tanuskodik arról az Egyházi Tár IX-ik füzete, hol e cím alatt: „Sambuga elmékedései,“ a következő czikkeket olvashatni: A) Nemesb a mi szívünk, hogysem a földiekkel kielégíttethetnék. B) Istent indítóokul tenni. C) A szenvedelmeket Isten példánya s emlékezete által legyőzni. D) Az erő, melylyel az igazságnak hódolni tartozunk. E) Öngyőzelem.

Aesthetikai nézeteit a Tudománytár 1839-ki füzeteiben bocsátotta közre. Világosan láthatni belőlük, hogy a szép iránt különös előszeretettel viseltetett. Értekezése a szépízleti rokonságot tárgyalja. Dolgozat, mely a talált nézetek bírálatos felhasználása mellett, eredeti fölfogást is foglal magában. Említésre méltó egy értekezés is a szavalatról, mely az 1840-ki Athenaeumban adatott; és egy másik, melynek címe: „A történeten aesthetikai tekintetben.“

Beély mint életíró is jelesen működött. Tőle van az 1837-ki Egyházi Tárban Horváth János, fehérvári püspöknek, az 1839-ki Egyházi Tárban pedig Guzmics Izidor, bakonybéli apátnak életrajza. Beély ezen utóbbi életrajz által azon őszintén hálás tiszteletnek akarta nyomát hagyni, melylyel vezetője és folytonos buzditója iránt viseltetett.

Nem látom ezek után szükségesnek tisztelt Akademia! hogy egyéb dolgozatairól is szóljak, melyek részint az Egyházi Tár-, Tudománytár-, Regélő- és az Athenaeumban kiadattak, részint kéziratban maradtak. A kiadott dolgozatok száma 52-re, a kéziratban maradt értekezéseké 30-ra megy. Részt vett az 1837-ik és 1838-ikban közrebocsátott „Költészeti képek“ I. és II. kötetének szerkesztésében; 1839-ben pedig Guzmics halála után az Egyházi Tár novemberi és decemberi füzeteit egészen ő szerkesztette.

Kéziratai között maradt egy nagyobb terjedelmű munka is ily cím alatt: Magyarország egyházi rendje pénzbeli és egyéb jótékonysági példáinak gyűjteménye.

Így élt, így működött azon férfiú tisztelt Akademia!

kinek emlékezetét üljük. Ő nincs többé az élők és működők sorában. Ez búsít, mert benne egy oly embert veszítettünk el, ki, míg élt, rendeltetésének őszintén megfelelt. Ő mindazt őszintén megtette, a mit körülményeinél és tehetségeinél fogva tehetett. Mint pap az egyháznak, mint tanár a hazának hű fia, mint író az Akademiának előre törekedő tagja volt. Az ily férfiú kimulása mindenütt nagy veszteség, de tisztelesen az nálunk, hol a hazának a jókra még mindig oly igen nagy szüksége van. Koporsójánál Kőszeg városának egész lakossága, sírjánál az ottani gymnasium mély gyászba merült ifjúsága nyilvánította, itt pedig jelenleg ezen emlékezeti ünnep által maga az Akademia nyilvánítja: hogy Beély Fidél a jók egyike volt.

A KELETI NEVELÉSZET.

ÉRTEKEZÉS

NAGY MÁRTON L. TAGTÓL.

A keleti nevelészet.

Nem kétlem, hogy mi magyarok, mint kelet népe előtt, a keleti nevelészet nem egészen idegen; de azért még azt sem, hogy annak tudata habár ismeretünk körén belül fekszik is, körülvonalazva némi érdekes adatokat hallani ne akarnánk, annyival is inkább, minthogy kelet bölcsője lévén az emberi nemnek, bölcsője egyszersmind a nevelészetnek is. Azonban, habár talán a szükségelt adatok hiánya ismeretünk körét korlátozná is, czélunk kitűzött föladatunkat megoldani, s annak történetét kedvező körülmények közt egy önálló munkában ily czím alatt: „A nevelészet története” úgy állítani elő, hogy kellően tájékozhatassuk magunkat, és láthassuk, miszerént kelet ősrégi népei is már gondjaik közé sorozák a nevelészetet, azáltal az állam jólétét megalapíthatni gondolván.

Lássunk hát czélunk megkísértéséhez.

A nevelészet hajnala.

Tudva azt, hogy keletről jő a világosság; hogy keleten kel a nap s így a szellem is: tudnunk kell azt is, hogy keleten kezdődik az emberiség története, és történelmi fejlődésének kezdete is.

Kelet ismertetése.

Ázsiában, ha nem annyira is mint Európában, de mégis áthat a víz- és földfejlődési menet; a hol pedig e kettő közül az áthatás belsőbb, ott a föld leginkább kifejtett. Afrika, hol az óriási hegyeket kivéve, az egyformaság túlnyomó, a történet templomának csak előcsarnoka. S a mi a hegyes részekben történik, az európai élethez tartozik. Éghajlatát, növényeit és állatait tekintve, ezekkel azonosak lakói is. Az iszonyú természetváltozás Afrikában oly óriásilag rohan a szellemre, miszerént ez zavartan és lenyomva öntudatlanul veti le magát előtte. Azért kelet is az állag országa, melyben az ember támad és múlik. Kelet, (Hegel szerint) a patriarchai természetegészből folyván ki, magában el nem oszlott állagi világnézet, melyben a kormány theokrátiái. E kormányformának fényében süllyed alá jogtalanul az egyéni személyiség; a kültermészet közvetlenül isteni, vagy ékessége az Istennek s a valódiság története költészet. A szokásokon is, ezek mellett a babonás szertartásokon, személyes hatalom és önkénytes uralkodás véletlenségeire s különféle állapotokrai felosztáson szorosan függő keleti, kívül-belül conservatív. Legnagyobb szerencséje a nyugalom és élvezet. A szabad személyiségnek eszméjét és jogát tudja, de el nem ismeri: egyrészt a becsület és szégyen iránt kevés mélyebb érzéssel bír, minthogy saját nagyságát csel és ravaszságba helyezi; másrészt a felsőbbek irányában szolgál, alábbvalók iránt kényuri. Minthogy pedig azzal az ember még mint személyes lényeg nem ismertetik: azért hiányoznak keleten is az erkölcsiségnek valódi emberi alapjai, — azért korlátlan ur az apa gyermekének élete és halála fölött, — azért rabszolgánője férjének az asszony, — azért a nevelészet

czél gépies rá- és beszoktatása a mondatoknak és jellegeknek, melyekhez anépéletkötvén, előkészítés a kétségtelen tekintélyeknek gondolatlan meghódítására, oktatásban a vallás-mondatoknak emleáltaliváltoztatlan eszközlése, a formák és imák gépies bemaolása, melyekre a mindentudást és minden szellemi műveltséget átkaroló papi kaszt szoktatta, s melyeket Tibetben és a kalmukoknál egészen következetesen — gépek által végeztet. A nevelészet czélja továbbá, hogy a szerzett műveltség fokát szorosan megtartsa, azon kívül ne menjen. Az egyéniség jogosultságra és megismerésre nem jutván, rendeltetése külsőleg magából nem határoztatik meg, azaz: születés és előkészítés által adatik meg neki. Lehetés és ismerés külsőleg közöltetik s külsőleg vétetik föl, mint a keleti szellem önmagát csak külsőleg bírja a természetben és természetesen. — Keleten van minden műveltségnek kezdete, kezdete az első felfödözéseknek, melyek minden igazán emberi élethez képezik az alapot; de csak a kezdetet és a világtörténet fölépítéséhez az első alapkövet. A kelet egész életében, tehát nevelészetében is a népek bölcsője, a régiség és emberiség gyermekkora.

Ázsia mint a történet bölcsője.

Ázsia a legelső történeti életnek ívlapja. Tulajdonképen Kelet-Ázsiában, vagy a chinai sík földön veszi kezdetét a történet; Dél-Ázsia-vagy Indiában tovább halad. S Nyugat-Ázsiában tisztán. Kelettől áttér tisztán Nyugatra úgy, hogy a Perzsa-birodalom a keleti tartományok történetét a nyugattal közvetíti. E három tartományban tehát, melyek közül mindegyik kettős tengeri tartományt foglal magában, föltárja Ázsiát, s azokból foly a nevelészet története is, mely Chinában családí, Indiában kaszt, Perzsiában nemzeti nevelészet. Ezen államok mindegyikében a nevelészet mégis épen oly kevéssé fejlődött, mint azok története, — ezen államok csak lázadásokat ismernek.

A nevelészet azonos az országgal.

Ázsiában a történet jellege inkább helyi, mint időszéri, s a további menet itt egy más népben lép föl az első mellett, a helyett, hogy az ugyanazon nemzetenél egymás után fejlődjék. — Afrikának csak Egyiptomban van története, de nem afrikai, hanem ázsiai: különben a milyen maga az ország, olyan nevelészet is, — jelvényes. És mint Egyiptomnak, jóllehet Afrikához tartozik, műveltsége és nevelésében kelethez kell számíttatnia: úgy lép ki ellenben ugyanabból szellemi életével a sémi néptörzs tetőpontja, Palaestina Izrael népével, mely külsőleg kelethez tartozik, minthogy az elkülönítve minden más népek és tartományoktól, a világ történetében theokrátiájával és theokratiai nevelészetével egyedül áll.

A keleti nevelészet vallásos jellegű.

Keleten tehát minden: az állam és művészet, tudomány és családi élet határozottan a vallásosnak jellegét viseli: úgy a nevelészet is, melyet a vak engedelmességre való szoktatás fegyelme által az emberiség gyermekkorának jelöli, melynek a gondolkodás nélküli gépies tanulás is megfelel, mely előtt a tartalom megértése idegen marad. Kelet, mint mondók, csak kezdete az emberi műveltségnek; népei romlottak, s agg gyermekké lettek, minthogy a semmittevő szokás, a régihez való szilárd ragaszkodás, és a gondolkodás nélküli tanulás fejlődést nem türtek. Kereszténynél a vallás-megismerés, mely őt erkölcsi cselekedetre ösztönzi, keletinél a külső tett formaszerű szolgálat maradt, mely az összes többi tudásra és külső életre, mint megrögzöttre, a változatlanulak bélyegét nyomta, a testet kifárasztotta, a lelket elaltatta, és az érzékeket a testi élvezetnek annyira megnyeré, hogy még a fajtalanságot és gyermekölést is istennek tetsző szolgálatul tekintették.

A kelet vallása természet-vallás.

Keleti nép isteneiben a természet jeleneteit és természet erejét tiszteli; ő a szellemet a természettől el nem választ-

hatja; a honnan vallása természetvallás, istene előtte kühatalom marad, mely alá magát föltétlenül vetnie kell, mely felé félelem és remegéssel közelít. S e felfogáshoz mérve az államban, család- s nevelészetben csak szoktatást ismer a föltétlen engedelmesség és vak alárendeltségre. A szellem sokféle fejlődése a tan-anyag által ép oly kevéssé engedtetik meg, mint a megszokott engedelmességtől a szabad tettere való átmenetel. Hiányzik nála a személyiség érzése, egyéniségének jogtudata, gondolkodása, akarata és érzésének önállósága. Ezt átalánosságban előre bocsátva, áttérünk az egyes birodalmakra.

CHINA.

Családi nevelészet.

A családi nevelészet fogalma.

A keleti műveltség ezen egyetemes jelleme egyes népeknél különös sajátságokkal is bir. — Chinában, e nagy terjű birodalomban, mely félszer nagyobb Európánál, s kiterjed keleti Ázsiától egész a nagy Oceánig, a császár magát népe atyjának tekinti, s a nép teszi családját, a nép ő irányában kiskorú és akarat nélküli. Ezen alapnézet őt minden nyilvános viszonyok fölé helyezi, mivel a család szentnek tartatik, ugyanazért a családi kötelességek a legfőbbek anyyira, hogy az erkölcsileg megromlott chinai világban minden erény, őszinteség, hűség és szeretet a családokba menekült. A fiú alattvalója marad az apának, míg él, és ha valaki magát Chinában kitünteti, akkor az apa, ki ily fiat nevelt, jutalmaztatik meg. Az elhunytak sirjai és emlékei Chinában legtovább és legbuzgóbban tartatnak tiszteletben. „Minden nevelészetnek czélja — mond egy chinai bölcs, — Tschunhi — az erény. Ezután kell a tanoncznak törekedni; tanárnak pedig kötelessége, az ifjuságnak jó példával szolgálni s magát mint képzőt tekinteni, ki a durva anyagot idomítja. Az oktatásoknak és intelmeknek, minttavaszi esőnek a növényekre áldást hozóknak

kell lenni. A napi leczke rövid és tartalomdús történeti elbeszéléssel végződjek.

Általános képzés.

De minthogy, mint mondók, China nagy terjű és különböző éghajlatú birodalom, ugyanazért egy jól szabályozott tisztí gépiességet szükségel. Mandarinok helyettesítik a császárt, kinek a nép közt legtudósabbnak kell lenni, mivel őt illeti minden parancs, neki kell tudni mindent kikutatni és szabályozni. Kell tehát, hogy iskolákban számosan oktattassanak; minden chinainak olyannak kell lenni, hogy császári atyjának akaratát és parancsát megértse. China tehát az iskolák és kísérletek országa, az iskolákban kiképzettek fokonyként haladnak államszolgálatban fölfelé. A candidatusok vizsgálója legfőbb államhivatalokra maga a császár, s a vizsgálat eredménye állami lapok által tudatik a közönséggel. De a hivatalnokoknak nem csupán a szükséges szakismeret birtokába kell jutniok, hanem alakilag is annyira kiképezettniök, hogy verselni is tudjanak, és jó ízlést tanusítsanak. Azonban minden tudásnak csak emlékérunak kell lenni, mivel a tantárgyak kutatása és önálló átgondolása nem engedtetik meg, minthogy iskolákban is lelketlen szigorú gépiesség uralkodik.

Eltekintve egyelőre a nevelészet és oktatás részletezéseitől, még némi általánosságról teszünk említést, melyekből azután áttérünk célunk kiviteléhez.

China kül jellemzése.

Chinának különböző éghajlata és sajátos földje, mint egyébre, úgy műveltségre nézve is minden más nemzetektől különböző eredményt mutat fel. — Természete szerint a chinai földéhez képest földmivelésre van utalva. Szellemi léte patriarchai életre szoritkozik fejlődés nélkül. China története az, hogy ne legyen története s ne birjon történettel; a hol China élni kezd, ott kész is életével, „valamint a kristályozatio pillanatában él, hogy azután örökre holt maradjon, a milyen életének pillanatában lön“ — úgy China is. Ezen természetes szellemi élete a chinainak szervezése által

alapított meg. Ő az ő sárga vagy barnás színével, kevéssé gömbölyű fejével, erősen hátrahajlott homlokával, meglehetősen lapos arczával, kiálló pofacsontjaival, kisdud orrával, kidüledt és kajsza szemeivel, sok orrhangzójával s nyelvének egyszótaguságával—mongol. Mint mongol érzéki élvezetű, míg anyagi élet tekintetében nyers: ő megeszik mindent, sólymot és baglyot, kutyát és poczkot, egeret és macskát.

B e l j e l l e m z é s e.

J e l l e m é r e nézve gyermekileg szelid, nyíltszívű, tiszta és meglegedett; de gyanakodó és ravasz: ezen ellentét ugyanegy és azon személyben található s változott helyzet szerint majd mint büszkeség, majd mint szolgálai érzés tűnik fel stb. Tetteiben fortélyos. Földmivelés- és gyáraknál tartó; a chinai munkás, minthogy egészen földére szorítkozik, s az égnek soha nem szünő működésében föltétlenül bízik.

N y e l v e.

A chinainak nyelve gondolatokra nézve jelvényes kijelöléseken nyugszik, de írása a tárgyak leképlésére a hangzók előállításán nem: valamint egész világnézete szerzetlen, úgy állítják össze szabálytalanul a nyelv szavait is, melyek mind egyenlők kül értékökre nézve a nélkül, hogy azt hajlítanák és alkátnák, vagy egy szerves nyelvtételhez kötnék, hasonlóul a kifejeletlen gyermek beszédmódjához, ki a szavakat összekötetlenül állítja egymás mellé. 50 ezer függőlegesen egymásközé helyezett írásjegyekkel és 450 szótag vagy egyszerű hangösszesítéssel állítja föl az egész nyelvépületet, és e szótagok az által tartják fenn kiterjedéseket az életben előforduló ezer meg ezer fogalom megjelölésére, hogy azok különféle ékezősekkel kimondva, mindig más fogalmakat jelentenek.

C h i n a t u d o m á n y o s t e k i n t e t b e n.

A g o n d o l a t k ö r, mely ez említettük nyelv által fejtetik ki, érzéki, mely a természeti életen túl nem terjed: szellemi fogalmak csak hasonképletes, a természet teréről kölcsönzött körülírások által fejtetnek ki.

A tudomány chinai életben legbecsesb: csak a tudósok a tisztviselők. „Chinában a tudomány és állam egy; a nép egész élete a megismerésen nyugszik; a bölcsek az államférfiak s az államférfiak a bölcsek. — Kitünő Chinában a csillagászat, mint az égből jött tudomány, mely az isteni létnek legfőbb nyilvánulása, már korán kiműveltett: a csillagászok az ég jóslói, s a császárnak kötelessége kormányzásában a csillagok constellatiói szerint irányulni.

A természettörténet szorgalmas észlelések által dúsan műveltetik.

A gyógyászat a császárok legrégebbeinek egyike által alapított.

A történelem, mely Chinában lényegileg természettörténelem, igen gazdag irodalommal bír.

S a bölcsélet minden dolog lényegét kutatja. Igenis, mivel a chinainál az okoskodás visszavonul, sajátképi tudományos élete leginkább csak észleletek s ötletek gyűjtése és az anyagnak szellemi földolgozása csak Krisztus születésétől kezdődik. És épen azért hiányzik a chinaiaknál, kiknek sok föltalált dolog tulajdonittatik, a szellem, ugyanazoknak kiművelésére és fölhasználására is. Chinában találták föl a löport, mielőtt azt Németországban ismerték, itt értették a lemeznyomatok lemásolásának mesterségét, mielőtt Németországban a könyvnyomdászatot föltalálták; innét keletkeztetik a porcellán, iránytű, harangok és kártyajáték föltalálását. De mind ezen találmányok vagy már magokban, vagy az által tanusítanak korlátolt szellemet, mivel azokat nem használák. Eszményiség és magasb érzések, valamint magasb gondolkodó erők egyenlően vonulnak vissza a chinai föbe: a művészet, mely a személyi szellemnek természet fölötti túlnyomóságát föltételezi, mivel az a természet eszményítése az emberi szellem által, azért semmi magasb fejlődésre nem vergődik. — A chinai műfaragványok csak játékok. Az építészet föllengős és eszményiség nélküli. A festések nél hiányzik a távlat (perspective) a jelentőség csekély. Ellenben a festékerzék nagy és a festészetben minden nemzetet fölülmulnak. — A zene lármás sok öszhangzás nélkül: „A ti áriátok, mond egy chinai orvos Han-lin-ból Amiot atyának, nem a

mi füleinknek, és a mi áriánk nem a ti füleiteknek való.“— A pipere szép forma helyett fényben, műveltség helyett csonkításban áll; s szép mozdulatok helyébe Chinában a szemfényvesztő bohócok mesterségei léptek.

A költészet a szellemi művészet, csak lantos s pedig gyöngéd és valódi, de mégis mértékletesen s hűtőleg termő; vannak dalaik, tankölteményeik és meséik, de regényeik és színjátékaik nincsenek. *) És mint a költészet, úgy gyökeredzik a chinai vallás is, kiválólág a dolgok belsejét és külsejét, a jelenséget és a benhonoló erőt megkülönböztető értelemben. A czél és szabályszerűség s a természet felfogása az, a mit a chinai tisztel. A chinai vallás nem nézi a természetlétet mint az egyes létezések sokságát, hanem álláspontja között az egyetemes természetörét, mely az egész szabályának s törvényének, és mint ilyen égnek (Tiän) nevezetik. Ég az isteni,—a világ szeme és világ órája. Ég és föld—úgymond a Tschu-king—minden dolognak atyja és anyja, mivel a föld az ő szabályszerű megjelenésében az ég láthatlan rendének láthatólag élő képmása. Ember az egyetlen minden lényeg között s a mindenségben rendeltetése az egyensúlyt fentartani, mint az erkölcsi világrend hordárjának. Egyedül az igazi középen állhatatosság által föltételeztetik a mindenségbeni egyensúly, s az ég és föld teremtése és igazgatása támogattatik: az igazi közép a mindenség egyetemes szabálya, mely az ember vétke által zavartatik meg. E szerint Chinában a fő erény a csendes élet, szelid jószág más emberek iránt, a türés, kimélés, engedékenység, engedelmesség, hűség, a rendnek, mint a szabályszerű élethezi állandó ragaszkodásnak és mértékletességnek tartozó szeretete. A császárnak, az ég nagy fiának, tulajdonképi földi istennek, nagy feladata megőrizni, hogy ez igazi közép meg ne zavartassék; ki az emberi intézvényeket, minden figyelembe veendő törvények és számtalan hivatalnokok fokozata által rendezi és igazgatja. A császár az emberiségnek ve-

*) A legrégebb kort értve. Színjátékaik ma sem jelentékenyek.

zénylő középpontja, — kormányzó, képző, előkép, a nép atyja, ki a népnek testi és szellemi jólétéről gondoskodik — az állam szelleme, melyben test a nép, igazi gondviselés, melyre a nép határtalan bizodalommal tekint, s melyben magát az által szabadnak érzi, magát minden oldalról biztosnak tudván. Az állam semmi más, mint világegyetemi jelentőségre fejlesztett család. A család államrenddé, és az államrend családdá lön: államban csak apák s gyermekek vannak — egy nagy népcsalád, melynek feje, mindnyájok atyja a császár, ki apai kényuralommal parancsol a családok és a hivatalnak atyjai fölött.

B e l s ő é l e t e.

A család középpontja az erkölcsiségnek, legbensőbb szentélye az életnek. Azért bir oly nagy jelentőséggel a házasság, mivel ez az isteni természet életét ismét visszasugározza. A soknejűség ugyan Chinában még uralkodik; de az ágyasok nem birnak egyenlő joggal a törvényes nővel, s gyermekeik csak a törvényesnek gyermekei után nyernek örökösödési jogot. A férj nem is bocsáthatja el nejét kénye szerint, hanem csak magtalanság, kicsapongás, a férj rokonainak nem tisztelése, fecsegőség, tolvajságra való hajlam, irigy és bizodalmatlan kedélyhajlamok és legyőzhetlen gyűlölség miatt. A házasság erkölcsi kötelesség, mely alúl egy erényesnek sem szabad magát kihúznia, mivel a nőtlen saját nemének gyilkosa. — Mindazáltal a nő, jóllehet a békés és boldog összhangzásban az egésznek tagja, a férj-jel nem egyenjogú. A nő nemcsak föltétlen engedelmességgel tartozik férje irányában, hanem azonfölül szolgálai állapotban él. A férjjel roszul bánó nő 100 bambusz nád-ütésre kárhoztatik, míg ellenkező esetben a férj sohasem bűnhődik. Az asszonynak csekély helyzete már a nevelészetből látható. A ujonnan született gyermek, kinek születésénél az ajtó elé nyíl és ív akasztatik, gondosan takartatik be a legjobb kelmébe; a leány, kinek születés jele a szülék ajtaja előtt orsó és fonál, csak rongyba göngyöltetetik. A leánynak cseréppel kell megelégedni, míg a gyermek drága

kövel játszik, s ha az apát gyermekei számáról kérdezik, akkor ő csak a fiúkat számlálja. A leányok ritkán részesülnek oktatásban, ezek csak a közönséges házi munkákat tanulják; 10 éves koruktól fogva a házból kimenők nem szabad; 20 éves korukban férjhez kell adatniok. Ennélfogva az asszonyok ritkán tudnak jól írni vagy olvasni. „Mit is tehet az asszony valami jelentékenyet, mond Chining, gondoskodjék ő arról, mikép készítse és tartsa meg a bort, és az étket mikép főzze meg; egy leánynak mindenek előtt arra kell figyelni, hogy szüleinek terhére ne legyen.“ — A ház a nőknek börtöne: „Az asszony egész életével férjének van alávetve; ha ez meghal is, még azért nem lesz saját ur-nője; mint leány, szüleinek parancsa alatt áll, vagy azok hijával öregebb véreik alatt; mint özvegy legöregebb fiának felügyelése alatt, és ennek kötelessége vele minden szeretet s tisztelettel bánni, attól minden veszélyt, melyeknek nemők gyöngéi őket kitehetnék, elhárítani“ mond Kong-tse. A szülék és gyermekek viszonya a viszony-nak legvégső és legtisztább képe az ég és a teremtmény között, és a gyermekek tisztelete és szeretete a szülék iránt, minden kötelességköztelső, és legszentebb, magasztosb mint a férj iránti szeretet, magasztosb mint a tisztelet a császár iránt; azért is a császár atyja nem az ő alattvalója. A szülék iránti kötelességekben rejlenek a chinainak minden többi kötelességei egybefoglalva. A gyermeki szeretet minden szokás és intézkedésnek alapja, valamint minden erénynek kezdete és vége. „Ki szüleit tiszteli, az tisztelni fogja a császárt is, és ez az ő alattvalóiban gyermekeit tiszteli.“ Határtalan a gyermekek engedelmissége az apa iránt: a mandarinnak kötelessége a fiút az apa minden panaszára, minden további bizonyítgatás nélkül megbüntetni, mivel azon fiúnak büntetésre méltónak kell lenni, a kivel az apa meg nem elégszik. A szülegyilkos darabokra szaggattatik, és háza a földről eltörül-tetik: ily gonosztettnél minden kerületi hivatalnok letétetik, minthogy ilyenféle tett csak rossz igazgatás mellett lehetséges. „Ha a szülék hibáznak, — mond a Liki könyv — ak-

kor a fiú azokat alázattal, szerénység- és szelidséggel figyelmeztesse a hibára. Ha azok a figyelmeztetést visszaautásítják, akkor arra törekedjék a fiú, hogy irányukban mindig engedékenyebb és tiszteletadóbb legyen, s aztán ismét elejők kell tartani hibáikat. És ha a megboszonkodott szülék a fiút vérig verik is, még sem szabad ellenök gyűlölséggel viseltetnie, hanem még nagyobb tisztelettel kell velök bánnia. "Az elaggott szülék táplálása a fiúnak legfőbb kötelessége, s ha meghal az apa vagy anya, akkor a fiúnak kötelessége három évig gyászolni, s a gyászidő alatt abból semmit nem változtatni, a mit az apa tett, vagy rendelt. Minden családág közös sírba tétetik, melyet a rokonok bizonyos időben meglátogatnak, és attól távol egy más országba költözni a legnagyobb gyalázatnak és halálra méltó vétségnek tartatik.

Aggok iránti tisztelet.

Átalában nagy tisztelet tanusítatik az aggkor irányában. Az apa halála után családfő a legidősb fiú, s az, mint az édes apa tiszteltetik. És „mint atyádat tiszteld azt, a ki kétszer oly idős, mint te, és mint idősb véredet tiszteld azt, a ki nálad tíz évvel idősb,“ úgy mond a Liki könyv.

Tanárok tisztelete.

Hasonló tiszteletet kell tanusítani a tanoncznak tanára irányában. A kik egyszer valakit tanárul elismertek, azoknak kötelességök a tanárt élte fogytáig atyjokként tisztelni: — így szól a chinai közmondás. Ha a tanoncz tanárával az úton megy, azt nem szabad elhagynia, hogy más személylyel, a kivel találkozik, beszélhessen; egy vonalban sem szabad vele mennie, hanem egy kevéssé jobbra kell tartania. Ha tanára vállára támaszkodik, hogy valamit fülébe sugjon, akkor kezével a száját be kell takarnia, nehogy lehelletével neki nehezebbé essék. Ha a tanár őt kérdezi, akkor őt feleletével nem szabad megelőznie; s nem is szabad előbb felelnie, míg amaz kérdését el nem végezte. Eddig az átalánosságról. Most a nevelészet és oktatás részleteiről.

Első nevelés.

A gyermekek nevelése mára a születés előtt kezdődik; — a tulajdonképeni nevelészet pedig, Tsing-tsen szerint, akkor, ha a gyermek beszélni és egyedül enni képes, mert midőn a gyermeknek nincs, a mi az ő gondolatainak meghatározására szolgálna, akkor kell, hogy fülei naponkint betöltessenek, s hasok az igazság tanaival kitömessenek. A szüléknek gyermekeik és ezeknek szülei iránybani szent viszony miatt, minthogy a nevelés engedetlenség, tehát elkeseredés nélkül nem lehetséges, szükségeltetik a nevelész, vagy a gyermeknek nevelés végett más szülékkel kölcsönös fölcserélése, vagy azoknak iskolába küldése. E mellett mégis köteleztetnek a szülék is, még pedig természetnél fogva leggyöngédebb gondoskodásra. A szüléknek kell — mint egy chinai császár mondja — a gyermek legkisebb kiáltására ügyelni, hangjának feszülését megvigyázni, arczkifejezése és színére nézni, hogy szükségeit megelőzhessék. „Ha a csecsemő nevetgél, akkor a szülék örvendnek, szomorkodnak ellenben, ha sír. Ha járni kezd, akkor minden legkisebb mozgása után mennek, a nélkül, hogy csak egy lépést is veszítsenek; ha beteg, akkor a szülék minden nyugalmodat és étvágyokat elvesztik. Ők táplálják és oktatják a gyermeket, míg emberré képezték, azután megnősítik, lakházat adnak neki, százfélekép gyötrik magokat, csak hogy gyermeköket ellássák s fennállását biztosítsák; s ekként magzatukért szívök minden erejét kimerítik. Oh! az apai és anyai szeretet igazán végetlen, ez az igazi menny.” Chinában szegény szülék, ha tulajdon gyermekeiket eladják, ezt nem szeretetlenségből látszanak tenni, mivel nem rabszolgául adják, hanem a családnak, mely azokat megveszi, szolgálattelvő tagtársaiul. De a régi szokások és törvények szellemének ellentmond az új szülötteknek későbbi időben behozott kitétele, vagy meggyilkolása, mi ellen a kormány, minthogy a szüléknek gyermekeik fölött föltétlen joguk van, a lelenczházakkal léphetne föl egyedül.

Elemi oktatás.

Az oktatás, mely közönségesen ötödik vagy hatodik évben kezdődik, legelsőben azon tantárgyak megszerezésében áll, melyek leginkább szembetűnek, és a képzelő erőt foglalkoztatják. Legjelentékenyebb tanágak az olvasás és írás, melyek nehézségeik miatt a tanórák nagyobb részét igénybe veszik, s azért az, ki azokat sajátjává teszi, tudóssá lesz, mivel az a sok s alapos olvasás által a mellett ismeretek bőségét szerzi meg magának. A tanoncznak naponként legalább négy jegyet kell megtanulni, még pedig úgy, hogy azokat reggel és estve tartatni szokott ismétlésnél egészen biztosak legyenek. Az írás-tanulásnál, vagy veres betűkkel írott lapot használnak, melyeket a tanoncznak feketére kell mázolni, vagy fekete betűkkel írottat, melyeket a rátett papírra mázolják. Későbbben egy fekete mázzal bevont és vonalazott deszkát használnak. E mellett a karbeszéd, gyanithatólag a számolás, és valószínűleg a zene is gyakoroltatik, minthogy a zene a régi királyok által rendeltetett, nem hogy a gyönyörnek szolgáljon, hanem hogy azáltal a szenvedélyeket, és a tömeg rosz hajlamait korlátozhassák. Mint első iskolai könyvet Pe-kia-sing név alatt rendelte meg a kormány, melyből a gyermekeknek száz családból minden személy nevét megtanulniok kell. Másik a Tsa-tse, közhasznu dolgok gyűjteménye. Harmadik a Tsien-tse-ouen ezer betűnek egyesítése. Negyedik San-tse-king, mely három szótagu verseket foglal magában, melyben az erkölcs és történelemnek alapjai taníttatnak, s melyhez a classikai könyvek magyarázása csatoltatik. — Itt a félelem a fegyelem lelke. Ki a feladott jegyek számát s a többit meg nem tanulta, annak tanonc társai előtt térdepelnie kell, vagy mint bűnönz följegyeztetik, az iskola ajtaja elé állíttatik, vagy egy iskolában sem hiányzó hosszú keskenyded padon hosszában a hasára 8—10 ütést kap.

„Siano-hio“ szerint az előljáróságnak kötelessége az ismeret hatféleségére figyelmeztetni: a bevett szokások tanulására, zenére, nyilfesztítésre, lovaglás, írás- és számolásra; — épen így hat erényre: szülék iránti engedelmességre, be-

látásra, testvéri szeretetre, rokonok és szomszédokkai egyetértésre, feleik iránti őszinteségre, s szegények és szerencsétlenek iránti szánakozásra.

N é p i s k o l á k.

Népiskolák Chinában általánosak, melyeknek fölállításaikról városokban az előjáróság gondoskodik, valamint nagyobb helységek is közkölségen állítanak népiskolákat. Vannak szegények számára is iskolák, és azokéira, kiknek napközti dolgozniok kell, esti-iskolák.

F e l s ő b b t a n i n t é z e t e k.

A felsőbb tanintézetek háromfélék: tartományi, járási és kerületi iskolák, mindenkinek, ki hivataloskodni akar, kötelessége egy tartomány Mandarinjának fölügyelete alatt tudományosságra fokanként emelkedni. A Sieon-tsai-k azok, kik a tudományosság legalsóbb fokán állanak: ezek sajátágos ruházatot kapnak, s a nyilvános Mandarinok által bambuszszal többé meg nem fenyíttethetnek, hanem csak különös Mandarinok által, kik tanáraik rangját birják. Három év mulva a Sieon-tsai-k az udvartól küldött két Mandarin által vizsgáltatnak meg, és ha a vizsgálatot kiállották, a tudományosság második fokára, mely kingin-nak neveztetik, emeltetnek. A ki a harmadik fokot (Tsin-tse) Pekingben, hová császári költségen megy, s hol a császár maga adja a vizsgálati themákat, megnyerte, a legelső államhivatalokra tarthat igényt: szülei és jó barátai diadal ívet emelnek számára nevének fölírásával, és az állam legdúsabb lakói kínálják meg őt leányaikkal. „A többet tanuló nyeri el az első rangot“ — mond a chinai elv.

A trónörökös képzése.

A császári hercegeknek, s különösen annak, kit a császár utódául rendelt, hat iskolát kell végeznie: 1) a szokásokét, különösen a legközelebbi környezete iránti viseletét; 2) a különböző kor, és a kor iránti tisztelet ismeretének is-

koláját; 3) azon iskolát, melyben arra oktattatnak, mikép választassanak az állam-szolgák; 4) a rang különféleségébeni oktatás iskoláját; 5) azon iskolát, melyben taníttatik, mikép kelljen mindenkit rangjához szorítani; 6) azon iskolát, melyben mélyebb és terjedelmesb tudományok taníttatnak.

Irályképzés.

Minden oktatás külső idomítás és holt formaiságban fekszik, — az oktatás a felsőbb iskolákban oly jó, mint az alsókban, és az írás s olvasásbani útmutatás ép úgy történik, mint az azután következő, három fokozatra osztott szónoklati gyakorlatokban, midőn a tanoncznak az első fokon a szent könyvekből egy mondat adatik föl bővebb kidolgozásra, ezután a második fokon a költészetbe vezettetik, hogy a harmadikon ellenvetéseket és értekezéseket készíthessen politikai és igazgatási tárgyak fölött. Ezen értekezések szabályok szerint készíttetnek. Az irály szabályairól „Fresnel“ következőket ad: — 1) a tárgyat részekre kell osztani és feltárni, azután jól megjegyezni, hogy a fejezetnek melyik szakaszát, a szakasznak melyik mondatát, s a mondatnak melyik szavát kelljen különösen kiemelni, s arra figyelemmel lenni, melyik a fő eszme; 2) át kell térni a fő eszme értelmezésére; 3) a tárgy taglalásába ereszkedni, és emellett magát arra szoktatni, hogy a figyelmet mindig a fő dologra irányozza; 4) beosztást készítsen a dolgok természet szerű összefüggése szerint; 5) kellőleg figyelmezzzen egy dologról a másakrai átmenetelre; valamint 6) a fő felosztásra, miben az irály veleje áll; 7) zárlatban az ítélet eredményét foglalja egybe és 8) az egyes részeket úgy kösse össze egy egészszé, mintha azok pánttal övedztetnének körül.

Tanfölgügyelés.

Az oktatás fölötti fő felügyelet és örködés a zene intendánsára ruháztatott. Schün Ringnek előadása szerint a magas ministeriumból nevezett ki zene fölgügyelőt, s a herczegek és nagyok gyermekeinek tanítását rábizta; Tscheli pedig mondja, hogy a zene-főigazgató azon intézetre

ügyel föl, melyben a hivatalnokok, tanácsosok, ministerek és praefectusok gyermekei és vénei a császár gyermekeivel oktattatnak; az határozza és igazgatja egész birodalomban a tanrendszert, gondoskodik, hogy tanult és erényes férfiak alkalmazzassanak az oktatás kiszolgáltatásához, oly férfiak, kiknek haláluk után a zenészek tisztelet-teremében áldozatot hozzanak. Itt az állam fiai a kellő középen oktattatnak egyeség, szellemek tisztelete, elüljárók iránti tisztelet, gyermeki szeretet és nyájasság, olvasás, szavalás, társalgás s több effélében. — Hogy az oktatás eredményéről meggyőződjenek, a nemzeti teremben, havonként kétszer vagy háromszor tartatik az egybegyűlt család előtt magán vizsgálat. A nyilvános vizsgálatok, melyek igen szigorúak, évenként kétszer vagy háromszor tartatnak a Mandarinok által, mely vizsgálatoknál a vizsgálandóknak semmiféle könyvet vagy írást nem szabad magokkal hozniok, bezárt és lepecsételt ajtókon belül örök közt kell dolgozniok, s a felsőbb tanintézetekben 400 tanuló közt szabályszerint csak 15 egyén állhatja ki a próbát. — Az évi tandíj 3 dollár és ajándék, mely szünidőkben, melyek közönségesen ötödik és nyolczadik hónapban tartatnak, fizettetik.

I s k o l á k.

Iskolák, nevezetesen magasabb rangú hivatalnokok gyermekeinek számára, Chinában már igen korán léteztek. Midőn az első császár, ki 2422-ik évben Kr. e. alapított nyilvános iskolákat, Ti-ko-nak neveztetik. „Lásd, így kezdi Tschu-hi (12. évszáz Kr. ut.) jelentését az iskolai ügy fölött, mint tarták fenn Fo-hi, Schin-nong, Hoang-ti, Jao és Schün közvetlenül legfőbb méltóságait, melyeket az ég oszt, s mennyire figyelmesek lőnek az államministerek, hogy azoknak instructióit kövessék és tovább terjeszszék, a honnan a tanácsszemélyzet, mely a polgári törvények élén áll, az ő tanítását vette. Az első két dynastia megszűnte után pedig fokozatonként menének tovább az institutiók, melyeket amazok alapítanak. Ekként történt, hogy a királyok palotáiban, valamint nagy városokban, sőt lefelé a

legkisebb falukban sem volt hely, hol iskolákra nem áldoztak volna. Ha a gyermekök 8 éves korukat elérték, voltak azok bár királyok vagy hercegek, vagy köznép gyermekei, iskolákba menének. Ott taníták őket söpörni, öntözni, készséggel s alázattal felelni azoknak, kik őket fölhevák és kérdezek, az illem szabályai szerint be- és kimenni, vendégeket tiszteletteljesen fogadni és visszakísérni. Oktaták őket az emberek szokásaiban s a szertartásokban, zenében, nyilazásban, írás- és számolásban. Ha 15 évet értek el, akkor előlépének a császári méltóságok követelői, valamint a császár minden más gyermekei egész a hercegek fiaig, az első minister, a tartományi kormányzó, a birodalom tudorainak, valamint a népnek azon gyermekei, kik magukat felsőbb teheteik által kitüntették, lépének, mondom, a nagyobb iskolába, s taníták őket az igazi középet megismerni, s a dolgok principiumait kikutatni, szíveik gerjedelmeit igazgatni, azokat jobbitani, sőt tökéletesíteni, s magukat vezetni. Az oktatások, melyeket tartának, kicsinyek és nagyokra osztattak. A nép gyermekeitől semmi díjat nem követeltek, s nem kívántak egyebet, mint a napi táplálásra szükségest, azért nem is adtak annak semmit, ki az iskolával nem foglalatalkodott. Midőn az Ische-u dynastia sülyedésénél az uralkodók a szentséget tiszteletben többé nem tartották, éreynesen sem éltek, a kisebb s nagyobb iskolák szabályait sem tartották figyelemben. Ekkor ez általános romlás idejében jelenék meg egész fényében a Kong-tse szentsége. Matuan-lin mondja: Régi időkben, különösen Ische-u-k alatt a kerület főnöke volt a főfelügyelő kerületének erkölcei és néptanítási fölött. A négy évszak első havában összegyűjté a tanfelügyelő a lakosokat, előolvastatá nekik a törvényeket, azután áldozatot nyújtott be. Ekként taníták a népet a szertartásokra. A városnak második rangú kormányzója utasítatott a tanulmányok fölügyelésére s népének e tekintetbeni vizsgálására. E hivatal teljesítésére jól tanult és a tudományokban haladó férfiú szükségeltetett. Ekként volt a kisebb és nagyobb kerületek elöljárójával. De Tsin és Han alatt a fegyver és a tudomány nem mentek többé karöltve. A kormányzók nem valának többé egyszersmind instructorok, ha-

nem ezen utolsó foglalkozásra különös hivatal rendeltetett. Ekkor a tanulás csak mint vadász- vagy halászháló, állás fogásra használtatott.

Régibb tanhelyek.

Legrégibb időkben Chinában csak két főképzőhely volt: Chon és Tsiáng. Később Hongvon nevű császár városokban nyilvános, ezután nemsokára falusi iskolákat is állíttatott. 310-ik évben Kr. ut. Tao-vu-ti nevű császár egy iskolát alapított, melyben 3000 tudós különféle tárgyakban oktatott; Taitsong császár pedig 620-ban Kr. ut. Singanfu-ban egy tanintézetet állított, melyben 1200 terem volt mindennemű tudomány tudósainak használatára. Különösen említésre méltó még „a nevelészeti intézet (pädagogium),” melyben egy főigazgató, két igazgató, három felügyelő alatt több fő és al-tanító hat osztályban oktatá a növendékeket; volt benne egy gazdag könyvtár, emlékek gyűjteménye, és 5000 lat ezüst a tanoncok tartására, s a matematikai és csillagászati osztályzattal összekötésben állának.

Gépies nevelészet és fejlődéstelenség.

A chinainak vallása és alkotmánya, művészete és tudománya fejlődése vagy még inkább fejlődéstelensége, valamint éghajlata és nevelészete — merő egység. Hol a szellem oly kevéssé tekinthet a mélybe, mint a chinaiaknál; hol a gépies szellemi működések uralkodnak; hol a kiskorúság annyira megy, hogy gyermekek emancipációja valóságban nem létezik; hol az egyesnek egyéni szabadsága a császárban a mindenkéni kényuri atyjában elenyésszik; hol a vallásos élet a legkínosb szertartások korlátai által körülövezve van: ott a nevelészet sem mehet túl a mechanismuson és czeremoniákon. Nevelészet és oktatás nem mennek túl a képzetáruin, külső illem szabályain, az előírt szertartások elsajátításán, külső előmenetel és hasznos ismereteknek megszerzésén. Az iskolák és nevelészeti rendszer Chinában rendőri rendszer. Itt a mumiává lett emberi gyermek neveltetik, kinek

előbb az első elemi iskolázást az ismeret és erkölcsiségben kell megnyernie, s kinél előbb a szellem korlátoltatik, hogy szabad legyen.

Magok a chinai nép nagy bölcsei nem jutnak a világ és istenség eszméjére, valamint a nevelészetben is az ember nevelészetének eszméjére az emberre, hanem csak erkölcsi tanítások- és szabályokra.

Tanítási tekintetben Tschuhi, kit a chinaiak a tudás fedelmének neveznek, mutat legmélyebb itéletet. Ő mondja: „Minden nevelészet célja az erény, erre kell a tanoncznak törekedni, valamint annak, ki az ívet kifeszíti, csak azért kell félnie, hogy a cél el ne téveszsze. Tanító tekintse magát képzőnek, ki a durva anyagot idomítsa. Az oktatásoknak s intelmeknek hasonlóknak kell lenni a tavaszi eső, és tavaszi léghöz a növények szükségleteire. A napi oktatás rövid és tartalomdús történettel végződjék.” — mint feljebb.

Tanárokat és tanonczokat illető szabályok.

Az egyes elméleti szabályok a nevelészetről adják meg a praktikai gépies nevelészet kifejezését. Az ebbei betekintést biztosítja a házikincs (Kia-phao-trionan-tsi, családi drágaságok gyűjteménye) című könyv, mely rendeleteket foglal magában tanítókat illetőleg a tanításnál, úgy a tanonczokra nézve is az iskola-látogatásra, illemre, szülék, tanárok, rokonok s idegenek iránti viseletre, az iskolai könyvek használatára, olvasás és írás szabályaira, a ruházat és könyvekbeni rend és tisztaságra nézve. „A gyermeknek már napviradatkor kell iskolába mennie. Először köszöntik Confuciust (egy előkelő Mandarinnak fiát a 6-ik századból Kr. el. ki a chinaiaknál jeles erényei miatt szentnek tartatott); azután köszöntik tanáraikat. Ha az iskola népes, akkor a tanonczok haza osztályonkint bocsáttatnak, és előbb a kicsinyek, azután a legtavolabbiak. Haza menetkor az úton játszani nem szabad, be menetkor a szülei házába, előbb a házi isteneket, azután az ősöket és szüléket köszöntik.” Reggeli három órától fogva ötig kezdi a tanoncz munkáját, mivel arra a reggeli idő sokkal jobb, mint a napnak többi része és az est. A tanoncznak es-

ténként kell olvasni világosságnál, kivéven a nyarat, ha meleg van; szeretni könyveit és azokat őrizni. Olvasásnál a szemeket, lelket és fület csak egy tárgyra irányozni. Alant hangon olvasni, hogy tüdejöket meg ne erőttessék, vagy el ne fáradjanak.“ — A tudósnak vagy költésznek legbecsesb drágasága: a ténta, papiros, íróeszköz és ecset. A gyermeknek írás közben ujjaikat bemocskolni nem szabad, és az egyenes tartásra figyelni kell, olvasásnál a könyvet a testtől három hüvelknyi távolságra tartaniok. Az iskolába papiros és íróeszköz mellett csak az iskolai könyvet szabad magokkal vinniök. A tanoncoknak a fölådott darabok fölött magukat bensöleg megvizsgálniok, és egymásnak kölcsönösen serkentésül, és jó például szolgálniok. Mindennek, mit hallanak, utánzásra vagy elkerülésre kell öket ösztönöznie, s a tanár ezt mindenütt kiemelni tartozik. Ha a leczke értelme nem elég világos, akkor pontosabb fölvilágosításra kéretik meg a tanár s nem elégszik meg kételyekkel és zavaros fogalmakkal. Minden mulattató könyv akadályul szolgál a komoly tanulmányokra nézve, s azért azt mint a fölösleges aranyat, és a játék minden nemét számüzniök kell. A tanoncoknak szávaik- és cselekedeteikben illendöséget kell tanusitniök, üléseiknél illemes helyzetet foglalniök, lábaikat egygyü nem verniek, sem jobbra vagy balra nem támaszkodniök. Az utcákon sem szabad a tanoncznak hajigálni, szökdécselni vagy ugrándozni, hanem kellö egyformasággal menni. Ki az utcán valaki által kérdeztetik, szerény választ kell adnia, azután tovább mennie. A röst tanoncz előbb nehányszor megintetik, azután helyén, majd meg az ajtó előtt letérdepeltetik, végtére, ha ez mind nem használ, testileg, de nem rögtön az étkezés után büntettetik. A buzgóbb igyekezet tétetik tanoncznak kötelességév. Ne mondja senki: „a mit ma meg nem tanulok megtanulom holnap; a mit ez évben nem, majd a másokban! mivel, ha a napok és hónapok elmultak, akkor az év nem álland többé hatalmatokban.“ „Ki ifjuságában mitsem tanul, annak szive megromlik, és a jobb csira terméketlen marad. Egy olyan érettebb korban szerencsétlen leszen, s mint ilyen a törvények ellensége nyilvánosan bűnhödik. Ellenben mily ritkán vetemedik roszra olyan, ki

olvasni tanult és az igazságot megismerte.“ „Ha az ember a tanulástól, mit munka-cserélés által könnyíthetni, elfárad, akkor testmozgást kell szerezni, a vállakat majd föl, majd le, majd előre tartva mozgatni, hogy a szellemi erőt ismét fölfrissítsük.“ A tanároknak tökéletesen bölcsseknek kell lenniök, s magukat csupán a tanoncz oktatásával elfoglalniök, s kötelességöket folyvást teljesíteniök. Mivel csak úgy szerzendik meg a kellő tiszteletet. De némely tanár foglalkozik egyzersmind gyógyászati gyakorlással, jóslással, csillagjóslással, nyilvános folyamodványok szerkesztésével, és alkuszi foglalkozással. Ilyesfélék több más rövidség mellett a szülék s gyermekek megvetését vonják maguk után.

Ez az úgynevezett Kia-phao-triouan-tsi családi drágaságok gyűjteménye című házi kincs, melyben a tanítást illetőleg, nem megvetendő rendeletek foglaltatnak, melyek mélyebb betekintés mellett elég gondolkodásra nyújthatnak alkalmat, habár a fen rajzolt külsejű Mongol nem épen mély tehetséget mutat is fel nem egészen gömbölyű fejével, és nyelvének egyszótaguságával.

De egyzersmind látható, miszerint Chinában az oktatás gépies részét az idomítás és szoktatás kéz- és műfogásait igen jól ismerik, és hogy az iskolában a kézműies eltanításról gondoskodva van, melynél a szemlélő oktatás, az ismétlés, a karének stb. alkalmas segédszerek. Ezen iskolai képzés mellett Chinában, Japán- és Tibetben sok tudományosságot találunk, de mindez csaknem kizárólag a sok puszta név, szám és üres dolgok könyv nélkül tudásában s egyoldalú észszerű rendszeret, fogalomhiányok s több effélékben áll.

INDIA.

Kaszt-nevelészet.

A családi nevelészet ellentéte.

A gépészetiben kitünően kiművelt chinai irányában durva ellentétet képeznek a Ganges, Indus és Nilus völgy jámbor lakói. Chinában az állam nem megyen túl a család

fogalmán s a császár világi és egyházi felsőség egyszersmind, mint ember és ég fia s istennek helytartója. Ellenben Indiában s Egyiptomban az államtársadalom kasztokra oszlik örökös állapot-különbségben, mely az egyes embert bizonyos foglalkozásra készíti.

India külső ismertetése.

Azonban míg ezekről s következményeiről tüzetesen szólnánk, akár a hajdani, akár a jelen időket tekintve, tudnunk kell, miszerint Indiának ősrégi történetével együtt egyéb tudandói is még mindig homályban fekszenek, ámbár a korábbi görög írók e tartomány műveltsége és vallásáról beszélnek, s ámbár nyelv és építészeti emlékei korunkig fennmaradtak. Herodot csak határozatlanul és mesésen szól Indiáról, így egyéb írók is. Mi tulajdonképen nem tudunk egyebet régi Indiáról, mint hogy rendkívüli kiterjedéssel és népességgel bírt, műveltség és kereskedés által nevezetes lőn, most tulajdonképi történeti tekintetben kevés jelentőségű, kivéven mi vallását illeti. Az indiai műveltség és vallásnak ős helyei valószínűleg: Himalaja hegység, Hindostán, Musztag tartományok stb. Felső-Ázsiában, valószínűleg az emberi rem bölcsőjének közelében, foglalák el a mostani Hindostánt a hindusok s magukat tisztán s össze nem vegyülve tarták fenn az ős lakókkal a mai pariákkal.

India belső ismertetése.

Ma az ország alkotmánya mind inkább művelődik, a gondtalanul szerencsés, ártatlan nép meglegedetten él Brahminjainak (papjainak) fő uralma alatt föltétlen engedelmisségben, s boldogságát egyedül az európainak birvágya háborgatja, rabszolgaságot és nyomort árasztván rájuk. — Különféleképen változó földképzésében s különféle éghajlata mellett India növény és állati életteltet fejt ki. India szokásaira s népjellemére nézve Chinától, Arabia, Perzsia, és Egyiptomtól e két szó által nedves és meleg különbözik. Az ország terménygazdagsága: gyémántbánya Golkondában, gyöngyponkok Ceylonban, fűszerek Malabar és Coromandel-

ben, különféle természetmennyi növények háromszoros aratása, Gangesnek krokodiljai, az emberekhez szokott óriás elefántjai, óriásnagyságú vízi állatok, — ezek nyugatnak physikai varázs hatalmai, valamint e heves ország lakóinak is, kiknek szelleme a természet fölött úrkodni képtelen, s mely épen azért a természettel, anélkül, hogy azt magában kifejleszsze, ábrándozik. Azért a mai európai Indiában még mindig ugyanazon intézkedéseket találjuk, miként azokat a görög régiség buvárai rajzolák.

India vándor lakói.

Indusok a nagy indo-german néptörzsekhez tartoznak s eredetileg a későbbi parsus néptörzsekkel mint az áriák népe a hegyhátsíkokkal laktak, míg azok azelőtt igen régi időben éjszaknyugatról Indiába vándoroltak, s később az egész Ganges vidékén elterjedtek, a fekete őslakókat részint a hegyekbe szorítván, részint mint a páriák megvetett osztályát a legaljabb szolgaságba hajtván.

Az indus testi és szellemi alkotása s kaszt ügye.

Az indusok tojásdad gömbölyű arcznak, magas homlokkal, eléálló orral, nagy s szépen idomult szemekkel, melyek erős szemhéjak alatt hosszú pillákkal fődvék, gömbölyű állal, közép nagyságú szájjal, gyöngéd s kissé duzzadt ajakkal, függirányos, pontosan egymás mellett álló fogakkal, fénylőn fekete, puha, sima hajakkal, karcsú testtel, sötét sárga bőrszínnel. Az arcznak általános kifejezése értésül adja, miszerint az indus szelid és félénk búskomorságra s puha gyönyörködésre hajlandó, a küzdési és pusztítási ösztön organonjai kicsinyek, nagy ellenben a titkolódzási ösztön és elővigyázat, de az összehasonlító tehetség tisztelettel összpontosul az indus fejében, míg az önértzés és okoskodási tehetség határozottan visszavonulnak. A készségek a vezénylő érzékek, melyek az összpontosító érzék- és ragaszkodás-, lelkiismeret- és tetszési vágy által támogattnak. Ilyeténféle szervezések mellett az egyének elhatározvák, életöket a fennálló

szokások szerint leélni. A természet maga plántálá ezen emberekbe a változatlan odaadást egy magasabb szükségességnek, saját véleménye és tetszése feláldozásának, önkénytelenség és a meglevők megismerésének, mint egy felsőbb hatalom által tett különbségnek az emberek között. Ilyféle gyökökből nő ki a kaszt-ügy küljelenségeivel: egy részt az állapotok legnagyobb folytonossága, mely az egyéni önkénytelenség, és az embereknek születésöknél fogva egy bizonyos állapotra való rendeltetése által idéztetett elé, más részt legmélyebb emberi méltóság megfosztása merő tagtömeggé aljasítás, és egy felsőbbnek hiánya által, mely az egyeseket együvé köti, s azoknak becset kölcsönöz. Indiába négy ily kaszt uralkodik: a Brahminok, kik az állam túlfelén állanak — az állam lelke; a Xatrija, a valódi világban láthatólag igazgató, intéző, világilag kormányzó hatalom; a Vaicja az igazgatott nép; és a Cudra, csupa merev test az államra nézve, kik azért a vallásban el nem ismertetnek. Brahma teremte a brahminokat agyából, a harczosokat karjaiból, az iparosokat ágyékaiból, a szolgákat lábaiból. S Manu ide vonatkozólag mondja: a Brahman összetett nevének első részében szentséget, a harczos nevéből hatalmat, az iparosokéból gazdagságot, a Cudra nevében utálatot kell kifejezni; második részében, a pap-névben, legyen üdv, a harczoséban fentartás, kereskedőében táplálás, szolgáléban alázatos szolgálat. A merev természet határozottságban az egységnek közvetítése nélkül a kasztok egymás mellett állanak: egyik a másikat zárja ki. De a brahminok előtt mindennek meg kell hajolni. Ha egy cudra egy gyalázó szót szól egy brahman ellen, annak szájába egy tíz ujjnyi pálcza dugatik, ha pedig az egy brahmant akar útba igazítani, forró olaj öntetik szájába s füleibe.

Az indus-vallás alaptartalma.

Az indus-vallás alaptartalma Brahm egyszerű állaga, az örök lét, mint az átalános hatalom és a világ örök törvénye, mely mindazáltal végességre ereszkedik, a világ különféleségébe bocsátkozik s abból tökéletes öntudatba visszahúzódik.

„Mint a pókháló a szálakat magából kiereszti, s azokat ismét visszahúzza, mint a növények a földből kihajtanak s mint az élő emberből a hajak kinőnek, épen úgy csirázik ki az örök lényegiségből ezen mindenség. Brahm egyszerű állaga Wischnu-Siwa és Krischna alakjaiban személyesítettik.

Az indus vallásos lelkesedettsége.

Indusnál: önmagáról megfeledkezni magába szállás-vagy mámor által a természet-élvezetben — isteni; s Ganges szent hullámai közé rohanni, vagy vallásos meneteknél a szent szekér kerekai által magát megtöretni engedni — vallásos lelkesedetségnek magasztos ténykedése.

Tudományos ismeretek.

Az indus már régóta nem bírja a nép nyelvét, csak még csupán a brahminok által ismert sanscrit nyelvet, a nyelvek leggazdagabbikát és legtökéletesebbikét, egy önállólag föltalált már eredetileg tiszta hangjegyből álló írást. A nyelv szava és Brahma közt nincs különbség: a honnan a ki a nyelvet kutatja, az kutatja Brahmát: az alapot, hogy az indusok nyelvtudománynyal bírnak. S amint a nyelv, úgy minden indus tudomány lényegileg a belső szelleméletre van irányozva, míg a külvilág azt közömbösen hagyja. Azért nem jut a természettudomány magasabb fejlődésre, míg az elvontra irányzott mennyiségtudomány az indus szellemének megfelel, ki épen azért is találta fel a betűszámant, és a tizedes rendszert. Legtöbb figyelem fordítatik a vallásos megismerésre, mivel a ki a Vedá-k szent ismeretét nyújtja, az tiszteletre méltóbb atya, mint az, ki csak a természetes létet adja. És minthogy az egész vallásos öntudatot a bölcsélet nyújtja, és az hat keresztül rajta, azért az indus a bölcsélet iránt határozott előszeretettel bír. Minden indus bölcseségnek pedig czélja — a Vedus-bölcsélet épen úgy, mint a Sankhya-bölcsélet — a létezés szenvedéseitől megszabadulás a megismerés által. Az igazság az ősegy, mely-

ből, mint a szikrák a lángból, vagy egy izzó vasból ezerféleképp keletkeznek, minden lények eléteremnek, hogy, miután azok, mint a remegő csepp a Celtisfa-levelén a földre esének, ismét be és visszatérjenek.

Képzőművészetek.

A műalkotmány az indusoknál képjel; a műjelenyes: nem a műalkotmányban, hanem ugyan a mögött van az eszme. Az építészet célját a föld alatt építészeti-leg kifejtett üregekben keresi. A képfaragás mint maga az indus, nem tanúsít férfias erőt, hanem puha, és női kellemet és szemlélődő nyugalmat. Zene és ének is gyakoroltatik, de felsőbb kiképezésre nem jut. A költészet, mely legkevesebbé érzéki mesterség, Indiában hős, lantos és színműi virágokat hajt.

Erkölcsi törekvés.

Az indus legfőbb erkölcsi törekvése a Brahmában elenyészik. A személyi szellem népei, mond Wuttke, így imádkoznak: „Jöjön országod” — a chinaiak „Maradjon országod,” az indusok: „A te általad teremtet szünjék meg.” Az indus minden végetlen semmiségének érzetében búskomoran, türoleg és szenvedőleg megy keresztül a világon. Az indusi erkölcsiség alapja a természet szükségessége, nem pedig az egyéni szeszélyes szabadság. Az indus morálja magasztos erények és az élet-események pedanslag útasító szabályainak csodálatos zavaréka: az indusnak kötelességévé tétetik a békeszeretet, béketűrés, szelidség, engedékenység, szemérem, udvariasság, tisztelet a szülék iránt és igazságosság; mindazáltal az emberek iránt különösen semmi kötelessége nincs, csak a brahminok, xatrija stb. iránt, s a brahma jobban tiszteli az állatot, mint a cudrát.

Az indusnők.

Az asszonyok a férfiak alárendeltjei, mivel a nő ha-

sonló a szántóföldhöz, a férfi a maghoz, a növekedő plánta pedig a maghoz s nem a szántóföldhöz, mely szerint tehát a férfi a fő dolog. De a nők iránti tiszteletet s ugyanazokali figyelemteljes bánásmódot a sz. iratok ajánlják és követelik: mivel „a hol a nők tiszteltetnek, ott az istenek tetszése honol, de a hol azok megvettetnek, ott hasztalan minden vallásos cselekedet.” Különösen tiszteltetnek a nők, ha anyákká lesznek, és a vallás kötelességét lelkiismeretesen teljesítik. A szaporodást a brahmanok magasztos kötelességnek nyilvánítják: az anya, a ki nem házását, dorgálandó; dorgálandó a férj is, a ki nem közeledik; s a ki leányát férjhez nem adja, az annak minden havi tisztulása-kor a méh gyümölcs megölésének bűnét vonja magára.

A soknejűség.

A soknejűség megengedettik: a brahman négy, a harcfi három, a földmives két, de a cudra csak egy asszonyt vehet. Mindazáltal a M a n u törvénykönyv egynejűségre szorítkozik — s a Ramajanában*) azoknak, kik csak egy nővel élnek, mennyben a boldogságot biztosítja. Az első nőnek a férj osztályából kell lennie, s ha egy brahman egy cudra hajadont első nővé tesz, akkor az a férj kitaszítottatik; egy magasabb osztályból származott férfiú közt egy a legaljasabb osztályú nővel házasságból született fiak csak hét emberkor után juthatnak az apa osztályába. A hajadon szabály szerint nem választja a férjt szabadon, hanem az apa adja őt férjhez a nélkül, hogy őt kérdezné. Az özvegyek tiszta hűséggel tartoznak férjöknek, és az, a ki másodszor férjhez megy, kevéssé becsültetik, és megvettetik; csak a férfinak halála után következik be az özvegyek megégetése. Erős okok nélkül, azaz: a nélkül, hogy az asszony állandó idegenedést mutat, vagy a nélkül, hogy iszákos, veszekedő, pazarló stb. a férjnek nem szabad nejét elbocsátani. A házasságtörés csak tulajdon-sértésnek tekintetik, és a nemeknek

*) Nevezetes indus költemény, mely Rama nevű istennek tetteit rajzolja.

házasságon kívüli közössége nem jogtalanság. A szüziesség megtámadása, megbecstelenítés, elcsábítás, más nejének minden közelgése halállal vagy száműzetéssel büntetetik.

Család-viszony.

A szülék és gyermekek közti viszony a Brahma viszonyának képmása a világhoz, ugyanazért szentnek tartatik. A szülék szeressék gyermekeiket; de mégis örömjajongva dobhatják az anyák gyermekeiket, különösen leányaikat Indiának szent folyamaiba, vagy kosarakban fákra akaszthatják, s a madaraknak eledelül adhatják. A gyermek legmélyebb engedelmességgel tartozik szüleinek; mivel a fájdalmakat és buslakodásokat, melyeket az anya és az apa a gyermekek születése és nevelésénél szenvednek, száz év alatt sem fizethetik vissza. Mindazáltal a fiúnak erkölcsi viszonya a természetes atyához visszalép a szellemi atya előtt. Ha a gyermek szüleit tiszteli, e földi világot megnyeri, ha atyját tiszteli, akkor a középső világot; ha szellemi atyjával mindig tisztelettel bánik, akkor a brahmánok mennyei világát nyeri el. „Az ifjúnak, ki megszokta a korosakat folytonosan köszönteni s tisztelni, négyszeres nyeresége van, — élet-, ismeret-, hírnév- és erőben. A papi tanárokat kell köszöntenie, ha fiatalabbak is, mint ő. „A tanoncznak mindig erőködéssel kell olvasni s tanárának hasznára működnie, vagy kapott tőle nyílt parancsot vagy nem. Őrködnie kell teste, szavai, esze és szíve fölött, tenyereit állva összetenni s tanárait szembe nézni; jobb kezét befödni nem kell, mindig illően öltözve kellően késznek lenni, s ha tanára mondja: „Ülj le,“ akkor tanárának átellenében kell ülnie. Tanárának jelenlétében mindig kevesebbet kell ennie; korábban kelnie, mint tanárai, és későbbben nyugalomra mennie. Chinában a gyermek és az atya — Indiában a tanonc és a tanár közti viszony a legmagasztosb.

Nevelészet.

A gyermek-nevelés Indiában épen oly ellentétes a chinaiéval, mint az indusnak egész szellemi élete; egész más alapon nyugszik, mint a chinaié. „A chinai, — mond Wuttke, gyakorlati életre nevel, az indus az eszményire; amaz a földnek, emez az égnek; amaz neveli fiát a világbani, emez a világon kívüli boldogságra; amaz polgárnak, emez papnak, amaz hatásra, emez tudásra; amaz tanítja őt az államjogra, emez az istenség lényegiségére; amaz vezeti fiát a világba, emez a világból ki önmagába; amaz tanítja őt üzletre és élvezésre, emez koldulás és lemondásra.“ „Védát tanulni és érteni, jámbor sanyargatásokat gyakorolni, a törvény és bölcselkedés isteni ismereteit összegyűjteni, természetes és szellemi atyjokkal tiszteletteljesen bánni“ — ez tartozik a fő kötelességekhez, melyek által véges boldogságra jutnak: így áll a Manu törvénykönyvben.

Indiában az első nevelészet lényegileg egyes tanítások és intésekben áll, a mint azokat a napi élet szüksége sugallja, hogy azok által a gyermeki érzést a jónak követése és kivitelére vezesse és a rosztól visszatartóztassa.

Folytatás.

A további nevelészet- és tanügyre leghatalmasabb befolyással birt a papi állapot, melyben Indiának virágzó korában élénk vala a nemzeti öntudat is. A papok mint a népnek egyedüli tanárai léptek föl. Oktatásban a vallásos elem uralkodó. A vallásos oktatásnak tartalma a vallás törvényei, a vallásos szertartások és formalítások. Azokra képezni a gyermekeket, fő föladatuk a szüléknek; mivel az apának önmagát kell nézni a megújított alakban, az ő fiában, s a szülék saját jámborságukat gyermekeikben ismét föléledni látják, a nélkül, hogy hibáik ugyanazokra átszállanának. A képzésből ki van zárva a nőnem, mely már hetedik vagy nyolczadik évében egybekeletik. T. i. Indiában azon véleményben vannak, hogy a nő képzése által az erkölcs-tisztaság károsíttatik, s jelenleg a szokás hatalma oly nagy, hogy

egy nő a legnehezebb szemrehányásokat hiszi magára vonhatni, ha tapasztalják, miszerint ő írni s olvasni képes, jól lehet ez a régiségben másképp látszott, minthogy az egyszerű remeték által nevelt Sakuntala szerelmes levelet írt. Kivételt tesznek a tánczosnők és a bajadérek. Ez utóbbiak szegény szülék leányai, kik már kis korukban a templom szolgálatára vásároltatnak meg. Szellemöket mint istenek szüzeinek, sziveiket pedig mint háziasszonyoknak kell képezni: a házi asszonyok a házi foglalatosságoktól szellemi képzés és tudós ismeretek által elvonatnak s kötelességeik iránti utálattal teljesítetnek; a templomba járó nőket ellenben a papok szorgalmasan oktatják olvasás és írásban, zene-, táncz- és énekben, valamint női coquetteriák minden segédeszközeiben. — Mint az asszonyok, a negyedik kaszt is műveltség nélkül marad. — A második és harmadik kasztnak ugyan, minthogy azok az ujjá- vagy kétszershülettek állapotához tartoznak, szabad olvasni a szent könyveket; de csak a papok vezetése mellett, kik saját érdekökből a brahmangyermekeket oktatására sokkal nagyobb súlyt fektetnek, mint azon gyermekek képzésére, kik más kasztokból bizattak rájuk. — A kasztkülönbség magára az oktatás anyagára jelentékeny befolyást gyakorol. A brahminoknak, mint a vallás őreinek, a művészetek és tudományok teherhordóinak, az uralkodók tanácsosainak, az orvosok bíráinak, mind ezen tárgyakban oktatlatniok kell. — A király Védának háromféle tanában nyer oktatást, a fenytő törvénykezésben s államtudományban, logika, metaphysika és hittudományban, gazdaságtan és kereskedelemben stb. — A harczfiak védjék az országot, s ezért arra készítettniök kell: hét éves koruktól fogva fegyverben gyakoroltatnak. — Az iparosok a mesterséget, a vetés idejét s módját, a földek jó és rossz tulajdonságait, a mérés és fontolás mesterségét stb. tanulják. — Legkevesebb cudra tanul olvasni s írni. De minthogy legtöbb faluban találtatnak, kik felsőbb osztályokhoz tartoznak, azért azoknak oktatásáról gondoskodnak elemi iskolák által. — Indiában a nevelészet kaszt nevelészet: kasztok által természetnél fogva merőben különböztetnek az emberek.

Azért érnek meg különböző időben a különféle kasztok gyermekei is: Manu-nak rendelete szerint egy Brahminnak 8—Xatrijanak 11—és Vaicjának 12 éves korban kell az apának a fiúval osztályának megkülönböztető jelét ünnepélyesen közölni.

Elemi oktatás.

Az elemi oktatás áll olvasás, írás és számolásból. A tanító bottal és egy segéddel, ki a kezében vesszőt tart, egy ház előtt fák-, rosz időben pedig egy szín alatt tartja az oktatást a körötte ülő gyermekeknek. Számtanból csak az elemek taníttatnak. Az írástanítás, melylyel az olvasásbani oktatás szorosan egybekapcsolva van, először homokban, azután pálma-levelen vas tollal, végre platanus-leveleken tintaféle festékekkel történik. Egyik gyermek a másiknak mutatja; egyik kihallgatja a másikat: az oktatás kölcsönös. Innét láthatni, miszerint a Lankaszter-féle tan módszer, mely csak később ültetett át Londonba, Keletindiából vette eredetét.

Felsőbb oktatás.

Különös gond csak a brahminok felsőbb iskoláira fordítatik, valamint a nevelészeti szabályok is, melyek a törvénykönyvekben elég pontosan tárgyaltnak, csaknem egyedül a brahman állást tüntetik szemeinkbe. A benaresi triziuri nuddeah-i tudós iskolákban az exoterikusok,¹⁾ kikhez a 2. és 3. osztálybeliek is számíttatnak, grammatika-, prosodia-, és matematikában, az esoterikusok,²⁾ költészet, történelem-, bölcsélet-, csillagászat-, gyógytan- és jogtudományban oktattatnak. A tanoncz öt évig csupán hallgató, azután megengedtetik neki, hogy gondolatait és kételyeit a tanár előtt kimondhassa, és a vitatkozásokban részt vehessen. Az egész tanulmányi idő 12–20. évig tart: ez időben a tanoncz a tanárnál lakik, ki gazdag prebendának birtokosa s 6–12 tanonczot, még pedig díj nélkül szokott fölvenni, mint-hogy az oktatásérti fizetést elfogadni gyalázatos- és büntetésre méltónak tartják, de ajándékot, — szántóföldet, aranyat, drá-

¹⁾ Avatlanok.

²⁾ Avatottak.

ga-köveket, tehenet, lovat, napernyőt, párpapucsot, zsámolyt, gabonát, ruhafélét, főzeléket — s a tanár és ennek családja iránti szívességet, mint a tanonc részéről a tanár irányába tanúsított kárpótlást elfogadni szabad. — Az oktatási modornak szelidnek, és csak legkülönösb esetben kell szigorúnak lenni. „A tanoncznak jó oktatást kell adnia minden kellemetlen érzés nélkül, — s a tanárnak, ki az erénynek hódol, édes és szelid szavakat kell használnia. Ha a tanonc vétséget követ el, akkor a tanár őt kemény szavakkal fenýíti meg, figyelemztetvén egyszersmind, hogy ismételt kihágásnál veréssel bünhödik s ha a kihágás hideg időben történt, akkor a tanító öntse őt le hideg vízzel.“ — (Manu) — A brahminok legfőbb s legjelesebb tanítása V e d a o l v a s á s á b a n áll. Ebbeni oktatás ekkép történik: „Miután a tiszteleltre méltó tanár tanonczát a szokott kötelékekkel átövedzte, előbb a tisztításokban, jó szokások-, a megszentelt tüzzeli bánásmód s reggel, dél és est szent szertartásaiban kell oktatnia. Egy tanonc, ki a V e d á t olvasni akarja, elébb mossa meg magát s arczával éjszaka-nak forduljon. Ezután tiszta alsóruhát vegyen magára, teljesítse írásbeli üdvözlét, tegye magát kellő helyzetbe, azután fogadja el az oktatást. Minden tanóra kezdetén és végén tanárának mindkét lábát át kell fognia s aztán összetett kezekkel olvasnia. Ezt nevezik írásféle üdvözlletnek. Fektesse kezeit keresztbe egymásföle, s úgy karolja át bal kezével tanárának bal lábát, jobb kezével pedig jobb lábát. A folyvást figyelmes tanár mindjárt olvasás kezdetén kiált: „Fel, olvas,“ végén: „pihenj!“ A brahmannak a megelőzött tisztítás után a tanítás kezdetén és végén a V e d á k fölétt önmagában az O m szótagot kell mondani, mivel, ha azt elébb nem mondja, tanulékonyasága őt elhagyja, ha azután sem mondja, akkor az oktatás sokáig nem ragad rá. Csak az, kinek beszéde és szíve tiszta s mindig figyelmez, élvezheti a V e d á k studiumának teljes használatát; s az teljesíti egész testével egész a körmeinek hegyeig a legfőbb áhitatgyakorlást, ki, a mennyi csak erejében áll, naponkint olvassa V e d á t, ha mindjárt annyiban érzéki lenne is, hogy jó illatu virágokból készített koszorút viselne. Hasonlóul ahoz a ki ásójával mélyen ás, vízforrásra bukkan, akként a tanonc is, ki

tanárának alázattal szolgál, megnyeri az ismeretet, mely tanárának lelkében mélyen elrejtve fekszik.“ „A ki pedig a Vedá-k ismeretét tanárának beleegyezése nélkül szerzi meg, az az írás tolvajságának bűnösévé teszi magát s a kínok közepebe süllyed.“ Mann.

A nevelészet theoriája.

India nem bír a nevelészet theoriájával. De a chinaiak száraz prózai szabálygyűjteményei helyett bírnak heves, a költészet gyönyörű mezében, különösen a mesékben (India a mesék és regék szülőföldje) egyes mély nevelészet elmondatokkal. Ilyféle mesegyűjtemények legrégiebbike, a Pantchatantrum (—perzsa, arabs, görög, török, syrus, héber, spanyol, olasz, angol, francia, latin és német nyelvre fordítatott—). Újabb időkben magában Indiában átdolgoztatott, s különféle nyelvekre fordítatott mély elmű s a nevelészetre vonatkozó elmondatokkal. Következő mondatokkal találkozunk az említettük műben: „Valamint a fa azt is beárnyékolja, ki azt levágni akarja, és valamint a hold a legaljasabb Chandala gunyhóját is megvilágítja, akként szeresse az ember azokat is, kik őt gyűlölik.“ — „Légy alázatos, mert a gyenge fű a vihar előtt sértetlenül hajol meg, míg a hatalmas fák általa szétforgácsoltatnak.“ — „Az erény, mely után az embernek törekedni kell, a legnagyobb megerőtétést szükségli, mivel egy kókuszdió sem hull le a varjú rázása által.“ — „Ismeretek alázatosságot szülnek, alázatosság méltóságot, méltóság gazdagságot, gazdagság vallásosságot, vallásosság boldogságot.“ — „Fegyver-isme és tudományosság, mindkettő egyaránt igen nevezetes; de az első aggkorban esztelenségül szolgál, míg a másik minden életkorban tisztelcetre méltókép jelenik meg.“ „Mi egy fiú, a ki sem tudós, sem erényes, s mit használ, és mit mozdít elé a vak szem? Egy tehetékes és jó eszű gyermek áldás, nem az száz vesztére hagyott és tudatlan; mivel egyes hold elébb elüzi a sötétséget, mint egy sereg csillag.“ — „Ember ismeretek nélkül dicstelen marad, s legyen bár ifjú és szép s előkelő családból: olyan mint a Kihnsuk virág jószag nélkül.“

„Valamint egy tárgy a keleti hegyeken a nap fényénél tündöklök, akként tündöklök egy alacson származású férfiú, ki hasznos iratoknak ösztöne által kiműveltetett.“ „A műveltség magasztosb, hát szépsége és titkos kincsei? az még idegen földön is kíséri útjában az embert, és kimeríthetlen erőt kölcsönöz.“ „A bölcs ember igyekezzék ismereteket s gazdagságot szerezni, mintha nem is volna a halálnak alávetve; de a vallás kötelességeit is úgy teljesítse, mintha a halál már ajkán lebegne.“ — „Ismeretek a legdrágább kincsek, minthogy el nem oroztathatnak, se meg nem emésztethetnek, s a fejedelmek közelébe vezetnek, a honnan a szerencse árad.“ — „Hasonlóul az alakokhoz, melyek egy új edényen nem könnyen törülthetnek el, akként a bölcsesség, mely a mesék kellemei által az ifjúságba vésetik.“ — Különösen a fejedelmek fiainak tartatnak efféle arany mondatok a költészetnek kedves fátyolában, mint tanítások a gondolkodás és cselekvésben, mivel igazán csak azok önállóak, s csak azok bírnak egyéni szabadsággal; tehát, hogy a jó útról le ne térjenek, a rendszabásokat leginkább szükséglik, másrészt pedig tőlök is a legtöbb szellemi műveltség kívántatik. Azért India — mint Cramer megjegyzi — később a nyugati tartományban is igen elterjedt fejedelmi tükrök hazája. Mindazáltal az alsóbb néposztályokra nézve is az ind költemények a lantos költemények mellett a hősköltemények telvék bölcs erkölcsi mondatokkal, melyek ellentétben a külső álszentességgel érületben és cselekvésben az erényre utalnak. „Nincs utálatosb bűn, mint jó cselekedetnél a fukar kéz, vagy tunyaság.“ „Az erényes ember örvendjen felebarátja jóllétén, legyen alázatos az aggkor iránt, mindig hódoljon az igazságnak, s találja legnagyobb örömét a családi boldogságban.“ „Mit használ a tanulás, ha arra nem czéloz, hogy azt tanulja ismerni, a ki maga az igazság.“

Buddha-tan.

A brahman-vallás javítását és következetes bevégezését a Buddhaféle tanban nyeré. A buddhaismusnak a vé-

gesség világa a csalékony látszatnak, ugyanazért az egyén szilárdul ragaszkodva a szellemhez, magába szállván a véges-ség semmisége fölött lebegjen. A véges létezés összhangzása fölötti teljesített önfölemelkedés által az én eléri a legfőbb bölcsesség és szentség s ébrenlét állapotát: az erkölcsileg tökéletes ember, Isten maga, boddhi lesz. Ha az ember — mint Buddha ön életét rajzolja — kívánság, önzés, személyes érzés, büszkeség, nyakasság, ellenségeskedés nélkül van, ha az én-nek terhe tőle elvonatik: akkor az Nirvánában, melyben akarat és öntudat a nemlét boldog nyugalma-ba tért, s a minden végestől megtisztulthoz teljes odaengedés, föltétlen léthez jutott el. Ezen practikus törekvés minden buddhaféle tan követőkre nézve kötelező, s itt megszűnik a papi kaszt elválása a többi vegyes és természetes emberiségtől. Mindnyájan közösen reménylenek Nirvanabani végrehajtásban, midőn azok a leendés és megszűnés, a születés és halál változásától megszabadulván boldogságban vannak. — Ilyeténféle világnézetnél tudomány és művészet nem virágozhatik. Csak a történelem s a történelemnek szolgáló művészetek: építészet s képfaragás látszatnak ügyeszeretettel ápolgatni, míg azalatt a költészet a vallásos monda költeményre szorítkozik. A buddhista erkölcsisége: „nem akarni, nem élvezni, nem tenni, s minden élő lényeg túlságos kimélése: a brahmin minden teremtmény iránt félénk tisztelettel viseltetik, mivel brahma mindenben van, a buddhista minden iránt túlszánakozó, mivel a meglevőnek fájdalmában mindnyájan részt vesznek.“ Buddha moralja a tisztaság, türés és irgalmasság elveiben össz-pontosul. Minden tanoncznak közös élet, folytonos predikálás, eszmélkedés és cselekvés ajánlatik, mivel minden tevés az embernek kezébe van letéve, azért túlnyomó a buddhistánál a gyakorlati működés. Buddha államában sem az állapot, sem a rang nem ér semmit; abban nincs kaszt, inkább minden ember egyenjogú; abban minden ember iránt türelem ural-kodik, a hitetlenek iránt is. Buddha-féle ifjúnak a házasság eltiltatott, mivel az lényt nemzve, lényegisége szerint, ros; azért laicusnál a házasság csak türelik.

Buddhisták nevelészeté.

A buddhakövetők nevelészeté különösen az erkölcsi élet fejlődésére irányúl. Ugyanannak szabályai a chinai buddhisták kátéjában van lerakva. Az első könyvben mint parancsok állanak ezek: 1) Semmiféle élő lényt meg ne ölj. 2) Ne lopj. 3) Ne fajtalankodjál. 4) Igaztalant ne szólj. 5) Részegítő italt ne igyál. 6) Hajadat ne kend, testedet ne fesda. 7) Éneket ne hallgass, színházba ne menj. 8) Magas és széles párnán se ne ülj, se ne feküdjél. 9) Idő után ne egyél. 10) Se aranyat, se ezüstöt, se semmiféle beceset, mint magán tulajdont ne bírij. — Ezen parancsoknak első fele tartozott az eredeti buddhaismushoz. A másik fele, mely külsőségekre vonatkozik, s a második könyv, mely a szerzetes szabályokról szól, csak később toldatott hozzá. A szerzetes szabályok a kolostori állam buddhaféle eszményének következetes kísérete, melyben minden ember „ájtatos koldus“ s a világról lemondott. Ezek leginkább az elöljárók s tanárok iránti kötelességekben állanak. Mivel azokra, mint magára buddhara kell az ifjú papnak figyelni, azoknak ellentmondani nem szabad, még ha igaztalant szólnak is, sem hibáikról nem szabad beszélniök. „Ha elöljáróitok (Oberschaman) közül láttok valakit, annak a legnagyobb tiszteletet tanusításátok, ez pedig következő öt körülmény közt történhetnék: midőn imáitokat olvassátok, midőn betegek vagytok, midőn hajatokat nyirják, midőn esztek, vagy a zárdáért fáradoztok.“ „Tanár nélkül a tanonczenkinek házát meg ne látogassa, se jobbra se balra ne nézzen, hanem mindig a tanár mögött menjen lesütött szemekkel.“ „Szent iratok alatt ne köhögjetek, s az olvasásnál semmi frissítőt magatokhoz ne vegyetek.“ „Az orrfújásnál nagy zajt ne csináljatok, se tiszta helyre ne pökjetez, a theát egy kézzel ne nyújtsátok, ásításnál a ruha ujját tartsátok a száj elé, evésnél ne fecsegjetez s fejetezket ne vakarjátok.“

Ezeket találjuk magasztos erkölcsi s illem szabályokkal a külső szertartást elegyítve a buddhistáknál is; s ép ekként tömetnek a gyermekek erkölcsi mondatokkal úgy mint szer-

tartásokkal, mi mellett nem kevés súly vettetik a zenébeni kiképezésre is, mindazáltal különösen vallásos jelleggel látszik birnia. Az élénk szabad erkölcsiség nem jut erőszakhoz, hanem zárda-czellákban végződik, s az egyén istenítése, a buddha erőszakoltatik, önzői gyáva elzárkozottsággá, vagy absolut önzetlenséggé fajul. De a *Sakja* a vezeklő vagy a *Gautama*, a ki kívül-belül ind, királyfi, brahmailag képzett philosoph, kolduló barát, úgynevezett Buddha, azaz fölvilágosodott, mégis egy sereg ifjat gyűjtött maga körül: — egy magadhai férfit, kire a szegények s szorongatottak, mint egy menhely- és megváltóra néztek, s a ki a brahman vallás magasztos igazságát kimondá, melyet *Dhammapadam*-ban (oktató mondatok gyűjteménye) rakott le, melyben ez áll: Szebb az ön-, mint a csatagyőzelem. Jobb egy nap tiszta erkölcsben eszmélkedve élni, mint száz évig fegyelmetlenül. Jobb annak egy nap, ki az élet keltét és nyugtát megvigyázza, mint annak száz év, a ki arra nem ügyel. — Semmi rosszat nem tenni, semmi jót el nem mulasztani, a gondolat menetét folyvást tisztán tartani Buddha parancsa. Száritsd ki a vágyak folyását, üzd ki a gyönyört, a nem teremtetet ismered, ha a megsemmisülést ismered. stb.

Buddha mint vallás-alapító.

Ilyeténféle mély szemlélődések általj egyedül megmagyarázható, hogy Buddha volt a legmélyebb vallás alapítója (Ázsiában 295 millió követője van); Bunsen szerint e vallás alapítója áll legtávolabb s legközelebb a kereszténység alapítójához, „legtávolabb, mivel lemond a valóságról, melyet Jézus isteni őszinteséggé akart fölemelni; de legközelebb is a szabadságot és isteni tudat emberiségét s eredményt illetőleg.“

Közeledés Chinához.

Valamint India maga, úgy az ind. nevelészet is haladás a chinai felé. Chinában minden vala egyben s minden egyért dolgozott. Indiában a holt egység kasztokba enyészik

el. Chinában a despotismus külsőleg eléállított formaságban lép föl; Indiában a kényuri hatalom a papi kaszt által korlátoztatik. Chinában az államnak alárendelt vallás valami külsőiség; Indiában a vallás, mint a szellemnek legfőbb és legközvetlenebb nyilvánulása, a kormánynak, valamint minden életviszonyok alapja. Chinában a gyermek család taggá lesz; Indiában a kaszt tagjává neveltetik: minden osztály életének az egészben meghatározott bizonyos úton kell mozognia s az által kiképez egy sajátzerűleg nagy műtant, mivel az ember ifjúságától fogva tudja, mi végzendője van, — a nevelészet rang vagy állapot nevelészet, a kasztok krisztalizált állapotok. A fiatal emberiség önkénye Indiában a kasztok korlátai közé szoríttatik: mindenkinek tanulni kell azt, a mi és a mint föladatik, s cselekedni azt, a mi, s a mint parancsoltatik — minden másról lemondással. Persze hogy ilyféle nevelészetnek, ha az egyoldalulag teljesített, minta-áruvá, gondolat- s erkölcs nélküli szertartás elsajátításává kelle fajulnia. Mindazáltal ezen elfajuláson keresztül ragyog ezen isteni világittas nép magasztosb fölavatása. Alaptétel vala nála mégis, hogy Isten mindent jól teremtett, s az ember mint szabad teremtmény oka minden erkölcsi rosznak, minthogy lelke az istenség tiszta kifolyása volt, s a földi világban is Isten képmása maradt—s mégis a Vedá-k parancsá emelék az indusnak az igazság utáni törekvést. „A mi e látható világnak a nap és világosság, ugyanazok a szellemi láthatatlannak a legfőbb jóság és igazság; s valamint testi szemeink bizonyos dolgokat, melyeket a nap megvilágít, észrevesznek: úgy nyer lelkünk bizonyos ismereteket, ha az az igazság világosságáról, mely a lényegiség lényegéből foly ki, eszmélkedik.“—India az emberiség arany meseszája.

P E R Z S I A.

Nemzeti nevelészet.

P e r z s i a j e l l e m z é s e.

Perzsiában, hol Ázsiának felső része az Aral tó és kaspiumi tenger felé nyomul, a népeletben egész más fejlődés,

egész új mozgás kezdődik. De nem is csodálkozhatunk, ha ezen mindig vidám és föllegtelen eget dúsan termő földjeivel ismerjük. E sugár, erőteljes növésű, tiszta fehér bőrű, kicsinded szájú, vastag szemöldök és szakállú faj szellemi élete egészen különböző az említettük két népfaj szellemi életétől. És ép e gyönyörű vonásainál fogva kelet franczia népének nevezetik, és nem igaztalanul. Médok és perzsák az ária vagy zend nép utódai valának. E nép is, mint utódai, komoly és szellemteljes vala, mely tisztasága által különböztette meg magát a barbaroktól. Nála a tisztaság vala fő. Azért nevezi magát a nemzet világosan fénylő perzsáknak, kik a hegyek tiszta levegőjét szívják s benne a szent lángot égbe föllebegni látni óhajtják. Ezen népnek életében a szellemnek küzdése és törekvése az emberileg személyes szabadságért. Chinában az erkölcsi egész a fő, de a tagok önállósága nélkül. Indiában az elválás lelketölve s legyőzhetlenül a természetességhez van kötve. E kaszt-különbség nyitá föl Perzsiának szeméit, a tiszta, magasztos egységet, mely a különlegest magában szabadon hagyja, a napot, mely egyaránt süt az igazak s gonoszakra, s melyben mindnyájan egyenlőképen megszenteltethetnek. Chinában az egyes ember semmi; Indában valami; Perzsiában személy. Míg Chinában a császár irányábani vak engedelmesség a szellemeket lebilincselve tartja, s Indiában a mindent leigázó dogma a szellem szárnyait elszeli, a perzsa tovább megy — a morálhoz, a honnan törekvése személyileg szabaddá és önállóvá lenni. Perzsiában történt az első kísérlet az embert megszabadítani a természettől, azt legyőzni s azon uralkodni.

V a l l á s a.

S ezt Zoroasternak köszönék, ki a perzsáknak s médoknak vallását sok hibától megtisztította, s a tűz tiszteletét, a nap, hold, víz s a természet egyéb tüneményeivel magasztosbbá tette. Tanai által nem az önmegsemmisítés, hanem az önfentartás tüzetett ki célul az embernek, s feladatai általában az emberi törekvések levének. A tisztát s mindazt, a mi a physikai jóllétet előmozdítja, keresi és

akarja az igazi ember. Ő egész tanításával oda törekedett, hogy a népet a restségtől elvonja, s a földmivelésre bírja, s mivel a fejedelem teljes hatalmu volt, Zoroaster őt a behozott szertartások által a zsarnokságtól visszatartóztatni akarta, s hogy a nép atyja legyen, s a nép is inkább annak ismerje mint urának. Tanítá a lélek halhatatlanságát s a jóknak jutalmazását és a gonoszok büntetését. A földmivelés a vallás gyakorlását teszi. A munka eltörli a vétket. A házasság szent.

E r k ö l c s e.

Perzsáknál a fajtalanság, restség, rágalmazás, kivárlólag a tolvajság, csalás és hazugság valának a tisztán teremtettt lélek szennyei. T o l v a j s á g nálók legutálatosb bűn vala, s a tolvaj előttök, mint a fekete Daevának — Ahri-mannak, ki minden teremtettt tárgyban a világosság országának ellentáll, — társa tünik föl. C s a l á s kemény bűn s a h a z u g s á g a mindent látó világosság istene elleni gonoszság. Ellenben, a z i g a z s á g o s s á g a legfőbb erény, s a ki igaztalant szól, a ki a parolát és a szót megszegi, a ki rágalmaz, s a ki a király és elöljáróság ellen gyűlöletes híreket szór, mint a hazug szellem szolgájára általános megvetés és a legkeményebb büntetés száll.

E r k ö l c s s z a b á l y a i.

Különösen erkölcs-szabályaik ezek valának: 1) a szemérmesség megőrzi az embert a rosztól; 2) az isteni félelem minden jónak kútfeje; 3) minden cselekedetünk jó szándékból eredjen; 4) az Isten iránti hála mindenben; 5) az imádság nappal történjék a nap-, éjjel a hold felé fordulva.

Ezekből láthatni, miszerint már vallásuk is tisztább volt egyéb pogányokénál. Ők csak egy istent imádtak, napot s a tüzet mint jelképét az istenségnek tisztelték. Épen azért sokban hasonlítanak a keresztény egyház tanításához. Nem csoda, midőn némelyek hiszik, miszerint Zendavesta Zoroasternak meghamisított munkája, minthogy a szent ira-

tok több szövege találtatik benne. Plutarch idézetei szerint régi mű az egész.

Perzsa bölcsélet alapnézetei.

E vallás-erkölcsi bölcsélet alapnézetei a perzsa lényege s szellemében gyökeredzének. Az igazi telivér perzsa semmi rendeltetési állapothoz nem tartozott: rendeltetése vala erejének s becsületének szabad működése, mint azon társulat tagjának, melyben született. Az ország természete, valamint a perzsa szellem rendkívüli ügyessége tevék a harcziaságot és hősiességet, a fegyverkezelést lovon, nyilat és tegezt a perzsa sajátlagos hivatásává. A férfiaság munkássága, a küzdés önakaratóból, rá nézve élvezet vala, s azért béke időben is pótolá a harczot vadászat- s folytonos fegyvergyakorlás által.

Perzsia mint hódító.

Ezen jellem által a perzsa nemzet hódító nemzetté lön. A perzsa nemzetnek semmi más tendenciája nem volt, mint birodalmának kiterjesztése, felsőbbségének országok s népek fölötti kiterjedése. Az vala egyedül a perzsa nemzet célja. Nem hódította ő meg az idegen nemzeteket lényegökben, hanem hagyta őket egymás mellett sajátszerűségökben fennállhatni, s megkimélte vallásukat, szokásaikat s alkotmányaikat. A perzsa birodalom népek halmaza volt.

Perzsia mint kényúri állam.

Az államélet hasonlókép e jellemen nyugodott, s e mellett egyszersmind vallásos szellemtől áthatott. A vallás szabályai nemcsak politikai és polgári törvények valának, melyek életet s vagyont oltalmazának: hanem a király imádása is hiten alapult, hogy a király, mint helytartója Ormuzdnak, az ő méltóságát bírja, s e szellemben tartja kezében a kormány gyeplőjét. Perzsia is kényúri állam. A király kényur: ki trónjához közeledik, elébb földig kell magát levetnie. Előtte magok a legfőbb karok is elenyésznek.

Mivel ha, mint Indiában, a nép papok, harczosok és földmivelőkre oszlik is, azért mégis az elválasztás nem szoros, minthogy mindnyájan egyenlőképen alá vannak vetve az államnak, mely a király személyében tűnik föl. Az állam, melyet a király képvisel, Perzsiában a legfőbb, s a hivatalok, családok és gyermekek érdekei annak hozatnak áldozatul. Valamint pedig a világosság vallása minden egyesre nézve elismeri a becsét magában és magán, úgy minden perzsának magán mégis volt, még a király irányában is, személyes becse, minthogy a király az igazság kiszolgáltatására kötelezve volt, s az intézmények a humanitás szellemét lehelék, annyira, hogy a bírának a vádlott jótetteit mindig tekintetbe kelle venniök, hogy a hálátlanok a törvény előtt bevádoltathattak, s hogy a gyilkosság minden tekintet nélkül szigoruan büntettetett. Szülei gyilkosság a perzsáknál lehetetlennek tartatott.

A perzsánép ezen élete tevő útjagán első történeti népé. Perzsia, mond egy német tudós, az első birodalom, mely a fejlődés principiumát Perzsiának történetével kezdi, s azért a világtörténet tulajdonképi kezdeményezését ez teszi.

Perzsia nevelészete.

A milyen a nép élete, közönségesen olyan nevelészete is. Perzsiában a nevelészet nemzeti. Chinában a gyermeknek azt kell tenni, mit atyja cselekedett. Indiában a gyermek azt tanulta és tette, mit kasztja parancsolt. Perzsiában a gyermek az államnak születik és neveltetik, ennél fogva itt a szellemi nevelészet mellett a testi nevelészet legelőször lép föl, mely az indusoknál becsesnek nem ismertetik el, s mely a chinaiaknál csupán a női lábak módszeres elnyomorításában állott, mivel Chinában előkelő szülék leányaikat örökjökből kitagadhatják, ha azok a lábaknak, mint az ország szépségének nagysága által, botránkozottak. A törvényhozás Perzsiában a szüléknek megparancsolta, hogy gyermekeiket nyilvános növeldébe küldjék, hol az erénynek és az államnak kiváltképen példa és gyakorlati foglalatosság által neveltessenek.

A perzsánép szaporasága.

Minthogy az egyesek az államhoz tartoznak, s mivel az állam tagjainak szaporításában saját jóllétét látja öregbülni, azért mindent elkövettek, hogy az életerő semmikép ne pazaroltassék. Ennélfogva minden természetellenes bűn legkeményebben fenyítetett; míg a szaporaságot a király évenként jutalmazta. — A házasságképes hajadonoknak kötelességül tétetik a férjhez menés (a hajadonoknak házasságképessége a parsoknál 13 évre határoztatott;) az önkéntes nőtlenység vagy férjtelenység pokoli büntetéssel fenyítettik. Mindazonáltal csak az igazhitűek közt köttethetik házasság (csak sas nemzhet sas fiakat.) Szent és igazságosnak tartják a legközelebbi rokonokkal házasságra lépni, még anyák és nővérekkel is; a vérszerénti rokonokkal kötött házasság a mai parsoknál is a legjobbnak tartatik. Minden házasságon kívüli közlekedés legszigorúbban tiltatik, s mégis Herodot a perzsák szokásait említve többek közt azt mondja: hogy a perzsáknál sok rendes nő van, de még több az ágyas.

Az atyai tisztelet.

A nők gyermekek az apa iránt föltétlen engedelmisséggel tartoznak. Minden reggel kilenczszor kérdezi a nő férjét: mit akarsz, hogy cselekedjem, épp ezt kell tenniök a leányoknak atyjok, idősb vérök, vagy azon férfiú iránt, kinek ótalma alatt állanak. Ha a gyermek három felszólításra nem engedelmeskedik, halált érdemel. Szülék után áll a tanár, ki a gyermeket oktatja, az ő tiszteletének és becsülésének első s legjelesebb tárgya, minthogy az ennek nemesb részét, a lelket műveli.

Első nevelészet 7 évig.

A perzsák nemzeti nevelészetete magába foglalá az emberkor első 24 évét. A gyermek hetedik éves koráig a nőknél vala: „hat hóig, mond a törvény, őrizték a kutyát, hét évig a gyermeket.“ Mindjárt

születése után, mielőtt anyai tejet kapott, bizonyos nedvet (Haoma) nyomának a szájába. Ezután a kezeit, majd meg az egész testét mosák meg. Ez is meglevén egy csillagász határozá meg a csecsemőnek jövő sorsát s nevet adott neki, közönségesen egy Ized vagy egy előkelő perzsa nevét. Öt éves koráig a gyermeknek nem volt szabad megmondani, mi a jó vagy rossz. Azt tarták ők, hogy minden, a mi rosszat tesz a gyermek, a szülőknek tulajdonítandó, kiknek kötelességök azt egész addig (5 évig) csak testileg biztosítani, s elkövetett hibáiknál csak annyit mondani: „ezt többé ne tedd.” Szilárd ragaszkodás az anyához és a szemérem őrzése ébresztettek és tápláltattak gyermekben az első életkorban. Hét év előtt a gyermeket megverni szabad nem vala.

7 — 15 é v i g.

Hét éves korban kezdődött a nyilvános nevelészet. Nagyobb helyeken mindenütt valának tanintézetek, melyekben a gyermekek, velők egyenlőkkel éltenek, s egyszerű tanítás mellett igaz szólás, függőség, nyilazás s lovaglásban gyakoroltattak. Olvasás és írásban is oktattattak, de erről közelebbi tudósításaink nincsenek. Tanárok s felügyelők 50 évet túlhaladott férfiak valának, kiknek példák által az ifjuság előképeinek kelle lenniük. 10 — 15 éves korig imák és szent tanokban is oktattatának papjaik által, miután sok szertartás és ökörhúgygyali tisztogatások közt következett a szent öv fölvevése (ez övet, mely teveszőr vagy gyapjuból készült, soha sem volt szabad letenni, mint legfontosabb védeszközt a Daevák, a rossz szellemek, ellen) e szertartásnál az ifju perzsa a hitvallás elmondása után háromszori fogadást tett: hogy Zoroaster törvényét megtartandja.

15 — 25 é v i g.

Tizenötödik évben lépett az ifjukorba: a szülők és gyermekek közti családi kötelék fölbomlott, mivel az ifju csaknem egészen kilépett a házi viszonyok közül, minthogy

neki, mint az állam tulajdonának, vadászat és harcrai előkészítés tekintetéből, felsőbb erkölcsi és testi gyakorlatoknak kelle szolgálnia. — 25 éves korában az ifju férfiúvá s állampolgárrá lön. Ekkor átvevé a tiszteben állandó kötelességeket békében és harczban, melyeket 50 éves koráig gyakorolnia kellett, ennek elteltével a kötelezettséget, hogy az egyetemes jóért az ifjuság tanítása s felügyelése által gondoskodik. Ha valamely ifju a felügyelők által törvénysértés miatt bevádoltatott, az öregek őt osztályukból kutaszták, miáltal megbecsztelenített. Csak egyedül ekkép növekedtek mászhatták meg a becsület fokait.

Xenophon a perzsa nevelészetéről.

Nem tudhatni, mennyi van megalapítva történetileg abból, a mit a görög tudós Xenophon idősb Kyros s ezzel különösen a perzsák nevelészetéről beszél. Xenophon t. i. megkísérti a közlést, „mit tapasztalt Kyrosról, s milyen nézetet hisz magában kiképzettnek.“ Mondja: „Legtöbb állam akként képezeti minden fiát, a mint neki tetszik, s aztán az idősb ifjuság az ő lényegiségét tovább úgy üzi a mint akarja; csak azután parancsolja meg neki, hogy ne lopjon, ne raboljon, erőszakkal más házába ne rontson, senkit igaztalanul meg ne verjen, házasságtörést el ne kövessen, az elüljáróságnak engedetlen ne legyen. Ha valaki ilyesmit elkövet, kérdőre vonják s megbüntetik. Ellenben a perzsa törvények megelőzőleg gondoskodnak, hogy a polgárok olyasmit már kezdetben el ne kövessenek, a mi rossz, vagy gyalázatos cselekvésre mutatna. Erről következőleg gondoskodnak. Van birtokukban egy nyilvános tér, melyet ők szabadnak neveznek. A térnek azon része, mely a törvényházakba ütődik, négy részre van osztva, első a gyermekek-, második az ifjak-, harmadik a férfiak-, negyedik az öregek számára kijelölt tartózkodási hely. Mindenki csak a neki kitűzött helyre mehet, még pedig a gyermekek és férfiak a napviradtakor tartoznak megjelenni, míg az öregek, kivételképen, mehetnek, mikor nekik tetszik. A nőtelen ifjak fegyverben hálnak a törvényházak körül. Vs-

lamint a perzsák tizenkét törzsre oszlanak, akként van a tér minden osztályának 12 felügyelője, kik közt a gyermekek felügyelőjének tanulékonyága által kell kitűnnie, míg az ifjakénak képesnek kell lenni, azokat az erényre vezetni. A férfiak felügyelőjének különösen arra kötelessége ügyelni, hogy a törvények s felsőbb rendeletek hatályba lépjenek. Az öregekének a fölött örködni, hogy azok kötelességeiket pontosan teljesítsék. A gyermekek az iskolákat látogatják, hogy az igazság iránti érzés bennök felköltessék és kiművel-tessék. Ugyanazért azoknak eluljárói a napot kiváltképen azzal töltik el, hogy azok a gyermekek fölött biráskodnak, kik egymás közt, hasonlóul a felnőttekhez, tolvajság, erőszak, csalás, szitok s több efféle miatt magokat vádolják, mikoron nemcsak azok, kikre a vád rábizonyult, hanem a hamis vádlók is megbüntettettek. Különös szigorral büntettetik a hálátlanság, mivel a perzsák azt tartják, hogy a hálátlanok sem az isteneket, sem szüleiket, sem hazájokat, sem barátjokat nem szerethetik, mivel a hálátlansággal mindig szemtelenség párosul, ez pedig minden gonoszságnak legdúsabb forrása.

Az igazság iránti érzék kiválóan kiképeztetett a gyermekeknél. Midőn Mandane Kyros anyja a tizenkét éves gyermeket nagyatyjának Astyages médok királyának látogatására az udvarba vitte, kérdezé őt anyja: „De édes fiam, hogyan tanulhatnád te meg e kényuri udvarban az igazságot, miután tanáraid honn vannak?” Erre felelé Kyros: „Hisz, anyám, az igazságot már jól ismerem. Mivelhogy annak megismerésére magamat igen kíváncsinak mutatván, tanárom engemet többször mások bírójává tett. Egy nagyobb fiú t. i. kinek öltönye szűk volt, egy kisebb gyermekről, kinek ellenben öltönye vala, lehúzta. S én mint bíró ekkép ítéltém: Mindkettőre nézve jobb leend, ha mindegyik azon öltönyt birandja, mely neki legjobban áll. Erre én ütleget nyertem biráskodásomért, és azon meghagyást, hogy ítéletem igazságos leendett, ha ezen kérdés állítatott volna föl: melyiknek áll jól ezen öltöny? De minthogy az vala a kérdés, hogy kié valóban azon öltöny, akkor nekem azután kellett volna néznem, hogy igazán kit illet az, és vajjon a birtok azáltal

nyerend-e, hogy valamit mástól elveszünk erővel, vagy hogy magunk készítettük vagy vettük-e.“ Tovább tevő még hozzá Kyros: „A törvényszerű igazságos, az erőszak törvényellenes! Törvénynyel kell a bírónak az ítéletet kimondani.“ Mérsékletre különösen az által szoktattatnak a gyermekek, ha látják, miként élük át a napot magok a szülők mérsékeltén. Épen úgy szorítják az elüljárók iránti engedelmességre, itt is az öregek példája a világító lámpa. A gyermekek hazulról csupán kenyeret hoznak és zsászt (bizonyos növényfaj) s egy kis edényt víznek.“ — „Az ifjak a törvényházaknál alusznak, hogy a várost őrizzék, magokat erkölcsileg tisztán megtartsák s a mértékletességben gyakorolják, nappal pedig szolgálatukat az elüljáróságnak szenteljék. Ha vadászatra mennek, csupán délre visznek magukkal kenyeret, kissé többet, mint a gyermek. Ha pedig vadásznak, csak akkor esznek, ha a vad végett megállanak, vagy este, s akkor a két napot egygyé teszik, mivel ez idő alatt csak egyszer evének. A mit fognak, az főzelékek. Azonkívül meg kell elégedniük zsászával. Honn maradottak gyakorolják magokat nyilazás és nyárs hajítással. Tartatnak nyilvános pályaküzdések is jutalmak mellett.“

Az iskolák nyilvános helyek valának, azoknak is kell lenniük, hogy minden befolyások, melyek az erkölcsiségnek és az illemnek károsak lehetnének, az ifjúságtól eltávolíttassanak. Ezen, „az igazság iskolájába“ minden perzsa épen úgy küldhette gyermekét, valamint mindenkinek nyitva állának minden tiszteletek és méltóságok.

A nőnem rendesen ki vala zárva a nyilvános képezetéből. Csupán kivételesen látogathatták az iskolákat leányok. Nizámi beszéli egy regényben, hogy Leila és Medschun már az iskolában szerették volna meg egymást.

Az egyetemes nemzeti nevelészet mellett, Xenophon szerint, volt még egy különös nevelészet a főbb rangokra. Az előkelő perzsáknak minden gyermeke a király palotájában neveltetik, hol az önuralkodást mindenki igen jól megtanulhatja és semmi illetlenséget nem lát s hall. Mivel a gyermekek megjegyzik ott magoknak, ki érdemel a király-

nál becsületet vagy gyalázatot, s ekként már ők is, mint gyermekek, megtanulják a kormányt vagy kormányoztatást.“ — A királyi nevelészetről tanuságot hoz Platonnak tulajdonított párbeszéde is ily czím alatt: „Az első Alkibiades“ ekként ír e nevelészetről: „Azon napot, melyen a trónörökös születik, minden alattvaló megünnepli s később is megüli a király születése napját évenként egész Ázsia. Az újonnan született gyermek fölneveltetik, de nem közönséges dajka, hanem heréltek által, kik a király környezetében a legfőbb tekintetben állanak. Ezekre bizatnak más, a gyermek nevelészetére vonatkozó foglalatosságok is, kiváltkép a leglehetőbb szépségrőli gondoskodás, minél fogva különösen a tagok igazítása és idomítására kell tekinteniök. A hetedik évet túlélő gyermek tanul lovagolni és vadászni, s 14-ik évében átadatik az úgynevezett királyi paedagógoknak. Ezekül négy előkelő perzsa választatik, t. i. a legbölcsebb, legigazabb, legmértékletesebb s legvitézebb, kik közül az első az Ormuzd magiáját és a kormányzói mesterséget, második az igazságosságot az egész életre tanítja. A legmérsékeltőbb oktatja a királyi gyermekeket, nehogy magát kívánságok által legyőzetni engedje, hanem szokjék hozzá, hogy szabadon és igazságban uralkodjék, a legvitézebb őt rettenthetetlenné teszi és bátor-szívűvé, minthogy különben rabszolgává lenne.

Mind ezen tudósításokból a görög írók közül csak Herodotnak (I. 132—140) állításai látszanak megfelelni a valódiságnak, minthogy azok a dolgok természetes menetében alapulnak, s a perzsák egyéb jellemével megegyeznek. A Platónak igaztalanul tulajdonított „Első Alkibiades“ című előadásai, valamint Xenophonnak Anabasisa és Cyropaediájában, úgy Strabo tudósításai is összezavarják görög nézeteiket a Perziában történelmileg adott s azért tisztába nem jöhetett tárgyi tudósításaival. Zendavesta is, mely beltartalma szerint az ő perzsa törvények és erkölcs-parancsok alapjait, valamint a világvallás alapvonalaait tartalmazza, idők folytán pedig a papok értelme és szükségletei szerint átváltoztatott, egyedül a papi nevelészetet tárgyalja. Mint történelmileg megállapított beltartalom mindazáltal áll a perzsa nemzeti nevelészet történetéről, t. i. hogy a perzsák a testet gymnastika által meged

zették, s a szellemet az igazságosság által erkölcsi tisztaságra fejlesztették, de az egyént sem uralkodás-vágyó papikaszt el nem nyomta művelésében, sem idegen műveltségi befolyások által nem akadályoztatott, hanem magát, mint a nemzet tagja, belsőleg fejleszthette, valamint a népek különféle keveréke is egymás mellett egy uralkodó alatt szabad sajátságokban alakult és eléállott.

Perzsiának nemzeti nevelészet.

Perzsiában a nevelészet nemzeti nevelészetté lön, s a társaság minden osztályai részt vevének benne. Király s elöljáróság iránti hódolat, törvények iránti tisztelet, haza iránti szeretet, igazsághozi ragaszkodás és a hazugság iránti gyűlölet, fegyelem és szokás által a gyermekbe oltatnak. Iskola az étellel kapcsoltatik egybe. A nevelészet gyakorlati iránynyal bir s az élet előmozdítása s a birodalom kiterjesztésére czéloz. A jellem s erkölcsi komolyság szilárdítása, világosság és egyszerűség lényeg és cselekvésben, — ez a perzsa nevelészet főczélja, mely igazán a gyermeknek nevelészet, ki játékokban s társaivali társalgásban a nagy életjáték előjátékát gyakorolja, s abban és az által a jellem szilárdsága és biztosságára az első alapkövet kell letennie. — Mindazáltal hiányzott a perzsa nevelészetben — s ebben rejlik határa — a gondolkodó tehetség kifejlődése. E hiányból magyarázhatni meg, hogy a perzsa nép a világosság és sötétség, jó és rossz közti ellentétet megoldani képes nem vala, hogy a nemzetre az ő túlbuzgó szabadság érzetével a legmerevebb szerályi despotismus maradt örökségül, hogy Ázsiának leghösebb küzdői gyávábbak s asszonyosabbak lehetének, mint a babyloniaiak, és hogy a szellemi világvallás disztelen forma áruvá, üres szertartás és szokássá, s szolgálai bálványimádássá fajult. Az államélettel, valamint vallás és erkölcsi-séggel a nevelészet is lágyság és elpuhultságra vetemült, s ez úton előtérben állott a király-nevelészet. Már Kyros alatt lépett a médok elpuhító nevelészeti módja az egyszerű ó perzsa nevelészet helyébe, mint Platon állítja: „A perzsa nevelészet felfordultsága vala oka a perzsa birodalom megbukásának, mivel Kyrosnak különben derék hadvezér s polgárnak

helyes oktatásról fogalma nem lévén, a házi élet szokásait nagyon is háttérbe menni engedé. Az ifjú fejedelmek nem a perzsa-népnek egyszerű, el nem kényeztetett és kemény szokásaiban, hanem a nők s heréltek felügyelete alatt nővének föl a médoknak úgynevezett boldogságától elromlott nevelészetű módja szerint. A honnan Darius Hystaspis kivételével, minthogy ez nem a királyi hercegek közönséges bujálkodásában neveltetett, egy perzsa király sem volt nagy — mint talán csak név szerint.

A régi perzsák tudományos nevelészet.

Tudományokat illetőleg, a perzsák nem tévének semmit, kivéven a földmívelést és hadi-tudományokat. Még Dárius idejében azt sem tudták, hogy Görögország, Athene s Lacedaemon léteztek. Orvosaik külföldiek valának; nincs nyoma, hogy perzsa orvossal találkoznánk a régibb időkből. Az időt sem tudták kiszámítani. Midőn Dárius parancsolá, hogy a Dunánál két hónapig várakozzanak reá, szíjra csomót kötöttek, s naponként egyet oldottak meg, míg a kitűzött nap el nem mult. Egyedül a mágusok birtak valami csekély tudmánnyal, mely csillagvizsgálat, mennyiség-, természettan s építészetben állott. Tanáraik nem annyira a tudományokra, mint igazságszeretet- és adósságkerülésre taníták tanonczaikat; az adóst úgy büntették, mint a hazugot. Jellemző a perzsákra nézve az is: hogy szüléik és öregebbek iránt különös tisztelettel viseltettek, annyira, hogy a ki szüléinek vissza mert szólani, halálra tartatott méltónak. Azok előtt leülni nem volt szabad; még az öregebbek előtt is fel kellett állaniok. — Gyalog járni nálók szolgaság jele volt, lovon ülve szokták dolgaikat végezni. Midőn valamely fontos dologról tanácskoztak, elébb bort ittak, hogy bátrabban kimondják az igazságot, de másnap józanok lévén újra megfontolták, a mit határozni akartak. Szóval, mindezekre úgy szoktaták a gyermeket, hogy annak szoros értelemben perzsának kelle lennie. S e nemzeti nevelészetben sok találatot, mi Spartára emlékeztet.

De a méd s perzsa vallást illetőleg, emlékeztet minket

magyarokat is régi őseink vallására. Theophylaktos bizonyítása szerint, ezek is tisztelték a napot, holdat, földet s vizet, és csak a ki mindezeket teremtette, imádták. Ezeknek sem voltak templomaik, hanem hegyeken, dombokon s berkekben áldoztak. Áldozatok hasonlóul állatokból, különösen fehér lovakból, állott. Esküjök szintén egy pohárba csepegtetett vérnek megivása mellett történt. — Arihmán vagy Ármány, ördögös, mindegy.

Perzsa-irodalom.

Végül a perzsa irodalmat véve, habár jelentéktelen is, mit tudományos tekintetben tevének: van mindazonáltal nyoma irodalmának, s már a XVI. századból Schah Abbas kormányja alatt, midőn ezen kormány, és az európai hatalmaságok közt vallási, politikai s kereskedési kötések támadtak. Megkezdettek az utazások Perzsiába, hittérítők küldetvén oda, a keresztény tan terjesztése végett, s így több perzsa mű jelent meg részint eredetiben, részint fordításban. Így 1610-ben jelent meg egy kivonat Mirehond munkájából Perzsiáról spanyol nyelven Texeira Péter nevű portugaltól; — 1664-ben Wannertől perzsa közmondások; Gentiustól 1651-ben Sadi munkájának, Oleatiustól 1637—38. Sadi költeményeinek fordítása. A perzsa nyelv tanulmányozása a XVII. század végefeléig szeretettel s buzgósággal üzetett; a XVIII. század első felében megakadás lépett be, mely azonban hamar elenyészett; 1714-ben Raymund perzsa nyelvtant irt; de 1750-től fogva csend állott be, s tartott majd 50 évig. — Mária Thérizia ugyan alapított Bécsben 1753. keleti akademiát, melyben néhány perzsa munka megjelent, p. Reviczki, Stürmer Ignác, Jenisch Bernát és másoktól: mindazáltal a perzsa irodalom magash emelkedését angoloknak, nevezetesen Jones és Richardsonnak köszöni, kiknek a forrásokhoz jutni több alkalmuk vala, mint a német Wilken Ferencz és Hain L-nak. Különösen foglalatostokdta pedig a perzsa irodalommal a XVIII. század vége felé. Jelentek meg perzsa nyelvtanok és szótárak is. — Scott J. 1799-ben „Bahar Danusch“ czimű perzsa regényt adott ki angol nyelven.

Hadeley egy nyelvtant és szótárt 1766; 1742-ben Ferhangi Schiuri egy nagy perzsa-török szótárt két kötetben Konstantinápolyban, s Menius, ki bővítve adá ki 4 kötetben s mások többen. — De Perzsiának tulajdonképi irodalmát csak a kalifák megszüntetésétől keletkeztethetjük, mivel azelőtt az arabok a perzsa irodalomnak legrégibb irott emlékeit csaknem a nyelvökig megsemmisítették. Ezen korszak után pedig az új perzsa-nyelv képezetett, különösen a buidák alatt 933—1055. és 1055-től fogva a seldschuki kormányzók alatt még inkább. Azad Eddanlet zultán a X-ik század közepén e tekintetben igen tevékeny vala, valamint későbbben is Gasni Mahmud Sebeksetin és Keder Khán Khakhan zultánok. — A XIII. s XIV. században az irodalom a mongolok berohanásai s Timur pusztítása által, valamint a XV. században is a törökök által sok kárt szenvedett, és Sofi Izmaeltől fogva egészen eltöröltetett. Azon időkben a perzsák közt nagy költők valának; történelemmel is több perzsa foglalkozott, mindezek közül azonban előttünk kevés ismeretes. Arról is csekély tudomásunk van, a mit a perzsák a kortanban, földleírás-, mér- és csillagászatban följegyzésre méltót teljesítettek.

EGYIPTOM.

Jelvényes nevelészet.

Egyiptom ismertetése.

Egyiptom Afrikának éjszaki része, a középtenger, arabiai tengeröböl, suezi földszoros, Nubia s a nagy Sahara és Barka sivatagok közt hajdanta a műveltség s tudományok székhelye volt, melynek habár a legrégibb történetét homály fedi is, de tanuskodnak számtalan sirjai, siremlékei, okmányai, kéz- és feliratai stb.—E tartomány áll a 4—9 mértföldnyi széles Nilvölgyből és az ezt bezáró heglánczolatból — kelet-arab s nyugotlibiai hegyekből, s épen ezért felső-, közép- és alsó Egyiptom nevezete alatt jelöltetik. Herodot Egyiptomot „Nil ajándokának“ nevezte, s valóban a Nil folyamnak köszöné lételét, valamint történeti jelentőségét is. A Nil folyamnak évenkénti áradása föltételezi Egyiptom termékeny-

ségét. Ezen aradás mindenütt iszapos üledéket hagyva maga után, már november hóban zöld vetések emelkednek, melyek martius hóban gazdag aratással kínálkoznak. Az ország ezen sajátságai egyszersmind az ember szellemét hívák ki. Innen történt, hogy a szabályszerűleg megtörténni szokott áradások megfigyelése vezeté őket a csillagismére, nap-tárak meghatározására, földmérés-, vízépítés- s egyéb építészetekre. A folyam által megtermékenyített tartomány hívá föl, valamint önmagát a megmunkálásra, de a Nil folyam által meg nem áztatott földek megöntözésére is, s a vizek körülgátlására, a földek tovább áztatása és a határ szabályozására, a túláradások romboló hatásainak elkerülésére, s a jog és tulajdon fogalom meghatározására. Ehhez járult az ország elzárkozottsága, mely a legsajátosabb nép háborítlan kifejlődését s kitünő szellemirányt idézett elő, mely szín-, nyelv- és szokások által a négerektől nagyban különbözik, és a kaukazusi lakók délnyugati ágához tartozik, mely magas homlok, fekete tüzes szemek-, vékony hegyes orr-, hegyes áll- és barna bőrszín által jellemeztetik, s mely a föld legelső s legrégibb műveltségének tette eredetét. Ezen műveltség, mely minden ágnak, melyet „anyagi műveltség“ név alatt foglaltunk össze, kifejtésében áll, a Nil-völgy kizáró természetadta hatalmának, az egész közvetlen ellentéteinek, a naphő és hűség hevének s végtelenül visszaverő fénytömegének, valamint az éj nem titkolható sötétségének stb. nemkülönben az eredetileg meglevő nemzeti egyéniségnek szükségképi következménye, melyre épen úgy s nem másképp hatott be a tárgylagos létezés.

Egyiptom kasztja, vallása és művészete.

Egyiptom természete szükségképiséggel határozá meg az emberek felosztását az emberi működés csoportjaiba. Egyiptomban a természetadta adományok feldolgozására emberrel született physikai és psychikai tehetékeknek kell lenni, és e tehetékek kasztok által bizonyos emberi csoportokban plántáltattak tovább, minthogy csak bizonyos és meghatározott foglalkozás fejleszti ki a bizonyos tehetékeket, és a legna-

gyobb tehetékeket maga a tenyésztő szállítja át a tenyésztetre. A kültermészet határozza egyszersmind a felosztást e bizonyos kasztokra, t. i. a papok, harczosok, hajósok, iparosok, polgárok, tolmácsok és pásztorok kasztjaira. A papok kasztja legműveltebb s így a leghatalmasabb is volt; ebből választattak a bírák, s a királynak, kinek méltósága örökös vala, a nyilvános dolgokkal kevés teendője volt. A király előtt minden rangu és rendü törvénytelen azaz szolga vala, ki urának kegyétől függött. A király egyszersmind a papok feje s a valódi és eszményi hatalom képviselője, istenek helytartója vala, igenis az istenek éltek a királyokban s azok által kormányozták még mindig a világot. Azonban a kasztok nem valának oly érzéketlenek mint Indiában: ott azok egymással érintkezés s harczban állának. Az egyiptomi királyok mind pharaoknak neveztettek.

Az egyiptomiak egész létét, mint mondók, a Nil folyam határozta, épen úgy vallását is. A napnak s az ettől függő Nil folyamnak rendes mozgásában fogák föl a természetes isteni rendet mint isteni történetet, épen úgy mint a jó és jótétlenségnek a rossz és káros elvvel való küzdését, és azt az Osiris s Isis történetében s Typhonnal¹⁾ viszonyában nyilvánosan megvalósíták. — Osirist és Isist az egyiptomiak különösen tisztelik, az elsőt, némelyek szerint, mint a földnek legelső művelőjét, vagy mások által mint a földnek termékenyítőjét, azaz: magát a Nil folyamot; Isist pedig mint Osiris nejét.

Föltűnő, mit Herodot az egyiptomiak vallásáról állít, hogy ezeknél a papok vallása a népétől különbözött. A nép vallásában, Herodot állítása szerint, isteneik három osztályuak valának. Az első osztályban nyolcz isten vala, t. i. a hét nap s nyolczadik magának a hétnek neve, és jelképe a csillagos égnek Mendes — egy hét azaz hét napi időköz — név alatt. Második osztályban volt 12 istenök, kikről nevezék a 12 hónapot. Harmadik osztályhoz tartoztak: Osiris a

¹⁾ Typhon különféle jelentőségű. Egyptusi mythosokban jelenti a természetnek ellenséges principiumát, Osiris ellentétét és égető hőséget.

nap s napi év, Isis a hold s holdi év.—A papok szerint e két istentől származtak a másod osztályu istenek; miből láthatni, mennyire azonosított a papok vallása a csillagászi rendszerrel.

Nem lehet azonban kételkedni azon, hogy a papok az egy Isten létéről meg valának győződve, mit az Egyiptomban lakott héberektől megtanulhattak. Ezt mutatják templomaikra vésett felirataik is.

A népnek mindazáltal megengedettett az állatok imádása is, a mint t. i. egy vagy másik állatnak hasznosságát becsülni, vagy ellenkezőleg üldözni megtanított. A becsülés szülte azután a tiszteletet és istenítést. Innét van, hogy az egyiptomi istenek állatok képében jelenítettek, vagy emberi alakban állatfejjel. Ilyen állatok voltak: A pis fekete bika, Memphisben, Mnevis Heliopolisban, Isis tehén-, Jupiter kos-, Anubis kutyafejjel stb.

Legtiszteltebb vala ezek közt A pis, melybe a nép véleménye szerint Osiris lelke költözött. Ezenkívül istenítettek más állatok is, t. i. melyeknek különös hasznukat tapasztalták, sőt még az ártalmas állatok is. Diodor beszéli, hogy látta, midőn egy római vitéz azért, mivel véletlenül egy macskát agyonütött, jöllehet egy házba menekült, addig üldöztetett, míg meg nem öletett, pedig ekkor rómaiak birták Egyiptomot.

Az istenítés külszertartásokból állott, melyekhez örvöngős kicsapongások is kapcsolattak, iszonyú testi sanyargatások, körmenetek s áldozatokból, melyeknél nem ritkán emberek is áldoztattak. Az ünnepek különben nagy fényvel tartattak.

A vallásos szertartásokhoz tartozott a körülmetéltetés. — Hitték a lélek halhatatlanságát; de a nép fogalma ebben is különbözött a papokétól. A papok hite szerint a lélek elválk a testtől, s három ezer esztendeig vándorol különféle állatokba, míg ismét visszatér az előbbi testbe. A nép hite szerint pedig a lélek mindaddig el nem válik a testtől, míg az el nem romlik, ezért szokták a megholtak testeit bebalzamazni, s szilárd kősziklák-, vagy más anyagokból épített sírboltokba (katakombák) letenni. Az így bebalzamazott tes-

tek múmiáknak neveztettek, a mum perzsa szótól, mely gyántát jelent.

Diodor említi, hogy Egyiptomban a bebalzamozott testeket csónakon vitték át a sirboltokba. Ez átszállítás alkalomával szabad volt vádat emelni a megholt ellen, s a rokonok kötelessége volt a vádat megczáfolni, minek sikerültén, Charon, Cocytus és Lethe vizein a testet öröm-ének közt szállíták át, ellenkező esetben pedig a test el nem temettetett.

E szokás helyett később tíz bíró rendeltetett, kik előtt a vádolás megtörtént, mielőtt a holt a sirboltba átvitetett. E szokásnak magok a királyok is alá voltak vetve, mi az erkölcsiségre nem kis hatással volt. E szokást elsajátították a görögök is. Herodot ugyan e halotti ítéletről nem emlékszik, egyedül csak azt hozza fel, hogy az, ki életében adósságát le nem fizette, nem temettetett el. Csak is talán ezek fölött tartatott az említett ítélet.

Egyiptom jelvényei.

Az eddig felhozottak, — a vallásra nézve — az egyiptominál csak jelvényekben voltak jeleníthetők. Egyiptomban minden csak jelentőség, minden csak jelvény. Jelvény valamint Isis, Osiris és Typhon, úgy a múmiák is, mint a jelvényesített halhatatlanság, úgy maga az ember is, mivel ez a természetből fejlődött, de attól meg nem szabadult. A természeti élet isteni rendének jelvényei állanak előttünk a képző művészet emlékei: a jelvényesítő egyiptomi fedező föl előbb az alak titkát: mint „a belőle szóló szellem jósnőjének titkát“ s azzal előbb megtalálá „az emberi test viszonyainak titkát is, mint minden műalkotmány adandó mértékének zsinórmértékét.“ Jelvények — az óriási jelképek — a gúlák s obeliskék. A Sphinx.*) Állati alak s emberi arcz-

*) Ez azon Sphinx, melyről egy görög elbeszélésben oly csodálatosan emlékeznek, melyben áll, hogy Sphinx, az egyiptomi műképzemény, Théában megjelent, még pedig e szavakkal: „Mi az, a mi reggel négykézláb megy, délben kettőn, s estve három?“ Erre eléjön a görög Oodipus, és Sphinx egy szikláról a mélységbe rohan, a mint az a talányt megoldván mondotta: hogy „az, ember.“

czal szintén az állatéletből kiküzdő emberi lélek jelvé-
nye. A tömkeleg (Labyrinthus) számtalan teremei-
vel jelvényes szellemi ház, a léleknek három ezred éves
vándorlására czélozva. Jelvény a képjel (Hieroglyphik)
is: az állatképek, mint az isteni tulajdonságok és vallásos
képzetek jelvényes megjelölései használtatnak, és a népnek
egész vallásos szemlélete ilyféle kép jeles jegyekben mint
szent jelvény rakatik le. Egyiptom a jelvények országa,
mely a szellem kifejtésének szellemi földadatát tűzte ki a nél-
kül, hogy e földadatot megoldhassa. Remekművei titoktelje-
sek és némák, hangtalanok s mozdulatlanok. Az egyiptomi
szellem iszonyú művezető, ki a közvetlen érzékivel meg nem
elégszik, ugyanazt feldolgozza; de a mit ő művében öntu-
datra hoz, az nem tiszta gondolat, az csak talány.

Egyiptom Perzsiát azzal mulá felül, hogy a jó és rossz
már nem áll egymás ellenében, hanem, hogy a rossz a jót
lényegében megragadja s megöli, de azután mint igaz bíró
győzelmesen támad fel. Osiris mint az élő teremtménynek,
úgy a léleknek is ura, ha az a testtől elválva tovább is fen-
marad, — az emberek bírója, ki csak igazság szerint hatá-
roz, a jót megjutalmazva, a rosszat megbüntetve. Osirissal,
mint a megholtak urával, kapcsolatban áll ama gondolat, hogy
az alany az érzéki világ mulandósága alól kivéve van. He-
rodot szerint egyiptomiak voltak elsők, kik a lélek halhatat-
lanságát tanították, jóllehet, mások szerint, előttök e tan
még ismeretlen volt. Jön ugyan elé az egyén átváltozása
China-, India- és Perzsiában is, de csak arra nézve, a ki
Brahimával még egészen nem egyesült. Csupán Egyiptomban
jelenik meg az alany lényegileg önállóan, minthogy az holtá-
ból életre támad. Az egyiptomi vallás e tulajdonképi myste-
riumában rejlik, úgymond Bunsen, a hit a minden isteni
tudatnak két nagy elvében: t. i. az emberi ész egységében a
lelkiismeretet illetőleg, és a szellemisség elronthatlanságában.

Az egyiptomiaknak jutott osztályrészül a világtörténet-
ben a nagy munka, a szellemet természetességéből kiszaba-
dítani. Szünet nélkül kelle átdolgozniok képzetekben a vi-
lágot, s azáltal gyűjteniek képzeteket. De minthogy azokat
még tiszta fogalomra nem juttathatták, ugyanazért azokat

csak jelvekben, a szellem álarczájában foglalhatták össze. Az egyiptomi az emberi egyénnek gyermeke, ki- nek lelkében a képzelő tehetségek öszpontosulnak, s azért annak feladata, a természeti és szellemi életet, mint képzetet felfogni, épület-köveket a szellemi épülethez összehordani, minden egymiséget s különösséget fölvenni s képzeteinek jelvényekben kifejezést kölcsönözni. Ezzel Egyiptom közvetítővé lön a világtörténetben, mely által a keleti műveltség Európába jött. Egyiptomból nyerék a görögök és zsidók bölcséleti nézeteiknek alapvonásait. Szellemi fejlődésük tudatában, más népek ellenében, épen azért jelölék ki az egyiptomiak is mint „barbarokat“ azon népeket, kik saját nyelvökön nem beszélének. Az egyiptomiak nyelve a kopt nyelv volt.

A nép nevelészet.

A nép szelleme s ugyanannak törekvé- séhez való mérve a nép nevelészet is.

A tulajdonképeni nép Egyiptomban durva volt. Magasb képeztetésben csak a magasb ranguak, s köztük különösen a papok részesülének. Itt ismerkedünk meg a napi évvel, az éjnapegyennel, a nap- s holdfogyatkozás törvényeivel, nap- és vízórával, a naptárral, szám- és mértannal, valamint a gyógytudománnyal. A vallási tisztelet zene és költemény által dicsőítettett. A törvények előmozdíták az ipart, társalkodást és szelid erkölcsöket, de gyűlölséget is az új és idegen iránt. A törvényszékek ünnepélyesen tartattak, a büntetések jól kiszámítottak, de kemények valának: hamis eskü- és gyilkosságra, még rabszolga irányában is, elkerülhetlen volt a halál; az áruló nyelvét, a hamisító kezeit veszté stb. Az aggok iránti tisztelet parancsolva volt: az ifjabbaknak az öregek elől ki kelle térnie s érkezéskor fölkelniek. Fő jellemök komolyság és szigorúság; táncolni, énekelni s játszani utálat vala. Sok nejlőség uralkodott a népnél; de a papnak csak egy nővel kelle megelégednie. Minden nőnek gyermeke

egyenlő örökösödési joggal bírt, mivel csak az apát tarták a gyermek kútfejének, míg az anya csak tápszert és lakást nyújtott neki. Egyiptomban a gyermek kitétele nem vala szokásban; mivel a népesedés hasznosnak tartatott az állam céljára: azért neveltettek föl közkölségen aszegény gyermekek, s azért parancsoltatott meg a gonosztevő viselős asszonyokat elébb ki nem végezni, mint míg magzatukat megszülték. A szülés napja Egyiptomban nagy jelentőségű volt: e naptól húztak következtetést a szülöttnek különös végzetére. A gyermekek körülméltettek. S mihelyest a szoptatás ideje, mire dajkák használtattak, elmúlt, férfiak felügyelésére bizattak: a nőnem, mely kellő figyelemben részesült, a vásárlás és kereskedési foglalkozásról gondoskodott, míg férfiakra a házi foglalatosság és a szövöszék bízott.

A nevelészet Egyiptomban a nép különféle osztályai szerint különböző vala. A papok és harczosok számára tudományos tanintézetek valának Thebában, Memphis- és Heliopolisban. Megkülönböztettek pedig a szerint, hogy egyik osztályban az exoterikusok, azaz azok, kik mélyebb ismeretekre még elé nem készítették, másokban az esoterikusok tanítottak. Tanárok papok valának. Tantárgyak: nyelv-, szám- és mértan, csillagászat, természetisme, zene és vallás. Az esoterikusok közé csak a papi kaszthoz tartozók vetettek föl. A herczegek különös tanképességű papok által neveltettek; nekik csak jól nevelt papfiakkal, kik már 20 éven túl valának, volt szabad társalogni, hogy minden nemtelentől megőriztessenek, mit a rabszolgákkal érintkezés által ki nem kerülhetnének. A nép és leányaik nevelése soktatása alantabb fokon állott. Teljesen mégsem hiányzottak az egyetemes képző intézetek. Platon beszéli, hogy Egyiptomban a gyermekek az olvasást együtt tanulták. „Olvasni s írni, úgymond Diodor, tanulnak, de nem mindnyájan, hanem kiválólág azok, kik mesterségeket űznek.“ „A többinél legalább a házi nevelés nem hiányzott: a köznép tanulja az életre szükséges foglalatosságokat az atyáktól s rokonoktól.“ A gyermekek egyszerű tartásban részesülnek, milyen a pa-

pirkáká béle, mit hamuban megpörkölnék, a megehető vizi növények gyökei s szárjai, vagy nyersen, vagy főve vagy sültve, kenyér tönkölyből, minden nemű főzelék, paszulyt kivéve; bort soha sem ittak. Paszulyt és sertéshúst tisztáltnak tartottak. Írásnál papirost használnak, és fekete, vagy vörös tintát. Az írás- valamint az olvasástannál is valószínűleg már a kasztok elkülönzése lépett elé. Minthogy háromféle írásmód közül—levelezői, költői és képpel írói—melyeket egymásután tanulának meg, a képjelírás tartozott egyedül a papi kasztbeliekhez. A számolás, melyre az egyiptomiak már tartományuk természeténél fogva utaltattak, különösen gyakoroltatott, s a mennyiségtan általánosan elterjedett, a nélkül, hogy mégis a matematikai studium, Platon megjegyzése szerint, Egyiptomban jó-tékony befolyást gyakorolt volna a házi ügyek vagy az állam és az élet minden mesterségére, s a tiltott önzéseket kiirtotta volna. Számtani előadásban a tanmód kitünő volt, miről Platon ekként nyilatkozik: „Szabad gyermekeknek mind azt kell tanulniok, a mit a közönséges emberek és a köznép gyermekei tanulnak, Egyiptomban egyszersmind az olvasás és írás elemeiben oktattatnak. A számolást itt kezdetben egészen a gyermeki tehetséghez mérve játékkal s gyönyörrel tanulják, minthogy a gyermekek közül többen vagy kevesben bizonyos számarányban almákat vagy koszorúkat kapnak, s minthogy ugyanazok a harczias játékok rendezése mellett, melyeknél azok helyeiket változtatják, s arany, ezüst, réz s másféle csészének felváltásánál, melyeket egymásnak kölcsönösen átadnak, a játékhöz szükségkép tartozó s hozzá illő számarányt hozzák ki. Ekkép vezettetnek a tanulók békés foglalkozásokhoz, had-vezetés és ház-igazgatáshoz; ekkép ébresztetnek mindinkább, s az állam hasznos tagjaivá neveltetnek. Minthogy mindenben, a mi méréshez tartozik, hossz-, szélesség és mélységre vonatkozik, minden embernek természeténél fogva nevetséges s gyalázatos tudatlanság a tulajdona, azért igyekeznek az egyiptomiak ugyanazt magoktól eltávolítani.“ — Testgyakorlás és zene az általános képzésből kizáratának. „A testgyakorlás és zene tanulása — úgymond Diodor — Egyiptomban nincs

szokásban, azt híven, hogy amaz az ifjuságnak veszélyes, emez pedig nem csak nem hasznos, hanem káros is, mivel az ember kedélyét elpuhítja. „Chemisben (régi földrajz szerint Egyiptomnak előkelő városa) mindazáltal testgyakorlás üzetett, és a zene vallásos czélokra használtatott. Azért mondhatja ugyanezen Diodor, „hogy a harczosok gyermekei atyjaik által harczias mozgásban gyakoroltattak,“ Herodot pedig mondja, hogy Chemis városban Perseusnak, a testgyakorlás alapítójának, temploma volt, melyben díjak kitűzése mellett testgyakorlói küzdségek tartattak. A zenét illetőleg megjegyzi Herodot, hogy az egyiptomiak igen szorosan ragaszkodtak atyjaik zeneoktatásához, s Platon dicsérőleg említi, hogy Egyiptomban már régi korban látszottak elismerni, hogy államban az ifjuságnak jó alakítás, és jó énekekre kell szoktattatnia. „Ezek valának rendelve ünnepélyeiknél, s azokon kívül sem festésznek, sem más művésznek újításokat tenni, vagy kigondolni nem vala szabad. Ez még ma sem engedtetik meg, sem a művészetben még kevesebbé a zenében. Onnan van, hogy annyi idő óta az egyiptomiak ünnepélyes jelenetei nem silányultak, hanem inkább javultak.“

Egyiptomi köznevelészet.

Az egyiptomiak a köz nevelészet becsét már a legrégebbi időkben látszottak ismerni, mivel Diodor szerint Sesostris királynak atyja, midőn fia született, egész Egyiptomból minden gyermeket, kik ugyanazon nap születtek, összegyűjtött dajkáik- s ápolóikkal együtt, s mindnyájának ugyanazon nevelést s oktatást rendelte el, azon meggyőződésben, hogy azok, kik együtt neveltetnek, a legjobb barátok s küzdőtársak leendnek. „Ő a gyermekeket folytonos erőlködésben gyakorlál; egyiknek sem volt szabad enni, ha előbb bizonyos számú stadiumot (közönségesen 600 láb hosszut) meg nem futott. Ekként lőn igazi férfivá az ifju, testben erős, lélekben hatalmas, ki Sesostrissal együtt neveltetett, s azután nagy tettek teremtetői levének.“

A gyermeki fegyelem az egyiptomiaknál szigorú vala. A gyermekek meztelán menének, sőt csaknem egészen meztelen,

és mint Cramer megjegyzi, egészen költség nélkül s oly takarékossgal neveltettek, hogy egy gyermeknek egész nevelése ifju éveiig csak 20 drachmába, vagy négy s fél talérba került. Maga a nép is legegyszerűbben ruházkodott, míg a fejedelmek s környezetek buja keleti fényben öltöztek. Tisztos nőknek tulajdonuk volt a fátyol, míg a kéjhölgyek attól eltiltattak.

Az egyiptomi nevelés és oktatás új átalakítása.

A nevelés s oktatás Egyiptomban új átalakítást nyert, midőn Psammetich (660—616.) az egyiptomi ügy megifjítását kísérle meg hellen s phoeniciai képző elemek által; azért kötött frigyot az atheneiek s egyéb görög államokkal, az idegeket, kik Egyiptomba önkényt vándoroltak, támogatta, s a görögöket annyira kegyelte, hogy saját fiait görög tudományokban oktattatta. „Különösen Psammetich volt első, mond Diodor, az egyiptomi királyok közt, ki az ország kereskedési piaczat más népeknek megnyitá, s az idegen kereskedőkért, kik azelőtt csak életök vagy szabadságuk veszélyeztetésével léphettek az országba, teljes biztossággal kezeskedett.“ A káirai s jóniai zsoldosokra bízta az egyiptomi gyermekeket, s azokat hellen nyelvre tanította. „Herodot szerint, azoktól, a kik akkor tanulák a nyelvet, származtak Egyiptomban a mai tolmácsok. Azok valának az idegen nyelvű első népek, kik Egyiptomban letelepedének.“ Különben idegen nyelvek Egyiptomban nem tanítottak. Csak a herczegek, kik különféle néptörzsek fölött uralkodának, értettek különféle nyelveket; s mondják, hogy Cleopatra (Ptolomaeus Epiphanes leánya és Ptol. Philometor és Physcon. nővére Physconnak az alexandrinok által elüzetése után Cleopatra ültetett az egyiptomi trónra) héber, arabs, szerecsen, syrus s több nyelven beszélt.

Míveltség és tudományosság.

Midőn nagy Sándor Alexandriát alapította s később a

világ kereskedés székhelyévé lön, a műveltség s tudományosság középpontjává is emeltetett, s valamint különösen az egyiptomi műveltség jelleme, ép úgy nevelése és oktatása idegen elemek színét is nyerte. Ekként a bölcseségnek magába tért országa ezentúl a fény és tobzodás székhelye lön. A komoly zene általános lön. Az alexandriaik, mint Athenaeus mondja, olyanokul lépének föl, kik a hangászati műveltségben legotthonosabbak valának, nem csupán cziterában, hanem férfi és női fuvolában is.

A ptolemaeusok őrizték s védtek meg a művészeteket és tudományokat, mindenek előtt azon tudományokat, melyek irányt gyakorlat után nyertek, azért a mennyiség, csillagászat, gyógytan, nyelvtudomány és történelem képezték a tanulmányozás középpontját. Talán soha sem becsültezt a történelemben a tudomány annyira, mint a Ptolemaeusok által Alexandriában. Ugyanott a muzeum királyi palota szerű épület képezte az Egyiptomba vándorolt görög tudósok számára a lakhelyet s tanintézetet. Itt valának közös ét- s háló termeik. Itt, kizárólag a tudományokat, fejedelmi költségen éltenek; itt tarták nyilvános vitatkozási gyakorlataikat. Alexandriában élt a görög Nikomachus, a számtan tudós alapítója, — Diophantus az egyenlet teremője. Alexandriában kezdődött Aristillus és Timochatissal (300 év Kr. e.) a tudományos csillagászat; s itt tevék csillagászati észrevételeiket is Eratosthenes, Aristarch, Hipparch s Claudius Ptolemaeus. A jelvisme csodás országában végződött a római s görög világ, — és joggal, minthogy a római világ vége felé keletivé, azaz kényűrivá lön, s a görög bölcsészet s művészet végtére keleti titoktan- s ábrándosságban enyészett el.

A jelvisme mint oktatás.

Az egyiptominak minden igazsága jelvényekben találta-
tik. A szellem küzd, hogy magát tisztában szemlélhesse;
de az még önmagára nézve talány, s azért tűnik fel rejtélyes-
nek is jelvényekben, titkokban. A titkok leleplezése,
jelvények értelmezése, azaz maga a jelvisme
vala az oktatás. Maga a csillagászat is, mely az egyip-

tomiaik előtt egyszersmind vallásos és gyakorlati tudomány, lényegileg jelvényesen kezeltetett, s a csillagok conjecturái úgy tűnnek fel, mint Osiris és Isis története. A tudomány, mely Egyiptomban tanítatott, vallás-jelvényes természet-történet vala. Az egyiptomi szellem annyira a jelvismébe foglaltatott, hogy az a jelvény jelentőségét nem csak magára nézve, hanem azt a jelvényben és jelvényen is bírta s szemlélte. Papok s laikusok csak rejtélyes képjelekben beszélhettek, s az ő képzésök és nevelésök csak mumia-féle és szögletes képzés volt, mely semmit mást, mint merev, bámész s tépelődő embereket fejleszthetett, kik azért akként magukba szállottak, minthogy azok a szellem és a természet ellenmondását, önmaguk talányát meg nem oldhatták, s azért egyrészt a részlegesség iszonyu elfogultsága- s elszigeteltségében, vad érzékiségben afrikai keménységgel éltenek, s másrészt szellemökkel megszabadulás végett küzdének, s e küzdelmek, tünődések és ábrándozásokban, óriási gépszerű munkák mellett tanuskodnak. — Szóval: az egyiptomiaknál a szellem még nem bontakozhatik ki nevelés által a természet békói közül, s az öntudat tisztaságára még nem emelkedhetik. Az érzéki és szellemi még elegyítve van, s csak jelképekben mutatkozik: az egyiptomi nevelészet jelképes nevelészet.

BACO INDUCTIÓJA.

SZÉKFOGLALÓ ÉRTEKEZÉS

. GREGUSS ÁGOST R. TAGTÓL.

A híres vegytanár Liebig, néhány hónapja egy kis könyvet, jobban mondva egy nagy vádat bocsátott közre azon Baco ellen, kiben a tudományos történet a természetbuvárlás ujjászüljét s a helyes vizsgálati módszer megalapítóját tiszteli. A német tudós Bacót a természeti tudományok megújítója nevére érdemetlennek, módszerét haszontalannak nyilatkoztatja, s ennek ellenében egy más módszert akar vázolni, mint a mely az ő nézete szerint egyedül helyes, a melyet minden igazi természetbuvár követ és követett már Baco idejében is ¹⁾.

Ez a kérdés, úgy látszik, első sorban a természettudósokat illeti; voltaképen azonban bölcséleti kérdés, mert az ismeret szerzése bizonyos módjára vonatkozik, a legfelső törvényszék pedig, mely az ismerés különféle módjainak helyessége vagy helytelensége fölött itél, a logika. Engedje meg tehát a tisztelt Akadémia s különösen az Akadémiának természettudományi osztálya, hogy ez ügyet székfoglaló értekezésem tárgyául választván, a bölcséleti osztály színe elé terjeszthessem.

Lássuk először is, mi az a vád, mely a nagy tekintélyű író ellen emelkedik; s azután vizsgáljuk meg, vajjon ez új vád is oly méltó és igaz-e, mint ama régiebbek, melyek a hatalmas kancellárt egykor megbuktatták, s neve fényét mind kortársai, mind az utódok előtt elhomályosították.

Liebig azon kezdi, hogy Baco munkáiból különféle természettudományi ösmeretek példáit idézi, melyek azt bizonyítják, hogy Baco

1) nem is tekinthető igazi természetbuvárnak, legfel-

¹⁾ Über Francis Bacon von Verulam und die Methode der Naturforschung. München, 1863.

jebb műkedvelőnek, ki minden tudományát másokból szedi (mit egyébiránt nem is tagad), s teljességgel nincs túlemelkedve az akkori előítéleteken (például az aranycsinálást is tanítja ¹⁾);

2) hogy Baco szemfényvesztő nyegle, ki más érdemes tudósok munkálatait gyalázva és saját csodaszereit magasztalva, nem egyszer hoz föl oly kísérleteket, melyek lehetetlenek, s melyeket ennél fogva maga sem tehetett meg (mint a mikor például borszeszláng közepett gyertyalángot éget), szóval, a ki gyakran maga sem hiheti, a mit olvasóival el akar hitetni.

Mindez azonban még csak csatározás; a fő támadás Baco behozási módszerét, inductióját illeti, melyet ő „*No-vum Organum*“-jában a természetbuvároknak, czéljaik eléérésére, ajánl. Ezen eszközzel, úgymond Liebig, bizonyosan senki se remélhet nagyobb sikert kivívni, mint Baco maga, ki alkalmazását a meleg természetének vizsgálatában pontosan leírta. E szerint Liebig legczélszerűbbnek látja Baco saját eljárását közelebbről megismertetni, hogy a módszer értéke fölött ítélhessünk.

Baco eljárása ez: Ha például a meleg természetét akarjuk kitudni, először is két rovatot készítünk: az egyikbe írjuk mindazt, a miben meleg fordul elő, a másikba mindazt, a miben ellenkezőjét tapasztaljuk. Az egyik az állító, a másik a tagadó esetek rovata. (*Instantiae affirmativae, negativae.*) Baco a melegről 28 állító és 32 tagadó esetet ró össze, melyekből Liebig csak néhány számot kap ki, nevezetesen:

I.

Melegek:

1. A napsugarak, kivált nyáron és délben.
4. A gyújtó villámok.
6. Minden láng.

II.

Hidegek:

1. A holdsugarak.
2. A napsugarak a lég ²⁾ közepső táján (azaz se a nap, se a föld közelében).

¹⁾ Sylva Sylvarum, 327.

²⁾ Nem föld, a mint Liebig idézi.

12. A pinczei lég télen.	9. A száraz villámok.
13. Gyapju, tollú.	11. A tenger világlása, sz. Illés
21. Lóganéj.	tüze.
22. Gáliczolaj.	18. A pinczei lég nyáron.
23, 24, 26. Fekete gyopár-
olaj, borszesz, erős eczet.	32. A hó, bár ez később mint-
egy égeti a gyermekek kezét ¹⁾ .

A két rovat tárgyait, jegyzi meg Liebig, a lord irnoka vonta ki könyvekből, s összehordott bennük mindent, a mi-
ben csak efféle szók fordultak elő: meleg, forró, égető,
meg: hideg, hűvös, hűsítő, — úgy hogy a gáliczolaj, mely
a ruhát kiégeti, s a szesz, eczet, fekete gyopárolaj, mely
a nyelvet égeti, szépen együvé került a meleget tartó gyap-
juval és tolluval, füstölgő lóganéjjal, lánggal, napsugárral.

Ezután a fokok vagy összehasonlítás rovata készítendő
el (tabula graduum v. comparativa), melyet később a be-
hozó, inductiv eljárásnál alkalmazunk; azután összevetjük
egymással az állító meg tagadó esetek értékét, s megvetjük
ítéletünk alapját.

A Baco-féle behozó eljárás megértése végett vizsgálat
alá kell venni esetei, instantiái elméletét. Baco szerint
ugyanis minden egyes eset, magában tekintve, csak a tör-
vény egyik részét foglalja magában, eltakarva egyéb tár-
gyak által, úgy hogy az egyik esetben könnyebben, a má-
sikban nehezebben foghatjuk föl. Ennélfogva minél több
esetet kell összegyűjtenünk, hogy azután kiválogathassuk kö-
zülök azokat, melyek a törvényt mintegy kézzelfoghatólag
tüntetik elő. (Nov. Org. II, 20.)

Baco a mindennemű eseteket, bizonyító erejük foká-
hoz képest, elősorolván, összesen 27-félét különböztet meg,
s ezeket bővebben tárgyalja. (Nov. Org. II. 22—52.) Ezen
instantiák, saját elnevezése szerint, következők: instantiae
solitariae, migrantes, ostensivae (elucescentiae, liberae,
praedominantes), clandestinae (crepusculi), constitutivae (ma-
nipulares), conformes (proportionatae, parallelae), monodi-
cae (irregulares, heteroclitae), deviantes, limitaneae (parti-

¹⁾ Liebig többnyire hibásan idézi a két rovat számait; a fen-
nebbi közlésben helyre vannak igazítva.

cipia), potestatis (fascium, ingenia, manus hominis), comitatus et hostiles (propositionum fixarum), subiectivae (ulimitatis, termini), foederis (unionis), crucis, divortii, januae (portae), citantes (crocantes), viae (itinerantes, articulatae), supplementi (substitutionis), persecantes (vellicantes¹⁾, virgae (radii, perlationis, de non ultra), curriculi (ad aquam), quanti (doses naturae), luctae (praedominantiae), inuuentes, polychrestes, magicae²⁾).

Mindezen esetek kissé önkényesen vannak meghatározva, s elég lesz egyikét példát fölhozni belőlök. A világosság vizsgálatában a hasábszinek instantiae solitariae, a fehér színre nézve a víz habja s a porrá törött üveg instantiae migrantes, a nehézségre nézve a kéneső, nagy súlyánál fogva, instantia ostensiva, a folyékonyságra nézve a szappan habja vagy a ház fedeléről szakadatlanul csurgó vízsugár instantia clandestina, mert a szappan habjában rá nem ismerni többé a folyékonyságra, a vízsugár pedig egy darab üveg is lehetne.

Most már Baco — tudva természetesen, mely instantiák legyenek kézzelfoghatók, bizonyítók vagy meggyőzők, a mi (teszi hozzá Liebig) előre megállapított nézetre mutat — hozzálát a kirekesztéshez: a különféle instantiák az értelem által bonczolandók, azaz a tények egész halmaza, melylyel a hajót nagynehezen megraktuk, tengerbe dobandó, kivéve egykettő, melyet fentartott. Azt mondja például, hogy a meleg földi és égi: tehát félre a tűzhányókkal és napsugarakkal. A vas tűzben izzóvá lesz, de nem tágul: félre a tágulással. A lég melegben tágul, de nem melegszik: félre a helybeli és tágító mozgással. És így kirekeszt mindent, a mit — Liebig szerint — nem bír megmagyarázni. Most már tudjuk, úgymond, miféle tulajdonságok nem illetik a meleget, s további vizsgálatunkban ezekkel nem vessződünk többé. (N. O. II, 18, a végén).

¹⁾ A januae, citantes, viae, supplementi és persecantes egy néven instantiae lampadis v. informationis primae.

²⁾ Az utolsó hét instantiát Baco egy szóval gyakorlatinak nevezi (instantiae practicae).

S most már — a czél el van érve: tudjuk, mi a meleg. A meleg nem szül mozgást, se a mozgás meleget (ámbár olykor ez is megtörténik), hanem maga a meleg: mozgás és semmi egyéb. (N. O. II. 20.) Leginkább bizonyítja ezt a láng s a forró víz örökös mozgása; bizonyítja továbbá az, hogy a mozgás növeli a meleget, így például fuvók és szelek; meg az, hogy valami erős nyomás, mely által a mozgás megszűnik, a tüzet és meleget eloltja. Látjuk azt is, hogy erős tűz és meleg minden testet megsemmisít vagy tetemesen módosít, a miből kiviláglik, hogy a meleg zavart, háborodást, élénk mozgalmat idéz elő a test belsejében. (U. o. feljebb).

Hogy Baco eljárását megértjük, jusson eszünkbe — figyelmeztet Liebig — hogy ő jogász és bíró, s a természeti jelenséggel épen úgy bánt, mint valami polgári vagy főbenjáró pörrel. Innen magyarázza Liebig az ő külön-külön osztályu instantiáit s a viszonyos értéket, melyet nekik tulajdonít: ezek a tanúk, ezeket egyenként kihallgatja, s vallomásaikra alapítja ítéletét. Ha, teszem, gyilkosság forog fen, az egyik tanu hallott valamit beszélni a dologról, a másik látott valakit bizonyos irányban szaladni (instantia crepusculi), a harmadik látta az elsütött fegyvert s hallotta durranását, a negyedik lesből nézte a gyilkosságot, stb. Egy-két tanu vallomása már, mint például a negyediké, instantia ostensiva levén, az ítélet kimondható; a bíró meghallgatja ugyan a többi tanút is, ezek azonban ítéletére nem hatnak döntőleg.

A meleg tárgyában Baco eszejárása körülbelül ez: A nap melegével nem megyünk semmire, mert magas hegyeken, melyek pedig közelebb esnek a naphoz, hó van. A hold sugaraival sem, mert gyújtó üveg által összegyűjtve, tán mégis lehetne bennök meleg. A tollú, gyapju, lóganéj melege az állati meleggel van kapcsolatban, ennek eredete pedig homályos. Mivel a vas, hevítve, nem tágul, s a forró víz igen meleg, mégsem világít, ez a tágulás és világosság alibiját bizonyítja. A meleg érzete csalhat, mert ha kezünk hideg, a langyos vizet melegnek érezzük, ha pedig meleg a kezünk, ugyanazon langyos víz hidegnek érzik. Az íz még inkább félrevezet: a gáliczolaj kiégeti a ruhát, de savanyú ízű; a fekete gyopárszesz égeti nyelvünket, de nem ég. Tehát csak

az marad hátra, a mit szemünkkel látunk és fülünkkel hallunk: a láng rezgése, belső mozgása, és a forró víz bugyogása. Ez a tanuvallomás még tortura segélyével erősíthető is: erre való a fuvó, mely a láng rezgését s mozgását annyira növeli, hogy szintén jajgatni kezd, miként a bugyogó víz. Efféle kényszer az eltaposás is, mely minden hőnek véget vet. Így a szerencsétlen vádlottból, a melegből, Baco végre kicsikarja a vallomást, hogy ő egy nyughatatlan, háborgó lény, mely a többi test polgári létét aláássa.

Baco azt igéri, hogy oly útra vezet, melyen a legfőbb kérdéseket a lények természete iránt megoldhatjuk; s ha követjük, mond a német vegytanár, tömkelegbe jutunk vele, melynek kijárását maga sem ismeri. Behozó, inductiv módra még a legegyszerűbb fogalmak meghatározásában sincs segítségére; a nagyfenekü vizsgálat végén azt tudjuk meg, a mit már elején is tudtunk; körben forog, s csak a maga képzeit nyújtja nekünk, úgy a mint maga képzei a tárgyakat, melyeket messziről lát; de meg nem mozdul a kis helyről, a hol áll; nem képes oly egyszerű fogalmakhoz emelkedni, mint a hőmérséklet, a meleg egyenetlen terjedése, jó és rossz hővezetők, a meleg sugárzása; s alig érthetni, hogy a kiben csak egy kis jó szándék van a figyelésre, a ki a meleg vizsgálatába fog, és tudja, hogy a hideg a tárgyakat összehúzza, hogy a falba vert vas szögek nagy hidegben meginganak, a ki észrevette, hogy Drebbel hőmutatójában a lég melegegdedve tágul s hidegedve összehúzódik, alig érthetni, úgymond, hogy ily ember figyelmét a testeknek a hőváltozás szerint változó terjedelme, ez általános tulajdonság, elkerülhette.

A nehézség, súly és mozgás fölfogásában hasonló zavart és tehetetlenséget tanusít.

Feuerbach úgy vélekedik, hogy Baco elméje fölött a minőség fogalma uralkodott, s eljárásának lényeges hibája az, hogy nem tette magáévá a mennyiség fogalmát, mint a melynek a későbbi és mostani természetbuvárlat hódol. Ez esetben azonban még volna becse Baco eljárásának, mert a mennyiséges buvárlatot mindenkor a minőséges előzi meg: ez utóbbi fedezi föl a törvényt, amaz megállapítja. Így pél-

dául elébb tudták, hogy ólom, arany, fa, kő stb. egy magasságból egy idő alatt esik le, s azután fürkésztek ki az esés szabályait. Liebig épen azt hibáztatja Bacóban, hogy se a minőséget, se a mennyiséget nem képes kipuhatolni, azaz, hogy módszer teljességgel nem való a természeti jelenségek vizsgálatára. Hogy a meleg kétféleképp terjed, sugárzás és vezetés útján, hogy a fémek jó, a gyapju és tollú pedig rossz hővezetők, ezek oly fogalmak, melyek nem függnék számoktól; hasonlóképen a viszonyos meg a lappangó meleg fogalma, melyet elébb minőségileg kellett megállapítani s csak azután lehetett megmérni. Baco meleg-vizsgálatai mindezen fogalmak közül egyikhez sem vezethetnek. Hogyan is lehetne valami eredményök — kiált Liebig diadalmasan — holott sohasem beszélteti magokat a tényeket, hanem mind csak ő beszél, csak ő magyaráz? — magyarázza pedig a természetet, melynek nyelvét nem érti!

Baco nem is a természettudósok elismerésének köszönheti dicsőségét — bár épen ezek számára fejtegeti *Novum Organum*-át — hanem köszöni azon tetszésnek, melyben a műkedvelők tömege részesítette munkáit. A laikusokra nézve munkái valósággal egy addig merőben ismeretlen mulatság és élvezet kútforrásaivá lettek, mert a természeti tünetmények s érdekes tények, melyek mindenféle latin s a legtöbbeknek hozzá sem férhető könyvekben voltak elszórtan följegyezve, Baco munkáiban először jelentek meg összegyűjtve, az élet nyelvéen s vonzó modorban előadva. Baco érdeme tehát, hogy a természeti ösmereteket nagyobb körben terjesztette, kedvet s érdekeltséget költött irántok, szóval, hogy a természettudományt kelendővé s népszerűvé tette. Oly érdem, melyet annak, ki a közönségben hasonló kedvet s érdekeltséget tudott gerjeszteni a természettudományok egyik ága, a vegytan iránt, legkevesbbé volna szabad csekélyleni. Oly érdem, mely igazolja a Bacónak nyújtott megtisztelő címet: a természetbuvárlás ujjászüelője; mert ha maga nem is lendített volna semmit a tudomány mezején, de számtalan ujonczot toborzott számára, kik azután jeles harcosokká lettek. Maga helyett, ki jobban tudott buzdítani, mint küzdeni, százakat, ezreket állított ki a síkra, kik

küzdeni tudtak, de buzditásra volt szükségök, hogy küzdenek.

Tagadhatatlan, hogy a természettudományok művelése rendszeresebben, okszerűbben és nagyobb mérvben Baco ideje óta kezdődött; s habár az ő idejében, sőt előtte is éltek buvárok, mint Kopernik, Ubaldi, Stevin, Galilei, Kepler, Harriot, Giordano Bruno, Gilbert, Agricola, Harvey, stb., kiket nagyszerű, korszakos nyomozásaik, találmányaik és felfedözéseik úttörő s felvilágosító hatalma a tudomány közvetlen előmozdítóinak bizonyít: kevésbbé becsüljük-e azt, ki a buvárkodás fő elveinek s szabályainak, mint útmutatóknak, föllállítása által a haladókat az eltévedéstől óva, rábeszélő kecsgetéseivel pedig az avatlanokat és vonakodókat is a természetvizsgálat ösvényére terelve, közvetve szintoly hathatós, ha nem hathatósab előmozdítója lett a tudománynak?

Hogy pedig az elvek és szabályok, melyekre Baco a teendő vizsgálatokat alapítja, helyesek, az iránt Liebignek sincs kétsége; sőt egykettőt ez elvek közül maga is idéz, például:

„Az egyik út (a hibás) futólag érinti a tapasztalást és tényeket, a másik (az igazi) helyesen és sorjában halad közöttük; amaz előleg megállapított haszontalan fogalmakból indul, ez fokonyként emelkedik a természet valóságos ismeretéhez.“ (N. O. I, 32.)

„Okoskodás útján megállapított elvek nem vezetnek semmi újra, azokat a tényekből kell helyesen és sorjában elvonni, úgy azután megint új tényekre utalnak s a tudományokat gyümölcsözőkké teszik.“ (N. O. I, 34.)

„A taláalomra való tapasztalás nem ér semmit; olyan az, mint mikor az ember sötétben tapogatózik, ha rábukkan-e valahogy a jó útra. Az igazi eljárás az, mely elébb világot gyűjt a tapasztalásnak s megmutatja neki útját, úgy lát hozzá a vizsgálathoz, s a rendes, megemésztett tapasztalásból von ki elveket, a melyek megállapíttatván, új kísérletekre vezetnek.“ (N. O. I, 82.)

Egyébiránt ez utóbbi szabály kimondásának érdemét

Liebig a fél századdal Baco előtt élt Leonardo da Vincinek tulajdonítja.

Térjünk most vissza Liebig vádjaihoz.

A német vegytanár megróván Bacót, hogy angol gyakorlati tapintatánál fogva a hasznot, az új találmányokat és fölfedezéseket, s az ember uralma tágitását is a tudomány céljainak mondja, holott annak nem lehet egyéb célja, mint az ismeret: Baco módszeréről végleg úgy nyilatkozik, hogy mivel az a sok esetek módszere, minden egyes, megmagyarázatlan eset pedig egy-egy nulla, s nullák ezrei, bármiként legyenek is összesorolva, sohasem képeznek számot, az ő egész inductiója nem egyéb, mint határozatlan érzéki észrevételek ide-oda tologatása, és az eredmény, az ő módszere mellett, mindenkor csak zéro lehet. Az egyes esetek bizonyos súly- vagy középpontra mutatnak, s ezzel, mint Baco véli, hosszabb vagy rövidebb vonalak által össze vannak kapcsolva; de a mutatókat Baco keze igazgatja, s a pontot, melyben őket kénye szerint egyesíti, a keresett törvénynek nevezi. Ily eljárással sohasem fődözhetünk fel valamely igazságot.

A természetbuvárlás igazi módszere — mond Liebig — minden önkénytől ment és a Bacoéval homlokegyenest ellenkezik. Minden természeti jelenség, minden esemény, egy-egy egész, melynek részeiről érzékeink nem tudnak. Észreveszszük a vas rozsdásodását, a növény gyarapodását, de nem tudunk se légről, se élenyről, se talajról; érzékeink mindarról nem tudnak, a mi ott történik. Észreveszszük a tüzet és vizet, de nem tudjuk, mi a fővés.

Képzeljük a természeti jelenséget a kör középpontjának, a föltételeket pedig, melyek előidézik, a kör sugarainak: vajjon indulhatunk-e a sugarakból a középpont felé, holott a sugarakról nem tudunk semmit és csak a középpontot ismerjük? A helyes módszer tehát Liebig szerint nem az egyszerűtől emelkedik a szerkesztetthez, hanem az egészből indul ki részei keresésére.

Baco nagyra becsüli a kísérletet, de — úgymond vádlója — nem ismeri jelentőségét, mert valami gépies szerszámnak tartja, mely, ha megindítjuk, a dolgot magától elvégzi;

holott pedig a természettudományban minden vizsgálat lehozó és előleges (deductiv és a priori), s a kísérlet csak gondolkodásunk segédeszköze, mint a számvetés; csak úgy lehet jelentése, ha a gondolat előtte jár. Empiricus természetvizsgálás tehát, a szó közönséges értelmében, nem is létezik; s a kísérlet, melyet nem előz meg valami elmélet, azaz eszme, a természetvizsgáláshoz képest az, a mi a kelep zörgése a zenéhez képest.

Íme a fő vádak Baco ellen, a kinek tudománya iránt Liebig már erkölcsi romlottságánál fogva sem képes bizalommal viseltetni, a kit tehát végül még erkölcsisége szempontjából is megtámad.

Így két kérdés áll előttünk: az egyik, mely Baco inductióját, a másik, mely tudományos jóhiszeműségét illeti.

Essünk át előbb ez utóbbi, lélektani kérdésen, mely könnyebb s ezúttal különben is csak mellékes érdekü.

E kérdés az: lehetünk-e bizalommal oly tudós iránt, ki mint ember nem érdemel bizalmat? bízhatunk-e oly elme tudományos becsületében, mely a gyakorlati élet terén biztatlannak, sőt becsstelennek bizonyult? Macaulay válasza erre igenlő, Liebigé tagadó, s megvallom, e tekintetben határozottan Liebig részére állok. Igaz ugyan, hogy — mint Macaulay vélekedik — valakinek jellemét, mely tetteit az életben irányozza, meg lehet különböztetni elméleti működésétől; de azt sem hozhatjuk kétségbe, hogy az ember elméleti működése közben sem vetkezik ki jelleméből, hogy ennél fogva jelleme képes hatni elméleti működésére is, és a ki hamis, hiú, kérkedő, hálátlan, kapzsi, szóval erkölcstelen az életben, az a tudományos pályán sem lesz más. Ebből nem következik ugyan, hogy az ily ember tudományos működése nem lehet üdvös és kitünő; de igenis következik, hogy mivel hiúságának, önzésének s egyéb gonosz szenvedélyeinek rabja, e szenvedélyeket iparkodni fog tudományos működése által is kielégíteni, a mennyiben t. i. ebbeli működése alkalmat nyújthat szenvedélyei kielégítésére. Nem hihetem tehát, hogy a ki az emberek közt, az élet mezején, aljasan, önzőleg és hazugan viseli magát, mihelyt íróasztalához ül, egyszerre átalakuljon s — mint Macaulay mondja

— tiszteletreméltó nagyravágyás, határtalan felebaráti szeretet s az igazság őszinte vonzalma dagaszsa kebelét. Azt hiszem Liebiggel, hogy az erkölcsi törvények a tudomány gyakorlatában szintoly érvényesek, mint az életben, s erkölcstelen embernél tudományos kutatásaiban is fölteszem a roszhiszeműséget.

E föltevés egyébiránt a tudományos vizsgálatok értékének se nem árt, se nem használ, mert a legtisztább jóhiszem mellett is csúszhatnak be vizsgálatunkba hibák, valamint viszont a roszhiszemű ember vizsgálatai lehetnek hibátlanok, teljesen szabatosak. Ha tehát valamely tudományos vizsgálatok értéke forog szóban, mindenesetre magokat e vizsgálatokat kell tárgylag megvizsgálni, nem pedig a lelki önt, mely azokat intézte.

Azért a tudományos érték meghatározásánál a lélektani kérdés — bármennyire érdekelje különben a lélekbuvárt és történetirót — nem vehető számba, és csak a másik, a természetbölcséleti, illetőleg logikai kérdésnek van súlya. E logikai kérdés a fenforgó esetben az, vajjon Baco inductiója csakugyan oly haszontalan-e, mint Liebig mondja? a természetbuvár csakugyan azon egyetlen vizsgálati módszerre van-e szorítva, melyet Liebig fejteget? és csakugyan hiába s méltatlanul nevezik-e Bacót a tudomány, különösen a természettudomány ujjászüljének?

Hogy e kérdés pontjaira kellően felelhessünk, hogy nevezetesen először is Baco inductiója fölött helyesen ítélhessünk, nézzük meg közelebbről, hogy mi az inductio általában.

Az inductiót legrövidebben azon okoskodásnak nevezhetjük, mely a részekből az egészre következtet. Ha valamely egésznek valamennyi része, valamely nemnek valamennyi faja, valamely fajnak valamennyi tagja rendelkezésünk alatt van, az inductio teljes és bizonyosságot szül; ha csak néhány részzel, fajjal, taggal rendelkezünk, az inductio nem teljes, és eredménye csak valószínűség, mely valószínűség a szerint fog közeledni a bizonyossághoz vagy távolodni tőle, a mint több vagy kevesebb részből következtetünk az egészre. A teljes inductio főleg a mennyiségtanban dívik, például: Mind a derék, mind a tompa, mind a hegyes szögletű háromszögből

sőt még a gömb-háromszögben is két oldal mindenkor nagyobb egyenél: tehát így van valamennyi háromszögben, azaz a háromszögben általában. Teljes inductio lesz az is, midőn a látás, hallás, izlés, szaglás és tapintás csalékonyságából azt következtetem, hogy valamennyi külérzékünk, tehát az érzék általában csalódhatik. Egyébiránt a teljes inductiók igen ritkák, s a tudománynak a legtöbb esetben csak nagyobb-kisebb valószínűséggel kell beérnie.

Az inductiót némelyek összetévesztik a valószínűségi okoskodás másik módjával, az analogiával vagy hasonysággal, mely szintén részekből következtet, de nem az egészre, hanem más részre, egyes esetekből más hasonló esetre, tehát nem egyesből általánosra, mint az inductio, hanem egyesből egyesre. Itt azon elv uralkodik, hogy ha azon fajú vagy nemű tárgyak több ismeretes tulajdonságukra nézve meg egyeznek egymással, meg fognak egyezni azon tulajdonságaikra nézve is, melyeket még nem ismerünk. Az analogia tehát a fogalmak tartalmát nézi, az inductio pedig terjemköket, mert a faj egyes tagjaitól az egész fajhoz emelkedik; az analogia annál teljesebb lesz, minél több a fölismert tulajdonság, az inductio annál teljesebb, minél több a fölismert lény és tünemény.

Hogy már az inductio alapos lehessen, ismernünk kell az egyes lényeket és tüneményeket, legszorgosabban kell pedig ügyelnünk a köztük mutatkozó különbségekre, nehogy ál-hasonlatosságok tévútra csábítsanak, s hibás előzményekből hibásan következtessünk, ferdén felfogott esetekből hamis szabályt vonjunk ki. Ez az, a mire Baco is különösen figyelmezteti a buvárt. „A tárgyakat — úgymond — el kell egymástól választani, nem ugyan tűz, hanem az elme által, mely mintegy isteni tűz. Az igazi inductio első dolga, hogy vessük félre mindazon tulajdonságokat, melyeket nem találunk bizonyos esetben, instantiában, hol a kérdéses tulajdonság megvan.“ (N. O. II, 16.) Hogy minden egyes esetben csak a törvénynek egy részét látja rejleni, még pedig hol világosabban, hol homályosabban, s hogy ennél fogva az esetek előnyeit (praerogativae instantiarum) tüzetesen tárgyalja, már feljebb említve volt. Az inductiónak tehát az egyes eset,

egyes lény vagy tünemény szorgos vizsgálatán kell kezdődnie (*inductio primaria, individualis*): épen azon, a mit Liebig a természetvizsgálat egyedüli módjának hirdet, s a mi nem egyéb, mint bárminemű vizsgálatnak az eleje. Baco is épen ezt tanítja; mert midőn a vizsgálat kétféle szabályát különbözteti meg, azt, a mely a testet egyszerű tulajdonságok öszletének nézi, meg azt, a mely nem az egyszerű tulajdonságokból indul ki, hanem magokból a fogható testekből, a mint — úgymond — „a természetben találtatnak, rendes folyamatban“ (*quemadmodum in natura inveniuntur, cursu ordinario*): ez utóbbinak adja az elsőséget, mint a mely „alkalmasabb, közelebb való és több reménnyel biztat.“¹⁾

Ha már kérdezzük: hibás fogalmat nyújt-e Baco az inductióról? azt kell felelnünk, hogy az inductiója is csak az, melyet a logika már előtte ismert; s épen abban hibáz, hogy az ismeretek szerzésében csak is az inductiót ismeri érvényesnek, s kivüle minden egyéb következtetés érvényét tagadja. Ő az úgynevezett iskolai bölcelet főfő ellensége, a meddő okoskodási képletekkel való játékot, az üres szórshasogatást és álomhüvelyezést, szóval a korában még dívó és uralkodó *sylogistica methodus* elkeseredetten üldözi, s ellenében a létező tárgyak megfigyelésére s kiérletek tételére utasít; de — mint a heves támadásnál rendesen történni szokott — túlmegy a megtámadás tárgyán, s a *sylogismust* általában érvénytelennek nyilatkoztatja, habár az inductiónak is megvan *sylogisticus alakja*,²⁾ s ő maga természetesen szintén kénytelen az inductión kívül egyéb következtetésekkel is élni.

De becsületére válik, hogy küzdelmében a tárgyatlan elmélkedés ellen, támogatva a lábrakapott skepsis által, mely kimutatta, hogy merő következtetések útján az igazságot el nem érhetjük, azon merészsége mellett is, melylyel a merő

¹⁾ *Fatendum est rationem istam videri expeditiorem, et magis sitam in propinquo, et spem injicere magis, quam illam primariam.* (N. O. II, 5.).

²⁾ *a (vas), b (arany), c (ezüst) ... = C (olvadékony);*

a, b, c ... = A (fém);

tehát *A = C.*

következtetés ellenében a merő tapasztalást jelölte ki az igazságra jutás egyedüli módjának, becsületére válik, mondjuk, hogy mégsem esett martalékul azon oly csábító végletnek, mely mai nap is annyi derék elmét megöl, s melynek képtelen elve az, hogy a tény minden s a gondolat semmi. Baconak nem kell a léha, buta empirismus, mely a tényeknél gondolkodás nélkül megállapodik, s nem tudja, mit jelentenek, nem tudja, mit vonjon ki belőlök. Sőt a merő tapasztalást, kísérletezést még a legcsalókább okoskodásnál is alábbvalónak állítja, elannyira, hogy a kísérletező természetbuvárok iránti haragjában még a derék Gilbertről is igaztalanul nyilatkozik ¹⁾. Az empiricust a hangyához hasonlítja, mely mindent kívülről hord be későbbi használatra; a rationalistát a pókhoz, mely hálóját önmagából fonja ki; e kettő között foglal helyet a méh, mely anyagát a virágokból gyűjti, de azután önerejével dolgozza s alakítja át. Lehet-e a tudományos eljárást világosabban és helyesebben meghatározni?

Ily tiszta fölfogás mellett Baco mind a két végletnek egyaránt ellensége volt, s azokat sem kímélhette, kik tárgyalgos vizsgálat nélkül saját képzelményeiket szerették ráfogni a valóságra, különösen a természet jelenségeire, s Baco idejében még uralkodók voltak a tudomány mezején, hogy úgy mondjuk, a tudomány aristokrátiáját képezték. Ezek ellen harczoltában vívta ki Baco legkitünőbb babérait, ezen harczának köszönheti, hogy a tudomány történelme azon forduló ponton jelölte ki helyét, hol a régi tudományt az új váltja föl. Baco át akarta alakítani a korabeli bölcséletet, illetőleg a tudományos eljárást (*magna restauratio*), s ennél fogva leginkább

¹⁾ *At philosophiae genus empiricum placita magis deformia et monstrosa educit, quam sophisticum aut rationale genus, quia non in luce notionum vulgarium (quae licet tenuis sit et superficialis, tamen est quodammodo universalis et ad multa pertinens), sed in paucorum experimentorum angustiis et obscuritate fundatum est. . . . Cuius exemplum notabile est in chimicis eorumque dogmatibus, alibi autem vix hoc tempore invenitur, nisi forte in philosophia Gilberti. (N. O. I, 64.)* Liebig e Gilbertre vonatkozó sorért is követ emel Baco ellen.

azon szobatudósokat kellett megtámadnia, kik pókhálóik szövedékében látták a világ alkotmányát, vagy ha valósággal a természethez fordultak is, már előre megállapított nézettel járultak hozzá, ha látszólag kérdezték is, már kérdésekben feleltek magoknak. Midőn kísérletet teszünk, gyakran ügyetlenül kérdezzük a természetet, előleges hamis alítmánnyal¹⁾, fölvétellel, valami elhirtelenkedett, éretlen elmélet megerősítése végett: ezt az eljárást üldözte Baco, helyesen a természet előlegezésének nevezvén azt, ellentétben magyarázatával²⁾. A természetet nem kell megelőzni, hanem követni: a természetet — Baco híres mondása szerint — csak úgy győzzük le, ha engedelmeskedünk neki.

A ki egy véglethe sem vetődik, azt rendesen mind a kettővel vádolják. Így járt Baco is. Mindegyik véglethe a másik véglethe hányja szemére: a racionalisták azt mondják, hogy durva empiricus, az empiricusok, mint Liebig is, hogy üres rationalista.

De Liebig, mint láttuk, önmagával ellenkezve, a rationalismus szempontjából is megtámadja Bacot, midőn az ő módszere ellenében a lehozó és előleges vizsgálatot sürgeti, s a kísérletet csak a gondolkodás segédeszközének mondja, melyet mindenkor a gondolatnak kell megelőzni. Mennyire igazságos e vád, könnyű megítélni, ha fontolóra vesszük, hogy Baco — mint saját szavaival igazoltuk — határozottan a rationalismusnak ad elsőséget az empirismus fölött, s így Liebig ma ugyanazt állítja, mit Baco már harmadfél századdal ezelőtt állított.

Bacot mint természettudóst nem akarom védni, s megengedem, hogy példái otrombák; de szabályai, elvei—alap-

¹⁾ Alítani, alítás (praesumere, (praesumptio) régi szónkat legalább a tudományos nyelv számára, föl kellene elevenítenünk. Oly fogalmat fejez az ki, melyre nyelvünkben más találó kitétel nincs. És ekkor a hypothesis fogalmára szinte magától kínálkozik az alítmány vagy — összetévesztés kikerülése végett — alajtmány.

²⁾ Rationem humanam, qua utimur ad naturam, anticipatio-nem naturae (quia res temeraria est et praematura), at illam rationem, quae debitis modis elicitur a rebus, interpretationem naturae vocare consuevimus. (N. O. I., 26.)

jokban s értelmök lényegében — ma is megállanak. Úgy kell őt tekintenünk, mint egy Mózeszt, ki az ígélet földjét látja és kitüzi, de nem vezet belé; mint az útmutató fát, mely a követendő irányt megjelöli, de maga nem mozdul ki helyéből; vagy pedig — a mi Bacóra tán legjobban fog illeni — mint a rosz életű papot, ki székeről az erény szabályait hirdeti, de tetteiben a vétek példáit adja. Baco kimondta, mily úton kell a természetvizsgálatnak haladni, bár ez, a mennyiben helyes volt, már előtte is azon haladt ösztönszerűleg; tehát Baco jó utat ajánlott a haladásra, csakhogy az ajánlott haladást ön példájával fölvilágosítani nem bírta. Láttuk, hogy az ő inductiója nem valami nyegle új találmány, hanem a tudományos vizsgálat ősrégi eszköze, s Baco csak az által tünt ki, hogy azt kiválóan, sőt kizárólag sürgette, s elődjeinél tüzetesebben, bővebben tárgyalta. A szabályok, melyeket fölállít, helyesek, de roszul alkalmazza, roszul pedig azon egyszerű okból, hogy nem természettudós ex professo, hanem műkedvelő. Csakhogy e műkedvelőnek lángesze volt. A történelem nem is sorolja őt a természettudósok, hanem a bölcselők közé.

Baco az elvet hirdeti és saját alkalmazó eljárása hibáit maga is elismeri ¹⁾; s elismerheti annál inkább, minthogy az elv hibás alkalmazásából nem következik, hogy maga az elv is hibás.

Röviden: Baco szabályai az inductióban jók, csupán példái roszak; és e szerint Liebignek úgy volna igaza, ha Baconak nem inductióját általában, hanem példáit támadná meg. De Liebig túllő a czélon, s nem csak hogy Baco inductióját kárhoztatja, hanem kárhoztat általában minden inductiót, midőn egyedüli eljárásul a természetbuvárra nézve csak azt állapítja meg, a min az inductio kezdődik: az egyes tény, egyes jelenség vizsgálatát.

Mi az egyes tény, egyes jelenség? Egy-egy eset, mely más tények vizsgálatában egy-egy instantiává lesz különféle irányban; valamint viszont a terület külön-külön pontjain

¹⁾ Occurret etiam alicui procul dubio, postquam historiam nostram et inventionis tabulas perlegerit, aliquid in ipsis experimentis minus certum vel omnino falsum. . . . (N. O. I, 118.)

összegyűjtött instantiák ismeretére is szükségünk van, hogy kellően megismerhessük az egyes tényt, egyes jelenséget, melyet épen vizsgálunk, s melyben, mint középpontban, ama különféle instantiák sugarakként egybeszögellenek. Liebig tehát hijába hozza föl Baco ellen a kör hasonlatát: ha a vizsgálandó természeti jelenség a középpont, föltételei pedig, melyek előidézik, a sugarak: se a középpontot a sugarak, se a sugarakat a középpont nélkül nem érthetjük, hanem egyiket a másik által — s Baco épen egyiket is, másikat is megkívánja, s az inductio mellett nem feledkezik meg a deductióról sem, mely utóbbinak Liebig, heveskedve, csaknem kizárólagos érvényt látszik tulajdonítani, midőn azt mondja, hogy a természettudományban minden vizsgálat lehozó (deductiv), és hozzá nem teszi, hogy egyszersmind behozó (inductiv). Utoljára itt is azon végelvre találunk, hogy a gondolathoz kell gondoló ön és kell gondolt tárgy: ha nincs, a ki gondoljon, hijába kínálkozik a tárgy; ha nincs, a mi gondolható legyen, hijába feszíti erejét az ön.

Ismereteinket akkép gyarapítjuk, hogy a mit már ismerünk, abból ügyekszünk ismertté tenni azt, a mit még nem ismerünk; s valamint ez az eljárás uralkodik minden tudományban, hasonlólag ez eljárás eredménye, az ismeret, lesz minden tudomány közvetlen és magára nézve egyetlen célja, mely úgy összeforr vele, hogy a tudomány maga voltakép nem egyéb, mint rendszeres ismeret; s ez értelemben mondhatjuk, hogy a tudomány önmagának célja, öncél. De vajjon e belső célon kívül nem tapasztaljuk-e a tudománynak valamely külső célját is? nem látjuk-e, hogy a kifejlett elmélet gyakorlatilag is érvényesül? szóval, hogy a tudomány az életbe is átmegy? — Nem a tudománynak köszönünk-e annyi hasznos találmányt, mely anyagi jóllétünket, kényelmünket fokozza? például — hogy csak egykettőt említsek — a gőz csodaszerű alkalmazásait? a természetes villám fékezését? a mesterséges villám írásra kényszerítését? S a szellemi téren is, nem a tudomány tisztázza-e nézeteinket mind az egyén, mind a társadalom rendeltetéséről? erkölcsi és művészi eszméinket? vallásos érzetünket? Mi lenne összes míveltségünk a tudomány munkája nélkül? — Kívánhatnók-e

tehát észszerűen, hogy a tudomány érje be saját belső céljával, s ne hasson ki egyszersmind magából az emberi élet valamennyi viszonyára? kívánhatnók-e, hogy a tudomány csakis holt ismeretül maradjon, s ne legyen egyszersmind életrevaló? Nem kell-e tehát Baco fölfogását e részben is helyeselnünk, hogy a tudománynak az ismereten kívül az emberi uralkodást, hatalmat is céljául tűzi, a scientia mellé a potentia elvét állítja, s a tudomány útját mind a kettő felé kívánja vezetni? ¹⁾

S mégis éppen ez az, a mit Liebig meg nem bocsáthat neki — a mi egyébiránt német tudósnál nem lehet feltűnő. Ezt eléggé megmagyarázza nekünk a német elme kiváló vonzódása elvont fogalmak felé, szenvedélyes gyönyörködése a tiszta elméletben s föltétlen bizalma benne, mint a gondolat országában, melynek ellenében a valóság iránt bizalmatlansággal, hogy ne mondjuk, megvetéssel és borzalommal viseltetik, mivel rajzolataiban zavarja, mint Archimedest a római katona. Ez az elméleti hajlam elvakítja őt a világ iránt; úgyszólván csak befelé lát, kifelé nem; saját képze- teivel foglalkozva, nem tudja, nem is akarja tudni, mi történik körülötte; s a mily vakmerő tanaiban, oly bátortalan az életben, a mily ügyes tervező, oly ügyetlen végrehajtó, szóval, a mily erős az elméletben, oly gyöngye a gyakorlatban. Nem tagadhatni, hogy e végletnek, mint általában minden végletnek, megvan jó tulajdona is: az eszményi zománcz, mely a lelket bevonja, sok földi salaktól megőrzi eszményi törekvéseinket s így a tudományt is tisztább és nemesb idomban tünteti fel; de viszont végkép el is akarja azt az élettől távolítani, s oly képtelenségekre vezet, mint például, hogy a tudomány csak a maga célja levén, nem lehet arra való, hogy hasznos is legyen.

Ha Baco csak azt mondta volna a tudomány céljának, hogy hatalom, s nem azt is, hogy ismeret: alaposnak íté- lhetnők Liebig vádját, hogy csak hasznot kíván a tudomány- tól. De látjuk, hogy Baco e tekintetben is ment a félszeg-

¹⁾ Viae ad potentiam atque ad scientiam humanam conjunctis- simae sunt et fere eadem. (N. O. II, 4.)

ségtől, s ezért vissza kell utasítunk a vádat, mint alaptalant, vissza annál inkább, minthogy épen Baco volt az is, ki a hasznossági elvet, a teleológiát, a természettanból kiküszöbölte, s ez által világosan megmutatta, hogy a tudomány belső céljának csakis az ismeretet vagy igazságot tekinti.¹⁾

Alaposabb vádnak látszik — de csak látszik — az, hogy Baco előtt már mások is éltek a vizsgálat azon módjával, melyet ő tanított, hogy ennél fogva nem lehet őt új módszer, novum organum föltalálójának mondani. Helyesen; csak hogy ez nem vád. Mert mi nem azt mondjuk, hogy Baco találta föl az inductiót, sem azt, hogy az inductio valami új módszer, hanem azt, hogy az iskolás bölcelet e módszert elhanyagolta és Baco szerezte vissza becsületét. Az inductiót előtte is használták, a scholastikának előtte is voltak ellenségei; de ő mondta ki a jelszót, mely az inductiónak tudományos értékét biztosította és a scholastikát végkép elítélte. Az épen a hatalmas elmék tulajdonsága, hogy a mi a közönség szellemében határozatlanul forrong, határozottan ki tudják fejezni, hogy a homályos vágyat világos gondolatban fogalmazzák, röviden, hogy a korszerű eszmét megnevezik.

Még tovább szeretnék időzni Bacónál, bővebben szólni tanairól, hogy az ellene támasztott legújabb vádak igaztalansága még jobban kitűnjék; mert jól esik a méltatlan vádak elhárítani, kivált oly férfiról, kire különben is elég méltó vád súlyosodik. Ekkor azonban Baco összes működését kellene tüzetes tanulmány tárgyául választanom, a mely föladattól annál inkább tartózkodhatom, mivel hogy jeles tagtársunk Erdélyi János azt már harmadéve oly szépen megkezdte²⁾ s remélhetőleg mihamarabb be is fogja vé-

¹⁾ Világosan mondja többek közt: „Félreértene, a ki azt hinné, hogy én a mesterségek tökéletesítése végett ajánlom a természettudósoknak a kísérletezést. Mert habár több helyt ajánlom a mesterségek tökéletesítését, fő törekvésem mégis az, hogy a kísérletek minden pataksáit a bölcelet tengerébe vezessem. Ismételtem tehát, hogy a tények gyűjtését ajánlva, nem gondolok magokkal e tényekkel, a melyeket csakis annyiban becülök, a mennyiben a bölceletre hatnak.“ (Parasceve ad hist. nat. exper. Aphor. V—VI.)

²⁾ A „Budapesti Szemle“ XIII-ik kötetében. 1861.

gezni. Fölhagyok tehát a további fejtegetéssel, s félre teszem Bacót, s félre Liebiget, a kinek könyve voltaképp nem csak Baco ellen van intézve, hanem az a német tudomány had-üzenete az angol tudomány ellen, mint a mely — szörnyűség! — mai nap is Baco nyomain jár.

Óhajtanám azonban, vajha csekély értekezésemben legalább azt az egy vádat sikerült volna megczáfolnom, mintha Baco inductiója hamis inductio volna és ellenkeznék a természet helyes vizsgálatával.

A módszernek, melyet Baco annyi hévvel tárgyal és ajánl, kiváltképen a természettudományok veszik hasznát, s Baco maga minden lépten-nyomon a természethez utasítja a természeti valótól elfordult tudós világot, s philosophiája oly előszeretettel sürgeti a természet ismeretét, hogy az angolok a természettudományokat még mai nap is philosophiának nevezik, s bajos elhinni, hogy a ki a természettudománynak annyi hívet szerzett, ne legyen maga is kitünő természettudós. Innen a nagy követelések, melyekkel a természettudósok elébe állanak s melyeket ő nem képes kielégíteni. Nem, mert — a mint már feljebb említettem — ő maga nem természet-tudós. Mihelyt természettudósaink megszűnnek őt társuknak tekinteni, azonnal méltányosabbak lesznek iránta. Rekeszszék is ki a magok köréből s ne sajnálják egészen átengedni a philosophoknak, a kik szívesen vallják őt társuknak, habár nem követik Voltairt s lángesze kedvéért meg nem bocsátják neki bűneit. A philosophia a bölcsesség szeretete, a bölcsesség szeretete pedig nem lehet el az erény szeretete nélkül; és mivel a lángésznek több adatott, mint másnak, többet is kíván tőle, mint mástól, s vétkei szigorúbban ítéli meg, mint a közönséges halandókét. Azért szomorúan és pirulva üdvözljük Bacót a philosophia hívei sorában; s midőn üdvös szolgálatairól megemlékszünk, nem felejtethjük el azt sem, hogy istenadta tehetségeivel gonoszul visszaélt; midőn érdemeit magasztaljuk, kénytelenek vagyunk látni a bünfoltokat is, melyek dicsősége palástját bemocskolják.

BACO VÉDELME BÖHMERTŐL.

ÉRTEKEZÉS

GREGUSS ÁGOST R. TAGTÓL.

(Olvastatott az 1864. január 11-ki ülésben.)

Az Akadémia egyik közelebbi ülésében volt szerencsém bemutatnom Liebig munkáját Baco ellen, s elmondanom főle igénytelen véleményemet. Célom volt kitüntetni, hogy Baco inductiója, melyet Liebig főkép megtámad, az igazi inductio, hogy az elvek, melyeket Baco a tudományos vizsgálatra nézve fölállít, helyesek, szóval, hogy Baco megérdemli a nevet, melylyel a tudomány háladatos hívei fölruházták s melytől Liebig meg akarja fosztani, hogy ő t. i. a természetbuvárlat újjászülője.

Alig egy pár héttel ezen értekezésem fölolvassása után Böhmer Henrik orvostudortól Erlangenben egy kis füzet jelent meg, mely bizonyságul szolgál, hogy Liebig merényét Baco, sőt az összes tudomány ellen, a német tudósok sem akarják hallgatva elnézni*). Azon körülmény, hogy Liebig ellen, különösen bölcséleti szempontból, magam is fölszóltam, némileg kötelez, hogy az újabb fölszólalót is mutassam be az Akadémiának, mit annál örömeztőbb teszek, minthogy ez új fölszólaló a bölcséletet szintén bevonja fejtegetései körébe s nevezetesen a bölcsélet és természettudomány kapcsolatáról értekezik.

Egyébiránt Böhmer könyvecskéjét igazán csakis bemutatom a tisztelt Osztálynak, nem ismertetem és bírálom részletesebben; nem akarom a már egyszer tüzetesen tárgyalt ügyet ujolag fölvenni, s a mit ezúttal mondandó vagyok, csak úgy kérem tekinteni, mint rövid pótlékot, adalékot multkori értekezésemhez Baco inductiójáról.

*) A röpirat czíme: „Ueber Francis Bacon von Verulam und die Verbindung der Philosophie mit der Naturwissenschaft. Ein Wort der Kritik an Herrn Justus von Liebig von H. Böhmer. Erlangen, 1864.“

Böhmer először is Baco megtámadott természettudományi magyarázatait oltalmazza. Bacot ő sem tartja valami nagy természettudósnak s magyarázatait kivétel nélkül merő szómagyarázatoknak tekinti. De — úgymond — szómagyarázatra szorul még oly természettudós is, mint Liebig, ki például az állati mozgalmak tárgyalásában minden lépten nyomon az életerőre utal, holott az életerő fölvétele szintén nem egyéb szómagyarázatnál. A természettudományi vizsgálatban még mai nap is hemzseg a szómagyarázat; így az élettani érzéktanban, melyet szerzőnk különösen mivel, még sokkal több a szó-, mint a valódi tudományos és tárgymutató magyarázat. A természettudományok haladását úgy lehetne meghatározni, hogy a jelenségeket először összejegyezték s mindenikről szómagyarázatot készítettek, a szómagyarázatok helyét azután lassanként tárgymagyarázatok kezdték elfoglalni. Baco szómagyarázatai tehát teljességgel nem bizonyítják, hogy ő a tények vizsgálatát, a magyarázatra nézve, nem tartotta szükségesnek. Épen ő sürgeti első sorban a természet vizsgálatát, másodikban pedig a kísérletezést oly nyomasztóan, hogy e részben semmi kétség sem fér elveihez; csak abban hibázott, hogy elveit vélte alkalmazni olyankor is, midőn vagy helytelenül vagy épen nem alkalmazta — efféle csalódások pedig a leggyakoribbak.

Liebig fő vádja, mint tudjuk, Baco inductiója ellen irányul. E vádat a német bíráló a John Stuart Mill szavaival czáfolja meg, ki az inductio szabályait átalában helyeselve, Baco eljárásában különösen azt hibáztatja, hogy nem veszi számba az okok sokféleségét, s azt hiszi, hogy valamely jelenségnek csak egy oka lehet, holott a tudomány föladata nem is annyira az, hogy bizonyos okozatnak okát találja meg, mint inkább, hogy bizonyos oknak okozatait fűrkészse ki. Tehát nem maga az inductio helytelen, hanem Baco alkalmazza tökéletlenül; s Baco eljárásának gyöngéit nem Liebig fedezte föl (a ki különben is ott keresi, a hol nincsenek), hanem már előtte Baco saját honfitársai mutatták föl, kiknek tudományosságát Liebig oly úriasan kicsinyli.

Böhmer továbbá visszautasítja Liebig ráfogásait és gyanúsításait, melyekkel Baco működését feketíti; helyreállítja

egy bacoí nyilatkozat szövegét, mely Liebig könyvében csak kiszakítva, kihagyásokkal s ferdítéssel van idézve; s Liebig ellenében fentartja azon állítást, hogy Baco csakugyan a természettudományok megújítója s egy új vizsgálati módszer, új bölcelet megalapítója (nem föltalálója), mert ő iparkodott kortársait ráeszméltetni azon módszer fogalmára, melyet az, előtte élt nagy természetbuvárok tetteleg és fogalmához képest még nem fejtettek ki. Természetes, hogy még nála is sok a homály és tévedés; lelke már az újkor eszméletét tükrözteti, de még nem egészen tisztán, nem éles körvonalokkal, hanem elmosódva, mint a nem teljesen sikerült fénykép. S természetes a nagy hatás is, melyet Baco föllépése okozott, a roppant lelkesedés, melyet a természeti tudományok iránt gyújtott. Böhmer nem hiszi, hogy a természettudományon kívül még valami természetbölcelet nevű, külön tudomány legyen, de igenis hiszi, hogy a természettudománynak is van bölcelete — s ezt a bölceletet alapította meg Baco.

A mit Liebig Baco viszonyáról mond Kopernik rendszeréhez, Gilberthez, Galileihez, Leonardo da Vincihez, sőt Aristoteles bölceletéhez is, Böhmer a „Kozmosz“ egyes helyeiből megmutatja, hogy Humboldt már mindazt régebben elmondta, csakhogy sokkal jobban. És hogyan jellemzi Humboldt a Liebigtől annyira leszállított Bacót? A „Kozmosz“ bevezetésében azt olvassuk róla, hogy komolyan törekedett „az egyediségeket teljesen fölkarolni, a részleteket megvizsgálva különválasztani egymástól, s mégsem elnyomódní tömegök alatt, hanem szem előtt tartva az ember magasztos rendeltetését, fölfogni a természet szellemét, mely a jelenségek takarója alatt rejtezik.“

Íme ismét oda jutottunk, hol a természettudomány a bölcelettel érintkezik. De hol van tehát az emberi tudás ezen két nagy mezejének határa? mi a természettudomány és bölcelet közt a kapocs? szóval, mily viszonyban áll egymáshoz e kettő? — Liebig czáfolója e viszonyt csak úgy határozza meg, hogy midőn az átalánost ismerjük, kiokoskodhatjuk, miképen kell, egy bizonyos tárgy föltételei mellett, a különösre következtetnünk. S e gondolatot következő példával

igyekszik felvilágosítani. A lelki jelenségek oly szükségképen és szorosan hozzá vannak az agy izgalmaihoz kapcsolva, hogy szinte csak a tény kijelentésének látszik, ha azt mondjuk, hogy ama jelenségek az agy működései. De ha csakugyan azok, kell is valahol lenniök, minthogy pedig egyelőre csak ott lehetnek, a hol szervök van, kérdés: hogyan nézheti az állati egyed a maga saját ingerleteit egy tőle különvaló érzéki világnak? Az ok meghatározásából azonban ki lehet mutatni, hogy a lelki jelenségek nem lehetnek az agyszervek működései; mert ha azok volnának, meg kellene bennök lenni az ok meg okozat, a lökés meg mozgás minden jellemző logikai sajátságának, azaz a lelki jelenségek nem csak következmények volnának, melyek előzményeikből, t. i. az idegduczok izgalmaiból, múlhatlanul származnak, hanem—a mi a kérdést eldönti — e tárgyak fogalmainak is azonosoknak kellene lenni, úgy hogy egyikét a másikból megismerhetnők, valamint például a mozgást megismerjük a lökésből, mint a mozgás bizonyos módjából. Ez már merőben általános természetű ismeret. Minthogy azonban a viszony két valóságos jelenség közt mégis csak megvan, az lesz a kérdés, mikép határozandó meg e viszony fogalma? Ezt se az ok meghatározásából, se más valamely meghatározásból nem következtethetjük; e részben az élettani érzék-, illetőleg idegtan tényeihez kell folyamodnunk, s az lesz a legjobb elmélet, mely egyfelől legtökéletesebben magyarázza meg a tényeket, másfelől pedig legteljesebben karolja föl az emberi tudás két nagy öszletét, a bölcséletet s a természettudományt. Ha Baco világosabban átlátja vala, hogy minden bölcséleti elvet erős érvekre kell alapítani, nem érte volna be a figyelés és kísérlet csupa dicséretével, hanem meg kellett volna mutatnia, hogy mindkettő az ismeret — mint gyökere — sajátságának köszöni eredeti termékenységet, szóval, elvei helyességét az érzéki ösmeret természetéből és lényegéből mutatta volna ki. Baco alig-alig emelte ki ezt az ismeretet, melyen pedig bölcsellete sarkallik; annál erősebben emelte ki azt Locke, csakhogy ő sem látta át, hogy az érzéki ösmeretet, mint az összes ösmeret kutforását, nem csak az ember fejlődéséből, hanem magából az érzékek lényegéből s belső természetéből kell kimutatni.

Tehát a bölcselet és természettudomány kapcsolata és viszonya egymáshoz az érzéki szemlélet törvényeiből határozandó meg. Oly fölfogás, mely meglepő lenne, ha nem tudnók, hogy a szerző épen az érzéki szemlélet élet- és lélektani törvényeit választotta tüzetes tanulmánya tárgyául, s ebbeli buvárlatait épen most terjeszti a tudós világ elé ¹⁾. Böhmer ezen munkájáról, mihelyt teljesen megjelenik, a tisztelt Osz-tály engedelmével bővebben akarok szólni; ezuttal csak Liebig ellen irt füzetét kívántam bemutatni. És minthogy Liebig beküldte Baco elleni könyvét az Akadémiának, én viszont a Böhmer Liebig elleni könyvét bátorkodom a könyvtár részére benyújtani.

¹⁾ Die Sinneswahrnehmung in ihren physiologischen und psychologischen Gesetzen. Eine physiologische Grundlage der Anthropologie von H. Böhmer. Erste Lieferung. Erlangen, 1863.

SZÉCSI MÁRIA UTOLSÓ ÉLETÉVEL.

(1670 — 1680.)

Adalék Magyarország történetéhez a tizenhetedik században.

H A J N I K I M R E,

POZSONYI JOG-AKADÉMIAI SEGÉDTANÁR ÁLTAL.

1670-ik év tavaszának derekán a Wesselényi-, Nádasdy-, Zrínyi-féle összeesküvés fejeinek egymással összekötése már meg volt akasztva. A többség az első kísérlet elnyomása után Erdélyben keresett és talált menedéket; Zrínyi és Frangepán őrizet alatt tartattak Bécsben; Nádasdyt potten-dorfi jószágán vizsgaszemmel kísérte a kormány; s Rákóczy Ferencznek a jezsuitáktól támogatott anyja Báthory Zsófia, már hűséget ígért saját s fia nevében, és késznek nyilatkozott várait német hadak kezére bízni. Egyedül Szécsy Mária, Wesselényi nádor özvegye, volt még szabad működéseiben, ki-nek s titkárának Lessenyey Nagy Ferencznek ¹⁾ kezében pon-tosultak össze a felső-magyarországi mozgalmak szálai, s el-foglalatlan állott még Murányvára, hová többször gyűltek volt tanácskozásra az összeesküvés férfiai, s rejtekeiben őriz-tettek az arra vonatkozó okiratok.

Május 5-én írta Leopold alá a parancsot, Szécsi Máriá-nak szólót, hogy Murányt a német hadaknak nyissa meg, de végrehajtásával sietni nem vélte a kormány még tanácsosnak.

Azalatt a nádorné folytonos érintkezésben maradt a láza-dás barátaival. — „Junius dereka táján, írja löcsei vallomá-sában (22. aug. 1670.) Lessenyei Nagy Ferencz, Hidvéghy

¹⁾ A kamarai iratok közt Nagy Ferencznek ezen származta-tását találtam :

Fr. Nagy de Gyula.	Fr. Nagy de Cath. Thury	Fr. Nagy de Középthur.	1) Joan. Nagy de Gyula.	1) Mich. Nagy de Less. Cons. Susann. Mariássy.
Eufrosina	Balogh.		Cons. Susan.	2) Joan. Nagy de Less.
			fil. Joan. Korossy.	3) Fr. Nagy. 1) Clara Cons. Jul. Nedeczky
			2) Steph. Nagy	Cath. Ke- 2) Elis. Cons. Fr. Kellio.
				rekés.

Mihály, ki különben irányomban ellenséges érzelmekkel van, valamely Nagy-Tapolcsán közelében fekvő helybe magához hívatta fivéremet, Lessenyi Nagy Mihályt, s általa Nádasdy nevében (ki szinte esküdt ellenségem, gyanúsítván ugyanis engem és a nádornét titkainak az udvarnáli elárulásáról) üzentek nekem, hogy ő épen levelet vett Nádasdytól, melyben írja, hogy nem kell kétségbe esniök az érdekelteknek, noha sánta lovat vásároltak, keltsék fel bátorságukat, s ne álljanak el szándékuktól, s a legszebb eredménnyel fognak találkozni; azaz, így magyarázta Hidvéghy, noha Zrinyiben csalódtak, ne hagyjanak abban kérelmekkel a töröknél, és kinyerendik a kívánt határozatokat, biztosak lehetvén abban, hogy ő sem hanyag tisztében és kötelességében, melylyel a hazának tartozik; és Hidvéghy még hozzá tette, hogy Párisban is van Nádasdynak embere, készen áll legalább is 3000 fegyverese. — És mivel az érdekelteknél ellenem és a nádorné ellen gerjedt gyanu eltávolítása, és ellenünk nagyon is felzúdult, s azért reánk nézve, kik közepettünk minden reményt elvesztettünk, nem alaptalanul veszélyes indulatuk lecsillapítása, úgyszinte némileg hitelünk helyreállítása kedvéért, és hogy továbbra is tudomással lévén az érdekeltek szándékai és ügyei iránt, saját dolgainkról kellő időben gondoskodhassunk, kénytelenek voltunk, Murányból levelezni Szepesy Pállal, kit, hogy bizalmassá tegyen, a nádorné nem megvetendő jótéteményekkel halmozott el, s tőle tudakolni az érdekeltek titkait, kik többé mit sem akartak velünk közleni: ezekről is tehát őt tudósítani kénytelenítettünk, miket ő, mint utóbb hallottam, az erdélyieknek értésül adott ¹⁾).

„És ugyan Szepesy Pál megbízásából június 30-án Csató András érkezett Murányba, kit Monaky Istvánnal Szuhay Mátyás és Szepesy küldtek június közepén Erdélybe Apaffyhoz, azt segélynyújtásra felszólítandók; kitől válaszul nyerték, hogy követe Balló László a portánál van, s utána már őt postát küldött, melyek egyikének visszaérkeztét óránként várja; addig is a magyarok legyenek meggyőződve az erdélyiek támogatásáról és bizton várhatnak minden jót. — De

¹⁾ Az eredeti latinból.

alig hogy Debreczenben az Erdélybe siető Szepesy és Szuhayval találkoztak, utánok sietett a fejedelem futára, hogy Balló László hírt adott már, miszerint a nagyvezír kedvező hangulatban van a magyarok iránt, s nem forog fen többé nyomossabb akadály a kívánt biztosító levelek kiadása tekintetében, miket néhány nap múlva Balló magával hozand; miért is a fejedelem Szepesyt és Szuhayt felszólítja, hogy értesítsenek ezekről minél előbb a nádornét, kérvén őt, hogy most bizonyítaná magát hazáját szerető nőnek, és hozná az ügyet minél gyorsabban Nádasdy tudomására, s egymással közreműködve legkevésbé se kételkedjenek az erdélyiek és moldvaiak segélyéről ¹⁾, és a török támogatása is bizonyára be fog következni.“ — Csatót, írja Nagy Ferencz, mitsem mondó válaszzal küldtük el, Nádasdynak pedig többé nem írtunk, s őt miről sem tudósítottuk ²⁾.

Azonegy időben Csatóval az egri törökök főbbjei közül is néhányan, köztük Kara Ibrahim, buzdították a nádornét, hírül adván neki jolsvai jobbagyai által, hogy küldötteik vannak a nagyvezírnél a magyarok ügyei előmozdítására, annak s a porta többi szolgálinak megnyerésére, s hogy egyszersmind hire jár, hogy a többi török őrsegek is meg akarják győzni a nagyvezért, hogy a török birodalomra nézve nagy fontosságú egész Magyarországot adózójául birni, miért is a kínálkozó alkalom semmi esetre sem szalasztandó el. — Egyszersmind inték a nádornét, óvakodjék német őrseget Mu-

¹⁾ Hogy mily kevés reményt helyeztek a magyarok az erdélyi fejedelem segélyébe, bizonyítja Sővári Soos Györgynek Bocskay Istvánhoz május 30-án írt levelének e része: „Nsgodnak azról is akarom írni, hogy az emberek valóban kétségbe estek az Erdélyi Fejedelem segítsége felül, mivel az kik erdélyiek itt vannak is Eperjest, bizonyítják, hogy egy csepp készületi sincs, sőt gondolatnyában is nincsen, hogy meginduljon, s erre való nézve nem mernek az emberek berzenkedni, mert azt teszik fel, hogy ha szintén ezeket az Németeket meggyőzhetnék is, úgysem lehetne semmi bizalmuk, mert még nagyobb erő jönne reájuk és osztán ki nek vetnék hátukat, mert Istenen kívül ennek az Nemzetnek reménye nem lehet senkiben.“

²⁾ Less. Nagy Fer. ugyanott.

rányba fogadni, utalván Patakra, hol Rákóczy hatósága már is idegen hatalomnak van alárendelve ¹⁾).

Az udvarnak, úgy látszik, némi tudomása volt ez ügyekről. — Julius 25-én 5 órakor reggel Csetényi Miklós jászói konventbeli és Horváth Boldizsár kamarai hivatalnok Leopoldnak június 29-én kelt rendeletét adták át a nádornénak, melyben intetik a lázadók pártfogásától, „kiket a törvény szerint sem nyilvánosan vagy titokban, sem közvetlenül vagy közvetve támogatni, vagy a háznál tartani tilos,“ s felszólítja, „hogy mindazokat, kiket gróf Páar, a felső részek kapitánya, lázadóknak nyilvánít, valamint másokat is, kik hason bűnben gyanúsak s Murányban tartózkodnak, kiszolgáltatassa, különben ha késedelme folytán a várból elillantanának, ő leendő felelős, és ellene fognak eljárni az ország törvényei értelmében“ ²⁾). — A rendelethez volt csatolva a lázadóknak Paar által készített lajstroma; benfoglaltatott Leszenyei Nagy Ferencz is.

Wesselényiné távolról sem volt hajlandó, titkárának, titkos politikai működése nem csak szemlélőjének, de nagy részben kutfejének is, kiszolgáltatására, hanem inkább annak és saját védelmére kelt. „Tudván, legkegyelmesebb Uram, irá mindjárt másnap (jul. 26.), hogy Felséged és Felséges Háza iránti szeplőtelen hűségem, melyet minden alkalmakkor szentül szemem előtt viseltem és megőriztem s élttem fogytaig megörzeni fogok, és az országnak legszabatosabb törvényei ily büntetésekkeli társaságot világosan tiltják; és különben is keserves, árva és sok viszontagságoktól ért özvegységemben, folytonosan ágyamhoz kötve, s ennek következtében állapotomat kevésbé érintő ügyek iránt érdekekkel nem viseltetvén: vajjon mi okból akarnék vagy kéntelenítenék ily tilalmas ügyekbe avatkozni, egész alázattal Felséged magas ítéltere bízom. — Miért is Fenséges Fejedelem igaz keresztény hitemre vallom, hogy a kijelelt, valamint más hason szeny vagy büntetttben forgó személyek közül egy sem tartózkodik murányi váramban vagy hatóságom alatt; sem kezdetétől a

¹⁾ Ugyanott.

²⁾ Szécsi Mária válaszában.

jelenlegi mozgalmaknak nem volt, sem mostanság sem lakik. — Ismeretlen is azért előttünk, mily alapon helyezte a nevezett tábornok ur (Paar) jegyzékében, melynek mását ezenel levelemhez csatolva Felségednek legalázatosabban átküldöm, e jelenlegi mozgalom szerzői közé (mint a Gróf állítja) főjóság igazgatónak és fogadott szolgáltnak, Lessenyei Nagy Ferencznek nevét ¹⁾, ki ugyanis nem újabban, biztosabb maradás kedvéért érkezett hozzám vagy tartózkodik nálam, hanem még boldogult kedves uram és férjem élteben az ítélőmesteri s egy ideig a titkári hivatalt viselte, s attól úgy szólván halálos ágyán felkérve, annak kimultától a jelen napig folytonosan és állandóan szolgálatomban van, kinek szorgalma és hűsége Felséged ügyei előmozdításában, melyet még oly alkalmakkor is tanusított, midőn talán mások, kik hűséges törekvéseit kevésbé ismerik, fáradozásait balra magyarázzák, előttem ismeretes. És azért, legkegyelmesebb Uram, nevezett jóságigazgatóm s szolgálmról, mint Felséged leghívebb alattvalója s hűbéreséről, Felségedet legalázatosabban biztosítom, és kezeskedem, hogy sem innen el nem távozik, sem hűségében, sem Felségednek jövőben is minden alkalommal tanusítandó szolgálatokban nem fogyatozand, sőt, ha Felséged szükségesnek vélve kegyelmesen parancsolná, Bécsbe is felmenni kész. Könyörgöm legalázatosabban Felségednek, méltóztassék engemet, mindenkitől megfosztott özvegyet, alattvalóim és szolgálímmal együtt vele született királyi kegyébe jövőben is kegyelmesen fogadni, s minden elenségem ellen tekintélyével védeni, és én teljes alázatossággal és életemen át nem szünő kérelemmel esdekelní fogok a mindenható Istennél, az árvák és özvegyek legfőbb védnökénél, Felségednek boldog és hosszú uralkodása és Fenséges Házának a világ végéig nyuló fenállásáért.²⁾ — Hason ér-

¹⁾ Hogy mily kevésbé volt ismeretes a kormány előtt Nagynak részvete a mozgalmakban, bizonyítja, hogy a pozsonyi kamara jun. 7-ről irt levelében kérdést intéz a szepesi administrahiohoz, hogy mi okon iratott Lessenyei Nagy Ferencz és Mihály neve azon regestumba, melyben a Rákóczyval szövetkezettek foglaltatvák és melyet a szepesi administrahio Pozsonyba küldött.

²⁾ Latin eredetiből a kamarai levéltárban.

telemben válaszolt aug. 2-án gróf Spork tábornoknak jul. 30-ról bárczai táborából hozzá intézett levelére, melyben ez a kir. rendelet végrehajtását sürgeti, és a gróf Paar által nevezett személyeken kívül még Lessenyei Nagy Mihályt és Makai Györgyöt sorolja a lázadókhöz, „kik közül az első Murányban vagy hatalmam alatt soha sem tartózkodott, rendes lakása a dunáninnyi részekben levén ¹⁾”; Makai György pedig, ki különben nem érzi magát vétkesnek, mint titkárom és szolgám ugyan itt tartózkodik nállam, de érte, mint másik jószágigazgatómért Lessenyei Nagy Ferenczért, kezeskedem, mind ő Felségének, mind Excellenciának Felséges Urunkhoz nem rég benyújtott válaszom értelmében ²⁾).

De e vonakodás csak siettetette a kormány határozottabb fellépését. Aug. 5-én Kászonyi Márton esztergomi kanonok, és Kunevalsz Gáspár tábornok és császári szárnysegéd hozták át Spork levele kíséretében ő felsége máj. 5-én kelt rendeletét Murány várnak német hadakkali megrakása iránt, mindaddig, míg ily zavaros idők fognak járni az országban, a nádorné és birtokai biztosítására; miért is felszólítatik, hogy azokat befogadva, élelmezésökről gondoskodják, melynek költségeit a kormány viselendi ³⁾; ellenszegülés esetére pedig Spork erőhatalom használására mondá magát jogosítottnak, minek mintegy nyomatékot adandó, hadai egy részét azonnal Murány alatt fekvő helységekre parancsolá ⁴⁾).

Vesselényiné mindjárt másnap írt Sporknak, kérvén őt, „hogy félretéve minden időelőtti erőszakot, az ügyet és szándékát kevésbé felfüggeszteni szíveskednék, úgysszinte a katonaságot, mely a vár alatt fekvő helységekre vonult, ellenségeskedés, kihágások és a szegény nép nyomorgatásától szigorúan eltiltaná, legalább addig, míg futára ő Felsége határozatával Bécsből visszatérend ⁵⁾).

És Szécsi Mária rögtön felterjesztést intézett Leopoldhoz. „Mindenekelőtt, legkegyelmesebb Uram, írja, legforróbb

¹⁾ Less. Nagy Mihály különben borsodi alispán volt.

²⁾ Latin eredetiből a kamarai levéltárban.

³⁾ Szécsi Mária alantabb adott válasza bevezetésében.

⁴⁾ Szécsi Máriának aug. 8-án Sporkhoz írt leveléből.

⁵⁾ Spork levele latin eredetijéből.

hálámat nyilvánítom Felségednek, hogy oly sok, s csaknem az összes kereszténységet átkaroló gondjai közepette érdemtelen személyemről meg nem feledkezett és biztosságomra gondolt, miért is egész életemen át kérni fogom a jóságos Istent, Felséged szerencsés és hosszú uralkodása és Fenséges Háza virágzásáért. És minthogy e szomorú, elhagyatott, folytonos betegeskedés közt folyó özvegyiségemben Istenen, az özvegyek és árvák legfőbb védőjén kívül, egyedül Felségedbe, mint legkegyelmesebb Uramba, helyezem reményemet, és keresem üdvemet, kéntelen vagyok Felséged lábaihoz borulva nézeteimet, ez ügyben felmerült nehézségeimet legalázatosabban előadni. Mindenekelőtt teljes alázattal Felséged emlékezetébe hozom, hogy a Rákóczy-féle mozgalmak alkalmával Murány váram ellenség kezére jutván Isten kegyességéből az én közbenjárásomra térített Felséged boldog emlékezetű atyja és elődje hűségére; és hogy ekkép mennyi hasznot hajtott akkor hűségem, Felséged boldogult anyja, az én legkegyelmesebb királyném, több alkalommal királyi kegyessége által velem éreztette. És hogy később boldogult férjem, Magyarország hírneves nádora és Felséged leghívebb alattvalója és szolgája, úgy szinte halála után én, az ő szerencsétlen özvegye, mily hűséggel, semmi költséget sem kímélve, őriztük legyen meg ez óráig, Felséged bizonyára emlékezni kegyeskedend; és méltóztassék arról biztos lenni, miszerint éltem utolsó perczéig nem fogok másképp cselekedni. Noha pedig ezen sziklák és hegyek közt semmi kiválólag fontos átmenet közelében fekvő vár az országos ügyek folyását sem nem gátolhatja, sem azt előmozdítani nem képes, s így annak őrséggeli megrakása Fenségedre nézve úgyszólván semmi haszonnal sem jár, míg ellenben reám könyörületre méltó özvegyre nézve, ki azon kevés időt, mely még élnem marad, szabadon nyugalomban, kényelemmel (mi a német őrség itt léte mellett nem történhetik) és Istennek szentelve óhajtanám átélni, nagyon is alkalmatlan lenne, halálom után pedig, mely aggkorom és beteges állapotom mellett óránként bekövetkezhethet, a várnak örökjoga ügyis Felségedet illeti, midőn arról majd legbölcsebb belátása szerint intézkedhetend, engem pedig csak az inscriptionalis összegről

való rendelkezhetés: Felséged mégis a végletekig menve siralmas állapotom iránt könyörületre hajolni nem akarna, kézszebb vagyok inkább a beírási somma kifizetése vagy hasonértékű javakkal megelégedni, mintsem hogy ily aggkoromban a nyugalmat és kényelmet végkép nélkülözsem. Nem hallgathatom el azt sem, hogy én Felséged leghívebb és jámbor cselekményekre annyira hajlandó szolgálója, ki semmi bűnben sem érzem magamat vétkesnek, oly híreket válek kénytelen legnagyobb ijedelmemre hallani, és pedig olyanoktól, kik a titkosabb ügyekben, melyek Felséged udvarában történnek, tudósak, hogy mihelyest Felséged örségének váramat megnyitom, én és embereim örökös őrizet alá fogunk készíteni, mint az Zrínyi grófnővel történt. És megvallom, legkegyelmesebb Uram, gyanús volt előttem Kászonyi prépost jelentése is, ki a tábornok urral egyetemben keresett okokkal sürgette várbai bocsátásukat, állítván, hogy ők az örség elhelyezéséről tanácskozni fognak a várban, és semmi esetre sem a váron kívül; míg én Felséged rendelete átvételére beteges állapotom daczára magamat, váram kapui elébe vittem, annak átolvasása után pedig az uraknak szóbeli jelentésök meghallgatására le akartam szállani, de ők, midőn embereim által meghatalmazásuk után kérdezősködtem, a katonaságra mutattak, mondván: „nincs idő most ügyvédi kifogásokra, hanem ha őket bebocsátom és az örség elhelyezéséről készségesen gondoskodom, Felséged helybenhagyandja, mi általuk e tekintetben határoztatni fog, más módok felkeresésére nem lévén felhatalmazásuk; és felette felindulva fenyegetések közt vonultak vissza a vár alatti faluba, kérvényemet Felségedhez mint minden hű alattvaló menedékéhez mindenkép ellenezték, s midőn a legnagyobb alázatossággal halasztást kértem, míg futárom Felséged válaszával visszatérend, a prépost urtól feleletül nyertem, hogy ne folyamodjam hijába és végkép szükségtelenül Felségedhez, például hozván fel mások kérelmeit, és hogy velök itt jóval többet lehet végezni, mint Felséged udvarával; fenyegetöztek egyszersmind, hogy őket Felséged hada követendő személyem és kevés javaim letartóztatására, annyira nyítván a dolgot, és felindult beszédöket akkép intézvén,

hogy én szegény özvegy nem helytelenül következtettem, sőt bizonyosnak vélhettem, hogy Felséged serege, mely a hű alattvalók védelmére és az annyi veszélytől ért haza felsegélésére küldetett az országba, váram és javaimnak alkalmi elfoglalására és irányomban ellenségképeni eljárásra utasítatott.

Sajnos, legkegyelmesebb Uram, hogy oda vitt bennünket Felséged híveit a szerencsétlen sors, hogy többé nem hallgattatunk meg, királyunkhoz folyamodni eltiltatunk, Felséged tudta nélkül fegyverrel fenyegetnek bennünket, és így ártatlanul el kell vesznünk. A legnagyobb alázattal Felséged lábaihoz borulva, Krisztus Urunk szerelme és szent sebei, valamint a boldogs. Szűz érdemeiért könyörgöm és esedezem Felségednek, mint legkegyelmesebb uramnak, méltóztassék vele született kegyességénél fogva, melyet a fenséges austriai házbóli fejedelmek mindig szem előtt viseltek, és azért győzhetetlenek s az egész világ előtt kedvesek voltak, tekintettel könyörületre méltó özvegyi állapotomra, melynek legfőbb védője és gyámolítója Isten után Felséged, a mondottakat szívére venni és az örséget illetőleg más módot találni; különösen minthogy az ország e részeiben minden a legjobban van elrendezve s lecsillapítva, és semmi veszély sem fenyeget, tekintettel melyre váramat őrizet alá helyezendőnek határozta; különben is szükségem felül kész vagyok minden alattvalóim és szolgálóimmal a legszigorúbb biztosító leveleknek eskü alatti kiadására bármikor és hol követelné azokat Felséged. Ha pedig azalatt mig futárom Bécsből Felséged válaszával visszatérend, mint gróf Spork leveléből sejttem és Kászonyi prépost fenyegetődzései szerint kétségen kívüli, erőszakoskodók váramat és javaimat Felséged tudta nélkül ellenségesen megtámadnák, és én személyem és javaimnak isteni és emberi jog szerint igazságos védelmére kelnék: legalázatosabban kérem Felségedet, ne méltóztassék azt konokságnak és királyi tekintélye megsértésének, mi tőlem távol maradjon, venni, mert semmi helytelen tettel, sőt még gondolatlanul sem akarnék a legcsekélyebb gyanura is okot szolgáltatni, nemhogy támadás által. Felséged

legkegyelmesebb elhatározását a legnagyobb alázattal és nyughatatlansággal várom ¹⁾).

A kir. rendelet nem maradt el sokáig, de a reá várakozás mind súlyosabbá vált a nádornéra, mert Spork ismételve és mindig nyomatékosabban követelte katonaságának a várba bocsátását ²⁾. Végre aug. 10-én Károly lothringeni herczeg a Leopold parancsával Murányba érkezett, hol a nádornéval az alkut megkötötte. Mindenekelőtt személyes szabadságáról biztosítottatott a nádorné, ki s minden környezetéhez tartozó személyek, valamint összes ingó és ingatlan javaik, eddigi állapotjukban meghagyandók lesznek, de ügyükre nézve, mondá a herczeg, igen üdvös leend a seregnek a várba bocsátása; ellenben a nádorné többi várai őrségtől mentek maradnak és a murányi várba is csak annyi őrség lesz helyezendő, mennyi annak őrizetére okvetlenül szükséges, és pedig a lakosságnak kára, a nádornénak hátránya nélkül, ki iránt a tiszti kar mindig a legnagyobb tisztelettel tartozik viseltetni, de a katonai ügyek, mint az királyi őrség alatt levő várakban szokásos, ő Felsége tiszteit illetik. Ellenben a murányi parancsnoknak is kötelességévé szabatik, megbízásához híven, a hadügyeken kívül mibe sem avatkozni, a gazdasági tisztek rendes munkáik mellett hivatalukban megmaradhatván, sőt még a katonaság elszállásolása is tökéletesen a nádornét illetvén. Ellenben a kapuk őrizete, merően katonai tiszt; a parancsnok hatásköréhez tartozand, ki köteles jogát a nádorné sérelme nélkül gyakorolni, annak tisztjeinek szabad átjárást engedni; a nádorné jelenlétében még a vár kulcsai is neki lesznek átadandók őrizetül, ki azokat mindannyiszor ő Felsége tisztjének kezéhez adja, és tőle is jelszó fog követeltetni; eltávozása esetére azonban a kulcsok a vár parancsnokánál lesznek őrizendők, ki szinte köteles a jelszóra válaszolni. Hús- és italmérés után fogyasztási adót venni ő Felsége tisztjeinek szigorúan tiltatik. Különben újabb rendeletig a várban minden eddigi állapotában hagyassék, csak a nádorné drabantjai, többé nem lévén szükség reájuk,

¹⁾ A latin eredeti után.

²⁾ Szécsi Mária aug. 8-án újra irt ez ügyben Sporknak, öt kérve, hogy legyen türelemmel futárának visszaérkeztéig.

elbocsátandók, de szolgálsemélyzetét továbbra is megtart-hatja; a vár őrségét pedig ő Felsége fogja havonkénti zsold-dal ellátni. És mindezen pontok megtartása iránt lothrin-geni Károly nem csak írásban, de szóval is biztosította a vár urnőjét¹⁾, és a Stahrenberg ezred báró Kottlinsky Mó-ricz alatt azonnal bevonult Murányba.

A nádorné helyzete a vár őrizet alá tétele folytán csak rosszabbra fordulhatott; könnyítését gróf Rottal Jánostól, a forradalom elnyomása és a lázadók elfogatására rendelt löcsei biztosság elnökétől várta, kinek atyjától váltotta be Szécsi Tamás főudvarmester a neki elzálogosított Murány várát az ország azon törvénye értelmében, hogy idegeneknél lévő jó-szágok honfiak által bármikor kiválthatók.

Braun Alajos beszterczei superiort és Cziráky Antal ferenczest és gyóntatóját küldte a nádorné hozzá levéllel és szóbeli megbízással, melyekben sürgős kérelem foglaltatott állapota javítása iránt. Megvallom, felelé aug. 20-án Rottal, én kglmd. jelenlegi helyzete iránt részvétellel viseltetem, s mit-sem óhajtok jobban, mint hogy kívánalmainak eleget tehes-sem; azonban világos, hogy azok teljesítése nagyobb részben ő Felségétől függ, kiről különben tudva van, hogy jótékony kezét híveitől még soha el nem vonta. Hogy pedig az alatt kegyelmed vigasztalás nélkül ne maradjon, Gróf Volkra Ottó Ferdinándot, kamarai tanácsost, s az ő Felsége által kiren-delt biztosság tagját, felkértem, hogy ő Felsége szolgálatjá-ra, kgdnek pedig vigasztalására Murányba menjen, s ott kgddel tanácskozzék az iránt, mi lenne, tekintettel jelenlegi helyzetére, egy vagy más részről szükséges, élvén egyszer-smind azon reménynyel, hogy kgd. nem csak az írott okmá-nyokat fogja saját kezeirása és pecsétje alatt kiszolgáltatni, hanem egyuttal mindazt, miben tudós, világosan és minden melléktekintet nélkül felfedezendi, nehogy, ha később valami olyas kerülne napfényre — mint minden kiderül s már tett-leg kgd. barátjai által számos dolog fel van fedezve — mely-ről kgdnek tudomása van, vagy lehetne, ügye ő Felségénél bonyolodottabbá váljék. Ily feltételek mellett a nevezett gróf-

¹⁾ Latin eredetije a kamarai levéltárban.

nak lesz módja, kgd. helyzetén ő Felsége kglmes határozata megérkeztéig javítani, és kgd. egyuttal alapot szolgáltatand a kir. kegyelem élvezetének mielőbbi elnyerésére ¹⁾. — „Méltóságos Grófné Aszszonyom, áll intéskép a levél hátán, ez az becsületes Gróf maga szavai kgdhez, kérem kgdet, accomodállya magát és ne ellene cselekedjen az ő Felsége szolgálatában, a mit ő kglme parancsolni fog, és higye kgl. megköszöni az én mostani tanácsomat.“ — A kézírás Less. Nagy Ferenczet sejteti velem az intés írójául, ki már aug. 18-ra Lőcsére rendeltetett ²⁾, hol vallomásai által a forradalom menetét és személyeit a biztossággal megismertette.

Hogy mennyiben mozdította elő Volkra jelenléte a nádorné ügyét, nincsen tudva; de Szécsi Mária már aug. 23-án sietett a Rottal várakozásának megfelelni, átküldvén neki vallomását „a férje halála előtt és után történetekről“ ³⁾. A vallomás Vesselényiné saját műve, sok tekintetben világot vet politikai működésére, részvételére a mozgalmakban.

A beszterczei gyűlés, így kezdi, rendkívüli körülményeknél fogva összehíva, azért tartatott, hogy oda gyülekezvén mindenünnen a rendek, valami bizonyost határozhassanak, valamint nálam is összegyülekeztek az eskü letételére, melyről férjem, ki akkor halálához már közel volt, mitsem tudott; jelen voltak pedig akkor az országbíró (Nádasdy), Keresztúry László, Bory Mihály, Szuhay Mátyás, Szepesy Pál, Nagy András ⁴⁾, Fáy László és Székely András; Nagy Ferencz iránt nem vagyok bizonyos, hogy jelen volt-e akkor vagy nem; voltak még mások is itten (Murányallyán) kikre nem emlékszem. Ezek után az országbíró a stubnai fürdőbe indult, hová én is mentem, és ott találtam Bory Mihályt, Nagy Ferenczet, Sennyei püspököt, és Sente Bálintot ⁵⁾, hol közakarattal határozatott, hogy a közemberek (milites gregarii) saját

¹⁾ A latin eredetiből.

²⁾ Egy nappal előbb érkezett oda Rottal.

³⁾ Mint e címezés mutatja, Szécsi Mária férjét tolta előtérbe, de az agg, szellemi erejében mindinkább fogyatkozó nádor, nejének céljai és fondorlataitól jobbára idegen volt.

⁴⁾ Fígédi Nagy András.

⁵⁾ Nádasdy ítélőmestere volt.

felelősségükre fogjanak az ügghöz, és ők egyszersmind zsákmányul akarták ejteni azon pénzt, melyet Joamelli úr az országból ki akart vinni. Az alatt Nagy Ferencz által hírül adták mindezt a Szendrőre a végett gyűltekekkel, hogy ők is járuljanak ezen határozathoz, melynek közlése után szakadás támadt köztük; a helvét hitvallásuak külön, a lutheránusok külön, és Tökölyi István ismét a Keczerekkel ¹⁾ tanácskoztak az ügyek iránt, Vittnyédi és Hidvéghy pedig a pártoknak kibékítésére törekedtek, mint az ő Felsége előtt nagyon is ismeretes. Az is igaz, hogy Hidvéghy újabban s nem azelőtt, fogságát három nappal megelőzőleg Nagy Mihálynak az országbíró sajátkezű levelét mutatta, melyben irva volt, hogy a beteg lovat, melyet a magyarok eladnak, el ne hagyják, hanem minden esetre vegyék meg, minthogy másképp nem cselekedhetnek, és hogy erről azonnal biztosítsa Less. Nagy Ferenczet, ki ismét másokat tudósítand. Az is igaz, hogy Lessenyei Nagy Ferencz ez év tavaszán küldött valakit Beszterczébe Szepesy Pálhoz azon utasítással, hogy Barkóczy István 4000 magyarral és 2000 törökkel rögtön útra keljen e vidékre, azonban ha lehet csak 1000 törököt hozzon magával, de ha ily keveset vezetni nem engedtetnék, elég leend 1500 is, és ha ezt sem engednék, legfeljebb 2000 törököt vezessen magával, és az itteni megyék készek lesznek, velők egyesülni, pénzhiány sem lehetvén akadály, minthogy itt elegendő van. Beszterczen voltak pedig akkor Baloghy Gáspár, Nagy Ferencz és Mihály. A Szepesi Pálnak szóló utasítást tiszteletes Cziráky Antalnak küldték át elolvasás kedvéért. Az is tisztában van, hogy a fegyver letétele után Nagy Ferencz Lipcséből küldött Szepesi Pálhoz és Szuhai Mátyáshoz azon célból, hogy jöjenek a beretkei pusztára (a Sajó mellett), hová ő is eljöhet, s oda jöttek még Szuhay Mátyás, Szepesi Pál, Nagy András, Szentpéteri István, Tornallyai Zsigmond, Szathmári Miklós és Usz Sándor. Közben Nagy Ferencz már a nevezett Cziráky által izentette nekem, hogy minden ügyeket csak

¹⁾ A Keczerek: András, Menyhért és Ambrus, kiváló szerepet vittek e mozgalmakban főleg Sáros megyében volt nagy befolyásuk, honnan azt akkor Keczermegyének nevezte a nép.

reá bizzak, s én tapasztalni fogom, hogy ő engem királyi módon tartand, mert akár sikerülnek Felséged ügyei, akár nem, az enyéim mindig sikerülni fognak, mert nem mindent közöltek velem, némelyeket pedig csak mikor már határoztak volt, mit Nagy Ferencz lelkiismeretére, ha akarja, meg fog vállalni, és a dolgok nem fognak más színben jelenkezni. Szokott volt pedig nevezett Nagy minden fontosabb ügyben Szepesi Pállal tanácskozni (kivüle más valakire nem emlékezem) és ha hozzá küldött valakit, azt nekem csak utólagosan jelentette. Az eperjesi ügyről nem tudok írni, de mégis hallottam, ugyan Nagytól, midőn onnan hazatért, hogy Rákóczy Ferencz és Zrini Péter titkon a franczia királyhoz bizonyos lengyel követet küldtek, ki a lengyel király valamely főbb tiszje, — Zichiről nem tudok egyéb bizonyost, mint hogy közte és Cziráky atya és Nagy Ferencz közt nagy vonzódás és meg egyezés létezett; azt pedig, hogy Nagy Ferencz Zichinél oly nagy tekintélyben állott, tiszteletes Cziráky Antal eszközölte; de hogy mi forgott fen köztük, előttem ismeretlen, csak Nagy Ferencz által, midőn Beszterczéről visszatért, értesültem, miszerint Zichi átengedte neki a lipcsei javakról gondoskodást, hogy ez oldalról kárt ne szenvedjen, mert ő is jó magyar lenne, ha Bécs nem feküdnék oly közel hozzá.

Nem rég Zrini grófnő szolgálja utazott itt át, Rákóczyhoz küldve Zichinek nyílt levelével. Egyéb nem jut eszembe, és irások sincsenek nálam ez ügyre vonatkozók, valamint tagadom részvéteket a Zrini cselekményeiben. Megemlítem azt is, hogy a nevezett Szepesi Pál semmikép sincsen nekem lekötelve, noha Nagy Ferencz őt mindenütt fogadott szolgáltnak hirdette, még pedig azért, hogy vele szabadabban levelezhesen, és alkalmasabban jöhessen ide tanácskozásra. Tagadom továbbá, hogy Murány várát a hozzá tartozó javakkal már valakinek birtokba vagy reá jogot adtam volna; de tiszteletes Cziráky azt vélte, hogy a vár és a hozzá tartozó valamint a szendrői javak használata iránt akképp egyezkedném Zichivel, miként gróf Zrini Péterrel történt, mely ügynek személyemnél előmozdítására Cziráky Nagy Ferencz kérése fel.

És ugyan Nagy Ferencz tanácsolta nekem, hogy a nevezett javakat végrendeletileg a már említett országbíróra

hagynám, mert ez erélyesen támogathat ügyeimben az udvarnál. Tiszteletes Cziráky és Nagy Ferencz azt is mondták, hogy a nevezett Szepesi Pál majd hetenként, majd minden második hétben, némelykor ismét többször jött ide Nagy Ferenczhez, hogy vele szójjon és tanácskozzék, mely alkalmakkor néha a barát is jelen volt, és Nagy Ferencz távollétében a baráttal szokott volt tanácskozni. Ha ezeken kívül idővel mások is jutnának eszembe, önként fogok mindent hiven feljeleníteni és írásban átküldeni¹⁾. És a gróf megnyugtatóására Szécsi Mária hozzá veté: „ezeket magiárból sekretáriusom által diákra forditattam, és noha diákul vadnak írva, mindazonáltal azokat mind értem és mindeneket consentialok“.

A nádorné készsége, úgy látszik, nem sokat lendített ügyén. Újra az udvarhoz fordult, Csató Mihályt, udvari kapitányát, küldvén fel Bécsbe, miután a badeni ezred néhány osztályával nemrég érkezett murányi parancsnoknak, gróf Windischgrätznek tiltakozását Rottal engedélyével eloszlatta volna. — Kérélmé támogatására lothringeni Károlyt hívta fel. „Bocsásson meg, kegyesem, Fenséged, írá sept. 7-én, hogy oly gyakran háborgatom; azonban én, szomorúságba ejtett és annyi rettenetes s különféle betegségeknek alávetett s csaknem minden jóakaróim és védnökeimtől megfosztott özvegy, máshová, mint Fenségedhez nem folyamodhatom ő Felsége, legkegyelmesebb uram és királyom, kegyének elnyerése végett, melyben hogy részes leszek, főleg Fenséged ajánlatai, melyeket hercegi szavával erősített, bizalommal remélni parancsolnak. A legnagyobb alázattal könyörgöm tehát Fenségednek Isten irgalmassága és a bold. szűz érdemeiért, kegyeskednék Fenséged ő Felségénél akkép pártfogolni engem, hogy a fogságból, melybe Fenséged minden biztosításai ellenére helyzettem, ha másképp nem, legalább szavamra ő Felsége újabb rendeletéig a legszükségesebb szolgálatszeméllyel kiszabadulhassak, egész alázattal igérvén ő Felségének, hogy semmi szín vagy ok alatt az országból nem távozom, hanem itt az ország szívében fogok ő Felsége kegyelmére várakozni. Szükségesnek tartottam e végre a jelen sorok átvivő-

¹⁾ A latin eredetiből l.

jét Fenségedhez küldeni, azon alázatos kérelemmel, hogy neki mindenben, mit nevemben Fenségednek mondand, nemcsak hitelt adni, hanem őt ő Felsége óhajtott határozatával visszaküldeni méltóztassék, mely kegyességét Fenséged nevének dicsőítésével fogja Isten, az özvegyek és árvák védője, megjutalmazni, kihez Fenséged egészsége és jólétéért egész éltemen át legalázatosabb kérelemmel járulandok¹⁾. Lothringeni Károly közbevetésének, ha megtörtént is, foganatja nem volt. Oct. 21-én vevé a nádorné a kir. határozatot, miszerint iránta maga idején rendelés fog tétetni. Üres ígéreteknél egyebet nem nyert Rottaltól sem, ki őt nov. 3-ról a biztosságnak Pozsonyba áthelyezéséről, hová ő is készülöben volt, tudósítván, melegen ígéré, miszerint ügye előmozdításában fáradságot nem kímélend, és értesíté, hogy a murányi parancsnoknak Heister tábornok részéről meghagyatott, hogy a nádornéval jó viszonyban iparkodjék maradni, s biztosítá egyszersmind iratairól is, melyeket ügye gyorsabb elintézése végett magával Pozsonyba visz. S alig hagyta oda Rottal Lőcsét, már parancs érkezett (nov. 7.) Leopoldtól a „Keczerek, Szemere László és más lázadók“ közt Szécsi Mária javainak a kincstár részére elfoglalására, s midőn a szepesi kamara annak végrehajtásával késett, gyorsabb eljárás sürgettetett (nov. 28.). Dec. 13-án végre Murányba érkezett a kir. ügyek aligazgatója Cseróczy Kristóf²⁾, ki a törvényes bizonyosság jelenlétében a várat a szent korona számára lefoglaltnak nyilvánítá. „A nádorné, mond a jelentés, nagy alázatossággal és köteles engedelmisséggel készségesnek mutatkozott mindaddig, míg ő Felségétől kegyelmet nyerend, a parancshoz alkalmazkodni és ingóságait nekik felfedezni;“ de midőn arany és ezüst ékszereit kérnék tőle, feleletül adá „hogy szükség által kényszerítve, azokat elidegenítette, mert különben tetemes adósságai³⁾ következtében javainak elzálago-

¹⁾ A latin eredetiből.

²⁾ 1673. maj. 2-án Lipót a Cseróczy „per rebelles crudeliter interfecti“ özvegyének 4000 forintot rendel.

³⁾ Vesselényi több mint 300,000 frt. adósságot hagyott nejére, melyet ez halála után még növelt.

sítására lett volna utalva; nem tagadta azonban, hogy 100 vagy 200 frtja még van, mik betegsége enyhítésére szükségesek, „mely összeget, írja Cseróczy, tekintettel személye méltóságára és jövőendő szükségleteire, kezénél hagytam;“ azonkívül még néhány ócska bútor és némi élelmi szerek ¹⁾ maradtak rendelkezésére; a többi mind összeíratván, a murányi kapitány gondoskodására bízott.

Ily viszonyok közt a nádorné majdnem örvendve vehette a Rottal levelét (jan. 23-ról 1671.), mely őt ügyének eldöntésére a királyi biztosság elébe idézte „hogy mart. 9-re Nemes Pozsony városában a zöld házban ²⁾, az holott az Urak az ország gyűlésekor együtt szoktak lenni“, személyesen megjelenvén, magát a szent korona ügyvédjének vádja ellen védhesse. Együttal (jan. 30-án) parancs ment a szepesi kamarához, hogy tegyen kellő intézkedéseket, miszerint Vesselényiné mart. elejére minden kényelemmel Pozsonyba érkezhessék.

A judicium delegatumnak utasításában ³⁾ meg volt hagyva, hogy „az ellenünk és az állam ellen oly súlyosan vétkezett“ nádorné ügye gyorsabb elintézése kedvéért, vallatásával egy vagy kettő a biztosság tagjai közül bizassék meg, kik azon iratot is vegyék vizsgálat alá, mely a közte és Nádasdy közt kötött szerződést saját kezű aláírásokkal tartalmazza.

De ez eljárásra nem került a sor. A nádorné alig hogy Pozsonyba érkezett, egy emlékiratot és kegyelemérti folyamodványt nyújtott át Rottal által Leopoldnak. „Én a kgd. alázatos memoriálissát, tudósítá őt mart 6-ról Rottal, kegyelmes urunknak, ő Felségének, megküldvén, kglms resolutioniát vettem, melyet magyarra fordítván im igaz paráját kdnek ebbe includáltam, abból megértheti kgd, hogy ő Felsége kegyelmességre hailot. Tudván pedig kgd. maga jól, mi-ben legyen dolga, nem kétlem, alkalmaztatja magát az ő Felsége kegyelmes akarattyához, melyet én is javallok; mi-

¹⁾ Aliquantum butyri et mellis, mond a jelentés, ac reliquas res minutiores aestimationisque vilioris, uti sedilia, sellas attritas, partim holoserico, partim cuti obductas, et alia id genus ad usum necessaria, uti et instrumenta culinaria similiter attrita.“

²⁾ Az úgynevezett „Grünstübl“-ház a főtéren.

³⁾ A kamarai levéltárban.

vel penit a kgd. Terminussa ez jöendő hetfőn leszen, kérem kgdét az előt vegye effectusban és alkalmaztatván magát ragaszkodjék az eő Felsége kegyelmes resolutioiahoz. Egyéb-iránt nekem mint bírónak az említet Terminuson hivatalomban el kelletik járnom, kgd válaszát elvárom, és maradok kgdnek minden becsülletes alkalmatosságokkal kedveskedő kész szolgálja.“ Rottal elhalasztá a tárgyalási határnapot (mart. 11-re), hogy időt engedjen a nádornénak meggondolásra, ki végre készségét nyilvánítá alkalmazkodni a kir. határozathoz. Az elébe szabott feltételeket nem ismerjük, csak hogy a hazát elhagyva, Bécsbe kellett indulnia ¹⁾. Jul. 10-én, midőn parancs ment a kamarához, hogy Szécsi Mária szolgálói és tisztei véglegesen bocsátassanak el, egyedül a jószágok kezelésére szükségeseket tartván meg, már Bécsben találjuk, hol eleinte szorosabb őrizet alatt tartatott, valószínűleg valamely kolostorban, folytatván alkudozásait az udvarral, mint számos mások, kiket a Pozsonyi biztosság, miután reájok a halálos ítéletet kimondta, Bécsbe küldött, hogy életök és javaik iránt ott fen véglegesen határozassék. A tárgyalások körülbelül félévet vettek igénybe; folyamatjukba a nádorné egy emlékirata enged némi pillantást vetnünk. „Miután összes ingó és ingatlan javaimról lemondtam, írja Leopoldnak, és az azokra való jogom Felségedre hárolott, és különben itt Bécsben egészségnek épen nem örvendek, legalázatosabban esedezem Felségednek, méltóztassék könnyűséggel lenni beteges állapotom iránt, és a nevezett jószágaimra való vonulást engedélyezni, hol hátralevő kevés napjaimat a jézus-társaságbeli atyák szellemi vigasztalása élvezetében (mert lakhelyemet közelükben óhajtanám választani)

¹⁾ Hogy april 17-én még Pozsonyban volt, kitünik a kamarának a szépesi adminisztrációhoz intézett levelének következő sorai-ból: „hac occasione et id informandum esse duximus, Dom. nempe Palatinissam in rationem intertentionis suae expensas hic a nobis expostulare, cui siquidem in bonis muraniensibus in condignam alimentionem et victualia et alia necessaria ordinata essent, contentaque foret, ut eadem quantum ad alimentionem familiae suae ibidem relictas remaneret, in pecuniam converterentur, hucque parato in aere transmitteretur.“

kivánnám tölteni, ha különben Felséged kegyéből ellátást nyernék, ájtatoskodási kötelmemet is lelkiismeretesen és híven teljesítvén. Isten irgalmasságára könyörgök továbbá Felségednek, méltóztassék nekem lelki vigasztalásomul szabad rendelkezési jogot adni bizonyos összegre nézve, kegyesen megemlékezve fenséges Lotharingeni herczegnek Felségedtől nyert felhatalmazás alapján adott szaváról, és egyszerűs mind Felségednek nekem már itt ígért kegyelméről.“¹⁾

A kérelem siker nélkül maradt, Bécs tüzetvén ki a nádornénak további lakhelyül, kinek életfentartására elkobzott javai jövedelméből évenként 1500 rhn. frt rendeltetett (4. jan. 1672.), és pedig saját kívánatára hetenkénti részletekben fizetendők. (Jun. 7. 1672.). Együttal engedély adatott Less. Nagy-Ferencznek, hogy a nádorné murányi bútorai egy részét neki Bécsbe megküldhesse, hol ez őrizeti helyét elhagyva sept. 28-án saját lakására vonult, melynek költségei — évenkénti 300 ft. — és egyéb szükségletei fedezésében rokonai és barátai bőkezűen segítették az özvegyet, főleg öcsce Szécsi Péter²⁾ a kőszegi vár ura, oly annyira, hogy az aggkorában is hiú asszony még ékszerekre is jövedelméhez aránylag tetemes összeget költhetett.³⁾

De talán ép ezen összeköttetései egyetemben Less. Nagy Ferencz újabb vallomásai és fondorlataival gyanut keltettek ellene az udvarnál; 1673. apr. 15-én rendeletet bocsátott ki Lipót, hogy Vesselényiné az országtól távolabb Stiria valamelyik várában helyeztessék őrizet alá⁴⁾. — A gyanu elhárítására a nádorné emlékiratot nyújtott át Leopoldnak: „Nem kétlem, írám, miszerint Felséged közleményemet azon ügy iránt, mely köztem és egy bizonyos személy közt fen-

¹⁾ Az emlékiraton nincs kelet, de hogy ide sorolandó, világos, csak rövid idővel a nádorné Bécsbe érkezte után („már itt ígért kegyelmére“) készülhetvén.

²⁾ Fia a már említett Szécsi Tamásnak, ki testvére volt Györgynek, a Mária atyjának.

³⁾ Egy reánk maradt és a kamarai levéltárban található számla szerint Szécsi Mária 1673-ban csaknem 700 f. költekezett ékszerekre.

⁴⁾ Úgy látszik, akkor többen újlag gyanuba estek, legalább Gúth Dániel is akkor hurczoltatott Bécsből a glatzi fogságba.

forog, Abele Kristóf, Felséged legbensőbb tanácsa titoknoka által kegyelmesen vette. — Es mivel mind boldogult férjem, mind én összes titkos ügyeinket azon személylyel végeztük, sürgettem őt azoknak Felséged előtti felderítésére és előadására, de miket Felséged előtt nyilvánosítani vonakodott és engemet is azok bevallásától eltiltott, mit neki arczába is mondani kész vagyok. — Miért is a legnagyobb alázattal Felséged lábaihoz borulva Krisztus urunk vére hullása és legszentségesebb anyja érdemeiért könyörgök, méltóztassék tekintettel aggkorom és beteges állapotomra, azon személyt ide idéztetni, hogy az ellenem felhozott vádak, melyek irányomban csalást tartalmaznak, illő vizsgálat alá véve, határozhasson Felséged, vajjon közülünk melyiknek van igazsága; és így a Felséged által kirendelt biztosok előtt magam igazolhassam, és az ő hűtelenségét Felséged iránt, irányomban pedig annyi éveken át gyakorolt fondorlatait, szemébe bizonyíthassam; miknek ha valóságáról Felséged meggyőződik, nem kétlem, hogy vele született kegyét irányomban akkép gyakorolandja, hogy engem bizonyos, a cancellár ő méltósága által elészabott feltételek alatt, mennyiben ilyenek nagyobb biztosíték kedvéért czélszerűeknek találhatnának, Magyarhonba, legalább Nagyszombatba indulni enged, és életfentartásomra javaimból ellátást kegyelmesen rendel, hogy végső napjaimat nyugalommal és háborítlanul tölthessem. Ide Bécsbe jövetelét pedig azért sürgetem, mert tudom, hogy Felséged ministerei közül néhányan jó barátai, kik által ha közleményemről értesül, mint bizonyára értesülni is fog, megmozdítand ellenem, hacsak gyorsan és késedelem nélkül nem idéztetik, minden követ, hogy alkalom hiányozzék irányábani eljárásra. Vannak még egyéb dolgok, melyeket papirosra bízni nem lehet, de miket arczába fogok mondani, és Felséged biztosai előtt világosan, a nélkül hogy csak el- len is mondhatna, bebizonyítani¹⁾.

Vajjon Less. Nagy Ferencz (mert mást a kérdésben

¹⁾ Az irat keletnélküli, de mind az, hogy Nagy Ferencz akkor már nem volt Bécsben, mind pedig ez időbeli rendeletek, annak idevaló sorolására készletnek.

forgó személyiség alatt nem érthetünk) feljött-e Bécsbe, és az ügy kimenetele nem ismeretes, de apr. 19-én egy kir. határozat a nádornénak továbbra is 1200 imperialist rendel évenként kifizetni, Less. Nagy Ferencznek pedig javai, miket fogságébóli kibocsátása alkalmával (24. nov. 1671.) csak ideiglenesen nyert vissza, most véglegesen, tulajdon joggal vissza szolgáltatottak, a kamara Abele Kristóf által értesítetvén, hogy „a nádornénak sürgös kérelmére“ Leopold annak Stiriába szállításától elállt, és neki megengedte, hogy újabb rendeletig továbbra is Bécsben maradhasson. (Máj. 26.).

De Szécsi Mária nem mondott le a reményről, hogy a hazába még visszatérhet. 1675-ki ősszel újlag kérelmet intézett aziránt Leopoldhoz, míg végre Csáky László és neje Illésházy Kata, anyja Szécsi Éva által a nádorné közel rokona, közbevetésével sikerült Leopoldtól 1676. oct. 9-ről egy rendeletet kinyerni, hogy Vesselényiné végső napjait nevezett rokonainál tölthesse, de elébb szabatos biztosító levelek irasanak általa és a Csákyak részéről alá, és azok másolata hozzá alkalmazkodás végett Csákyknak adassék át „hogy kellőleg felügyeljen, nehogy a nevezett özvegy nádorné részéről valami zavargás czéloztassék, miről ha értesülne, ő Felségének azonnal tudtára adja.“ És oct. 20-ról (1676.) tudósítja a kamara Csákyt, hogy Vesselényiné a reversalist már aláírta és hogy fentartására továbbra 1000 imperialis ki fog járni.

A nádorné akkor úgy látszik Pozsonyban volt, legalább már odahagyta volt Bécset, midőn Csáky Lászlónak oct. 21-én Pinkafőről irt levelét vette, melyből újabb akadályokról értesült, miket Batthyány Kristóf tábornok gördített elébe: „Alázatosan, mint kegyelmes asszonyom anyámnak, ajánlom szolgálatomat Ngnak! Mit írjon generális Batthyányi úr az inclusából megértheti Ngd. Bizonyságom Isten, az édes atyámfiaival készülöben, mit követni nem tudunk. Gondolkoztam így a dologról, ha volna Ngdk, kit Bécsben felküldene, kérne engedelmet Kőszegi belső városban való megmáradásra, oda igen könnyen mindennemű provisioval lehetnének gyakorta Ngdhoz, Ngd hozzánk indulhatna, csak Ngd, édes Ngos asszonyom, ki ne bontakozott volna, hanem miként én és az atyámfia jelentettük vala Ngdk alázatosan; mert ha

úgy történt volna, s teljességgel Batthyányi uram ellenzését értettük volna, felrándultam volna azonnal, s ottan dispo-
náltam volna az embereket, hogy Sopronyban vagy Kösze-
gen vehette volna bizonyos lakását Ngd; de így is csak ért-
sem Ngd akaratját, ne kételkedjék köteles szolgálatomban
vagy készleltető fáradozásomban. Ajánlom Ngd gráciájába
magamat¹⁾. — A terv sikerült, négy nappal később Szécsi
Máriát már Köszezen találjuk, honnan az udvari cancellár
engedélye folytán, noha Batthyány ellenzésével, a Csákyak
látogatására Pinkafőre mehetett.

A nádornénak, ki ezentúl folytonosan betegeskedett,
községi tartózkodását kellemessé és gondtalanná tenni roko-
nai mindenkép törekedtek, nem csak gyakorta látogatván
őt, hanem udvartartásáról is gondoskodván. „Vettem az Ngd
levelét, írja Szécsi György, (F. Lindva 1678. nov. 2.), mely-
ből értem embereimre való panaszát; az mely szolgámnak
írt volt Ngd, azon szolgám akkor idehaza nem volt, ez nem
adhatott választ Ngdk. Most egy időtől fogvást hogy semmi-
vel nem kedveskedtem Ngdk, alázatosan bocsánatot várok,
mert bemenvén Horvátországba megtaláltam volt betegednem
és mind magam szolgálaimmal együtt oda kellett késnem, csak
e napokban érkeztem meg. Én kívánom Ngdk életemig aláza-
tosan szolgálnom és mindenemből kedveskednem, csak tud-
hassam, miből Ngd szükes leszen. Ezen mostani Ngd leve-
léből értem, hogy élésből szükölködne, az minthogy mind-
járt az jövő kedden megindítom szekeremet éléssel Ngd szol-
gálatjára, és továbbra is várom az Ngd parancsolatját, az
miből tudok el nem mulatom Ngdnak alázatosan szolgálnom
és kedveskednem. Az atyámfia is ajánlja Ngdk alázatos szol-
gálatját.“

De főleg Szécsi Péter, ki nejével Batthyány Borbálá-
val nem a legjobb viszonyban élván, kiskoru leányait a Vesse-
lényné gondjaira bízta, volt buzgó ennek gyámolításában,
mire magát írásban is kötelezte, hogy megtekintvén az én
kedves asszonyom nénémnek, méltóságos gróf Anna Mária
Szécsi, magyarországi Palatinusné asszonyomnak, ő Ngának,

¹⁾ A kamarai levéltárban.

ügyefogyottságát és ily öregségre ¹⁾ csaknem mindenektől elhagyottságát, mind vérszerinti atyafiságom nézletéből, s mind pedig ő Nagyságához mint öreg néném aszszony szeretetéhez való hajlandóságomból kötöm és obligálom magamat ez levéllel, hogy míg ő Nagyságát Isten élteni, akárhol leend ő Nagyságának megmaradása, minden atyafiságos gazdálkodása és megszűkült állapotjában segítséggel lenni el nem mulatok, sőt mindenben mint kedves atyámfát ő Nagyságát szükségben segélni és táplálni fogom. Ő nagysága is ezen atyafiságos indulatomat, s mind pedig kit is eddig tehetségem szerint elkövettem, jövődöben is, míg ő Nagyságát Isten élteni, elkövetendő leszek, megtekintvén mindennemű ingó javait és ő Nagyságát illető pretensióit specificálva nekem mint igaz atyafiának fogja kötni és hagyni, ezáltal is akarván mint ő Nagk igaz atyafiához, igaz szolgáljához eziránt való jóakaratomért recognoscálni.“ És Szécsi Mária még élteben átengedte neki jogát egy Szécsi Györgynek, annak egybekelése alkalmával kölcsön adott nagy értékű gyűrűjére; s midőn annak érvényesítésére Szécsi Péter törvényes lépéseket akarna tenni, irá reánk maradt ez utolsó levelét (1677. jun. 22.). Értettem, kedves öcsém uram az Kd. leveléből, hogy tegnap az. én nyomorult szállásomon Kd. jóakaratajából való borommal kedve szerint lakott, és jámbor szolgálival együtt Apáti házához szerencsésen érkezett; legyen ezután is gyakortabb, szívesen kívánom. Az mi az gyűrű dolgát illeti, édes kedves öcsém uram, az mint szóval is megmondottam kdk, én ügyefogyott állapotbeli öreg ember lévén, nyomoruságomhoz képest inkább kívánom holtomat, hogynem éltemet, azért nem is akarom, hogy az én nevemmel parancsolatok irassanak, avagy törvényes dolgok feszegettessenek, hanem ha Kgdk úgy látszik, édes kedves öcsém uram, hogy ezen gyűrűben való jussomat és más res mobilesekben is én Kdre transferáltam, arról kész vagyok akár káptalan személy előtt fassiót tenni, akár arról magam kezem iratom és pecsétem alatt recognitiót adnom, melynek erejével Kgd maga neve alatt az mi törvényes elkövetheti. Kérem bocsássa meg, hogy

¹⁾ 80 körül volt.

aziránt kegyelmednek nem kedveskedhetem; megvallom, tartok az passionatus emberek böcstelen szavaitól, melyeket szántszándékból fel nem vennék, és alkalmatlanságomra is következhetnek. Ezzel, édes öcsém uram, Isten tartsa jó egészségben sokáig szerencsésen, kívánja igaz atyafia nénje.“

1678. végén még reménye nyílt a nádornénak, hogy Szelepcsényitől támogatva, jószágait, legalább részben, viszszerzi. „Az kgd 10 praesentis kelt levelét, irá az agg érsék, dec. 14-ről Bécsből, és nemzetes Hérics Tamás uram által tett üzenetét elvettem és megértettem. Úgy vagyon hogy az kuruczok követe nemzetes Szalay Pál uram feljövén, ide Bécsbe, én is ő Felsége által felhivattam, az hol egynehány izben nálam összegyülvén beszélgettünk, hogy ezen felháborodott állapotok lecsendesíthetnének, de most olyast még nem concludáltunk. Jóllehet ugyan insisztálunk, hogy Tökölyi, Petróczy és többeknek jószágait visszaadják, a mint reménylem is megleszen. Mivel pedig megirt Szalay Pál urnak még egyszer vissza kell mennie közökben, és ezután vele együtt talán Tökölyi és Petróczy uraimék magok is fel fognak jönni, akkor jó leszen Kgdk ő Felsége előtt magát jelenteni; én rajtam, tehetségem szerint kívánván szolgálnom Kgdk, semmi el nem mulik.“ A jószágokból nem került semmi vissza a nádorné kezére, úgy látszik Liszti János ¹⁾ bécsi provincialis hagyatékából sem, melynek elnyeréséért a következő évben (1679.) Csáky László és Szécsi Péter sokat fáradoztak Bécsben, gyakorta leveleztek a nádornéval, ki mindinkább érzé életerejét fogyni. 1679. oct. 8-án úgy látszik még élt²⁾, 1680. mart. 29-én

¹⁾ Szécsi Katának, Mária nővérének, szinte Liszti Jánostól való fia.

²⁾ Gombosty Márton, Szécsi Mária szolgálja, bizonyítja 1679. oct. 8-án, hogy úrnője Szécsi Pétertől még Bécsben létekor 1000 imperialist vett kölcsön, és nem mondja benne, hogy „boldogult“ vagy „kimult.“ Különben 1679. april 26-ról fenn van még egy hozzá intézett levél.

már mint halottról történik róla említés. ¹⁾ ²⁾ Végakarataának csak töredéke jutott el hozzánk: „Én Gróf Rimaszécsi Szécsi Anna Mária,—így kezdi,—mivel Istennek ő szent Felségének csodálatos látogatásából, régi familiámnak, s üdvözült Uram méltóságos tiszte után való bíres neves voltomnak megalázásával jutottam ez ügyefogyott, nyomorúságos és igen beteges állapotra, hogy csak körüllem forgolódo igaz jóakaróim s hűséges cselédeim szolgálatjoknak megtérítését sincs annyi facultásom, hogy kinek-kinek érdemesen tudhatnám megtéríteni jutalmokat, azért mind esztendeimnek számától, mind kimondhatlan sok betegeskedésemtől, mindazonáltal ép és egészséges elmével kényszerítettem az teljes sz. Háromság nevében jó lelki ismerettel egy kis dispositiót tennem, kevés hol való házi ingó javaimról, kérvén az egy Istenért minden atyámfiait és akármely rendbeli jóakaró Urt, kiváltképen az én kegyelmes Uram és királyomat ő Felségét s az tekintetes nemes kamarát, hogy nyavalyás hűségesen forgolódo cselédemnek hagyott kevés remuneratiómat hagyják kezüknél, és se egykép se máskép vagy kötözéssel se háborgassák, hogy némelyeknek netalán vélekedésök szerint Isten tudja még mennyi clenódiáim lettenek volna, de azt Isten, magam s még mások is tudhatják, hogy kit üdvözült uram halála után adósságaimért fizettem, kit megint jószágaim elfoglalásakor distraháltattak. Minek okáért „primum et ante omnia“ ajánlom az én lelkemet az én Megváltó Uram Jézus Krisztusomnak szentséges kegyébe, testemet pedig az földnek gyomrában Kőszegen szegény és megaláztatott állapotom szerint tiszteségesen eltemettetni hagyom.“

Vajjon teljesült-e kíváncsálma, nincs tudva; de talán F. Lindván a Szécsiek családi sirboltjában nyugszik porhüvely, hová négy évvel később Szécsi Péter temetkezett, ki-

¹⁾ Egy adománylevél megerősítésében ez állván: „Palatino Vess. et ejus consorte Maria Szécsi jam fatis cedentibus.“

²⁾ Less. Nagy Ferencz körülbelül 2 évvel a nádorné előtt halt meg, Kerekes Kata mint özvegye 1678. júl. 19-én fekete pecsétet levelet ír Szécsi Máriának férje után való javakról

vel a hazai történetben kiváló szerepre hivatva volt, oly nagy-
érdekű Szécsi család is sírba szállott ¹⁾ ²⁾).

¹⁾ Wagner 1685-re teszi a Szécsi család kihaltát, de Batthyány Borbála, már mint Szécsi Péter özvegye folyamodik 1684. dec. 21-én a kamarához. Péter végrendelete 1684. oct. 10-én kelt.

²⁾ Az Akadémia egy érdemes tagja az értekezés felolvasásakor megjegyezte, hogy Bartholomaeides László Notit. Ctus Gömör. című munkájában említi, hogy Szécsi Mária Murányban temettetett el; de a nevezett szerző munkája 624. lapján csak azt írja, hogy 1782-ben a murányi sírboltban több érzekoporsókra bukkantak, melyeknek feliratait is említi, de Szécsi Mária sírjáról egy szóval sem emlékezik, melynek ottléte az értekezésben közlött körülményeknél valamint annál fogva sem valószínű, mert Murány akkor már fiscalis jószág volt.

50999

1862-1864
(3-4. kötet)

M A G Y A R
AKADÉMIAI ÉRTESÍTŐ.

A PHILOSOPHIAI
TÖRVÉNY- ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYI OSZTÁLYOK
KÖZLÖNYE.

AZ AKADÉMIA RENDELETÉBŐL

SZERKESZTI

CSENGERY ANTAL

AKADÉMIAI JEGYZŐ.

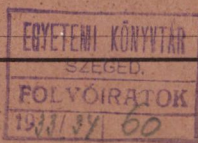
NEGYPEDIK KÖTET.
MÁSODIK FÜZET.

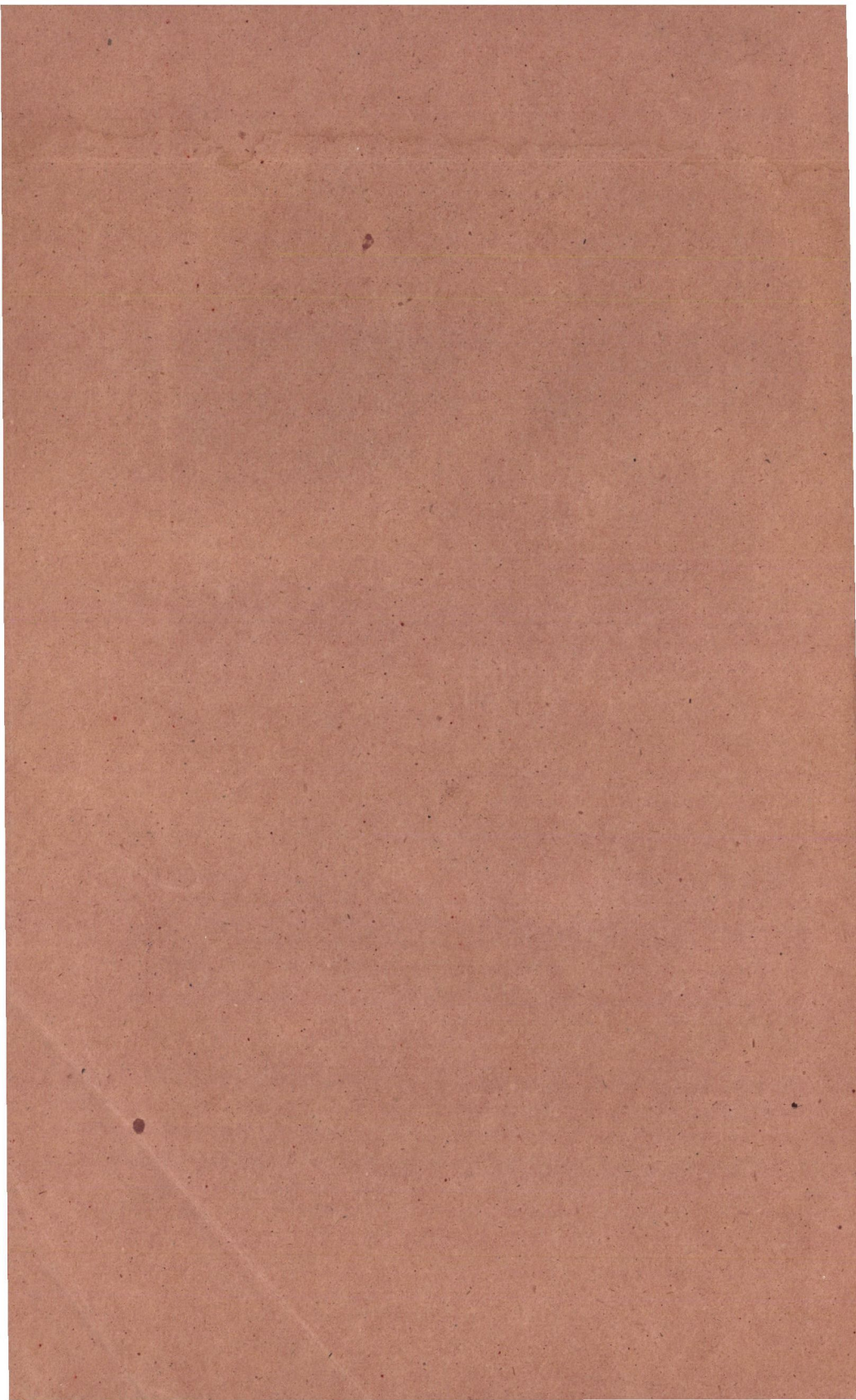

PEST,

EGGENBERGER FERDINÁND M. AKAD. KÖNYVÁRUSNÁL.

1864.

MAGYAR

AKADEMIAI ÉRTESÍTŐ.

A PHILOSOPHIAI,

TÖRVÉNY ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYI

OSZTÁLYOK KÖZLÖNYE.

IV. KÖTET.

1864.

II. SZÁM.

A

LÉTEZŐK ESZMEISÉGÉRŐL.

FICHTE, SCHELLING ÉS HEGEL NÉZETE.

PURGSTALLER JÓZSEF R. TAGTÓL.

I.

Mult évben értekezvén a természeti czélszerűség érvényességéről, Kant nézetét e tárgyról ismertetém meg, egyuttal fenntartám magamnak a többi bölcsészek véleményét közleni. Feladatomban megfajtatandó, olyan tárgyat hozok szünyegre, mely a szóban levő czélszerűséggel szorosban egybe függ, s ama czélszerűségnek tárgyilagosa érvényességét igazolja: e tárgy a létezők eszmeisége — Idealitát.

Jelen értekezésemben Fichte, Schelling és Hegel nézetét terjesztem elő. Minthogy pedig Kant adott utmutatást a létezőknek eszmei felfogására, ugy látom, hogy helyén van észbuvárlatára rövid pillantást vetni.

Kant világnézetét transcendentalis idealismusnak nevezte, mi alatt azt értette, hogy miután az emberi ész eredeti megismerésmódokkal azaz törvényekkel bir, melyek által az

érzékiileg jelenkező tárgyakat egyetemileg érvényes módon meghatározza, ennél fogva az érzéki tárgyak a megismerő észnek eredeti alkotásához szabva jelenkeznek.

A jelenetek mindensége, a mennyiben azt a megismerő ész eredeti törvényei szerint alakítja és rendezi, a természet. Ennek körében teljes határozottság, kénytelenség uralkodik úgy, hogy minden jelenet a többiekkel az okok és okozatok láncolata által van összefűzve.

Az elméleti észszel szemközt a gyakorlati ész új világot tár fel előttünk: ezen ész a szabadon tervezett valóságnak létesítésére van irányozva. A gyakorlati ész Kant nézete szerint az erkölcsi hitet alapítja, azon hitet, hogy van érzékfeletti lét, szellemi ország, melyben szabadság uralkodik, s melyhez az ember mint észlény tartozik.

Egyébiránt arra figyelmeztet Kant, hogy az érzéki és szellemi világ csak öntudatunk jelene. Mindamellett mind a két világnak élő valóságát feltehetjük; mert ezen feltevés nélkül nem vagyunk képesek öntudatunk jeleneit észszerűleg értelmezni.

Mi a természet és szellem magában véve, azt kikutatni lehetetlen; mert tudásunk e két világról csak alanyi — subjectiv.

II.

Az észbírálat eredményei nem nyugtatták meg a bölcsészek elméjét. Csak hamar találkoztak férfiak, kik az öntudatnak mélyebb rejtélyébe hatolván, a tudás és lét közti korlátot lerombolni, és ama nagy ellentétet, melyek az alany és a tárgy, a belvilág és a külvilág, az érzéki és a szellemi lét közt mutatkoznak, kiegyenlíteni törekedének.

Fichte János az észbírálat végkövetkezményét határozottan kimondá, oda nyilatkozván, hogy a tudás körén kívül nem fekszik külvilág. A bölcsészet feladata tehát a tudásnak világát tisztán felfogni.

Fichte ellenmondást lelt abban, a mit az észbírálat állított, tudniillik hogy az önmagában való lény — Noumenon, Ding an sich — hatást gyakorol az öntudat alanyára, az úgynevezett énnre; mert az önmagában való lénynak nincsen ok-

sága, minthogy Kant állítása szerint az okság fogalma a jele-
netekre szorítkozik, az önmagában való lényre nem terjed.
Fichtének tehát, ki nem akart Kanttól elpártolni teljesen,
nem maradt egyéb hátra, mint a tárgynak hatását az alanyba
fektetni; ezen áthelyezést az észbirálat szempontjából követ-
kezetességnek tartotta.

A kiinduló pontot Kant jelölte ki; ugyanis Kant nyo-
matékosan kiemelte azon teremtő hatalmat, mely által az ész
az érzéki és szellemi világnak törvényt szab. E teremtő tevé-
kenységet Fichte az érzéki benyomásra terjesztette ki, s ek-
kép az öntudatnak minden jeleneit a teremtő észnek szüle-
ményévé tette.

III.

Fichte tudománytanában — Ueber den Begriff der Wis-
senschaftslehre. Weimar 1794. Grundlage der gesammten
Wissenschaftslehre. Jena 1794. — az öntudat eredetét adja
elő, de úgy, hogy az öntudat önmagától ered, és mindent, a
mi tárgyilagosan létezik, saját szüleményének tekint.

Az öntudatnak legmélyebb alapja Fichte szerint oly
valami, a mit teljes egyszerűsége miatt elemezni nem lehet.
Eredeti nyilatkozata az önmaga tudása, tehát az öntevékeny-
ség és önszemlélés, melyet e tétel által lehet kifejezni: én va-
gyok én — Ich bin Ich —; ez annyit tesz, én csak úgy va-
gyok én, hogy tudok rólam, lételem e tudásomban fekszik.
Az öntudatnak e nyilatkozata nem felállított tantétel, hanem
olyan tett — Akt —, melyet véghez vinni kell, hogy felfog-
hassuk és megérthessük.

Hogy Fichte álláspontját tisztán lássuk, czélszerű azt
Des-Cartes és Kant nézetével egybevetni. Des-Cartes szerint
az „én gondolkodom“ az egyedüli közvetlen eszme, melynek
valósága kétséget nem szenved. Ugyanazon érteményben
nyilatkozott Kant, mondván: minden képzeleteinket ezen tény
kíséri „én gondolkodom“. Fichte szintugy mint Kant az ön-
tudatra hivatkozott, tudniillik azon tényre, hogy minden
szemlélésben, ítélésben és cselekvésben az énnel tevékenysége
foglaltatik; mert lehetetlen, hogy érezzünk, gondolkodjunk,
cselekedjünk a nélkül, hogy tudnók, hogy mi vagyunk

azok, kik e működéseket viszzsűk végbe. De Fichte ama tényből többet következtetett, mintsem elődjei tettek, ő tudniillik azon következményt vonta, hogy az öntudat alanya, az ugynevezett én, teremtető erőt fejt ki, minélfogva önmagát teszi, és mindent létesít.

Érdekes Fichtének saját nyilatkozatát hallani. „Aller Realität Quelle ist das Ich. Erst durch und mit dem Ich ist der Begriff der Realität gegeben. Aber das Ich ist, weil es sich setzt, und setzt sich, weil es ist.“ Grundlage der gesammten Wissenschaftslehre. Jena 1794.

Más helyen így szól: „Die Wissenschaftslehre, die wir auf die Kategorien anwenden müssen, leidet keine fertige absolute Gegebenheit, nichts, was als absolut, als Ding an sich erscheint. Sie zeigt vielmehr das Werden auf, zieht ins Licht des Bewusstseins hervor, wie wir selber die Vorstellung zu Stande gebracht. Sie löst also alles Sein auf und macht es flüssig; es verschwindet ihr alles Sein als Ruhendes; sie schaut nur ihrem eigenen Machen zu, und erkennt so auch alle Gegenstände als eigene Producte des Bewusstseins und Denkens.“ Sonnenklarer Bericht an das grössere Publikum. Berlin 1801.

IV.

Az öntudat elemzését ekkép folytatja Fichte. Én vagyok én: e nyilatkozatban nem foglaltatik egyéb a tiszta öntevékenységnél és önszemlélésnél, melyben a tevő, szemlélő és tudó alany a tett, szemlélt és tudott tárgytól nem különbözik, melyben tehát az alany és tárgy egybevág.

De ezen tiszta öntudat tul fekszik minden jeleneten. Mig a tudó alany a tudott tárggyal egy és ugyanaz, addig tiszta egység van minden különbség nélkül. Arra tehát, hogy az öntudat alanya, az ugynevezett én, valóban azaz tetteleg jelenkezzék, kell hogy az egységből, az önmagával való egyenlőségből kibontakozzék, és a tudó alany a tudott tárgyat szembeállítsa magával.

De mikép eszközölhető ezen szembeállítás?

E kérdés két feladatot foglal magában. Az egyik az, hogy az öntudat alanya jelenetté váljék és magát tényleg fennálló

valóságnak tekintse; a másik, hogy önmaga hozza létre a jelenetek világát, és ez által teremtő erejét nyilvánítsa.

E két feladat az által teljesíthető, hogy az én egyfelől a jelenetek országában határozott és véges létezővé teszi magát, másfelől e végeességében teremtő hatalmát nyilatkoztatja ki, a jelenetek felett uralkodván.

E szerint az öntudat alanya, az én, kétfélekép nyilvánítja magát: egyik oldalról külső törvényeknek alávetett véges létezőnek tekinti magát; a másikról önmaga hozza törvényt, s korlátlan hatalmát, eredeti szabadságát tünteti ki.

E kétféle nyilvánulat ama két világot terjeszti elő, melyekre öntudatunk szakad, ugymint az érzéki és érzékfeletti világot, a kénytelenség és szabadság országát, melyeknek ellentétét Kant oly nyomatékosan emelte ki.

A mennyiben a jelenkező világot fogjuk fel, annyiban a kénytelenség törvényének érezzük alávetve magunkat; midőn pedig a világot akaratunknak vetjük alá, lényünk eredeti fönségét, korlátlan szabadságát, teremtő hatalmát nyilvánítjuk.

V.

Fichte szerint igen egyszerű törvény van, melynél fogva az öntudat alanya, az ugynevezett én, tehetségeinek gazdagságát tárja fel. E törvény abban fekszik, hogy az egység különbségekre, a teljes egyenlőség ellentétekre szakad. E törvény az öntudatnak szükséges feltéte. Működése a reflexio, mely által a különbségek és ellentétek kiemeltetnek.

Valamint a reflexio törvénye szerint az öntudat világa érzékire és érzékfelettiire szakad, ugy ezen ellentét mutatkozik mind a megismerés, mind a cselekvés körében. A reflexio útján a megismerés körében szemlélést és gondolkodást, a cselekvés terén ösztönt és akaratot különböztetünk meg. Mind ezek ismét új különbségeket és ellentéteket foglalnak magokban.

Az öntudat fejlődésének feltéte Fichte szerint, mint említém, az, hogy az öntudat alanya, az én, tetteleg jelenkezzék. Erre nézve, mond Fichte, a tetteleges megjelenést és ennek tudását különböztetjük meg. A jelenetek felfogása a szemlélés, értományének tisztába hozása a gondolkodás.

A szemlélésben továbbá megkülönböztetjük, ugymond Fichte, a tartalmat, vagyis azt, a mi közvetlenül adva van és mit érzéki benyomásnak nevezünk, az egyetemes és szükséges alaktól, melyben ama tartalom jelenkezik. Minthogy az érzéki benyomás önkénytelenül támad, és az öntudatra rátolja magát, ennél fogva azt véljük, hogy külső valóságtól van adva.

A jeleneteknek egyetemes és szükséges alakjai az idő és tér. Ezekre vonatkozólag Fichte nézete különbözik Kant nézetétől. Kant szerint az érzéki jelenetek különfélesége az érzéki benyomás által van adva, azonban reánk nézve csak úgy válik valóságos tárgygyá, ha a tér és idő alanyi alakját ölti magára, azért is az érzéki tárgy csak alanyi alakba öltöztetve azaz mint jelenet lép öntudatunk elé: ebbe helyezé Kant a tárgyak eszmeiségét — Idealitát —. Ennél magasabb álláspontra emelkedett Fichte. Nézete szerint a tárgyak közvetlenül eszmeiek, az öntudat alanyának szüleményei. Az idő és tér Fichte nyilatkozata szerint a végett szükségesek, hogy az eszmei tárgyakat elhelyezhessük. Ugyanis a létrehozott tárgyakat az egymásután azaz idő által öntudatunk elé állítjuk; az egymásmellett vagyis tér által pedig elkülönítjük és összeszesszük. Halljuk Fichte szavait: „Kant erweist die Idealität der Objecte aus der vorausgesetzten Idealität der Zeit und des Raumes; wir erweisen umgekehrt die Idealität der Zeit und des Raumes aus der erwiesenen Idealität der Objecte. Er bedarf idealer Objecte, um Zeit und Raum zu füllen; wir bedürfen der Zeit und des Raumes, um die idealen Objecte stellen zu können.“ Grundlage der gesammten Wissenschaftslehre. Tübingen 1802. Ugyanezen munkában így nyilatkozik: „Kant geht in der Kritik der reinen Vernunft von dem Reflexionspunkte aus, auf welchem Zeit, Raum und ein Mannigfaltiges der Anschauung gegeben in dem Ich und für das Ich schon vorhanden sind. Wir haben dieselben jetzt a priori deducirt, und nun sind sie im Ich vorhanden.“

VI.

A megismerést a gondolkodás viszi végbe. E megismerésben is érzéki és érzékfeletti tényező szerepel, ugymint: a képzelem és értelem. A képzelem a képzeteket bontja és fűzi;

Az értelem a maga elé állított tárgyakat saját egyetemes és szükséges határozmányainak vagyis kategóriáknak veti alá; ekkép azon tárgyakat törvényszerű szükségességükben fogja fel, és ez által a megismerés tartalmát a tudás alakjába öltözteti.

A szemlélés és gondolkodás közreműködése a jelenetek mindenségét szüli. A világegyetem a képzelemnek törvényszerű fejleménye; a természet törvényeit az értelemnek törvényei alapítják. Az összes természetet élőnek kell gondolnunk, mert azt élő tevékenység által hozzuk létre.

Fichtének a cselekvés körére vonatkozó fejtegetését mint czélomhoz nem tartozót e helyen elmellőzöm.

VII.

Az előadottak a szemlélődő észnek tulságra ragadtatását nyilvánítják. Hogy a szellem korlátain áttörhessen Fichte, a külvilágot tagadja. A szellem a mindenség, alkotván ama világot, mely tudásának körében fekszik; alkotja pedig csak azért, hogy szabadságát nyilvánítsa. A szellem nem ismer el más hatalmat maga felett mint az erkölcsiség eszméjét, mely feltétlen követelményt — Postulat — fejez ki.

Ámbár független a szellem Fichte szempontjából tekintve, de függetlensége nincsen biztosítva.

Fichte állítása szerint az előttünk ismert jelenetek mind az öntudat jelenetei; a jelenetek e körét az öntudatnak eredeti nyilatkozatából származtatja, és határozottan kimondja, hogy a feltevés, miszerint van lét a tudás körén kívül, alaptalan. De ha megengedjük is, hogy a tudás köre teszi reánk nézve a jelenetek világát, s hogy abból ki nem léphetünk, még sincs eldöntve azon kérdés: vajjon ama kör teszi-e valóban a létezők mindenségét? nincs-e rajta kívül olyan létező, melynek teljes felfogására nem vagyunk képesítve? Feltéve továbbá, de meg nem engedve, hogy a jelenetek mindenségét az öntudat alanyából, az ugynevezett énből lehet származtatni, nincsen bebizonyítva, hogy az öntudat alanya az egyetlen és szükségkép létező.

De az öntudat alanya a tudás körén belül nem független. Ámbár annak lényege az egység, még sem jöhet valóságos öntudatra Fichte elismerése szerint is a nélkül, hogy

az egység az érzéki és érzékfeletti világ közti ellentétre szakadna, mely ellentétből az öntudat alanya ki nem vergődik. Maga e bölcész kénytelen elismerni, hogy a szellem magasabb tevékenységének fejlődése a fennálló érzéki világtól mint feltételtől függ; ezen világot az ész céljainak tartozunk ugyan alávetni, de nem vagyunk képesek megsemmisíteni.

Fichte későbbi munkáiban alapnézetének vallásos színezetet adott az által, hogy az öntudat alanyának egyszerű lényegét a szellemek közös lényegének állítá és Istennek nevezé.

VIII.

Schelling más uton indult a tudás rejtélyének megoldására. Bölcelete mint önálló rendszer legelőször e című folyóiratban jelent meg „Zeitschrift für die speculative Physik, Jena und Leipzig 1800—1801“. A mit azelőtt irt Schelling, az utóbb teljesen átalakítva lön általa. Az 1806-ik évtől kezdve Schelling munkái a mysticismus felé hajlást mutatnak; ezeket tehát nem veszem számba.

Schelling oda nyilatkozik, hogy az ugynevezett énből kiinduló gondolkodás csak véges; mert minden kizárólagos álláspontnak ellenébe egy másikat lehet felállítani.

A bölcészetnek, így szól továbbá, nem szabad elutasítania azon követelményt, hogy a létnek megismerését tekintse feladatául. Legfőbb tárgya a bölcészetnek a feltétlen — das Absolute, Unbedingte, — azon lét, mely önmagától van, s melytől minden más létező ered.

Igaz, hogy a létnek e kutfejéhez nem emelkedhetünk, ha a lét és tudás mint egymást kizáró fogalmak állanak szemközt egymással. De az említett fogalmak szétválasztását csak az emberi reflexio teszi, mely a végesség határai közt csak ellentéteket fog fel.

Hogy a végesség határain áttörhessünk, ugymond Schelling, kell hogy a legfőbb létet legfőbb észnek ismerjük el. Ezen elismerés szorosan be nem bizonyítható, mert a tudásnak kiinduló pontját képezi, tehát mélyebb alapból meg nem fejthető. Azon nézetre, hogy a legfőbb lét egyszersmind

a legfőbb gondolkodás, csak értelmi szemlélés — *intellectuelle Anschauung* — útján lehet emelkedni.

A bölcsezszt feladata, mond Schelling, a legfőbb létnek eszméjét, mely lényünk belsejébe van oltva, tisztába hozni. Lássuk Schellingnek értelmi szemlélését.

IX.

A legfőbb lét Schelling nyilatkozata szerint legközelebb tekintve nem egyéb mint tiszta azonság — *Identität* — ; mert mint legelső minden gondolható ellentétén és határozottságon fölül áll. Hogy a legfőbb létet a tiszta azonság jellemzi legközelebb, e nyilatkozat Schelling észbuvárlatában többnyire legelül fordul elő, úgy hogy arról azonság rendszerének nevezték bölcséletét.

A legfőbb léttel egyesülve van örökkévaló módon a tudás alakja, az önszemlélés, az önmegismerés — *Selbstanschauung*, *Selbsterkenntnis* —, mely által a feltétlen lény rejtélyes belsejét önmaga előtt tárja fel. Ezen önszemlélés következtében a feltétlen lény alany és tárgy egyszersmind — *Subject-Object* —.

Erről Schelling így szól: „*Die reine Absolutheit ist nothwendig reine Identität, aber die absolute Form dieser Identität ist, sich selbst auf ewige Weise Subject und Object zu sein. Nicht das Subjective oder Objective in diesem Erkenntnissact, als solches, ist die Absolutheit, sondern das, was von beiden das gleiche Wesen ist, und was eben deswegen durch keine Differenz getrübt ist.*“ *Das academische Studium* 1803.

Az által, hogy a feltétlen lény önmagát tárgyilagositja azaz tárggyá teszi, kinyilatkoztatja azon végtelen teljességet, melyet magában foglal. Ekkép az egység mindenséggé fejlődik; de ezen egység és mindenség úgy függnek egybe, hogy az egyik ugyanaz, a mi a másik.

Az örökkévaló önszemlélés az eszmék világát szüli.

Az által, hogy a tiszta azonság alany-tárggyá fejlődik, a végtelenség a végességben, az egyetemesség a különöességben tükrödzik. Mindegyik eszme — *Idee* — a feltétlen lényt ábrázolja, csak hogy azt határozott alakban terjeszti elő. Az

eszmék mind csak egy eszmét tesznek; életök és valóságuk a feltétlen lény egységében foglaltatik; elválva az egységtől az eszmék a valótlan jeleneteknek esnek martalékul.

Ha már, mint láttuk, a legfőbb létben nincsen helye az egység és mindenség közti ellentétnek, úgy abból ki van zárva a többi ellentét is, melyeket a reflexio szokott felhozni, ki van tehát zárva a végtelenség és végesség, az egyetemes-ség és különösség, a lényeg és alak, a fogalom és valóság közti ellentét.

A tiszta azonság a legfőbb létet vagyis feltétlen lényt csak nemlegesen jellemzi; fogalmának igenleges érteménvét ellenben az teszi, hogy a legfőbb lét az eszmék eszméje — Idee der Ideen —.

X.

Az eszmetant Schelling előszeretettel fejtegeti minden dolgozatában, legvilágosabban mégis a „Neue Zeitschrift für die speculative Physik“, továbbá „Philosophie und Religion“ című munkájában.

A természet és szellem fogalmainak lehozása Schelling dolgozataiban sokféleképp fordul elő, azonban az eltérések a dolog lényegét nem illetik.

Fönnebb említém, hogy Schelling nézete szerint a legfőbb létben az alany és tárgy, a lényeg és alak, a fogalom és valóság elválhatlan egységet képeznek. A feltétlen lény tehát csak úgy nyilatkoztathatja ki magát, ha az, a mi benne egy működést képez, két működésben jelenkezik. E két működés abból áll, hogy egyfelől a lényeg az alakba megy át és azt fejleszti, másfelől az alak a lényegbe tér vissza fejlesztőleg.

Erre nézve a feltétlen lény kinyilatkoztatásának két nagy eredménye szemlélhető, ugymint a természet és a szellem. A természet a lényegnek átváltozása alakká; a szellem az alaknak visszavezetése a lényegbe.

Minthogy mind a természet, mind a szellem a feltétlen lényt terjeszti elő, csak hogy különböző jelenésmódon, ennél fogva mindegyik az alany és tárgy, a lényeg és alak, a fogalom és valóság egységét foglalja magában. Csak viszonylagosan — relative — viseli a természet a tárgyilagosságot, kül-

sőség és alakiség bélyegét, valamint a szellem csak egybevetve a természettel tünteti ki az alanyiság, bensőség és eszmeiség — Idealitát — kiváló tulajdonságait. Egyébiránt mind a kettő magában foglalja az elősorolt ellentéteket. Mindegyik tökéletes egységet ábrázol.

Igy állván a dolog, valamint a természetben, úgy a szellem körében is, a feltétlen lénynek két nagy kinyilatkoztatási működése fordul elő, ugymint egyfelől a lényeg az alakba megy át fejlesztőleg, másfelől az alak a lényegbe tér vissza és azt fejleszti. Ezen átmenet és fejlődés mind a természet mind a szellem országában véghetetlenig terjed.

XI.

Álljunk meg kissé e helyen, és vessük egybe Fichte és Schelling alapnézetét.

Maga Schelling nevezi rendszerét tárgyilagos idealismusként, mely Fichte rendszerétől mint alanyi idealismustól az által különbözik, hogy ezen alanyi idealizmus az ént tartja mindenségnek, a tárgyilagos idealizmus pedig a mindenséget tekinti énné. Továbbá Schelling nyíltan vallja, hogy ő csak az ugynevezett énné fogalmát vitte át a feltétlen lényre. Szavai ezek: „Was wir hier als nothwendig ewige und erste Form, als absolutes Erkennen ausdrücken, ist dasselbe, was im Idealismus als absolutes Ich bezeichnet worden ist. Dem Idealismus der Wissenschaftslehre — Fichte munkája — fehlt es allein an der Reflexion auf die Einheit dieser Form mit dem Absolutum selbst.“ Neue Zeitschrift für die speculative Physik 1802.

Egyébiránt a két bölcsész közt felölő a rokonság. Mind a kettő világnézetének élére olyan egyszerű lényt állít, melynek nincs más közvetlen tulajdonsága mint az egyenlőség önmagával, a tiszta azonság.

Továbbá ezen egyszerű lény mind a két világnézetben önszemléléssel, öntudattal mint bensült alakkal bír. Ezen eredeti önszemlélésnek tökéletes képmása az emberi ész, mely önmagáról gondolkodik.

Mind Fichte mind Schelling világnézetében a legfőbb ény oly módon nyilatkoztatja ki magát, hogy az eredeti

egység két nagy félre, ugymint a természet és szellem vilá-
gára szakad. Ezen elválás az egymással szemközt álló jele-
netek körében, tudniillik a természet és szellem országában
szakadatlanul foly. Az egység ellentétekre megy folyvást át,
az ellentétek ismét az egységbe folynak vissza.

Igaza van tehát Schellingnek, midőn oda nyilatkozik,
hogy eltért Fichtének világnézetétől az által, miszerint az
öntudatnak alakjait, melyeket Fichte az ugynevezett énből
fejlesztett, a feltétlen lényre — das Absolute — vitte át. Vala-
mint az egyéni öntudatnak nyilatkozatai, mond Schelling, az
érzéki és érzékfeletti világ, úgy a feltétlen lénynek kinyilat-
koztatásai a természet és szellem országa.

Mind ezek daczára nagy a különbség Fichte és Schelling
világnézete közt, mi kiviláglik, ha azon viszonyt tekintjük,
melyben Fichte énje és Schelling feltétlen lénye a külvilág-
gal áll. Fichte szerint a jelenetek összesége, mit külvilágnak
nevezünk, csak korlátja vagy legfőbb eszköze az énnnek és
tevékenységének; Schelling ellenben gáncsolja azon nézetet,
mely a szellemet a világegyetem középpontjává teszi, sőt
nyíltan kimondja, hogy a természet egyenlő születésű a
szellemmel, ez utóbbi csak magasabb hatvány, és a termé-
szettől nem lényegre, hanem egyedül fejlődésfokra nézve kü-
lönbözik.

XII.

Lássuk már, mikép fejlesztí Schelling a természetet és
szellemet.

Schelling nézete szerint, mint említém, alany és tárgy,
lényeg és alak egyesülve vannak mind a természetben, mind
a szellemenben, csak hogy a természet kiválólag tárgyilagos,
a szellem pedig alanyi jellemű.

Mind a kettőben a fejlődés akkép történik, hogy az
alany a tárgyba, a lényeg az alakba megy át, de ismét visz-
szatér magába, és magasabb fejlődésfokot azaz hatványt tűn-
tet elő.

A természet országában Schelling szerint három fő hat-
vány fordul elő, ugymint a nehézség — Schwere —, a vilá-
gosság és a szerves élet.

A legalsóbb állást a szórványos tömeg vagyis anyag foglalja el, melyben a lényeg majdnem egészen átváltozott alakká.

Az átváltozás a tér alakjában éri el végletét, mely puszta kiterjedést, meddő külsőséget ábrázol. E tétlen létel szemközt az idő lép fel, mely a lét fönállásának közönységét nem türvén, a létet folytonos fejlődésre, változásra készíti.

A tér és idő egyesülése által a mozgás keletkezik, minél fogva a testi világ alakul. E világ szétszórt tömegeit a nehézség-erő tartja összeköttetésben.

A nehézség-erő a testi világot csak külsőleg foglalja egységbe. A természetben a többségnek egységbe, az alaknak lényegbe való visszatérését a nehézség-erőnél magasabb hatvány, a világosság eszközli, mely a természetnek alanyi, eszmei tényezőjét tünteti ki, valamint a nehézség-erő a tárgyilag os elemnek képviselője.

A világosság az egységet juttatja uralkodásra, hatalma alá hajtván a szétszórt tömeget, és azt az erőszeti folyamat — dynamischer Process — által szünteleni tevékenységre serkentvén.

Az erőszeti folyamat nyilatkozatai : a delejesség, villanyosság és a vegyfolyam.

A delejesség az egyes testeket ellentétekre szakasztja; a villanyosság az ellentéteket az eredeti egységre vezeti vissza; a vegyfolyam a delejesség és villanyosság közreműködése által szünteleni átalakulást hoz létre a természet országában.

A legmagasabb hatványt a természet körében a szerves élet képezi, mely az alany és tárgy, a lényeg és alak teljes egyesülését tünteti ki.

A szerves élet fejlődés fokai : a növényi, állati és emberi élet.

Nem időzöm e tárgynál, hanem a szellemi élet fejtegetésére térek át.

XIII.

Schelling nézete szerint a szellemi életben a lényeg átváltozását alakká a megismerés viszi végbe.

A megismerésben is, mond Schelling, a legfőbb létnek két tényezője, ugymint az alany és tárgy, a lényeg és alak, a fogalom és valóság foglaltatik.

A tárgyilagos tényezőt a szemlélés — Anschauung — terjeszti elő: e szemlélésben a szellem a jelenetbe van elmerülve.

A szemléléssel szemközt a gondolkodás, mint a megismerésnek alanyi tényezője, a jelenetek alakjait egyetemileg érvényes és szükségkép való fogalmakká változtatja át, fel-fogván a jeleneteknek lényegét, az igazi létet.

A megismerés körében, a tudás birodalmában, a szükségesség — Nothwendigkeit — uralkodik úgy, hogy annak alárendelve van a szabadság. E birodalomban az eszmeiség — Idealität — a törvényszerűségben fekszik.

Az alaknak visszatérése a lényegbe a cselekvés terén megy végbe, melyen a szabadság a szükségesség korlátjait lerontja, minélfogva az eszmei világ eredeti fényében jelenkezik.

Elmellözve Schellingnek erkölcsi és művészeti fejtegetéseit, azon feladatot érintem röviden, melyet Schelling e kérdésbe foglalt: miért van egyáltalában jelenet?

A legfőbb lét mivoltában, így szól Schelling, nem foglaltatik ok arra, hogy azon lét a végtelenségből kilépve véges jelenetté váljék. Önszemlélésében a feltétlen lény a létnek teljét foglalja magában, de csak eszmék alakjában, melyeknek teremtő ereje csak eszméket hoz létre véghetetlenig, nem pedig szemlélhető és tűnékeny jeleneteket.

Mindamellett a tapasztalás arról értesít, hogy valóban vannak jelenetek. A természet és szellem közti különbség nyilván mutat arra, hogy a jelenetek világa tetteleg fennáll. Mikép keletkezett e világ?

Az eszmék csak a feltétlen lényben bírnak valóságos étellel; elválva a végtelen létől a végességnek, az eredet és enyészet váltakozásának, tehát az esetékes létnek esnek mar-

talékul. Következőleg a jelenetek világa csak az által értelmezhető, hogy az eszmék a feltétlen lénytől elváltak, eltávoztak — Abfall der Ideen —.

Az eszmék elválásának lehetsége abban fekszik, hogy mindegyik eszme magában véve sajátos egészet ábrázol, például a világosság, élet, igazság, szépség, jóság. A tetteges elszakadás, mond Schelling, a szabadság tette — Akt der Freiheit —.

E szerint a jelenetek világa csak látszat és pusztá árnyképe azon eredeti eszme-világnak, mely a feltétlen lényben igazán létezik. E tárgyat Schelling „Zeitschrift für die speculative Physik,” továbbá „Bruno” és „Philosophie und Religion” című munkáiban tisztán fejtegeti. A legutóbb említett munkájában így szól: „Von absoluten zum Wirklichen giebt es keinen stetigen Uebergang, der Ursprung der Sinnenwelt ist nur als ein vollkommenes Abbrechen von der Absolutheit durch einen Sprung denkbar. Sollte die Philosophie das Entstehen der wirklichen Dinge auf positive Art aus dem Absoluten herleiten können, so müsste in diesem ihr positiver Grund liegen, aber in Gott liegt nur der Grund der Ideen, und auch die Ideen produciren unmittelbar nur wieder Ideen. Das absolute ist das einzig Reale; die endlichen Dinge dagegen sind nicht real; ihr Grund kann daher nur in einer Entfernung, einem Abfall von dem Absoluten liegen.” Philosophie und Religion. Tübingen 1804.

XIV.

Schelling, mint láttuk, a tiszta azonságból indult ki, és abból törekedett a létnek minden alakjait származtatni.

Nem nagy fáradságba kerül a teljes azonság fogalmát a gondolkodás élére állítani; de szövevényes feladat a fogalom köréből a valóság terére átlépni. Az egyszerű létnek közönyös nyugalmasában a legcsekélyebb indok sem mutatkozik mozgalomra és fejlődésre.

Át nem láthatni, miért nem éri be a feltétlen lét önmagával mindenkorra. Alaptalan feltevés tehát legelőbb is az, hogy a tiszta azonsággal együtt jár a tudás alakja, az önszemlélés, melyben a létnek összes alakjai és ellentétei rejlnek.

De ha felteszszük is a tiszta azonságról, hogy az énnak alakjával, az önszemléléssel bir, új feltevés kívántatik arra, hogy az egyszerű önszemlélés magát a jelenetek mindenségévé változtassa át.

Nyilvános, hogy Schelling világnézetének nincsen szilárd alapja. E hiányt nem pótolja ki a természet és szellem alakulásának lángeszű felfogása, mely önkényes feltevésből kiindulva nem egyébre mint valótlan elmeszüleményre vezet. Átlátta azt Schelling is, minélfogva oda nyilatkozott, hogy a természet és szellem csak annyiban birnak valósággal, a mennyiben a feltétlen lényben foglalt eszméket fejeznek ki, ezektől elválva lényegtelenek és valótlanok. E szerint Schelling úgy, mint Fichte, csak az eredeti egységben látja az igazat; a különbségek és ellentétek országa tünékeny látszat.

Bár Schelling úgy vélekedett, hogy Fichte álláspontjával szemközt foglalt helyet, mindazáltal ugyanazon világnézetre jött, mely világtagadás — akosmizmus — név alatt ismeretes.

XV.

Hegel is a gondolat és lét azonságát vette álláspontul; de a bölcsészeti fogalmakat nem Schellingféle értelmi szemléléssel, hanem a módszeres gondolkodás útján fejtegette.

Bölcsészeti nézetei szoros összefüggésben és szabatosan előadva foglaltatnak e czimű munkájában „Encyclopaedie der philosophischen Wissenschaften. Heidelberg 1817.” E munkát Hegel átdolgozva adta ki 1827-ik évben, és újra 1830-ban. — Egyéb munkái: System der Wissenschaft. Erster Theil. Phoenomenologie des Geistes. Bamberg és Würzburg 1807. Wissenschaft der Logik. Nürnberg 1812—16. Grundlinien der Philosophie des Rechtes. Berlin 1821. Halála után hivei által kiadott munkái: Philosophische Abhandlungen. Berlin 1832. Aesthetik. Berlin 1835. Geschichte der Philosophie. Berlin 1833—1836. Vorlesungen über die Philosophie der Religion. Berlin 1840. — E helyen az encyclopaediát veszem tekintetbe.

Az encyclopaedia bevezetésében Hegel a bölcsészeti

vagyis szemlélődési gondolkodást — das philosophische oder speculative Denken — értelmezi.

A szemlélődésnek feltéte a tapasztalás, de ez sem tartalomra, sem alakra nézve ki nem elégíti az észet.

A tapasztalás körében, mond Hegel, szabadság, szellem, Isten, nem fordulnak elő.

De a tapasztalás alak tekintetében sem elégíti ki az észet; mert a tapasztalás adott tárgyakat, tehát feltétesen létezőket és végeseket terjeszt elő; e tárgyaknak létét és határozmányainak — Bestimmungenen — szükségességét nem tudja igazolni; ennél fogva a tapasztalásban a szükségesség alakja hiányzik.

A tapasztalásnál magasabb állást foglal el a bölcsészeti gondolkodás, a szemlélődés. A gondolkodásnak e neme egyfelől a jelenetek lényegének eszméjére emelkedik, mely eszme a feltétlen lény — das Absolute — az Isten; másfelől azon eszméből a jeleneteket előleges szükségességgel — apriorische Nothwendigkeiten — keletkezteti, olynemű szükségességgel, miszerint ama jelenetek a feltétlen lényre vannak alapítva és abból fejlesztve. Encyclopaedie II. Ausg. §. 12.

A tudomány az eszmének előadása. Tartalma: először az eszme magában véve; másodszor az eszme másképlétében vagyis a külsőség alakjában; harmadszor a külsőségből önmagába visszafordult eszme. Az első a feltétlen lény, mikép örök lényege szerint van, és a világot megelőzi; a második a természet; a harmadik a szellem. E három mozzanat vagyis fejlődésfok szerves egészet, tudományi rendszert alkot. Encycl. §. 14—19.

XVI.

A logika Hegel szerint az eszmét magában véve tekinti. Az eszme vagyis feltétlen lény, mond Hegel, önmagával azonos gondolkodásnak mutatja magát.

A gondolkodás a jelenetek egyetemes lényegét, a tiszta eszmét foglalja magában, vagy határozottabban szólva a jelenetek lényegét teszi.

A gondolkodásnak alakjai, határozmányai, szóval kategóriái vannak, melyek a jelenetek lényegének felelnek meg.

Midőn tehát a gondolkodás önmagából fejleszti a kategoriákat, a tiszta gondolatokat, ezek által a jeleneteket ismeri meg, és pedig lényegök és szükségességük szerint.

A feladat az : hogy a gondolkodás olyan kategoriából induljon ki, melyből a többieket belső szükségességgel fejleszthesse. E feladat megoldása a gondolkodás alakjára, a módszerre vezet.

Hegel nézete szerint a gondolkodásnak alakra nézve három oldala, mozzanata van, ugymint az elvont, vitatkozási és szemlélődési mozzanat — Moment —.

Az első az elvont, értelmi gondolkodás, mely a határozmányokat megkülönbözteti és e különbségeket valóban fennállóknak tekinti. A második a vitatkozási gondolkodás — das dialectische Denken —, mely a fennálló határozmányokban mint elvont, egyoldalú különbségekben ellenmondást — Widerspruch — fedez fel, minélfogva a határozmány önmagát tagadja és ellenkezőjébe megy át. A harmadik a szemlélődési gondolkodás, mely az egymást tagadó és egymásba átmenő határozmányok egységét, az igenlegest, ténylegest — das Positive — emeli ki. E három mozzanat minden igaz gondolatnak tényezője.

Ebből láthatni, hogy tulajdonkép a vitatkozási mozzanat, a Hegel által ugynevezett ellenmondás indítja meg a gondolatok fejlődését, a szemlélődő mozzanat pedig az eredményt, a felfedezett igazságot — Wahrheit — emeli ki.

A vitatkozási mozzanat jelentékenységéről Hegel így szól : „Das dialectische macht die bewegende Seele des Fortgehens aus, und ist das Princip, wodurch allein immanenter Zusammenhang und Nothwendigkeit in den Inhalt der Wissenschaft kommt, so wie in ihm überhaupt die wahrhafte nicht äusserliche Erhebung über das Endliche liegt.“ Encyclop. II. Ausg. §. 81.

E három mozzanat szerint a gondolkodás határozmányai vagyis a kategoriák három osztályt képeznek : az első a létnek — Sein —, a második a lényegnek — Wesen —, a harmadik a fogalomnak — Begriff — határozmányait foglalja magában.

Hegel nyilatkozata szerint a gondolkodás határozmányai

— Denkbestimmung — mindannyi meghatározásai — Definitionen — a feltétlen lénynak, az Istennek. Encycl. §. 85.

XVII.

A kezdetet a tiszta lét — das reine Sein — teszi; mert valamint tiszta gondolat, úgy határozatlanság és egyszerű közvetlenség is; már pedig a kezdet csak valami közvetlen és határozatlan lehet. Encycl. §. 86.

Az elvont, tiszta lét ellenmondást foglal magában; mert a tiszta lét tulajdonkép ugyanaz, a mi megfordítva a nem-lét, a tiszta semmi; ekkép a tiszta lét ellenkezőjébe megy át. E vitatkozás a szemlélődési gondolkodásnak azon eredményére vezet, hogy a tiszta létnek és tiszta semminek igaza mindkettőnek egysége, tudniillik a létesülés — das Werden —, a szüntelen máskép létébe átmenő határozott lét — das Dasein —. Ekkép a tiszta létnek gondolata a létezőnek gondolatához vezetett. Encycl. §. 86—90.

Láttuk, hogy a tiszta lét határozatlansága a létesülés közbejöttével a határozott léthez, a létezőhöz vezetett. A lét határozottságából a minőség, mennyiség és mérték — das Maas — fejlődnek.

A határozott létnek minősége — Qualität — van, minél fogva mind magára, mind másra nézve valami; ez annyit tesz, hogy magában véve határozott egységet képez és mással vonatkozásban van.

Minden egyes lét-alak folyvást átmegy másokba úgy, hogy az alakoknak véghetetlen sora keletkezik; ezen átalakulás daczára, az egyes létező önmagával egyenlő marad — Fürsichsein —. Ekkép a lét a minőségről a mennyiségre emelkedett. A mennyiség kül és belterjre — extensive und intensive Grösse — szakad; a belterj a fok — der Grad —.

A minőség és mennyiség egysége a mérték határozománya. A mérés az összetett mennyiségeket egyszerű mennyiségre vezeti vissza; e folyamat arra mutat, hogy az összetett mennyiség az egyszerű mennyiséggel egyenlő, hogy tehát az eredeti egyenlőség közvetítve van; e közvetítés a lényeg gondolatára vezet.

XVIII.

A lényeg közvetített lét, mely csak annyiban vonatkozik magára, a mennyiben másra vonatkozik.

A lényeg három mozzanat szerint gondolható: mint a létezés alapja — Grund der Existenz —, mint jelenet — Erscheinung —, s mint valóság, tettelegesség — Wirklichkeit —

Mint a létezés alapja a lényeg azonság és különbség. egyszersmind. A lényeg mint eredeti azonság különbségben nyilvánítja magát; ez annyit tesz, hogy a lényeg jelenkezik — das Wesen erscheint —.

A lényeg és jelenet közt háromféle viszony van, úgy mint: az egész és a részek, az erő és a nyilatkozat — Aeusserung —, a belsőség és külsőség közti viszony. Valamint a lényeg a jelenet által az, a mi, és viszont: úgy ezen igazság az említett három viszonyról is áll.

A belsőség és külsőség egysége a valóság, tettelegesség — Wirklichkeit —. A valóságos azaz tetteleges létnek nyilatkozata az erély — Energie —.

Ha a valóságnak csak egyik oldalát, a lényegét tekintjük, úgy az elvont lehetőség gondolatára jövünk. Ennek ellenében a valóságos lehetőség abban fekszik, hogy a belsőség közvetlenül átmegy a külsőségbe és viszont; ezen átmenet a tevékenység — Thätigkeit —, a lénynek tettelegesítése — Bethätigung —. Ha megvannak a feltételek, úgy a lénynek valósulnia kell. Az ekkép fejlődött valóság a szükségesség — Nothwendigkeit —.

A szükségesség határozmányából három viszony keletkezik, egymint: az állag és eseték — Substanz und Accidenz —, az ok és okozat, a hatás és visszahatás. A szükségességnek igazsága — Wahrheit —, mond Hegel, a szabadság; az állagnak igazsága a fogalom — Begriff —.

XIX.

A fogalom a lét és lényeg egysége, a feltétlen lénynek teljes létalakja. A feltétlen lény fogalommá az által válik, hogy önmagának jelenti ki magát.

A fogalomnak fejlődésfokai: az elvont vagyis alanyi fo-

galom — subjectiver Begriff —, a tárgy — Object — és az eszme — Idee —.

Az alanyi fogalomnak mozzanatai : az egyetemes, különös és egyes. E mozzanatoknak egymásra való vonatkozását az ítélet és következtetés terjesztik elő.

Az ítélet közvetlenül azt fejezi ki, hogy az egyes valami egyetemes. Minden lény Hegel állítása szerint ítélet, azaz olyan egyes, mely magában véve egyetemes.

A fogalom és ítélet egysége a következtetés. Ezen következtetés azért fogalom, mert egyszerű azonságot fejez ki; ítélet pedig annyiban, a mennyiben határozmányainak különbsége van kiemelve. A következtetés Hegel szerint az észlegesség — Vernünftigkeit —, és az igazságnak lényeges alapja. Minden, ugymond Hegel, következtetés — Alles ist ein Schluss —. Encycl. §. 181.

A következtetés folyamata által a fogalom valósítja magát : a valósított fogalom a tárgy. A fogalomról egyáltalában és különösen a következtetésről való átmenetet a tárgyra, Hegel terjedelmesen értelmezi. Encycl. §. 193.

A tárgynak Hegel szerint háromféle létalakja van, ugymint : a géplegesség, vegylegesség és céltevékenység — Mechanismus, Chemismus, Teleologie —.

A tárgyban legelőbb a fogalom határozottsága mint külsőség mutatkozik; erre nézve a tárgy valami összetett, azaz halmaz — Aggregat —; más tárgyra hatása pedig csak külső vonatkozás : ezen lét-alak a géplegesség.

A vegylegesség a különbözőknek egymásra való hatása. A vegyfolyamban egyfelől a különböző tárgyak külsőknek és egymásra nézve önállóknak jelenkeznek, másfelől ama tárgyak közvetlensége és önállósága a vegyfolyam által lerontatik. Ekkép a fogalom mint tárgy külsőségét megszüntetvén, szabaddá teszi magát : e szabad fogalom a cél.

A vég ok azaz cél és a ható ok közti különbség, ugymond Hegel, fő jelentékenységgel bír. A ható ok a vak szükségességhez tartozik, minélfogva másba megy át, és eredetiségét elveszti; ellenben a cél magában foglalván a határozottságot, vagyis azt, a mi a ható oknál másképlétnek jelenkezik, munkálkodásában nem megy át másba, hanem fentart.

ja magát, azaz önmagát létesíti úgy, hogy végig az marad, a mi kezdetben, eredetiségében vala, és ezen fentartás által a cél az igazi eredeti lét.

A valósított cél az alanyinak és tárgyilagossnak létesített egysége. Ezen egységben a tartalom és alak közti különbség meg van szüntetve, úgy, hogy a fogalom mint alaki tevékenység egyszersmind maga tartalma. A fogalomnak és tárgyilagosságnak igazsága az eszme.

XX.

Az eszme, Hegel nyilatkozata szerint, az igazság, önmagában és önmagáért véve; mert az igazság, ugymond, abban fekszik, hogy a tárgy megfelel a fogalomnak. Hegel szavai szerint azon meghatározás — Definition —, hogy a feltétlen lény az eszme, maga is feltétlen. Encycl. §. 214.

Az eszme lényegileg folyamat — Process —: e folyamatban az eszme közvetlenül véve az élet.

Az élet lényegileg élő, és közvetlensége szerint egyes élő jelent. A nemi folyamatban — Process der Gattung — az élet megszabadítja magát az egyes élet alakjától, és önmagáért létező szabad nemmé válik. Az egyes élet halála, mond Hegel, a szellemnek keletkezése. Encycl. §. 222.

Az eszme önmagáért szabadon létezik, a mennyiben lételenek eleméül az egyetemességet foglalja magában, vagy más szavakkal, a mennyiben maga a tárgy a fogalom, tehát az eszme önmagát teszi tárgyul. E folyamatban az alanyiség és tárgyilagosság egyoldalusága megszüntetik.

Az eszme az alany egyoldaluságát az által szünteti meg, hogy a főálló világot az alanyi gondolkodásba veszi fel, s ekkép az alanyiséget a tárgyilagossággal mint valóságos tartalommal tölti be: ez az eszmének elméleti tevékenysége, szóval a megismerés.

E tevékenységgel ellenkező irányt követ az eszme, midőn a tárgyilagosság egyoldaluságát az által szünteti meg, hogy céljai szerint határozza meg a főálló világot: ez az eszmének gyakorlati tevékenysége, vagyis az akarat cselekvés.

Az akarat mint valami véges, felteszi a jónak célját

mint alanyi eszmét és a tárgy önállóságát. E tevékenység végessége tehát ellenmondást foglal magában, minélfogva a jónak valósulása folyamatot képez. A jónak igazsága — Wahrheit — abban áll, hogy maga a tárgyilagosság világ az eszme, mely örökkévaló célul tüzi ki magát, és tevékenysége által valósulását eszközli. Ekkép az eszme az alanyiság és tárgyilagosság végességéből visszatér önmagába: ezen visszatért eszme a feltétlen eszme — die absolute Idee.

Hegel szerint a feltétlen eszme az alanyi és tárgyilagosságnak egysége, az eszmének fogalma, melynek maga az eszme szolgál tárggyul, olyan tárggyul, mely az összes határozományokat foglalja magában. Ezen egység a feltétlen igazság — Wahrheit —, az önmagáról gondolkodó eszme. Encycl. §. 236.

XXI.

Ez Hegelnek logikája, melyet, őszintén megvallom, csak nagyjában adtam elő, elhallgatván sok másodrendű kategóriát, és elmellőzvé az azon vitatkozási folyamatot, melyen keresztül vezeti Hegel az egyes kategóriákat.

Hegel encyclopaediája az eszmetanon kívül szemlélődési természettant és szellemtant ad elő — Philosophie der Natur und des Geistes.

A természettan, mint látszik, csak azért foglal helyet az encyclopaediában, mivel Hegelnek szándéka vala Schelling utmutatása szerint szemlélődési természettant szerkeszteni. E tanról kevés jót mondhatni, sőt meg kell vallani, hogy Hegelnek nézetei a természet jeleneteiről az újabb természetbúvárlat eredményeitől teljesen elütnek.

Mily alárendelt állást jelölt ki Hegel a természetnek, már kiviláglik a természet meghatározásából, melynél fogva a természet az eszmének, az észnek tökéletes ellentétét képezi. A természet Hegel nyilatkozata szerint az eszme a maga nemlegességében — Negativitát — tekintve, a mennyiben az eszme külsőséggé vált, mely a természetnek sajátlagos határozománya. Encycl. §. 247.

A természet, mond továbbá Hegel, tehetetlen arra, hogy

a fogalom határozmányaihoz hiv maradhasson, és azoknak megfelelőleg határozhassa meg alakitmányait. *Encycl.* §. 250.

E természettannál sokkal jelesebb Hegel szellemтана, mely figyelemre méltó gondolatokat foglal magában.

XXII.

Tekintsünk vissza Hegel logikájára, és fürkészzük ki annak alapgondolatát.

A feltétlen lény Hegel állítása szerint önmagával azonos gondolkodásnak nyilvánítja magát. A gondolkodás tiszta határozmányai, vagyis azon határozmányok, melyeket a gondolkodás szab magának, a feltétlen lény meghatározásai — *Definitionen* —. A tiszta gondolkodás önmagát meghatározván azaz megkülönböztetvén és közvetítvén, magát létté, lényeggé, állaggá, okká, czéllá, fogalommá teszi. A határozmányok összesége a feltétlen eszme, a feltétlen lény, az Isten, mikép örökkévaló lényege szerint létezik, s a természet és véges szellem keletkezését megelőzi. Mert a feltétlen eszme saját tevékenysége által magát természetté és szellemmé fejleszti. Azért is a tiszta gondolatok vagyis a kategoriák nem csak a gondolkodás határozmányai, hanem egyszersmind a jelenetek lényegét teszik.

Az igazságot ugyan a tapasztalás is megismerteti; mert az eszme nem fekszik tul a jelenetek világán, hanem a tapasztalásnak összes — *concret* — tartalmában bennt foglaltatik, és annak egyetemességét, igazságát teszi: de a tapasztalásban nem fordul elő az eszme sajátlagos alakjában, hanem véges alakokban. A logika mint a tiszta gondolatok országa, az igazságot magában véve leplezetlenül terjeszti elő. Mert a logika az ész rendszere, vagyis a gondolkodás határozmányainak foglalatja, melyben az alanyiség és tárgyilagosság, a tartalom és alak közti különbségnek nincsen helye, hanem azokban az alany és tárgy, tartalom és alak egybevágnak. Már pedig az igazság a tartalomnak megegyezése önmagával azaz fogalmával, más szavakkal a fogalomnak megegyezése a valósággal.

Az előadottakból Hegel alapgondolata kiviláglik, mely röviden előadva annyit tesz: hogy a kategoriák összesége a

tiszta eszme, a feltétlen lény, az Isten örökkévaló lényege szerint, és ezen lényeg a jelenetek világának, a természetnek és véges szellemnek egyetemes lényege.

Lássuk most Hegelnek dialecticai módszerét vagyis azon eljárását, mely szerint a tiszta gondola tokat, a kategoriákat fejleszti.

A dialectica Hegel szerint abban fekszik, hogy a gondolatnak minden elvont alakja egyoldalúságánál fogva ellenmond magának és ellenkezőjébe megy át. Ez szintén egyoldalú levén, viszont az előbbire utal, úgy, hogy mind a kettő egyenlően igaztalannak nyilvánítja magát, és az igaznak egyedüli alakjául olyan egység lép elő, mely a szemközt álló egyoldalúságokat kiegyenlíti, és ezeket alrendű mozzanatokká szállítja alá. Ekkép a különbségekhez és ellentétekhez ragaszkodó értelemnek alakjai feloszlatnak, s érvényre jutnak az észnek alakjai, mely az ellentétben az egységet, és az egységben az ellentétet fogja fel. Erről Hegel így szól: „In der Einheit den Gegensatz und in dem Gegensatze die Einheit zu wissen, das ist das absolute Wissen, und die Wissenschaft ist dies, diese Einheit in ihrer ganzen Entwicklung durch sich selbst zu wissen.“ Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie. S. 689.

E vitatkozási folyamat nem pusztá felfogása a gondolkodónak, hanem a létnek benszült önmozgalma és fejlődése; mert Hegel állítása szerint az eszme a jelenetek lényegét teszi; továbbá fölvül tűzé ki Hegel: hogy a gondolkodás és lét egy és ugyanaz. Hegel szavai ezek: „Die Aufgabe der Philosophie bestimmt sich dahin, die Einheit des Denkens und Seins, welche ihre Grundidee ist, selbst zum Gegenstande zu machen und sie zu begreifen, das ist, das Innerste der Nothwendigkeit, den Begriff zu erfassen.“ Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie. S. 534—35.

XXIII.

Ismerjük már Hegel alapgondolatát és gondolkodási módszerét. Bocsátkozzunk most ezen új világnézet érvényének vizsgálatába.

A gondolkodás határozmányai, a kategoriák, mond He-

gel, a feltétlen lénynek valóságos meghatározásai — metaphysische Definitionen des Absoluten —. De a kategoriák mindegyik osztályában, ugymond Hegel, csak az első és harmadik kategória alkalmazható a feltétlen lényre, a második a véges lényeket illeti. Továbbá megjegyzi Hegel, hogy a meghatározás alakja alanyt és állitmányt kíván ugyan, de a vitatkozási folyamatban csak az állitmány körül forog a szó; azért is a meghatározás alakja és az alany fölösleges. *Encycl.* §. 85.

E nyilatkozatból legelőbb is azt értjük, hogy a kategoriák nem a mi gondolataink a feltétlen lényről, hanem azokból keletkezik a feltétlen lénynek eszméje. Hogy például világosítsam fel a dolgot, midőn azt mondom: a feltétlen lény a lét, lényeg, ok, cél stb. úgy látszik, mintha ezen ítéleteimnek kész fogalom szolgálna alapul a feltétlen lényről, és arra alkalmaznám az idézett kategoriákat mint állitmányokat. De e felfogás Hegel szerint téves; mert a fogalom a feltétlen lényről nem előzi meg a kategoriákat, hanem azok által szerezzük meg a fogalmat a feltétlen lényről; röviden szólva, a feltétlen lény a kategoriákból keletkezik és azoknak fejlődésével fejlődik.

A kategoriák összesége Hegel szerint a feltétlen lény az Isten. Ezen állítás arra mutat, hogy a feltétlen lény, az Isten, nem egyéb mint a gondolkodás tiszta határozmányainak rendszere, mely a vitatkozási folyamat útján, vagyis a gondolkodási tevés, ellentevés és összetevés — *thesis, antithesis, synthesis* — által jő létre.

De Hegel arra figyelmeztet, hogy a kategoriák mindegyik osztályában csak az első és harmadik határozmány fejezi ki a feltétlen lényt, a második pedig a véges lényekre szorítkozik, mert ez teszi az átmenetet az elsőől a harmadikhoz. E nyilatkozat, mint látszik, a vitatkozási módszer azon sajátságának felel meg, miszerint valamely határozmányt teszünk, ezt azután tagadjuk, azaz mást teszünk ellenébe, és ezen tagadásból az igenlegest, a ténylegest, mint igazat emeljük ki. Ezen értelmezésből, ha helyes, az következik, hogy a feltétlen lénynek határozmányai a véges lények határozmányainak közbenjárásával fejlődnek, vagy más szavakkal, hogy a

feltétlen lénynek fejlődését a véges lények eszközlik. E pantheistikai felfogás nem ellenkezik ugyan Hegel alapgondolatával, minthogy állítása szerint a feltétlen lény a jelenetek világának lényegét teszi; azonban nyomos ellenvetéseket támaszt.

Hegel nyilatkozata szerint a tiszta eszme vagyis a kategoriák rendszere a feltétlen lény, az Isten önmagában véve, a világ-előtti Isten. Már a világnak vagyis véges lényeknek keletkezése előtt, mi köze van az Istennek a világi lények tulajdonságaival, nem látjuk át.

Továbbá Hegel fönnebb említett megjegyzése szerint a kategoriák mindegyik osztályában csak az első és harmadik fejezi ki a feltétlen lényt, az Istent. De ha van érvénye a vitatkozási folyamatnak, úgy sem az első, sem a harmadik határozmány nem marad meg; mert az elsőt a második rontja le, mely amaszt tagadja, a harmadik pedig szintén martalékul esik a vitatkozási folyamatnak. Ezt meggondolva elfogulatlanul azon ítéletre vezetettünk, hogy a feltétlen lény, az Isten, tulajdonkép a vitatkozási folyamat, a gondolkozási tevés, ellentetés és összetetés, melyből a kategoriák összesége, az ész rendszere, a világ-egyetem szerkezete keletkezik.

Különös figyelmet a lét kategoriája érdemel, melyből a vitatkozási folyamat kiindul.

Hogy a lét is a kategoriák közé tartozik, azt Hegelnek azon nyilatkozatából következtetjük, miszerint a lét minden határozmányával együtt, a feltétlen lény meghatározásának tekinthető. *Encycl.* §. 85.

A tiszta létről azt állítja Hegel, hogy $\text{én} = \text{én}$, hogy feltétlen különbözetlenség — Indifferenz —, azonság — Identitát —. E létből Hegel a vitatkozási folyamat utján a többi kategoriákat származtatja. Látni való, hogy Hegel a létet gondolkodási határozmánynak vagyis kategoriának tekinti; mert azt a vitatkozási folyamatnak veti alá, a létnek ellenébe a semmit állítván, és e két határozmányból a létesülés határozmányát keletkeztetvén.

Mind ezeket figyelembe véve, az elfogulatlan bíráló minden elmei habozás nélkül kimondhatja: Hogy Hegel szemlélődése valóban a gondolkodásból, nem a létből indul ki, s hogy logikájának tulajdonképi tárgya a gondolkodás, és pedig az

elvont, tisztán alaki gondolkodás, melynek módja a tevés, el-
lentevés és összetevés.

Fölvett tárgyamhoz nem tartozik szorosan a vitatkozási
módszer érvényét vizsgálni, azért azt e helyen elmellőzőm,
és csak azt kutatom, mi szolgál a vitatkozási folyamatnak
alanyul.

Hogy a kérdés alatti alanyt nem teszi a feltétlen lény,
azt Hegel is átlátta, sőt arra figyelmeztetett is. Nincs tehát
egyéb hátra, mint az emberi ész, melyről fel lehet tenni, hogy
az fejleszti a gondolkodás határozmányait, és azoknak alapján
ismeri meg a jelenetek világát, a természetet és szellemet.
Ha e feltevést tagadja Hegel, úgy oda kell nyilatkoznunk,
hogy a vitatkozási folyamat, a tiszta gondolkodás valóságos
alanyra fektetve nincsen, hogy tehát gondolkodás van gon-
dolkodó alany nélkül. E tekintetből véve Hegel világnézetét
feltétlen idealismusnak nevezték.

XXIV.

Hegel világnézete tagadhatlanul mély elmét és rend-
szeres gondolkodást tanusít. Egyébiránt Hegel világnézete
Fichte és Schelling nézetével sok tekintetben rokon.

Mind a három bölcseész a létezők eszmeiségét — Idea-
litát — védi, azt állítván, hogy a jelenetek világa az ész-
nek, a gondolkodásnak szüleménye, tehát lényegileg eszmei
— ideell —.

Mindegyik kiinduló pontul tiszta gondolatot, eredeti
egységet, teljes határozatlanságot tűz ki, ebből azután hatá-
rozmányokat fejleszt egymásutáni következésben úgy, hogy
ezekből tudományi rendszer alakul. Mindegyik a létezőket
előlegesen — a priori — szerkeszti.

Mindnyájan a véges emberi észnek elmélkedését a fel-
tétlen lénynek, az Istennek teremő gondolkodásával cseré-
lik fel.

A felhozott rokonság mellett, jelentékeny különbség
— Differenz — van a nevezett bölcseészek közt, mely sze-
münkbe ötlük, ha azon viszonyt tekintjük, mely az ál-
taluk kitűzött eredeti egység és a jelenetek világa közt
létezik,

Fichte én-je teljes elzárkozottságban létezik, reá nézve a külvilág nem egyéb mint az alanyi tevékenys égnek korlátja; de ezen korlátot az alanyi ész állítja magával szemközt, hogy legyen képzelt világ.

Az alany és tárgy azonsága, melyből Schelling indul ki, már magában foglalja a külvilág alapját; de e külvilág, bár eszméket fejez ki, magában véve pusztá tünemény, valótlán látszat, melylyel semmi köze nincs a feltétlen lénynak, az Istennek, minthogy azon eszmék önkényt elváltak, elszakadtak tőle.

Hegel világnézete szerint a feltétlen lény, az isteni ész, a jelenetek világának lelke, minélfogva az Isten a világgal szoros egybefüggésben létezik és vele együtt fejlődik. E fejlődést a dialectica vagyis az eredeti egységben, azonságban foglalt ellentét elve indítja meg, és vezeti úgy, hogy a tiszta eszméből, az isteni eszből, a természet és szellem keletkezik.

Hegel azt tartotta magáról, hogy Schellingnek hiányos tudományi eljárását helyre igazította. Szavai e következők: „Die Schelling'sche Philosophie hat einen tiefen speculativen Inhalt, der, als Inhalt, der Inhalt ist, um den es nach der ganzen Geschichte der Philosophie, zu thun gewesen ist. Das Denken ist frei für sich, aber nicht abstract, sondern in sich concret; erfasst sich in sich als Welt, aber nicht als intellectuelle Welt, sondern als intellectuell wirkliche Welt. Der Mangel ist, dass diese Idee überhaupt und dann die Bestimmung dieser Idee, die Totalität dieser Bestimmungen, welche ideelle und natürliche Welt giebt, nicht als durch den Begriff in sich nothwendig gezeigt und entwickelt sind. Es fehlt dieser Form die Entwicklung, die das Logische ist und die Nothwendigkeit des Fortgangs. Die Idee ist die Wahrheit und alles Wahre ist Idee; das muss bewiesen werden und die Systematisirung der Idee zur Welt als nothwendige Enthüllung, Offenbarung muss gezeigt werden. Indem Schelling diese Seite nicht aufgefasst hat, so ist das Logische, das Denken vermisst.“ Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie.

Hegel világnézetében, úgy látszik, két feltétlen fordul elő, ugymint a feltétlen eszme, és a feltétlen szellem; az

előbbi a világ fejlődésének alapja, az utóbbi a legmagasabb fejlődésfok. Ugy látszik, hogy a feltétlen szellem is egyik mozzanata a vitatkozási folyamatnak, mert a feltétlen eszméből a természet közvetítésével fejlődik.

XXV.

Megismertettem Fichte, Schelling, Hegel nézetét a létezők eszmeiségéről; ezt a nevezett bölcsesek állítják ugyan, de egyoldalulag fogják fel, tudniillik egyedül a gondolkodás szempontjából. Mind a három bölcseész azon feltevésből indul ki, hogy a gondolat a léttel azonos; erre támaszkodva e bölcsesek a létezőknek valóságos lényegét tiszta gondolkodás utján törekszenek meghatározni.

Ezen elvont és egyoldalú idealismussal szemközt az ideal-realismus oda nyilatkozik: hogy a gondolat és lét, az eszme és jelenet nem azonosak, hanem öszhangzásban állanak; hogy tehát a gondolkodásnak eredeti törvényei a jelenetek világának törvényeivel megegyeznek. Ezen világnézetnek igazolását máskorra halasztom.

BEYTHE ISTVÁN ÉLETRAJZA.

SZÉKFOGLALÓ ÉRTEKEZÉS

FABÓ ANDRÁS LEV. TAGTÓL.

Tekintetes Akadémia!

Aligha csalódom, hogy a szerencsét, e diszes körben széket foglalhatnom, a magyar protestantismus történelme körül tett némi buvárkodásomnak köszönhetem leginkább, s az által e testület részéről is bevallva látom azt, a mit egyéb-iránt valamennyi történetírónk, Istvánffyól Szalay László és Horváth Mihály társainkig, vagy, más téren, Czvittingertől

szintén társunk Toldy Ferenczig, egyiránt tanusít és igazol, hogy a magyar protestantismus történelme lényeges kiegészítő része nemzetünk történelmének. De midőn eme téren napjainkban számtalan hangyamunkás kéz a levéltárak rejtekeiből napfényre hordja az adatokat, multunk minden oldalu földerítéséhez: amazon csak itt-ott találkozik, a szükséghez képest vajmi csekély lendítéssel a tévedező szem. Parancsára tehát — mert annak tekintem megválasztatásomat — midőn elfoglalom e széket, ugy-e számíthatok, legalább ez egyszer, a tek. Akadémia szives elnézésére, ha emlékét elevenítem föl egy férfiúnak, a kinek tövises pályája nem harcmezőkön, nem zöld asztaloknál, nem polgári hivatalokban zajlott le, hanem tanintézetek- és templomokban, és tollal szolgálta a hazát s elvitázhatlan érdemei daczára sokak részéről gyalázatot és gyűlölet tárgya volt. E férfiú *Beythe*¹⁾ *István*.

Hol ringott bölcsője? bizonytalan, Nem tudta Czvittinger²⁾, nem Bod³⁾, nem Horányi⁴⁾, nem Ribini⁵⁾, nem Wallaszky⁶⁾, nem Zarka és Wietoris⁷⁾. Klein⁸⁾ s utána Tóth Ferencz⁹⁾

¹⁾ Nevét mind irva, mind nyomtatásban *Böite*-, vagy *Böithe*-, vagy *Löythe*-, vagy *Beoythe*-, sőt *Baite*- és *Beite*-nek találjuk, de ömaga mindig *Beythe*-nek írta magát.

²⁾ Specimen Hungariae literatae. Frankfurt és Lipcse 1711. 51. l.

³⁾ Magyar Athénás. 1766. 33. l.

⁴⁾ Nova memoria Hungarorum. Pest, 1792. 479. l.

⁵⁾ Memorabilia angustanae confessionis in regno Hungariae. I. köt. 1787.

⁶⁾ Conspectus reip. litter. 2. kiad. Buda, 1808. 155. l.

⁷⁾ Közös munkájok czíme: „Superintendentes Hungari Evangelico-Lutherani, qui praecipue Hungariae Nationis Ecclesias curabant, in tres Dioeceses distributi, accurata opera collecti per J(óannem) Z(arka) et J(onath.) W(ietoris). 1770.. Kézirat az ágost. vall. egyetemes levéltár budai osztályában, s lemásolva birtokomban.

⁸⁾ Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften evang. Prediger in allen Gemeinen des Königreichs Ungarn. 2. köt. 1789. 114. l.

⁹⁾ A hely. vallástételt tartó tul a dunai főtiszt. Superintendenciában élt Superintendensek vagy ref. Püspökök élete e jelen való időkig lehozva. Győr, 1808. 37. l.

a vasmegyei Német-Ujvárt állítják születése helyének, de kútfőt nem idézve; meglehet igazuk van, meglehet, hogy állításuk csupán Beythének Német-Ujvárott hivatalkodásán alapúl. Mások ismét, mint Hrabovszky György¹⁾ és Gamaus²⁾, a kinek adatait szintén használtam, valószínűbbnek tartják, hogy *Kő*i levén a Beythe-család előneve, István is Baranyamegye *Kő* helységében születhetett. Szintoly bizonytalan születésének éve. Egy leveléből (*Függ.* XII. sz.), a melyet Nádasdy Ferenczhez jan. 25-kén 1598-ban írt, s a melyben közel 70 évesnek mondja magát, következtetve, 1528. körül kelle születnie. Arra sincs adatunk, melyik hazai tanintézet növendéke volt ifjú éveiben. Az ő korában Tolnának már virágzó gymnasiuma volt³⁾, gyaníthatjuk e szerint, hogy ő is ott képezte magát; s mivel azon vidéken túlnyomónak tudjuk akkoron a reform. gyülekezetek számát, talán innen is magyarázhatjuk ki utóbbi hajlamát a kalvinismushoz. Meglátogatta-e a külföldi egyetemeket? ez akkor lesz eldönthető, ha azoknak anyakönyvei közre lesznek bocsátva. Bizonyos, hogy Wittenbergben nem volt, mert neve az ottan tanult magyarok közt, a kiknek jegyzékét Bartholomaeidestől birjuk⁴⁾, nem fordul elő, s hiányos ugyan e jegyzék, de Beythét azon teljesebben sem találjuk, a melyet Révész Imre társunk közölt a „Magyar Történelmi Tár“ VI. kötetében.

Nyilvános pályáját ő is, mint az ő korában az új egyház majd valamennyi papja, ezt már határozottan állíthatni, felsőbb iskolákban tanárkodáson kezdette. Nádasdy Ferenczhez írt s főntebb említett levelében ugyanis világosan mondja: „Et si gloriandum esset, vere dico: plus illis omnibus (elleneinél t. i.)

¹⁾ Munkája címe: „Az Augustana Vallástételt tartó Túl a Dunai Superintendensek vagy Evangelikus Püspökök élete, 1796-ig lehozva.“ Kézirat, lemásolva birtokomban.

²⁾ „Ueber den ungrischen Superintendenten Stephan Beythe“ című kézirati munkájában, mely az ágost. vallás egyetemes levéltár budai osztályában őriztetik.

³⁾ Wallaszky i. m. 177. I. és Toldy: Az ujkori magyar nemzeti irodalom története. I. füz. Pest. 1853. 26. 27. II.

⁴⁾ *Memoriae ungarorum, qui in alma condam universitate vitebergensi... studia... confirmarunt.* Pest, 1817.

et reipublicae *docendo in scholis*, et ecclesiae Dei in verbo inservisse.“ S valamivel alább: „Maxima pars illorum Deo proptio ex me didicit vel latine loqui.“ Zarka és Wietoris is említett munkájokban ezt írják felöle: „Postquam multum in instituenda juventute desudasset, seque muneri sacro addixisset, plurimos ex discipulis collegas habuit sacrae provinciae, qui non secus ab ore ejus ac responso oraculi pependunt.“ Melyik iskolában tanárkodott? bizonytalan. Dunántúl az ő korában felsőbb tanintézeteket birtak a protestánsok Tolnán, Pápán, Szigetvártt, Sárváron és Csepregen. Bizonyosnak vélhetjük, hogy ezeknek valamelyike volt tanári működésének mezeje.

Mint pap mikor s melyik gyülekezetben kezdett szolgálni? nincs tudva. Az bizonyos, hogy Német-Ujvárra költözése előtt Sopronban magyar pap volt, a hova Alsó-Lindváról hivattott meg¹⁾. Igazolja ezt Sopron városa 1574-ki számadásainak következő, ápril 5-ke alatt följegyzett tétele: „Dem Herrn Steffan, ungarischen Prädikanten allhier, *als er angenommen worden*, von dem Magistrat 5 Thaler bewilligt wurden und dass am 11 April den Fuhrleuten, welche seinen Hausrath von *Also-Lendva* nach Oedenburg gebracht, 5 Pfd Pfennige bezahlt habe²⁾.“ Soproni hivatalkodását kétségtelenné teszi Bornemisza, vagy az akkori szokás szerint meglatinosított néven, Abstemius Péter, semptei ágost. vall. superintendensnek a soproni tanácshoz 1574-ki ápril 24-kén írt levele is (*Függ. 1. sz.*), a melyben Beythére vonatkozólag egyebek közt ez olvasható: „Et virum, *quem nacti estis*, agnoscite et diligite. Cui si qui proterve maledixerint, defendite innocentem. Non dubito, quin ita *se coram vobis* gerat, ut summa ejus in doctrina et moribus pietas, quasi longe spectanda in sublime efferatur, ut inde ad imitandi studium multi excitentur.“ E

¹⁾ L. Müllner Mátyás: A soproni ev. főtanoda története a soproni ev. gyülekezet nevetesebb eseményeivel együtt. Sopron, 1857. 21. l.

²⁾ L. Geschichte der evangelischen Kirche in Ungarn vom Anfange der Reformation bis 1850. mit Rücksicht auf Siebenbürgen. Berlin, 1854. 121. l.

szavakból világos, valamint az egész levélből, hogy Beythe új papi szigorlatnak vetette magát alája. Müller Mátyásnál t. i. olvassuk¹⁾, hogy midőn Beythe Alsó-Lindváról Sopronba költözött át, már akkor „azon gyanúban lehetett, hogy Kalvin tanához szít.” E gyanúból magyarázható ki az ágost. váláshoz buzgón ragaszkodott soproniaknak azon kívánata, hogy Beythe, orthodox superintendens előtt új vizsgálat alá vesse magát, a mit ő, noha már több év óta pap volt, meg is tett, s ez adott alkalmat Bornemisznak az ajánló levél megírására. *Magyar pap* voltát pedig, az érintett számadási tételen kívül, nem csak az mutatja, hogy Sopronnak azon korbeli úgy német, mint egynek kivételével magyar papjait egyenként s névszerint ismerjük²⁾, hanem Bornemisz említett levele hátán egyik régi jegyzőjének e jegyzete is „ungerische Preticanten Khundschaft.”

Sopronból egyenesen Német-Ujvárra költözött-e Beythe? nehéz megmondani. Elvitázhatlan, hogy 1583-ban már ott volt, sőt valamivel előbb is ott kellett lennie. Clusius Károly híres belga fűvész ugyanis 1583-ban ily munkát adott ki Antverpben: „Rariorum aliquot stirpium per Pannoniam, Austriam et vicinas quasdam provincias observatarum historia IV libris expressa.” E munka előszavában Clusius e szavakat, a melyeket én csak Kleinből³⁾ irhattam ki, mondja Beythénkről: „Non defuerunt sane, qui meum hunc laborem juvarent sed omnium maxime doctissimus vir, dominus Stephanus Beite, divini verbi praeco apud illustrem heroem, dominum Balthasarum comitem hungaricum de Botyan, in ipsius urbe Németh-Ujvár, qui maximam horum hungaricorum nominum partem pro suo candore me edocuit, dum aliquoties ad perquirendas variis locis plantas simul egressi sumus.” Clusius Beythe társaságában tévén fűvészeti kirándulásait, világos, hogy annak 1583. előtt kellett történnie, s hogy Beythének már ezen év előtt Német-Ujvárott kellett laknia, mit valószínűvé

¹⁾ Az idézett helyen.

²⁾ Ugyanott.

³⁾ Az idézett munkában és lapon.

tesz az is, hogy az alább 1. sz. a. említendő munkáját 1582-ben ugyanott nyomatta.

Beythe Német-Ujvárott nem csak a gyülekezetnek, hanem Batthyányi Boldizsárnak is udvari papja volt haláláiglan. E hivatal elfogadása után pár év múlva azon megtiszteltetés, utóbb sok keserűségnek forrása érte, hogy 1585-ben superintendenssé választatott a vasmegyei Hegyfalu templomában. Megválasztatása évéről Bod¹⁾ egész általánosságban annyit mond, hogy az „1580-ik esztendő tájban“ történt; de az 1585-évet határozottan említi Hrabovszky²⁾; továbbá, a gyakran említendem Apologiának alább szóról szóra idézendő egyik helye, a hol az 1585-ki év, szent Jakab napja, úgy szintén Hegyfalu világosan vannak megnevezve; említi végre, a pápai gyülekezet most már elveszett anyakönyvének egy, Rákosi Márton által szerkesztett kivonata, a melyet Tóth Ferencz tett közzé³⁾, s a hol ez olvasható: „In anno 1696. cum essem Scholae Papensis Senior indignus, haec notavi ex Protocollo ejusdem Ecclesiae Papensis. 1.) Episcopus post reformationem in hac Superiore Hungariae parte erat Venerandus ac Doctissimus Dominus Stephanus Beythe. In Anno 1585. eligitur ad Episcopatum, qui gessit annos 26.“ Beythe superintendenssé választatása évéről ezek szerint kétség nem lehet; de kérdés, sőt vitatárgy, ágostai vagy helvét vallásu superintendens volt-e? mert mind a két felekezet magáénak vitatja; a miből önként következik annak lehetetlensége, hogy úgy az egyik, mint a másik felekezetnek némileg igazanelegyen. S Beythe csakugyan *mind a két felekezetnek volt superintendense*. Hrabovszky⁴⁾ világosan írja, hogy Beythe közös superintendens volt, „mert“ úgymond, „még ekkor reformatus atyáinkfiainak, mint tőlünk el sem is szakadtaknak nem volt külön püspökjök.“ Tóth Ferencz is Komáromi Pálnak, a dunántúli helv. vall. egyházkerület főjegyzőjének, 1745-ben irt-értekezéséből e szavakat idézi: „Circa initium reformationis

¹⁾ I. m. 33. l.

²⁾ I. m.

³⁾ I. m. 35. l.

⁴⁾ I. m.

in Hungaria, partem eam, quae Lutheri amplectebatur placita, cum Zvinglii et Calvinii asseclis in regimine Ecclesiastico nihil habuisse differentiae. Utraque enim pars nomine Evangelicorum veniebat et ab uno Superintendente regebantur¹⁾.” Sőt magában munkája „előszavá“-ban²⁾ maga vallja, hogy „a reformatio hajnalában az evangélikusok és reformátusok közt az igazgatásra nézve semmi megkülönböztetés nem volt.” A superintendensi hivatal e közösségén nem csodálkozandunk, tudván, hogy közigazgatási tekintetben hasonlót találunk egészen napjainkig a testvérházában, a hol a nagysajói és tekei capitulumok területén levő néhány ágost. vall. s magyar földön fekvő gyülekezet 1848-ig ref. superintendens hatósága alatt állottak, s viszont a szászvárosi, tordosi, vizaknai és kőbori, szász földön fekvő reform. gyülekezetek az ágost. vall. superintendens által kormányoztattak³⁾. Csak az immár a kérdés: *Beythe egyazon időben* volt-e mind a két felekezet superintendense, vagy *egymás után*? Első esetben az elválás *előtt*-e, vagy *utána*? Második esetben: melyik felekezetet kormányozta *előbb*, melyiket *utóbb*? Ezek a vitakérdések, melyekre fejtegetésem után választ adni nem lesz, úgy tartom, nehéz.

Az ágost. vallásuak az elválást az 1591-ki csepregi colloquiumtól datálják. Beythét tehát 1585-től e colloquiumig saját superintendensöknek állítják. A helv. vallásuak ellenben korábbra teszik a szakadást; megengedik ugyan, hogy Beythe volt ágost. vall. superintendens, ennek azonban 1580. vagy legalább 1585. előtt kellett lennie, mert az utóbbi év óta Beythét egészen s kizárólag magokénak vitatják. Ezen utóbbi állítás védője leginkább Tóth Ferencz. Lássuk érveit.

Első érve ez: „Minden íróink (csak a reformátusokat érti) szerint Beithé ezen a részen a reformátusoknak második püspöke volt; meghalálozván tehát az első Református Püspök Huszár Gál 1577. táján, Beithének, így kívánván az

¹⁾ I. m. 43. l.

²⁾ U. o. X. l.

³⁾ L. Az erdélyi honi evangelico-reformatusok egyházi jogtana. Irta Dósa Elek. Pest, 1863. 81. l.

akkori sok zürzavarok, és még jó rendbe sem szedett állapot-jok a Ref. Ekklesiáknak, jóval is 1591. előtt Ref. Püspöknek kellett lenni¹⁾." Mellözöm azon kérdés vitatását, Huszár Gál a helv. vallásnak volt-e követője, vagy az ágostainak? Ez még nyílt kérdés, mert adataink, melyek azt jobbra vagy balra eldönthetnék, nincsenek még. Révész Imre Huszár Gál-ról irt értekezésében egyebek közt ezt olvassuk: „Volt-e Huszár Gál csakugyan Pápán lelkipásztor és superintendens: most nem vitatom." Bevallja továbbá, hogy Huszár Gál hitfelekezeti álláspontja eldöntve még nincs²⁾. Ilyen homály borongván Huszár fölött, mellözöm, mondom, azon kérdést: Huszár Kalvinnak volt-e híve, avagy Luthernek; és így lehetett-e Dunántúl első reform. superintendens? Csak azt kérdelem: mit bizonyíthat Tóth Ferencz állítása mellett az, hogy a reform. írók Beythét mondják Huszár után második helv. vall. Superintendensnek túl a Dunán? Legrégiebb köztök Lampo³⁾, ámde állítását sem ő, sem mások kutfővel nem támogatják. És ugyanazt, a mit Tóth Ferencz a reform. írókról mond, mondhatni az ágost. vallásuakról is, Kleint kivéve, de a kinek tagadása⁴⁾ hogy alaptalan, az alább mondandókból ki fog tűnni. Hogy Tóth Ferencz a szóban forgó érvet felállítá, nem csoda; mert kik voltak ő előtte hitfeleim részéről tekintélyesebb írók, a kik egyháztörténelmi munkáikkal világ elé léptek? Úgy szólván: csak Ribini és Klein. Ámde következik-e innen, hogy más ágost. vall. egyházi történetírók kézirati munkáikban kizárták Beythét felekezetök superintendenscinek sorából már 1591. előtt? Nem dicsekedhetem vele, hogy ilyen kézirati munkákat feles számban ismernék, de tudomásom szerint nevezhetem Hrabovszkyt, Zarkát és Wietorist s mindenek felett Gamaufot, a kik Beythét ágost. vall. superintendensnek írják, s lehetnek még ilyenek többen is. Nem mondhatják-e, hogy Szegedi Máté, Luther követői részéről az

¹⁾ I. m. 38. l.

²⁾ Protestans egyh. és isk. lap. 1862. 105., 113. szel.

³⁾ *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania.* 658. l.

⁴⁾ I. m. 115. l.

első dunántúli superintendens, 1585 táján¹⁾ meghalván. Beythének ugyanazon időben kellett utódává lennie? És nem ágost. vall. superintendensek közé számítja-e Beythét Ribini, a kiről pedig maga Tóth Ferencz vallja, hogy „az evangélikusok ekklesiájára nézve olyan, sőt még fundamentomosabb író, mint Lampe a reform. ekklesiákra nézve²⁾. Oly régi ügyben tehát egy újabb írónak pusztá szava keveset nyomhat a mérlegben, ha pedig nyom, méltán követelhetni, hogy a mi az egyik félnek igazságos, az a másik félnek legyen méltányos. Fontosabb volna valamennyi írónál Rákosinak említett kivonata a pápai anyakönyvből; de ezt is más világba helyezik, a miket még mondandó leszek.

Nyomatékosabbnak látszik Tóth Ferencz második érve, a melyet így fogalmazott: „Beythe a Német-Ujvári Gyülekezetnek és a Gróf Battyáni Familiának Papja volt: úgy de gróf Battyáni és az Német-Ujvári Ekklesia, melyben ő szolgált, a Reformáta Vallást követték, a mi avagy tsak abból is eléggé világos, hogy Beithe nem tsak a Tsepregi Colloquiumban, hanem a Historiák szerént már az előtt is, és pedig több esztendőkkel, a Reformáta Vallást, mely akkor abban állott, ha valaki az Úr Vacsorájáról Kálvinnal edgyet értett, mind oltalmazta, mind hirdette: hogy szenvedték volna hát ötet meg a Német-Ujvári Ekklesia, és a Battyáni Grófok, ha ők mind Lutheránusok lévén, a Papjok Beythe az ő Vallások ellen tanító, és kálvinista Pap lett volna, — kivált mikor abban az időben, az Évangélikusok, és Reformátusok edgyásra az edgyástól való elszakadásért felettébb haragudtak. Hogy ha tehát Beythe Ref. Ekklesiának, és Ref. Grófoknak volt Papjok; azonban ugyan ötet 1591-ben még az Evangelikus Irók is Püspöknek írják lenni: látni való hogy már Tsepregi Colloquium előtt Ref. Püspöknek kellett lenni Beithének³⁾.“ — Ha itt helyes volna az elötét, az volna elvitázhatlanul a belőle vont következtetés is. Igaz bár, hogy a hely. vallásuak a boldogtalan Formula Concordiae miatt azon időben idegenkedtek az ágost.

¹⁾ Zarka és Wietoris i. m.

²⁾ I. m. 40. l.

³⁾ U. o. 38., 39. l.

vallásuaktól: az előtét bebizonyításával Tóth Ferencz mégis adós maradt. Említi ugyan, hogy „Réczés János, csepregi, és Muraközi György, sárvári¹⁾, predikátorok és seniori hivatalban lévő emberek“ már a csepregi colloquium előtt „hatalmas ellenségei“ voltak Beithének; hogy ez „a csepregi colloquium előtt is sok evangélikus tudósokkal disputált a Luther tudománya ellen, mint Réczés Jánossal, a kinek meg is ígérte, hogy valami közönséges zsinatban is kész volna Luthernek némely állítása ellen disputálni; végre, hogy Horányi Beythének 1582-ben Német-Ujvárott megjelent Agendája főlemlítésekor „azt veti utána, hogy abban ő a helvetica confessio tudományára nézett:“ mindez azonban vagy alaposan be nem bizonyítható, vagy elégtelen annak igazolására, hogy Beythe már a csepregi colloquium előtt *nyilvánosan* vallotta volna Calvin tanát. Hogy Réczés és társai már azon colloquium előtt gyűlöltek Beythét, az meglehet; mert hiszen ők szolgáltattak alkalmat annak megtartására, s úgy annak lefolyta alatt, mint utána rútul viselték magokat az érdemdús férfiu irányában. De hogy e gyűlölet nyílt ellenségeskedéssé fajult volna már a colloquium előtt, annak nemcsak sehol semmi, hanem az ellenkezőnek van több nyoma. Így például három sajátkezűleg írt levele van meg Beythének, arra mutatók, hogy akkor még nyájas viszonyban élt említett elleneivel. Az elsőben, melyet 1587-ki oct. 12-kén Réczés és Thokoics György esperesekhez írt, ezeket a legillendőbbben kéri, jelennének meg bizonyos istenkáromló ügyében oct. 18-kára Surányban (*Függ. II. sz.*). A másodikban, melyet Gamauf említ, 1591-ki jan. 11-kéről, a sopronmegyei Dörfölben eljegyzési ügyben tett consistoriumi tanuvallatásról tudósítja a soproni tanácsot, s e levelet mind a két említett esperes és Bathay István, községi pap, aláírták, e szerint a tanuvallatásnál jelen voltak. A harmadik, melylyel szintén csak Gamaufra hivatkozhatom, 1591-ki ápril 8-káról, mely Wilfinger értekezéséből a dunántúli superintendensekről ismeretes, az említett mindhárom paphoz van

¹⁾ Muraközit hibásan nevezi *sárvári* papnak, s bizonytalan, volt-e az valaha; tény azonban, hogy a csepregi colloquiumkor, melynek actáit aláírta, *pulyai* pap volt.

intézve. — Hasonlóan semmi nyoma, hogy Beythe már a csepregi colloquium előtt egy vagy több ágost. vall. istenész-szel vitázott, vagy Réczéssel nyilvánosan vitázni ajánlkozott volna. Emez utóbbi állítását illetőleg — az elsőt bebizonyítani meg sem kísérté — hivatkozik ugyan Tóth Ferencz Ribini munkája I. részének 278. lapjára, de a hol csak az áll, hogy Beythe egy év előtt megígérte Réczésnek, hogy a keletkezett egyházi zavarokról kész vele „pio ac placido colloquio“ értekezni, e szavakat azonban nyilvános vitatkozásra értelmezni aligha lehet. — Végre Horányi megjegyzése mennyi nyomatékkal birhat, megmondani nem tudom, mert Beythe Agendáját a pesti három nagy könyvtárban nem találtam, de valószínűnek tartom, hogy a sokban hibás Horányi csak úgy tette Beythét reformátussá, mint Pathai István pápai ref. papot és utóbb superintendenst ágost. vallásúvá¹⁾.

Ilyen alapokra van Tóth Ferencz azon előtete fektetve, hogy Beythe már a csepregi colloquium előtt Calvin tanát nyilvánosan vallotta, holott megfordítva jogosabban mondhatnók: épen azért, mivel Beythe még a csepregi colloquium előtt Réczés és Thokoics fő lutheránusokkal oly szoros viszonyban állt, ágost. vall. superintendensnek kellett lennie. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy Beythe már akkor a calvinismusnak titkon nem hódolt vagy annak *gyanujában* nem állt volna; hiszen erre látszik mutatni Bornemisza levele is; de Luthernek nyíltan hátat még nem fordított. Gamauf írja, hogy a soproniak 1584-ben, midőn papjaik a városból eltávolítottak, Beythétől kértek tanácsot, mit aligha tesznek, ha ő már akkor nyílt hive volt volna a helvét vallásnak.

Tóth Ferencz harmadik érve, hogy Beythe már a csepregi colloquium előtt reform. superintendens volt, összevonva így hangzik: „Az ágost. vallású írók mind superintendenseik számára, mind hivatalkodásuk éveire nézve annyira eltérnek egymástól, hogy ez is valószínűvé teszi, mikép Beythe már a szóban forgó évtizedben reform. superintendens volt.“ Tagadhatlan, hogy itt az előtét valóban igaz. Mert nem csak a dunántúli, hanem inneni evang. superintendensekről is

¹⁾ Horányi: Nova memoria Hungarorum st. 480. l.

olyan nagy mindeddig a zavar, s olyan sűrű homály fedi még ezen ügyet, hogy eloszlatásához, bizonyosan adatok hiányában, Schmal nem is mert fogni, hanem monographiáját az ágost. vallásu superintendensekről az 1610-ki zsolnai zsinaton kezdi¹⁾. Innen azonban miként lehessen következtetni, hogy Beythe már az annyiszor említett évtizedben reform. superintendens volt, nehéz átlátni. Mert hátha ama zavar és homály el volna, legalább némileg, hárítható és osztható? Hátha bebizonyítható, hogy felső Magyarországon a bécsi békekötés előtt három ágost. vallásu egyházkerület volt? Ez pedig bebizonyítható magának Tóth Ferencznek egyik munkájából is²⁾, azzal a különbséggel, hogy azon egyházkerületeket ő tisztán reform. egyházkerületeknek írja, a mi még nincs minden kérdésen túl emelve. Bizonyos, hogy a felső vagy éjszaki egyházkerületnek, mely az Alsó-Vág és Fertő közötti vidéken terült el, következő superintendensei voltak: Bornemisza Péter (1570—1584.), Schibolti Demeter (1585—1610.), utóbb Kürthy István, Gönczy Miklós, Brunczvik Tóbiás, Sárosy Miklós. Bizonyos, hogy a középső vagy nyugoti egyházkerületet, mely a Fertő és Balaton közt a Rába mindkét partján feküdt, Szegedi Máté (1576—1584.), Beythe István (1585—1597.) superintendensek, ő utána pedig (1597—1612.) Réczés János, Magyar István és Klaszek ovics István esperesek kormányozták. Végre bizonyos, hogy a déli vagy baranyai egyházkerületben Sztáray Mihály (1540—1553.) és Szegedi István (1554—1572.) superintendenskedtek. Emígy különítvén el egymástól az egyházkerületeket, könnyebben eligazítható azon zavar, mely Tóth Ferencz szerint az evang. íróknál superintendenseikre vonatkozólag tapasztalható, s az innen vont érv is elveszti bizonyító erejét.

Negyedik érve Tóth Ferencznek össz evonva ez: „Gondolni sem lehet arra, hogy a két egymástól teljesen elvált felekezet közös superintendensben, mint némelyek vélik, meg-

¹⁾ L. Monumenta evang. aug. conf. in Hung. historica. I. köt. Pest, 1861.

²⁾ A magyar- és erdélyországi protest. ekkléziák története. I. darab. Komárom, 1808. 261.—285. l.

nyugodott volna; Beythének tehát már a csepregi colloquium előtt reform. superintendensnek kellett lennie.“ Ezen érv támogatására, a miket Tóth Ferencz felhord, azok aligha kiállják a próbát. Itt minden annak bebizonyításától függ: valóban kétségtelen-e, hogy a két felekezet Magyarország felső részében már a csepregi colloquium előtt egymástól végképen elvált? Ezt azonban bebizonyítani nem lehet. Igaz, hogy az elválás zsarata izzott már, de csak hamu alatt; valódi lángra csak a csepregi vihar lobbantotta, melyet azután eloltani senki sem volt képes. Igaz, hogy a két felekezet irói már a csepregi colloquium előtt külön superintendenseket adnak a két felekezetnek; de mivel ezen írók nem egy-, hanem később koruak, az akkori irodalom termékei végtelen ritkán kaphatók, más adatok, a melyekre ez ügyben szükségünk volna, vagy elvesztek, vagy kiadva még nincsenek: nem követek el bántalmat az említett írókon, mondván, hogy állításaikra bizton támaszkodni nem lehet. Bornémiszát például maga Tóth Ferencz is a reform. superintendensek közé sorozza¹⁾, de kell-e említett levelénél (*Függ. I. sz.*) több, hogy tudadjunk e véleményen? Huszár Gál szintén ott reform. superintendensnek iratik, Révész Imre pedig világosan mondja, hogy Huszár Gál „hitfelekezeti álláspontja eldöntve még nincs.“ Igaz továbbá, hogy a csengeri s utána nem sokkal a debreczeni zsinatok ünnepelesen fogadták el a helvét vallást; de milyen távol-ság volt akkor, közlekedési tekintetben, egy részről Csenger és Debreczen, másról Pápa közt, s milyen laza még azon kötelék, mely az új tan híveit egybeköthetné vala! Hiszen a tösgyökeres lutheránus Sopron még 1570ben is a dunántúli calvinismus gyűpontjául tartott Pápáról hitt papot! Ez Sztáray Mihály volt, a kit Tóth Ferencz szintén a reform. superintendensek közé számít. Ő a soproniak által neki ajánlott hivatalt — miként a soproni tanácshoz 1570-ki febr. 7-kén irt s még meglevő levele tanusítja — elfogadta, de nem tudom minő körülmények közbejötté után, versenytársa, Beythe, lön elvégre a nyertes. Sztárayra vonatkozólag a város 1574-ki számadásaiban ez fordul elő: „Den 15. april gab ich aus Beuelch des

¹⁾ Imént i. m. 281. l.

Herrn Bürgermeisters, einem Ungarischen Praedicanten von Papa, mit Namen *Michael Staray*, welcher *allhie hatt sollen angenommen werden*, zwen Teller, thuett 2 Pfund 4 Schilling Pfenninge¹⁾.“ Igaz, végre, az is, a mit Tóth Ferencz a herczegszőlősi zsinatról mond; de igaz az is, hogy Baranya és a dunántúli felvidék közt egy századnál tovább szakított félbe minden közösséget a portyázó török uralma.

Ezekből világos, úgy hiszem, mily gyengék Tóth Ferencz érvei, hogy Beythe már a csepregi colloquium előtt kizárólag reform. superintendens volt volna, a miből ismét az foly, hogy nem levén a két felekezet közigazgatásilag egymástól akkor még elválva, Beythét ágost. vall. superintendensnek kelljen tartanunk.

S itt legelőször is Beythének már érintettem három levelére hivatkozhatom, melyeknek kettejét Réczés és Thokoics esperesekhez s Bathayhoz, harmadikát pedig velök közösen írta. Említve volt már s emlitem még többször, milyen buzgó, mondhatni, makacs lutheránusok voltak ezen esperesek. Azon superintendens tehát, a ki ilyen férfiakat egy istenkáromló megfenyítése végett meghí, velök egyházi törvényszéket tart, s tudósítja őket, hogy azon gyűlés, a melyre meghitta, nem jöhet össze, hihetni-e, hogy helv. vall. superintendens volt volna?!

Második érvet Beythe lutheránus superintendenssége mellett maga Tóth Ferencz szolgáltat, azon kánonok közlésével a melyeket Beythe 1587-ben martius 12-dikén a csepregi gyűlésből hirdettetett ki. Nem annyira magok a kánonok, mint a hely, a honnan keltezve vannak, szól állításom mellett és Tóth Ferencz ellen. Csepreg ugyanis akkoron legtekintélyesebb és leghiresebb lutheránus gyülekezet volt az egész dunántúli kerületben; ott örködtek sárkányokként Réczés és Thokoics Luther tana fölött; ott reform. cultus soha sem volt. S íme! egy reform. superintendens itt tartott volna reform. egyházi gyűlést! Azt könnyebben tarthatott volna Rómában, jegyzi meg Gamauf.

Harmadik érvet állításom mellett a csepregi colloquium

¹⁾ L. Geschichte der evang. Kirche in Ungarn st. Berlin, 1854. 119. l.

historiája nyújt, mint esemény s mint annak leírása. Mint eseményről kérdelem: hihető-e, hogy egy reform. superintendens megalázta volna magát láncsát törni ágost. vall. esperek- és papokkal? Leírását illetőleg, még a csepregi colloquium évében, 1591-ben,¹⁾ még pedig egy részben Beythe egyik ellenfelének tollából jelent meg annak történelme²⁾: de sem a czímlapon, sem az egész füzetben egy árva szóval sincs említve Beythe reform. superintendensi hivatala. Elhallgatták volna-e azt, ha úgy volna? Nem kürtölték volna-e hazaszerte ellenfelei, minő diadalt nyertek egy reform. superintendensen? Ennek semmi nyoma; de nem is lehetett, miután Beythe egyebek közt világosan nyilatkozik: „Si qui sunt Tigurini, qui coenam Dominicam *Signum corporis Domini appellant nos eam sententiam rejicimus*”),³⁾ s már e szavak is fényesen bizonyítják, hogy Beythe 1591-ben ref. superintendens nem lehetett.

Ha pedig ezeknél is még több érv kívántatnék annak igazolására, hogy Beythe a csepregi colloquium előtt ágost. vall. superintendens volt, találunk még olyat a már említett Apológiában, a mely 1599-ben az ő védelmére íratott, s Réczés, a ki többször van benne nevénél érintve, s társai ellen intéztetett. Annak egyik helyén ez olvasható: „A mit az Böythe István választása felől irtok az Superintendenségre; jól emlékezőik még roya. De kár ilyen nömös praedicátorok-

¹⁾ A muzeumi példányból, melyet haszáltam, ide irom terjedelmes címét: *Historia Colloquii Chepregiensis, de Coena Domini, inter Reuerendos viros, D. Seuerinum Sculteti Bartphensis liberae in Superiori Hungaria Ciuitatis Pastorem, et D. Stephanum Böyte, Pastorem in Nemeth Vyvar, Ecclesiarum praeterca, quae sunt circa Rabum fluuium, Superattendentem: Praeside Spectabili ac Magnifico Domino, D. Francisco de Nadasd, perpetuo terrae Fogaras, et Comitatum Castriferrei ac Soproniensis Comite, Agazonum Regalium Magistro, et Sacrae Caesariae Regiaeque Maiestatis Consiliario, etc. Consignata partim a Gregorio Horwath, aliter Stansith, pro hoc tempore Comitatus Scepusiensis Vicecomite: partim per delectos ad id Notarios, vt Andream Böyte filium Superattendentis, in Suran Ecclesiae Pastorem, ex parte ipsius Superattendentis: et Daniele Ottho Marchicum Arnsvaldensem, Scholae in S. Cruce possessione D. Nadasdy Rectorem, ex parte D. Seuerini. Anno 1591. 3. Juny, secundum vetus. Bartphae.*

²⁾ A lapot nem idézhetem, mert a füzetke lapszámozatlan.

nak oly igen hamiss bezédőyekké lenni. Nem tudgiátok e azt, hogy soha ő thjnéktök meg sem esketűt; hanem thi az thy héyában való lelki ismérettökre eskeöttetök meg nékj, az Hegyfalu zent Egyházban, Zent Jakab napján 1585. eztendőben, *hogy hozzá halgáttok es oktatását bé vezytök.* De az mint fogadtátok, úgy állottátok meg. Mert ezötökben kellene iutnj, Ne keresnétek hazugságra való zépytést az Igaz kivöl magatoknak.“ Pár sorral alább: „Kjvantaje valaha az tisztöt *töletök!*“ És ismét „Az melly egiben eskeövésben vadtok, es egy más ellen való irigységben, *nem jámbornak kell nektök zolgálny,* de ollyannak, mint Réczés János.“ Más helyen ismét ez áll: „*Nem vontátok le arrol (t. i. Beythéről) az Superattendenségöt, a ki jo kedvvel ömaga letötte.* De emleközzetök reyá, ne chalardkodgiatok. Az thi gyeöléstökben, minek előtte nékj semmjt nem ielőntöttetök volna, tudgiátok az *Vépy* közönségös gyeölésben minemő káromlo lewelet irtatok nékj. Es az thy postáytok által, mind közönséggel oda keöldetök nékj. Melly dolog thi hozzátok nem illött volna. Tudgiátok egynehánzor mjnt eskeöttetök nékj.“ És még egy helyen: „Ha tudtátok hogy embör öldöklő volt, *nyért választottátok volt Superintendensötökké?* Latrok azok, az kjk afféle latrot válaznak elöl iároyokká. Lam tyz egéz eztendég zolgált. hizöm hallottátok ha kj ellene panazkodot, auagy valamj gonoz hirt ellene zöllot.“

Ezeknél több egykoru bizonyítványra nines, úgy hiszem, szükség, annak igazolása végett, hogy Beythe a csepregi colloquium előtt nem volt reform. superintendens.

Superintendensi hivatalának mindjárt második évében nem kis érdemet szerzett magának azon egyházi kánonokkal, a melyekről már emlékeztem, s melyeket a Csepregen 1587-ki mart. 12-kén tartott gyűlésből hirdettetett ki. Nem untatom a tekintetes Akademiát e kánonok elősorolásával; birja már azokat irodalmunk Tóth Ferencz ide vágó munkájának 47—50. lapjain. Tanúi e kánonok Beythe ügyes szervező tehetségének, egyszersmind szigorának. Ő rendet akart, s azt bizonyosan szigorúan fenn is tartotta. Előszámlálva Réczés és Varga Mihály büneit, ide vonatkozólag mondja az Apologia: „Az többtyök ki Sodomita volt, ki nömös Azzonyok su-

báchkája chjnáltatoya etc. ezért feddöt bennetök. Ezt vöttétök gonoz néwön.“ És ki tudná azt megmondani mostanában, nem e szigor böszítette-e föl ellene a papságot? E kérdésre ismét az Apologia következő szavai jogosítanak fel: „Ezöket kedig az vétkeket, emleközzetök reyá; az vépy közönségös gyeölés-tökben ö kj mondotta, zömtől zömben; de chak fillegtetök, es haragudtatok reyá; es még akkor el végeztétök, az thi álnok ziwetökben, hogy efféle vétketök kj kjáltoyát, el ne zenvedgietök.“ Nem e szigor volt-e fő kútfeje a gyanúsításnak, hogy Kalvin tanához hajlik? Nem éltünk-e meg ehez hasonlót épen napjainkban? Ki tudná megmondani mostanában, nem e szigor idezte-e elő részint a csepregi colloquiumot, részint annak szomorító következményeit?

Szabadjon e colloquiumról részletesebben is szólanom, kiderítvén azután azt is, volt-e Beythe reform. superintendens ezen colloquium *után*?

Köztudomásu, hogy a két protestans felekezet egymástól eltérőleg tanít az urvacsora felől. Ezen eltérést nem egyszer a kedélyek felizgatására használták fel a túlbuzgók. Így történt Beythénk korában is. Németországban nagy forrongásba hozta a kedélyeket Brenz ubiquistikai tana, s az onnan keletkezett nyugtalankodásokat 1577-ben az úgynevezett „Formula Concordiae“-vel törekedtek lecsendesíteni¹⁾. Ámde ilyenmü izgalmak Németországból habgyűrűkként hatottak el mindig Magyarországra is. Itt a hullámok lesimítása helyett inkább azoknak felduzzasztásán működött Réczés, túlbuzgóságban Brenznek hasonmása. A lelkek nyughna aggasztólag fel lett zaklatva. A felekezetek közötti béke helyreállítását leginkább hordá szivén Nádasdy Ferencz, s midőn annak eszközein hosszabb idő óta töprenkednék, a haza egészen másik oldalán egy esemény fontos befolyásuvá lett ezen egész ügyre. Wagner Márton bártfai pap meghalván, hivatalutódát, Sculteti Szörényt, a kit Lampe hibásan nevez Gergelynek²⁾, Szepes dynastája s akkoron alispána, Stansith Horváth Gergely, Grátzba vitte

¹⁾ L. Hase Kirchengeschichte 5-ik kiad. Lipcse, 1844. 379. és 395. l.

²⁾ I. m. 329. l.

fölszenfelés végett. Megtudván ezt Nádasdy, kínálkozóan vélte az egyházi béke helyreállítására az alkalmat, s a szent célra közreműködni meghitta Horváthot utitársával együtt, a kik elfogadva a meghívást, Gráztól visszatértökben Csepregen meg is jelentek, s tényezői voltak a híres csepregi colloquiumnak.

E colloquium megtartásának évére nézve iróink eltérnek egymástól. Többen, köztök Schmal¹⁾, Lampét²⁾ követve, 1590-re teszik, holott bizonyos, hogy 1591-kí jun. 2-kán és 3-kán ó stylus szerint tartatott. Mert azokon kívül, a miket Ribini³⁾ előad, és a colloquium történelmét tartalmazó füzetke címlapján világos számmal áll, Beythe Andrásnak, a superintendens fiának és surányi papnak, Réczés- és Thokoicshoz 1591-kí jun. 23-kán, így nem sokára a colloquium után írt levelében (*Függ. V. sz.*) ez olvasható: „Non vos latere potest, siquidem interfuistis *Dialogismus*, quali ludibrio *his proxime elapsis diebus*, dum eo convenissemus, ad desideratum et sincerum, si diis placet, *colloquium*, affecti simus.“ Gondoljunk azonfelül vissza azon egyházi törvényszékre, melyet Beythe Dörfölben, a nevezett három esperes társaságában csakis a colloquium *előtt* tarthatott. De hogy még ezeken kívül is mathematicai bizonyosságunk legyen, megemlítem, hogy Gamauf Schwartzner Mártonhoz fordúlt, kérdvén: nem lehetne-e magából a csepregi colloquium érintetem történelméből mathematicai bizonyítékot meríteni az esemény évére nézve? A kérdésre Schwartzner emígy válaszolt: „Husvét a colloquium évében úgy a juliani, mint a gergelyi naptár szerint egyazon vasárnapra esett, avagy mind a két párt husvétot egyazon időben ünnepelt; mert Stansith Horvát Sculteti Szörénynyel Gráztól át utazva Csepregre, Scultetit a grázi papság által (a füzetke elején álló „*Occasio colloqui*“ szerint) „*die altera post ascensionis festum, secundum utrumque calendarium*“ szenteltette pappá. Ilyen husvét 1591-ben volt, nem pedig 1590-ben, következöleg a colloquiumnak is 1591-ben

¹⁾ Monumenta evang. aug. conf. in Hung. hist. II. k. 132. l.

²⁾ I. h..

³⁾ I. m. 277—281. l.

kelle tartatnia. Másik mathematicai bizonyíték ez: Gróf Nádasdy Ferencz ezt írja Beythe István superintendensnek (*Függ.* III. sz.): „ut ad diem Martis sequentis septimanae seu prima Junii juxta vetus Calendarium Chepregini compareat; ubi die *Mercurii* st.“ Ámde jun. 1-je 1591-ben esvén *keddre*, 1590-ben pedig *hétfőre*, a colloquiumnak nem 1590-, hanem 1591-ben kelle megtörténnie. A superintendens ezt válaszolja maj. 25-kén (*Függ.* IV. sz.) a grófnak: „benevolo Vest. M. jussui parebimus et tertia feria (azaz: *kedden*) proxime futura post festum S. Trinitatis ad vesperam Chepregini aderimus“; s más nap 5 órakor reggel a colloquium csakugyan kezdett vette. Már pedig jun. 1-je 1591-ben szentháromság vasárnapja utáni *keddre*, ellenben 1590-ben ugyanazon vasárnap utáni *kedd* jun. 16-kára esett, a colloquium tehát nem 1590-, hanem 1591-ben tartatott.“ Eddig Schwartner.

Nádasdy kívánatára tehát Beythe Csepregen megjelent. Jun. 1-jén délután magántanácskozmányban abban állapodtak meg, hogy a vita a csepregi téres templomban történjék meg. Több pap és világi gyűlt egybe. Papok közül, Beythén és Scultetin kívül, jelen voltak: Réczés János és Thokoics csepregi, Samarjai Vidos Lénárd sárvári, Tétényi Imre czenki, Muraközi György pulyai, Bathai István kőszegi, Dragonus Gáspár rohonczi, Concari (hibásan: *Komari* helyett) Péter szakonyi, Thesmár István sz. kereszti, Alsó-Lindvai Péter horpácsi, Buphen Amandus, Pythiraeus Gergely köhalmi, Szegedi András újbéri papok, a kik az actákat alá is írták. Jun. 2-kán 5 órakor istentisztelet tartatott, melynek végeztével Beythének és a magyar papoknak, más oldalon Scultetinak és a közelből eljött német papoknak külön hely jelöltetett ki. Nádasdy is külön széket foglalt el, s Beythehez magyar beszédet tartott. Utána titoknoka, Szentgyörgyi Gábor, a német papok kedvéért latinul terjeszté elő az összegyűlékezés célját. Felváltá őt Beythe, magyarul köszönvén meg Nádasdynak a vallás- és egyházakról ernyedetlen gondoskodását és az egyetértés megállapításán buzgólkodását, maga részéről pedig állítván, hogy az egyházaknak egyesülését isten ígéje szerint keresi. Hosszabb szóváltás után az Augustana Confessio 10-ik czikke az urvacsoráról olvastatott fel, s elkezd-

dődött a vita, mely, Thesmar István kétszeri közbeszólását kivéve, csupán Beythe és Sculteti közt folyt le. A vitázók szavait Beythe részéről fia, András, Scultétiéről Otto Dániel, a sz. kereszti iskola tanára, jegyezték. A vita a nélkül, hogy a felek a fő tárgy érdemleges megvitatásába ereszkedtek volna, délutáni 4 óráig tartott. Ekkor a test is követelvén a magáét, Nádasdy kérte Beythét, maradjon meg a vita folytatása végett más napra is, magánértekezletben pedig törekedjék egyetértésre bírni a papokat; Beythe ott maradása csak nehezen volt megnyerhető. Más nap, azaz, jun. 3-kán, reggeli 5 órakor ismét a templomban gyültek össze. Ének alatt Beythe kiment a templomból s távozni akart, de Nádasdy küldötteinek s a magyar papoknak kérelmére visszatért. Nádasdy a mult napon félbenszakadt vita nyájas folytatására kérte őt. Beythe különféle magyar és latin kérdésekkel az időt húzta s halasztotta, és Scultetival úgy, hogy szavaik föl is jegyeztesenek, vitázni vonakodott. Beythe ezen napi kérdéseit s az azokra kapott feleleteket az acták nem közlik; azt azonban igen, hogy Horváth Gergely magyarul kérdé Beythétől, miért húzza vissza azt, a mit előtte való nap megengedett? Erre a kettő közt szóváltás keletkezett. Beythe a vitát folytatni nem akarván, s valamennyi kérdését a szentirathból megczáfolni hallván, szerfelett megharagudott (ira vehementi exarsit), s a gyülekezetet fiával együtt boszúsan (indignabundus)¹⁾ oda hagyta. Ezért Nádasdy neheztelését nyilvánította magyarul, a mit azután Szentgyörgyi latinul tolmácsolt, kijelentve ura nevében, hogy az uradalmabeli papokat rövid idő múlva összehíja, és azon lesz, hogy ők az Augustana Confessio szerint higjenek, s a máskép cselekvőket nem fogja birtokaiban megtűrni. Köszönetet is szavazott Scultetinak, s azoknak, a kik részint megjelenésökkel, részint szóbeli részvétőkkel, a colloquiumot előmozdítani törekedtek. Ezekre Horváth válaszolt, s a magyar papokhoz néhány intő szót intézett. Nádasdy pe-

¹⁾ Ezek ellenfele, Horváth, kifejezései, de azt sehol nem találom az actákban, a mit Schmal ír (Monumenta evang. aug. conf. in Hung. hist. II. k. 132. l.), hogy Beythe „post conjecta in nostros convicia *furibundo similis*“ ment volna ki a templomból.

dig arra kérte őket, hogy a két jegyzőkönyvet írják alá, a mi megtörténvén, azon példányt, a melyet Beythe András irt, magához vette.

Ez dióhéjba szorított tartalma a csepregi colloquium actáinak, a melyeknek elejét és végét Horváth Gergely, a vita folyamát pedig az említettem két jegyző fogalmazta. Ezen actákból, ha egyébiránt részrehajlatlanok, láthatni, hogy Beythe hirtelenkedett s illetlenül viselte magát, de a miért keservesen meg is lakolt. Mert azután szünetlenül mocskolták és gyalázták őt, míg a két felekezet egymással végképen nem szakított, s míg a keserített férfit atyáihoz nem költözött.

Ezen actákról azt kell megjegyeznünk, hogy bennök, daczára annak, mi az azokat tartalmazó füzetke czímén áll, *csak Beythe ellenei szólnak*, azt pedig, a mit ő és barátai mondtak, nem tudatták a világgal. Ezt pedig nem lehet figyelem nélkül hagynunk, mert attól függ Beythe becsülete. Az utóvilág csakis ezen acták alapján ítelt róla; az ítélet e szerint lehetett-e igazságos? Hiszen ezen acták csak sacramentariusként, makacs békeháborítóként állítják őt előnkbe, s ha emezt megbocsátották volna is, de hogyan bocsáthatták volna meg neki amazt! Ha ezen actákban részrehajlatlanul volna megírva Beythe magaviselete, törhetett volna-e fölötte pálczát az utókor? Hiszen azon actákban, a mint közölve vannak, s lehántva rólok a gyűlölet kérgét, nem találunk egyebet annál, hogy Beythe élve a reformatio fő és sarkalatos elvével, a szabad vizsgálat jogával, leplezetlenül mondá ki meggyőződését, és hogy boszúsán hagyta oda azon gyülekezetet, a mely kihallgatása helyett bíraskodni akart fölötte; s kicsoda rosszalná amazt, az ő helyzetében pedig kicsoda nem tenné meg emezt! És mit fognánk találni, ha elleneinek magaviselete is oly nagy pontossággal, mint az övé, volna leírva. Ámde az Apológiában világosan olvassuk: „A mit mind két felől zollottak meg irták. Ugy teczik *eggyk fele*, ez máy napigh ielön vagion;“ s valamivel alább: „föl méne Horváth Gergel Seuerinussával. *Otth azt zörték Bőythe István ellen, valamit akarának*: Bártnane vagy hol kj nyomtaták, és az magok zégyőnére kj adák. *Kjt tud az Isten, hogy hamjs*, mert magatok

vadtok bizonságok, még éltek sokan.“ Mindez arra mutat, hogy az actákat nem bírjuk egész teljességükben.

Ez tehát azon colloquium, a melynek eredménye az lön, hogy a két protestáns felekezet utóbb közigazgatásilag is elvált egymástól. Kérdés immár: reform. superintendens volt-e Beythe e colloquium után?

Meglehet, hogy e colloquiumot Réczés örömet használta volna fel szakítási alkalmul, mert régóta bántotta már, hogy egy idegen s az övénél kisebb urnak papja legyen az ő superintendense. S mivel e pap most Kalvinnak csaknem nyílt barátjául nyilatkozott, s egy gyülekezetet előbb, hogysen illet volna, oda hagyott, valószínűnek látszik, hogy Réczés már ekkor szívesen támadta volna őt meg. Ez azonban nem történt. Ennek bármennyi oka gondolható, egyik azonban és legfőbb bizonyosan az volt, hogy a csepregi colloquium megtámadásra nem szolgáltatathatott elegendő alkalmat. Nem, a megtámadásnak ekkor még nem jött el az ideje.

Megvan Beythének egy, 1593-ban kelt levele (*Függ.* VI. sz.), melyet ő csakis mint kétségtelen ágostai vall. superintendens írhatott. E levél Nádasdy Ferencz titoknokához, Szentgyörgyi Gáborhoz, van intézve, ahoz, a ki a csepregi colloquiumkor ura magyar beszédét latinul tolmácsolta. Beythe kéri őt, hogy bizonyos *Wolmart* juttassa valahova papi vagy tanítói hivatalba a grófi uradalomban, a hova egyszer már meg is volt híva; erre pedig kéri őt az isten dicsősége végett és a *fenyegető veszélyek* (*Ecclesiae periturae catastrophén*) miatt, melyekben az egyház lebeg; emlékezteti őt, hogy ezen Wolmar ugyanaz, a kinek gyűlési¹⁾ beszédét hallotta; végre kéri őt, tudósítaná, bármit eszközölt ki Wolmar ügyében. Mindez pedig olyan férfiúra mutat, a ki még akkor is kétségtelen evang. superintendens volt, ha egyébiránt kevéssel az előtt is annak tartatott, a miről különben kételkedni sem lehet. 1593-ban tehát Beythe még mint ágost. vall. superintendens hivatalkodott, s nyíltan megtámadva még nem volt.

¹⁾ „In Synodo nostra“ mond a levél; ez hát nem a csepregi colloquium volt, hanem egy későbbi gyűlés, a melyben Szentgyörgyi is részt vett.

A legközelebbi okot, a mely miatt összezsapott Beythe feje fölött a láng, tudjuk; de erre már ömaga szolgáltatott alkalmat. Néhány nap mulva a csepregi colloquium után, 1591-ki jun. 23-kán, fia, Beythe András, irta Réczés és Thokolicshoz a már ismeretes levelet (*Függ. V. sz.*), s átküldvén nekik „*Methodicus Tractatus de materia coenae dominicae*“ című értekezését, a mindenható isten szerelmére kérte őket, ne hunynák be szemeiket a napnál világosabb igazság előtt. Meglehet, ámbár erről valami bizonyosat úgy nem tudunk, mint magáról ezen értekezésről, meglehet, mondom, hogy ezen értekezés csak több olajat öntött a már is fellobogandó láng-ra. De ehhez járult, hogy 1593-ban Pathai István, pápai reform. pap, munkát adott ki a sakramentomokról¹⁾. E könyvet nem láttam, így megjelenése évét nem határozhatom meg. Bodnál²⁾, Tóth Ferencznél³⁾, Horányinál⁴⁾ 1592-ben, de a „Széchenyi catalogus“-ban, (Supplem. II. 376. l.) 1593-ban találom megjelentnek. Ez azonban nem sokat nyom a latban, de igenis sokat nyom az, hogy Beythének üdvözlő versei is nyomattak ki Gamauf szerint a munka elején, de Horányiból⁵⁾, Kleinből⁶⁾ és Tóth Ferenczből⁷⁾ úgy látszik, hogy önállóan, még pedig 1592-ben jelentek meg⁸⁾, s e szerint a Széchenyi-catalogus 1593. éve csakugyan sajtóhiba. Valószínű s tán bizonyosnak mondhatjuk, hogy e versek vezették le a fekete fel-

¹⁾ Címe: A Sakramentomokról in genere és kiváltképen az Ur Vacsorájáról való könyvecske; melyben Kérdezéseknek és Feleleteknek formáiban a Keresztyén tökéletes és igaz Vallás az Ur Krisztus Teste ételének, és Vére italának igaz értelméről bé foglaltatik, és minden rendbeli tévelygések ellen Sz. Írásnak helyeivel meg-róssítottatik Patai István Pápai Prédikátor által 1592. •

²⁾ I. m. 216. l.

³⁾ I. m. 81. l.

⁴⁾ Memoria Hungarorum st. III. r. 44. l.

⁵⁾ Nova memoria Hungarorum st. 480. l.

⁶⁾ I. m. 115 l.

⁷⁾ I. m. 82. l.

⁸⁾ Címök: Carmen aggratulatorium Stephano Pathai ecclesiastae (Horányinál hibásan: August. Confess. Ministro) Papensi scriptum, cum is librum de Sacramentis in genere typis Papensibus ederet 1592.

hőből Beythe fejére azon villámot, a mely Csepreg óta fölötte lebegett.

E versek, Gamauf szerint, így hangzanak :

Participatio quae cum Christo : quomodo sacra

Coena pio populo sumta salubris erit.

Papae missa ruit : *Brentique Synusia* scripto

Concidit hoc. Luci tempora jam redeant.

Huic licet infesti sint *multi vana sequentes*

Sed laudes Christi secula nulla silent.

Macte animo Stephane in tanto te lumine praebe,

Nemo erit hanc laudem qui tibi praeripiat.

Veritas coenae tenebris opertae

Jam diu : surgit redeunte sole.

Grata canat plebs Domino benigno

Carmina laudum.

Stephanus Beithe Superatt.

Réczés- és pártjának ennél több nem kellett! Ekkor, az ő szempontjokból, világosnak látták, ki és mi legyen ez a Beythe; ekkor már tele torokkal kiáltozák: Feszítsd meg! Feszítsd meg!; ekkor már Réczés sem nyugvék meg előbb, míg oda nem vitte a dolgot, hogy az ura uradalmában levő papok legnagyobb része szakított a hirhedett sacramentarius-sal, s ez, megunva a zaklatásokat, superintendensi hivataláról lemondott.

Úgy látszik azonban, hogy csak 1594. végén, vagy a következő év elején történt ellene az első megtámadó lépés. Korábbinak legalább nincs semmi nyoma, a mi tán onnan magyarázható ki, hogy vagy a főttebbi versek nem lettek rögtön ismeretessékké, vagy, a mi hihetőbb, a törökkel folyt háború¹⁾ meggátolt minden közös tanácskozást. S mivel az Apológiából főttebb idéztem egyik hely világosan mondja, hogy Beythe 10 évig háborítlanul superintendenskedett, bizonyosnak mutatkozik, hogy korábban nem is lett ellenségesen megtámadva.

¹⁾ Szalay László: Magyarország története. IV. köt. Lipcse 1854. 386. s. kk. II.

Azon időtájban tartatott a vasmegyei *Vépen* egyházi gyűlés, és ott történt először, hogy Réczés eddigi superintendensöktől elpártolásra, s a Formula Concordiae aláírására akarta kényszeríteni az ura jószágaiban élt papokat. Erre azonban nem találta őket olyan készeknek, a hogyan vélte és óhajtotta. A gróf nem volt a gyűlésben jelen¹⁾, a papok pedig az ő tanácsa nélkül vonakodtak valamit határozni; arra mégis ráálltak, hogy Nádasdy hazaérkezése után, egyetértve a többi espressel, hija őket újra össze. Réczés erre nem is hederített, hanem 1595-nek második felében önhatalmulag *Hegyfalura* gyűlést hirdetett ki. Meg lett-e ezen gyűlés tartva, bizonytalan. Soós János loósi papnak 1595-ki aug. 21-kén Réczéshez irt levele (*Függ.* VII. sz.) gyanítanunk engedné, hogy az nem történt meg. Soós világosan megírta neki, hogy e gyűlés a *vépi* határozatba ütköznék; hogy tökéletes szakadás volna szomorú következménye; hogy egyedül ő az, a ki „*egy coetusból kettőt akar csinálni*“, s társai nevében is kérte őt, állna el e gyűléstől, s várna vele Nádasdy haza jöttéig. Réczés e figyelmeztetéseket tekintetbe aligha vette, s a gyűlés valószínűleg megtartatott. De hogy ekkor sem folytak Réczés óhajtása szerint a dolgok, bizonyos. Lehet, hogy ott éles kifakadások történtek. Beythe ellen, s tán ezek adtak neki okot, hogy 1596. első hónapjaiban gyűlést tartson. Említik e gyűlést Zarka és Wietoris is, de említi Thesaurarius Pál kőszegi pap is 1596-ki ápril 5-kén kelt levelében (*Függ.* VIII. sz.); a gyűlés megtartásáról e szerint kételkednünk nem lehet s főlemlítésre méltó, a mit Zarka és Wietorisnál olvasunk, hogy Beythe e gyűlésben „*nomina sacramentarium, zwinglianorum ne suis collegis objicerentur, serio demandavit.*“ De az átok ekkor sem lett még kimondva árva fejére. Ez csak 1597. elején történt. Ekkorra ugyanis Beythe *Vépre* egyházi gyűlést hitt össze; Réczés pedig és pártfelei *Hegyfaluban*, tehát, mi tán nem célzás nélkül történt, Beythe superintendenssé megválasztatásának helyén gyűltek egybe²⁾, a

¹⁾ A török háború foglalkodtatta. L. Szalay László i. m. 390. s kk. ll.

²⁾ Hogy Réczés és a vele együtttartók Hegyfaluban egybe gyűltek, azt Komari Péternek 1597-ki febr. 19-kén kelt leveléből

honnan sértő levelet küldöttek Vépre Beythének, s vele annyira megsebzék az aggastyán szivét, hogy ő superintendensi hivataláról egészen lemondott, egyszersmind éles válaszra, „Confessio fidei Némethujváriensis certis comprehensa articulis“ czimű munkájának Német-Ujvárott 1597-ben¹⁾ kiadására ingerelték, s ezzel a két párt egymástól még jobban eltávolodott.

Nem kaphattam meg sem a hegyfalui gyűlés sértő levelét, sem Beythének arra adott feleletét, csak gyanítom, hogy ez egy s ugyanaz lehet az érintettem „Confessio“-val, a mely pesti nagy könyvtárainkban szintén nincsen meg; közlök azonban két levelet, a melyek nem sok idő múlva lehetnek a hegyfalui gyűlés után írva. Az egyik Beythe Andrásé, a másik Bathai Istváné, a melyekből az derül ki, a mi egyébiránt már az Apológiának főntebb idéztem egyik helyéből is világos, hogy Beythével tulajdonkép csak *akkor* történt meg a szakítás. Beythe Andrásnak 1597-ki mart. 6-kán kelt levele (*Függ. X. sz.*) ezt mondja: „Lectis Vestris in Synodum aliam Vepiensem per Vestros Legatos transmissis Litteris, statuimus respondere ad tria earum puncta, quae imprimis in Ecclesiam, matrem piorum, ac *ejus legitimum superattendentem* redundant; deinde in nostrum confratrem, senem optimum et verecundum D. *Batthayum*, iudicio certe haud vulgari polentem; denique in me ipsum, qui nunquam vel verbulo (quod sciam) Vos laeserim. Sed Vos jam dudum in imis cordium Vestrorum penetralibus fovescentes malitiosam et vaferrimam minimeque Christiano homine dignam debacchationem Vestram in totum ministerium: *nunc demum evomistis funditus* ad interitum animarum Vestrarum, nisi statim imploraveritis Dei misericordiam.“ — A másik levélben (*Függ. XI. sz.*) ez olvasható: „Literae Vestrae ex impudenti et elata insolentia

(*Függ. IX. sz.*) következtethetjük, a melyben ez olvasható: „Diminui an non cernit tua Reverentia partes Reverendi Domini *supremi Senioris* (ez Réczés)? Johannes Soos enim expungi et deleri suum nomen ex libro Formulae Concordiae voto non exiguo optabat in Synodo *Hegyaluina*.”

¹⁾ A sokban hibás Horányi 1596-ban mondja megjelentnek „Nova memoria Hungarorum“ 480 l.

et temeritate irreverenter inhumaniterque scriptae, almae Christi Ecclesiae Vepini collectae exhibitae sunt, in quibus Reverendum Dominum *Stephanum Bÿjte* cum filio suo inepte traducitis, quorum calceamentorum corrigiam solvere indigni estis, imo ne subulci quidem eorum idonei esse possetis“. Valamivel alább: „Reverendum illum virum cum filio falso accusatis et damnatis, *ab Ecclesia enim vera et christiana ille rite ac legitime vocatus et ordinatus est ad munus Superintendentis*. Sed Vos virus et odium hactenus conceptum in pectoribus Vestris quod oculuistis, *jam tandem contra eos evomuis- tis*, sicque Vestram impietatem, odium ac nequitiam sponte prodidistis.“

Kétségtelen ezek szerint, hogy Réczés pártja csak ekkor, 1597. elején, szakadt el Beythétől, ez tehát ekkorig olyan ágost. vall. superintendensnek tartandó, a minőnek 1594-ig háborítlanul tartatott, a mi onnan is kiviláglik, hogy a két párt egymástól teljes elválását még a hegyfalui gyűlés után sem lehet egészen bevégzettnek mondanunk. Hiszen Beythe András legközelebb említett levelében Rohoncra gyűlésre hja atyja elleneit; hiszen még a következő 1598-ban Nádasdy Ferencz az öreg Beythehez írt levelében superintendensnek nevezi őt, ez pedig válaszában (*Függ. XII. sz.*) arra kéri a grófot, állítsa, ha lehet, helyre az egyház feldúlt békéjét, a neki adott superintendensi czímet pedig elhárítja magától. Ezek szerint még ekkor is megtörténhetett volna, hogy Beythe e czím újból fölvételére s ellenei annak elismerésére, rábirathattak volna, ha helyre áll a béke.

Ámde erre már gondolni sem lehetett. A pártok közt felénél több volt már fölépítve azon falból, melynek a csepregi colloquium rakta le alapját. De miután Réczés és párt-hivei a rohonci gyűlésen, hova őket Beythe András meghitta, 1598-ki mart. 18-kán nem jelentek meg, hanem annak mintegy daczára a Formula Concordiae-t Keresztúrott 1598-ban magyar nyelven közzétették¹⁾, a két párt közötti válasz-

¹⁾ Czíme: Summája azoknak az articulusoknak, kikről vete-
kedések támadtanak az augustana confessióba való tanítottók között,
és a kik ez következő írásban, mely az egyességnek könyvéből

fal olyan szélesen és magasra volt már fölépitve, hogy leomlását annál kevésbé lehet várni, mert a Formula Concordiae-t azután valamennyi papnak, a ki Nádasdy birtokaiban hivatalkodni akart, alá kellett írnia.

A megmagyarított Formula Concordiae előszavában Beythe szemtelenül gyaláztatik. Ámde a 70 éves aggastyának is akadt megboszulója, s bebizonyította a rajta elkövetett méltatlanságokat és a Formula Concordiae értelmének tarthatlanságát. Ez a már annyiszor említettem Apologia¹⁾, melyet Révész Imre szívességéből használtam. Sajnálunk kell, hogy az nem lett sajtó útján is közrebocsátva. Szerzője ismeretlen. Hrabovszky Pathai Istvánt, azon időben pápai reform. papot, állítja, Gamauf pedig vagy Beythe Andrást, a superintendens fiát, vagy Bathay István kőszegi papot gyanítja szerzőjéül. Bárki volt legyen ez, elvitázhatlan, hogy a tudomány akkori színvonalán állt. Igaz, hogy nem simán ír. Ámde a viták egyházi téren a XIX. században is vajmi ritkán maradnak a mérséklet s higgadtság korlátai közt; csodálkozhatunk-e azon, hogy nem maradtak azok közt a XVI. században? S történhetett-e másképp olyanokkal szemben, a kik között nem egy volt, nem méltó, hogy megoldja Beythe sarujának kötelét, vagy az Apologia szavaival: „tudományának ellene való állásra elegek nem voltak“. Ő a szelidség, s a szerénység nyelvén szól mindenha minden, a mit tőle olvasunk, tiszteletre ragad íranta. Nádasdyhoz 1598-ki jan. 25-kén irt levelében (*Függ. XII. sz.*) érzékenyítőleg kéri a vallásos főurat, kövessen el mindent, hogy állíttassék helyre az egyháznak feldúlt békéje. Erősen

magyar nyelven irattatot, isten igéinek tanettása szerint és az hitnek egyenlő folyása szerint, isteni félelemmel megmagyaráztatának... Keresztúr, 1598.. L. Toldy i. m. 104. l.

¹⁾ Címe: Az igaz köröztényökteöl meg hasonlot confessionariosoknak rágalmazo Articulusok ellen irattatot, Igaz mentség: kiketeők Böythe István bozzuságára egy kalandosságban, értetlenöl, rágalmazoyul, nagy hazugol, el titkoltatot Mestör dolgából, földozgattanak özwe, az másonnét koldultatot Confessjok zerént, ez végre: Hogy az Vr Isten várasa ázlalo zent Igének tisztaságos folyását Irégységből el rekeztenék, az eő nékyök teczőt (Isten Lelke nélkeöl valo) ahytatos kiunságok zerént. Ecclesiast. 10. Mint az kigyo halgatuán mar meg: akképpen az titkon rágalmazo. 1599.

állítja, hogy a szakadásért nem ő, hanem a dicsvágyó Réczés okolandó.

Réczés célját elérte, de a higgadtaknál helyeslésre nem talált. Balthasarides János, szeniczei pap, 1599-ki aug. 20-kán Réczéshez írt levelében (*Függ.* XIV. sz.) szelidségre, kíméletre inti őt és pártját, mert „non dissimulo“ úgymond, „quod tales ineptiae sycophantiae, nugae plus quam sicalae, inanes et impiae et inhumanae gerrae, nullis musis ac gratiis, nullis venustatibus, nullo Apolline, nullo sale conditae, nullo schemate aut colore tinctae, totum Synedrion ac contubernium vestrum in discrimen famae et existimationis adducunt.“ Meglehet, hogy ilyen levelek, a minőket másoktól is kaphatott, megértették vele túlbuzgósága szomorú következményeit; ezeket látva, meglehet, hajlandó volt javúlni. Erre látszik mutatni Beythe Andrásnak 1599-ki jul. 5-kén hozzá írt levele (*Függ.* XIII. sz.), a melyben egyebek közt olvassuk: „Scis quibus compromissis anno praeterito usi simus ad invicem, polliciti estis ultro nihil jam deinceps vos vel scripturos vel tracturos ad piorum offensionem.“ Ámde az egész levél tartalma és éles hangja mutatja, hogy Réczés megjavúlni már nem volt képes.

1599. után Beythéről semmi emlékezet. S mivel akkor már 71 éves volt, nem volna helytelen tán azon gyanítás, hogy ezen évben jutott, a mit életében nélkülözött, békéhez a sirban. Van azonban egy nyom, a mely szerint még azután is 13 évre nyult volna élete. E nyom az érintettem kivonat a pápai anyakönyvből. Szerinte 1611-ben s tettdűs életének 84-ik évében halt volna meg Beythe, meglehet, megvakulva, mert már 1599-ben „élethynek vénségére nem sokat látott“ (Apologia). Német-Ujvárott van eltemetve, de, Gamauf szerint, emlékezetének ott sem a nép ajkán, sem a ferenczrendi klastrom jegyzőkönyveiben, sem a Batthyányiak gazdag levéltárában semmi nyoma, a mi, ha e nyom szándékosan nem titkoltatik, annál csodálatosb, mivel mind a két fia német-ujvári pap volt.

Volt-e hát Beythe tulajdonkép reform. superintendens? méltán kérhetné a tek. Akademia. Az eddig mondottakból, úgy hiszem, nem nehéz a felelet, s itt minden a „*Superinten-*

dens“ szóhoz kötött fogalomtól függ. Ha oly férfiút értünk alatta, a ki egy, csak *most keletkező* egyházi párt feje, s általa *hallgatólag* olyanul ismertetik el: úgy Beythe 1597. óta, igenis, volt *superintendense* az új pártnak. Hiszen e pártot ő alapította, s mivel azonfölül az elválás előtt *közös* *superintendens* volt, azután *reform. superintendensnek* tartathatott, s egész haláláig annak címezettethetett is, és így jutott kétségkívül a pápai anyakönyvbe is. De ha „*superintendens*“ alatt olyan főnököt értünk, a kit *már is létező* egyházi párt *szabályszerű választás* vagy *kinevezés* útján szemel ki magának s ő azután mint olyan hivatalokodik, azaz, ha „*superintendens*“ alatt azt értjük, a mi most általában és mindenhol van elfogadva: úgy Beythét lehetetlen *reform. superintendensnek* tartanunk. Legalább a mai napig, kutfőt idézve, tudtomra, senki sem mondta meg, az új párt mikor és hol választotta vagy nevezte volna ki Beythét *superintendensévé*? Ki fogja hihetővé tenni, hogy megválasztatásába vagy kineveztetésébe beleegyezett volna azon férfiú, a ki 71 éves korában, csaknem megvakulva, emígy nyilatkozott: „Non placet mihi dominandi in illos potestas. Nec juste Superattendentis nomen in literis ipsis mihi tributum est. *Fugio enim omnem dignitatem. Contentus sum servitio mei Christi. Sicuti cum obtinui, fui nemini injurius; ita placide abstinebo, ut non obtineam*“ (Függ. XII. sz.). Mindezt pedig ha lehetne is kétségbe vonnunk, eddigelé nem tudok egyetlenegy egyházi cselekvényt sem, a melyet Beythe mint *reform. superintendens* hajtott volna végre; egyetlenegy okmányt sem ismerek, a melyet ő mint *reform. superintendens* irt volna alá¹⁾. Mig tehát ilyesmi nem lesz napfényre hozva, addig Beythét *reform. superintendensnek* a csepregi colloquium után sem tarthatjuk.

Legvalószínűbb tehát az, hogy az új párt is azt tette,

¹⁾ Történetirői kötelességemnél fogva megvallom, hogy eddig nem került szemem elé olyan okmány sem, a mely alá Beythe ágost. vall. *superintendensnek* írta volna magát. Aláírása, miként főntebb a Pathai könyvének üdvözlésére irt versezet alatt, egyszerűen csak ez: „*superattendens*“, a mi szintén közös *superintendens*-ségére mutat.

a mit a régi. Emerről tudva van, hogy Beythe lemondása után a superintendensi hivatalt sokáig, valószínűleg Beythe haláláig¹⁾ betöltetlenül hagyta, s egyházi ügyeit, a jegyzőkönyvek tanúsága szerint, Réczés János, Magyar István, Klaszekovics István esperesek által intéztette. Életben levén még az, a kit a felekezet maga választott, tisztelnie kellett saját választása eredményét is. Ehez hasonló példát maga Tóth Ferencz említ, t. i. hogy Hodosi Sámuel, dunántúli reform. superintendens, a II. Rákóczy Ferencz-féle forradalomkor Szikszóra átköltözni kénytelen levén, a dunántúli reform. egyházkerület Hodosi haláláig más superintendenst nem választott, „mert tiszteletnek okáért meg akarta ötét életében azon Püspöki titulussában hagyni, mellyet közönségessen ruháztak ő reája²⁾.” Réczés pártja is utódról gondolkodni sem mert, s ezzel azon férfiúnak, a kivel oly méltatlanul bánt, egyszersmind legszebb szobrot emelt. Új superintendenst csak 1612-ben választott, Klaszekovics Istvánt, sz. miklósi papot. Hasonlót tett az új párt is. Erről, a mondottakon kívül, azon körülmény is tanúskodni látszik, hogy a rohonczi gyűlést 1597-ki mart. 18-kára nem Beythe István, az atya, hanem fia és *esperes*, Beythe András, tűzte ki e szavakkal: „Synodum *indiximus* ad 18. diem praesentis Martii, ubi agemus serio *de re Ecclesiae*“ (Függ. X. sz.) Szintén figyelemre méltó, hogy Pathai István is 1612-ben választatott reform. superintendenssé³⁾.

Beythe házi életéről azon kívül, hogy két fia volt, András — kit Horányi hibásan állít István testvérének⁴⁾ — és Imre, mitsem tudunk.

Beythe ismeretes és nyomtatásban megjelent munkái:

1.) *Miképpen a keresztyéni gyülekezetben a keresztséget, Ur-vacsoráját, házasság esketését, Oldozatot, Gyónást szolgáltatásának az Egy házi Tanítók, arról iratott könyvecske.* Nyomt. Gizing városában 1582. 8. r. Ez azon Agenda, melyet Horá-

¹⁾ Máskép nem tudnók megmagyarázni az okát, miért vártak volna a választással oly sokáig, holott azt az 1608-ki 1. tezikk. 2. §. világosan kívánta.

²⁾ I. m. 151. l.

³⁾ I. m. 68. l.

⁴⁾ Nova memoria Hungarorum 479. l.

nyi helv. vallásuakra vonatkozóan mond. Én nem kaphattam meg, így saját vizsgálatom után nem szólhatok felőle, de gyanítom, hogy Horányi csak úgy tette itt reformátussá, mint a „Nova memoria Hungarorum“ 480. l. Pathai Istvánt lutheránussá.

2.) *A keresztyéni tudomanyinak rövid Summaja, az az: tiz parancsolatrol, evangeliomrol, imadsagrol st.*, Nyomt. Világos-Várott. 1582. 8. r. Ajánlva az ifju gróf Batthyányi Ferencznek. Ezt sem kaphattam meg.

3.) *Nomenclator stirpium Pannonicus*. Ezt Clusius Károly már is említett munkája függelékéül adta ki 1583-ban Antverpben, külön lenyomatban pedig szintén Antverpben 1584-ben. Czvittinger is a magyar nevek kijavításával közölte „Specimen Hungariae literatae“ 52—66. ll. E munkát úgy Horányi¹⁾, mint Klein²⁾, összezavarják Beythe Andrásnak „*Fives könyv*“-ével, mely 1595-ben 4. r. jelent meg Német-Ujvárott.

4.) *Az zentök fő innepüiről valo Evangeliomok, magyarazattyokkal özve, Eztendő által, az zegeny egy igyő köröztienöknök értelmére, iratott Beythe Istvan Praedicator által.* Nyomatott Manlius Iános által Niemöt Uy Várat 1584. 4. r. Ajánlva van Batthyányi Boldizsár nejének Zrinyi Dorottyának. Az utolsó lapon ez olvasható: „Az Nagysagos Batthyani Boltisar Vrnak segödelméuel, a kinek adgyon zamtalan iokat érte az Mennyey Vr Isten,“ a munka e szerint Batthyányi költségén jelent meg. Ezzel egybe van kötve a muzeumi példányban.

5.) *Fő innep napocra valo Epistolak magyarazaty, eztendő által, irattanak Beythe Istvan Praedicator által.* Nyomatott Nymöt Uy Varat, Manlius Iános által, Karachon honak 17. napyan. 1584. 4. r. Az előbbi munka lapszámozásának folytatásával. Ajánlva van „Elő Istennek zent fianak, az Vr Jesus Christusnak st.“ az ajánlólevél aláírása pedig: „Isteni fölsegödnek alázatos es méltatlan zolgaya, Beythe Istvan Praedicator.“ Ez ajánlólevélből, nyelvezete felmutatásául szabad-

¹⁾ U. o.

²⁾ I. m. 116. l.

jon ezeket idéznem: „Ayanlyak egyebek irasokat vagy charoknak, velág biroknek, kyralyoknak, hatalmas vraknak avagy io teuőyöknek, es baratyoknak. Mely igyeközetöket nem zidalmazom: zabad mindönnek, morhaya oltalmát kire akarya bizni. De holot sem közelben valót nem tudok teulednél az Köröztyéni gyöleközethöz, sem ergalmasbat az the hiveydhöz, auagy hatalmasbat az oltalomra es meg őrizetre: tegöd kérlek egyedeul, hogy meg lásd ha az the Köröztyéni gyölekezethöz elő mentére es epeuletire való ez könyuechke, es tarch meg, a mint meg ígérted, az the igaz igednek teryedesére, és köröztyenydnek haznára st..“ A nemzeti muzeum példánya hátul csonka, de az egyetemé teljes.

6.) *Eztendő által valo vasarnapi Epistolák, Magyarazattyokkal özve, irattanak Beythe Istvan Praedicator által.* Nyomtatta Nymöt Uy Várat, Manlius Ianos Karachon honak 20. napyan. 1584. 4. r. Ajánlva latinul a papoknak. Megvan az egyetemi könyvtárban.

Ez utóbbi három munka csak minden második lapon van számozva. Nyelvezete sajátosságai, mint más XVI. századi íróinkéi, méltók a nyelvész figyelmére. Gondos átolvasásuk után, feladatomhoz képet, csak azt jegyzem meg, mindháromról, a mire egyébiránt nagy súlyt nem fektetek, hogy Luther csak háromszor, Kalvin ellenben egyetlenegyszer sincs bennök megemlítve. Megérintem még azt is, hogy a textusok itt-ott nem azok, a melyeket most az ágost. vall. egyház használ, s vannak magyarázatok a szentek olyan napjaira, a melyeket most a két protestans felekezet nem ünnepel.

7.) *Carmen aggratulatorium Stephano Pathai¹⁾ Ecclesiastae² Papensi scriptum, cum is librum de sacramentis in genere typis Papensibus ederet.* 1592. 8. r. Erről már föntebb is szóltam.

8.) *Confessio fidei Nemethuvariensis certis comprehensa*

¹⁾ Kleinnál i. m. 115. l. hibásan *Bathaj*.

²⁾ Horányinál: Nova memoria Hung. 480. l. hibásan: „Aug. Conf. Ministro.“

articulis. Nemethujuarini. Klein¹⁾ és Tóth Ferencz²⁾ szerint 1597., Horányi³⁾ szerint 1596. 4. r.

Bód, Klein, Horányi, Tóth Ferencz az övének állítják ezt is

9.) *Encomium ubiquitisticum contra Brentianos*. Nemetujuarini 1597. 8. typis Joannis Manlii et sumptibus Andreae Beythe. Ez azonban Beythe Andrásé és gúnyirat atyja elleneire. De meglakolt érte. Pázmán is bizonyítja⁴⁾, hogy e gúnyversekért, a melyeket Pázmán oldaljegyzetei szerint Thokoics György, Politoris János, Vidos Lénárd, Hegyfalvi Miklós, Kevinus Dániel, Klaszekovics István, Benkóczy Mihály, Budaeus András ellen irt, a csepregi templomban bocsánatot kelle nyilvánosan kérnie⁵⁾.

Bod- és Kleinnál találom még :

10) *Magyar Postilla*, év nélkül. Vasárnapi evangyéliomokra irt egyházi beszédeket tartalmazva. Pesti könyvtárainkban nincs meg, így nem tudom külön munka-e, vagy valameilyike a 4—6 számok alatt említetteknek, a melyekben magyarázatait sokszor „praedicatziók“-nak nevezi.

Irt-e ezeken kívül mást? nem tudjuk. Az Apologia e szavaiból: „es versöchkéytis zidalmazák“ bátran lehet következtetnünk, hogy némi verseket is irt; ezek azonban aligha nem azok, a melyekkel Pathai munkáját üdvözölte.

Az „Eztendő által valo vasarnapi epistolak“ 120. lapján egy munkáját említi, mondván: „Ezöket az *Köröztyeni kerdözködésnek könnuechkeyéből* ede hozhatod.“ Egy-e ez a 2) sz. a. említett munkával? eldönteni nem tudom. Hasonlóan nem tudom a „Fő innep napocra valo epistolak magyarázaty“ 117-ik lapján idézett: „*Köröztyeni tudománnak rendi auagy az Catechismus*“ külön cím alatt megjelent munka-e, avagy egy a 2) sz. alattival? Valószínű, hogy mind a kettő, csak-hogy nem hü czímidézettel, a 2) számuval egy s ugyanaz.

¹⁾ I. m. 116. l.

²⁾ I. m. 50. l.

³⁾ I. m. 480. l.

⁴⁾ Hodegus. 1766. kiad. 247. l.

⁵⁾ V. ö. Schmalnál: *Mouumenta evang. aug. conf. in Hung. hist.* II. k. 130. l.

Nem vagyok hiú hinni, értekezésem eredményeül, azt, hogy Beythéről az acták immár becsomózhatók; én a XIX. században legalább némi igazságot akartam szolgáltatni a maga korában sokat zaklatott férfinak!

F ü g g e l é k.

I.

*Abstemius Péter superintendensnek a soproni tanácshoz 1574.
april 24-kén írt s Beythe Istvánt ajánló levele.*

Gratiam et pacem a Deo Patre, per Jesum Christum ex animo precamur.

Non parum piis mentibus adfert solatii, Amplissimi Viri, scire, sese esse cives ecclesiae ac domesticos Dei, superstructos super fundamentum Apostolorum et Prophetarum, summo angulari lapide ipso Jesu Christo. Quando vero aliter regi non potest ecclesia, quam verbo, gaudeo, quod complures Christi servos tenetis, et quod inter vos foveatis purum Dei cultum, fidelemque operam datis, ut se vestri cives inter Christi septa contineant. Haec vestra sanctissima pietas, Dominum Stephanum Beythe de Kii, quasi sanctiore vinculo vobis devinxit. Quem a multis annis ecclesiae Dei bene praefuisse, eique ut semper prodesset, fidelem operam dedisse, non solum ego profiteor, verum etiam anteacta vita pulchris elogiis commendat. Quapropter licet jam ecclesiae Christi cum summa autoritate inservierit, tum in promulgando verbo divino, tum vero in administrandis sacramentis, unde quasi habito examine constet, esse idoneum Christi Jesu ministrum. Nihilominus quia ita expetebat, imo oravit, ut eidem testimoniales nostras literas daremus, eundemque legitime confirmatum pronunciaremus. Et nos pro ratione nostri muneris praedictum Dominum Stephanum Beythe pie hucusque functum munere ecclesiastico, elegimus in verum filii Dei ministrum ovicularumque ejus legitimum pastorem eundemque tanquam legitime ordinatum confirmavimus. Hoc scripto et aliis literis testimonialibus simul attestantes, eum sanae doctrinae scientia

esse instructum, sperantes etiam constantem in ea asserenda se gesurum. Labor autem ejus ne inanis sit in Domino, vos una mecum orate. Et virum, quem nacti estis, agnoscite et diligite. Cui si qui proterve maledixerint, defendite innocentem. Non dubito, quin ita se coram vobis gerat, ut summa ejus in doctrina et moribus pietas, quasi longe spectanda in sublime efferatur, ut inde ad imitandi studium multi excitentur. Valet clarissimi domini. Christus suo spiritu vos gubernet semper. Amen, Actum Semptaviae 24. Aprilis Anno Domini 1574. Petrus Abstemius Superintendens et servus Jesu Christi, cujus non est dignus, ut solvat corrigiam calceamenti.

Külczim : Clarissimis et praestantissimis Viris, Dominis Consuli et Judici Senatuique inclytae Civitatis Sopronien. etb. dominis et amicis suis summa observantia colendis.

(Ganauf gyűjteményéből. E levelet adtam már a „Sárospataki füzetek“ 1860-ki év folyama 553. s k. l., de kiegészítésül itt is közlendőnek tartottam).

II.

Beythe Istvánnak egy surányi istenkáromló ügyében Réczes János és Thokoics György esperesekhez 1587-ki oct. 12-kén írt levele.

Reverendis Dominis Johanni Reczes et Georgio Thokoics pastoribus Ecclesiae Christi Chepregini et senioribus ministrorum verbi Divini Dominis amicis et fratribus in domino multum observandis.

Reverendi Domini Amici et fratres in Christo Charissimi, gratiam et pacis incrementum per Dominum Jesum Vobis precor. Significo deinde quod Dominus Ivanczy ad nos scripsit de quodam suo colono maledico conviciatore adversus Deum. De quo velit judicium celebrari ad Festum Lucae Evangelistae apud suam domum in Surány; sed ita ut et Ecclesiasticae personae praesentos sint, qui justitia ipsum perpendant et digne in domino judicent. Itaque Vestras Dominationes uti fratres in Domino obuixe peto, ad diem praefixum sint praesentes et petitionem boni Domini et patroni nostri ne contemnant. Facient

et mihi et domino patrono communi rem gratissimam. Quas et valere quam felicissime cupio. Data Ujvarini d. 12. Octob. Anno 1587.

Stephanus Beyte.

(Másolatból az „Acta religionaria protestantium in Hungaria“ Tom. II. a nemzeti Muzeumban).

III.

Nádasdy Ferencz meghívó levele Beythe Istvánhoz.

Reverende Domine etc. Dominatio vestra meminisse potest, quod retro actis temporibus vestrae Dominationi, quia in Ecclesia Dei multas pugnantes interpretationes videbam, per D. Gabrielem, et D. Reches, de habendo privato quodam Colloquio, nunciaram. Ad quod per eosdem Dominos vestra Dominatio, se etiam paratam fore obtulerat. Nunc igitur quia et otium et occasio mihi ad hanc rem offertur, et diem et locum, per me V. D. significandum esse existimavi. Dominationem vestram itaque rogo, ut ad diem Martis sequentis septimanae seu prima Iunii, iuxta vetus Calen. Chepregini compareat: Vbi die Mercurii (hoc est altera post) duce spiritu Sancto, de bona, vera, et pia, seu Deo placente concordia, loqui et definire possimus. Hac eadem de re viua etiam voce vestrae Dom. per Dominum Reches nunciari, vestra Domin. verbis illius fidem adhibeat. Deus vestram Domin. in bona valetudine conseruet.

(A magyar eredetű meg nem kaphatva, e latin fordítás a „Historia Colloquii Chepregiensis“-ből).

IV.

Beythe István válasza Nádasdy Ferencz meghívó levelére.

Spectabilis ac Magnifice D. Domine mihi multum gratiosissime, post servitiorum meorum humillimam commendationem. In gratiam M. Vestrae. Attulerunt mihi Domini Reches et Tokoyt, ministri Ecclesiae Christi Iesu in Chepreg M. Vestrae literas, verbotenus quoque volun-

tatem, et benignum animum erga Ecclesiam Dei exposuerunt. Pro quo Vest Mag. Deus cumulata bona, longaeuam vitam, et felicitatem in omnibus actis praestet. Certe enim nihil piis optabilius, nec Deo ipsi gratius, concordia fratrum, et Ecclesiae vnitatem. Itaque beneculo Vest M. iussui parebimus, et tertia feria proxime futura post Festum S. Trinitatis, ad vesperam Chepregini aderimus. Vestra M. quos volet adesse, iubeat. Cum enim breue sit tempus, ego eos conuocare non potero. Et valere Vestram Spect. ac M. D. quam felicissime cupio. Data Nemeth Vyvarini 28. Mensis May Anno 1591.

S. ac Mag. D. V.

Humilis seruator

Stephanus Böyte, Praedicator.

(Ugyanonnán.)

V.

*Beythe Andrásnak Réczés János és Thokoics György espere-
sekhez 1591-ki jun. 23-kán írt levele.*

Reverendis in Christo Patribus et Dominis Johanni Réczés ac Georgio Tokoits Senioribus et Ministris Ecclesiae Csepregiensis (titt.) Dominis observandis, et in Jesu Christo dilectis etc. Agnitionis Jesu Christi incrementum precatur.

Venerabiles Viri et Domini summa ac debita observantia colendissimi: Non Vos latere potest siquidem interfuitis dialogismis famosis, quali ludibrio his proxime elapsis diebus, dum convenissemus ad desideratum et sincerum, si Diis placet, colloquium, affecti simus. Cum vero autoritate totius scripturae orthodoxae injunctum sit piis omnibus, ut pro nomine Jesu Christi omne molestiarum genus sufferant: facile ac libenter tolerabimus injuriam illatam. Verum ne veritas satis oppressa prorsus sepulta jaceat, scripsimus Methodicum tractatum Sanctis in terra viventibus de materia Coenae dominicae, quem transmittimus, orantes obnix ut ob amorem Dei omnipotentis ne occultetis veritatem ipsissimam pro qua prae dubio inevitabilis reddenda olim erit ratio; sed statim promulgetis et dissentientes habentes (Apostolo teste) Cantherio notatas conscientias provocetis. Id quod spero vos esse facturos. Haec autem scripta humili orationis Stylo

exarata prout requirit Theologia, cujus simplex est oratio, ut aequi ac boni consulatis velim. Quodsi permissu ac munere Divino alii melioratis (így) dederint, parati et nos erimus iisdem subscribere, si modo prophetici et apostolici scriptis consona fuerint, aliter etenim si et Angelus coelitus descenderit et alium (így) Evangelium promulgaverit praeter ejus confessionis certitudinem, quae est in solidissima Jesu Christo petra fundata minime tenebimur fidem adhibere. Nos quidquid divinitus concessi talenti habuimus, id celare indignum facinus esse duximus.

Valete Viri Venerabiles et aspirate piis suffragiis ut Dei ter maximi timor verus ac salutaris per Christum *σωτηρα* semper habeatur in vestro conspectu. Altissimus suo sancto flamine dignetur illustrare mentes vestras, vobisque benedicere. Amen. Surányio pridie nativitatis Baptistae Anno 1591.

Andreas Bejthe

Frater vester in Domino etc.

(Másolatból az „Acta religionaria protestantium in Hungaria“ Tom II. a nemzeti Muzeumban).

VI.

Beythe Istvánnak Wolmar előmozdítása ügyében Szentgyörgyi Gáborhoz 1593-ki sept. 2-kán írt levele.

Egregio Dno Dno Gabrieli Szent-György etc. Domino patrono meo summa observantia mihi semper colendissimo.

Egregie Domine patrone, mihi singulariter observandissime, post salutem et servitiorum meorum humilem commendationem. Audiveram Vestram Dominationem difficili morbo laborasse, unde si sanitati optatae est restituta certe ex animo laetor. De me nihil est quod, scribam, mea enim importuna miseria Vestrae Dnationi molestus esse non possum, cum alias etiam satis occupatissimam esse sciam. Wolmarius ille cujus oratiunculam V. Dominatio in Synodo nostra audierat, hinc discedere parat, ingratus enim populus et magistratus, Deum fortassis non curans, hominem negligunt, sicuti et alios. Cum autem vocationem habuerit aliquam ad illas partes sub patrocinium Sp. ac Magnif. Domini Comitis, nunc ultro suam offert operam. Et

per nos humillime instat, ut apud suam Magnificentiam ipsi de com-
moda et salutari conditione prospiciatur, seu docendo in scholis, seu
vero praedicando. Vestra Dominatio pro gloria nominis Dei hominem
promoveat, videt statum verum (talán : rerum) et Ecclesiae periturae
catastrophen. Est vir non poenitendae eruditionis, et qui juventuti
salutariter inservire possit, et mediocriter in lingvis etiam exercitatus.
Quidquid autem Vestra Dominatio in ipsius negotio statuerit, mihi
significet, oro, meaque servitiola iterum recomendo. Et bene valere
ex animo cupio. Data Németh-Ujvarini die 2. Septemb. Anno 1593.

Servitor

Stephanus Beythe.

(Másolatból az „Acta religionaria protestantium in Hungaria“
Tom. II. a nemzeti Múzeumban).

VII.

*Soos János lósi papnak Réczés Jánoshoz aug. 21-kén 1595.
irt levele.*

Szolgálatomat ajánlom Kegyelmednek mint jó bizodalmas Uram-
nak, az Ur Istentől sok lelki és testi jókat kívánok Kegyelmednek
mind azokkal, melyekkel Istentől kívánja Kegyelmed.

Juta kezemben a Kegyd Convocatoriája, melynek continentiát
értem, hogy ismét ujonon az Ur ő Nagysága jószágában lévő pásztó-
rokat cogálja Kegyelmed Hegyfalura a subscriptióra. Meg bocsássa
ennekem Kegyelmed, a mint Vépben eleiben adánk Kegyelmednek,
ugy kellett volna cselekedni Kegyelmednek, mig mi is az Urral ő
Nagyságával szcmben lehattünk volna, addig vesztegségben kellett
volna lenni Kegyelmednek, mert noha a Legatusok el nem mentek
az Ur után, ezzel el nem mult : Im az Ur Isten meg hozza jó egész-
ségben ő Nagyságát, azonnal mi is ő Nagyságát meg találjuk, tudom
oly tiszta keresztény és egyesség szerető Ur ő Nagysága, hogy nem
akarja a köztünk való scissiót, hanem inkább egyességünket kívánja
ő Nagysága. A Kegyelmed convocatoriája azt tartja, hogy Committi-
mus, ez pedig úgy lehetne Kegyelmedtől, hogy ha a több Senior
Uraimmal egy akaratból emittálta volna Kegyelmed ez levelet ki.
Más az, ez szólásnak formája fejedelmekhez és Urakhoz illik, nem

Minimushoz , a mint utól levelében írja Kegyelmed magát. Tudja pedig ezt is Kegyelmed, hogy miis arra való Authoritast nem engedünk Kegyelmednek , hogy a több Senior Uraim consensussa nélkül convocálhasson Kegyelmed , de im megcselekeszi Kegyelmed , kiből mi is következik jövődőben meg látja Kegyelmed. Minden köztünk való egyenetlenségnek és scissionak oka Kegyelmed leszen, mert egy coetusból kettőt akar csinálni Kegyelmed. Jól tudom pedig , ez Kegyelmed hertelen dolga Uram ő Nagyságának is akarátja ellen vagy. Én azért jó szándékból kérem és intem Kegyelmedet mind a több praedikátor Uraim képében, differalja ez mostani gyűlést tovább Kegyelmed, hozza Isten Urunkat ő Nagyságát is haza jó egészségben, mi is olvassuk az Articulusokat , ez meg lévén , mi magunk cogaljuk Kegyelmeteket a convocálásra. Ne legyen köztünk scissio Kegyelmed miatt, az Isten ígéje se útáltassék meg e magunk egyenetlenséggé miatt, legyen békesség szerető Kegyelmed, a háborúságnak gyűlölője, ne adjon valami gonoszra okot Kegyelmed. Lám Uram ő Nagysága levele is nem kényszerít mód nélkül bennünket , ahoz tartsa azért magát Kegyelmed. Én reám azért ne haragudjék Kegyelmed, mert Isten látja a köztünk való egyességnek megmaradásáért kérem erre Kegyelmedet. Isten sokáig éltesse te Kegyelmedet Asszonyommal ő Kegyelmével és a Kegyelmed szerelmes gyermekeivel egyetemben. Data ex Loos 21. August. anno 1595.

Servitor V. R. D.

Johannes Soos Minister in Evangelio Christi.

(Másolatból az „Acta religionaria protestantium in Hungaria“ Tom. II. a nemzeti Muzeumban).

VIII.

*Thesaurarius Pál köszegi papnak Réczés Jánoshoz 1596-ki
ápril 5-kén írt levele.*

Gratiam et pacem a Deo Patre per Deum nostrum Jesum Christum precatur et officia sua commendat atque offert. Hallottam és értettem jó Reczes Uram , hogy ugyan hirem nélkül akartatok ide én hozzám jönni és megvisitálni , hogy én is véletek subscribáltam a Concordia nevő formulának. És mind Asszonyomtól ő Nagyságától,

mind a Várostól meg is követték volt. Ha ennékem is megírtatok volna és hiremmé adtátok volna, bizony én magam is törekedtem volna, mind Asszonyomnál ő Nagyságánál, mind a városnál, sőt tanácsul is adtam volna, hogy az ide való béjövételre szabadságot adtak Kegyelmeteknek. Kegyelmetek talám nem tudja, de midőn tsak fül hegygyel hallottam volna is és tudtomra lett volna, — törekedtem benne, mind az én kegyelmes Asszonyomnál követe által, mind a városnál személyem szerint úgy annyira, hogy valamint a Város, és Asszonyom ő Nagysága azután írt Kegyelmeteknek, annak mind én vagyok a kutfeje (kevélység nélkül legyen mondva tőlem) kit meg is bizonyíthatok, ha szükség. Két darab papyroson egy levelet írtam vala Dominus Petrus Komárinak, kire a többi között azt írja énnekem, hogy a minémű választ adott a Kegyelmetek levelére meg írja hamar nap a mását, mihent Kegyelmetekkel szembe lehet és elvégezhet. De azon bár ne aggódjatok, mert annak én nálom-is vagyok a mássa és a több leveleitek is kezemben vagynak. Hanem a mint Péter Uramnak is meg írtam, meg ügyesztették sokakkal magatokat, hogy a hagyot napra ad 2. diem Aprilis el-nem jövétek Kőszegre: kivel mint ha középséget tettek volna, Nádasdy Ferentz Uramon ő Nagyságán-is. Mert ha olyan jó akarattal vagyok ehöz a visitatiohoz, a kiben jártok az Isten parantsolatjából a mint a levelekben de írtatok. Kiben én bizony nem is kételkedem. Hát annyival inkább illett volna szorgalmatossan járnai benne, hogy ne szegetetnék kedve ő Nagyságának, hanem lenne az ő Nagysága akarátja szerint. És a mit ő Nagysága felől írtatok, tselekedetötökkel is meg-is bizonyítanátok, hogy egyebeknek is kedvét ne szegnétek, mind azoknak tudni illik, a kik hallják és olvassák ő Nagyságának ilyen jó kegyess és kegyelmes akarátját. De hogy el nem jövétek a hagyott napra, gondoljátok é mit beszélnek felőletek? Annak pedig a gyalázatja az Uram ő Nagyságára-is mégyen, és magatokra is esik valami benne. Te Reczes János azt írtad Asszonyomnak ő Nagyságának, hogy semmi válaszd nem volt leveledre ő Nagyságától, és azért mult-el egyik okáért, az aldót visitatio. Lám még annak előtte meg követted, akkor is hirem nélkül pedig, hogy a visitálásra való ide jövetelt meg engedje Kegyelmednek ő Nagysága, a mennyi ő Nagyságán is áll benne, nám akkor is meg engedte ő Nagysága, és jó néven is vette Kegyelmedtől: tehát nem vethetett volna Kegyelmed ő Nagyságára. Sőt ha meg nem engedte volna-is ő Nagysága, tsak magamnak meg-írtatok volna,

én magam is kész voltam volna mellettetek törekedni ő Nagyságánál, kit meg is bizonyítottam. Jollehet Kegyelmed inkább meg nyerhet mindent ő Nagyságától én nálomnál. Más az : volt azért imillyen válaszatok a Várban is : Poteris abire. Mint egy Zriny Uramtól ő Nagyságától-is, Lenart Uramnak és György Uramnak : Potestis abire. Jollehet a minemü válaszatok lett itt a várban , a nem Aszszonyom ő Nagyságától volt. Mert nem volt itthon-is mikor a levelet küldötték volt ő Nagyságának. Mert ha itthon lett volna, akkor is ugyan azon választ tette volna , a minemü választ ez utanis adott. De ha semmi választ ő Nagysága nem adott volna is erre a leveletekre , az én Kegyelmes Aszszonyomnak még annak előtte való engedelme szerint, miért nem jöttetek el a hagyot napra ? Hiszem nem Aszszonyom ő Nagysága hagyot napot , hanem ti hagyatok ő Nagyságának napot. Mert aszszonyomtól ő Nagyságától még annak előtte meg volt az engedelem. Azt még régen meg nyerte Reczes Uram Kegyelmes Aszszonyomtól ő Nagyságától , hanem tsak a hagyot nap héja volt. Imár pedig a napot is meg hadtad volt, mert az Kegyelmeden állott. De ha annak előtte meg nem engedte volna is ő Nagysága, abban bizony semmi ellent nem tartott volna ő Nagysága, sőt inkább akarta volna, ha Kegyelmetek el-jött volna. Sőt akarta volna, ha olyankor ő Nagyságais itthon lett volna, mikor Kegyelmetek el jött volna. Mert az ő Kereszténysége szerint, alég várna ő Nagysága, mind ő Nagyságos és Tekéntetes fiaival, itt Kőszegen, az én Kegyelmes Uraimmal és Patronussimmal egyetemben , hogy jó végre vinné ezt a dolgot az Ur Isten, a kiből el-indult Kegyelmetek , kit engedjen meg ő szent Felsége , az ő szent fiáért. Ha pedig olyankor itthon nem lett volna ő Nagysága , a mely napra ide jött volna Kegyelmetek , annyi kenyere bora vagyon ő Nagyságának , hogy akar egy hétig is mind az ő Nagysága kenyere bora mellett várta volna meg Kegyelmetek, míg haza jött volna. A Város is pedig nem hagyta volna Kegyelmeteket. Bizony hogy én is ő Nagysága nélkül, ha egyéb lehetett volna benne, a dologhoz sem szóllottam volna, míg haza nem jött volna. Mert azt akartam volna, és ennek utánna is azt akarom, hogy ő Nagysága, mind az ő Nagyságos fiaival egyetemben és a Város is kitsénytől fogva nagyig jelen legyen a közönséges szent gyülekezetnek helyén. Sőt nem bánám , ha jelen lehetne Nadasdy Ferentz Uram ő Nagysága-is, és sokan egyebek is, mind Urak, Nemessek, Praedicato-rok. A gyülekezetben könnyörögnék először az Ur Istennek, és min-

den dolognak vége léven, végeznénk azon el-is. Azért vagy volt itthon ő Nagysága akkor vagy nem volt, a mely nap a leveleket küldötte Kegyelmetek; tudniillik 1. die Aprilis vagy adhatott ő Nagysága választ vagy nem: az előtt nám ő Nagyságától választok jó volt. A Vároستól is azonképpen választok jól volt, hogy tudniillik aperta porta, lata via, ha mi dolgatok vagyon vélem, itthon találtok. Azért a Kegyelmetek írása szerint a hagyott napra, az az másod napra (holnap igen ott lészünk) el-kellett volna jöni Kegyelmeteknek. Itthon is találta volna másod nap Kegyelmetek Aszszonyomat ő Nagyságát is, mert meg jött vala ő Nagysága. De midőn a hagyott napra el-nem jövétek, az után való napon Aszszonyom ő Nagysága ki küldé hozzám leveleteket, hogy mit mondok hozzá? Mihez tartsa magát? Jötek-el vagy nem, ha értek és tudok valamit benne? Meg iszenem ő Nagyságának, hogy noha énnékem sem meg nem írtatok, sem meg nem iszentetek mi szándéktok vagyon reám, de minden dolgot értek. És a mint értettem ő Nagyságának igazán meg-iszentem, a mellet könyörgöttem ő Nagyságának, hogy igen hamar mindjárt levelet küldjön utánnatok, valahol meg találunk benneteket; hogy leveletekre emlékeztessen és hívjon ő Nagysága benneteket. Mert én nagy joszansággal, könyörgéssel, imadkozással, bőjtéléssel várom Kegyelmeteket. Ő Nagysága azt meg tselekedte. Drabantja az ő Nagysága levelével falurol falura keresett benneteket. Végre Csepregben ment, és otthon találta Kegyelmedet meg a levéllel. A mit írtál ő Nagyságának, imhol az is kezemben vagyon. Nintsen eléendő mentséged. Ments immár magadot a Kőszegi Tanács előtt is. Talám el feletkez-tél vala, hogy a Tanács előtt is meg kellene magadat mentenöd. Mert a Kőszegi Tanács azt sem tudja, hogy hová lettetek. Az holnap, a Cras, Cras azt mondják, hogy talán fél holnapig-is, avagy egy egész holnapig-is léssen. Mentséget pedig jobbat keress magadnak, hogy nem mint a kit irtal Aszszonyomnak ő Nagyságának; mert bizony én annak kevés helyt adok, oka is ugyan pedig im szemeddel látod. Aval se mentsed pedig magadat, mint Aszszonyom ő Nagysága előtt, hogy nagy inep vagyon clöttetek. Mer ha eszes emberek voltak az inepet az előtt gondoltátok volna meg, minek előtte a leveleket írtatok, az előtt láttátok volna meg, ha az ineptől ki meg 14. die Aprilis léssen, el-juthatok-é Köhalomról Kőszegre ad 2. ejusdem mensis avagy nem. Olvastátok é a 1. die Aprilis usque ad 14. diem ejusdem mensis mennyi földet járt bé Christus Urunk a Tanitványok-

kal, és ama sereggel, kik mentek véle ad 14. diem Aprilis, az az virág Vasárnapra Jerusalemben a Pascha Innepére (szóllok e szerint a mint most a Husvét napja esik, és a mint ti jartatok) még pedig nem kotsin, hanem gyalog? Vagy talám azt vártatok, hogy hintót küldjünk érettetek. Aszszonyomtól ő Nagyságától az is meg lehetett volna, tsak meg irtátok volna. Ugyanis Christus Urunk egy hitván vemhess számart hozata, s azon méne Jerusalembé Math. 21. De jámborok akar ugyan fő fő lovakot is küldöttünk volna alátok, ha azon akartatok volna is bé jőni, azon sem mult volna el. Ha pedig egyebet nem akartatok volna benne tenni, hanem ugyan számaron akartatok volna is bé jőni, talám még azt is találtunk volna valahol. Azért ha a Kőszegi Tanács előtt menteni akarjátok magatokat, más mentséget gondoljatok. Aszszonyom ő Nagysága előtt pedig eléggé meg jegyzettetek magatokat akarám mondani, Isten botsássa mondasomat, meg mentettetek, mentsétek immár a Város előtt is magatokat, ki tudja, ha ennékem igazán találták meg írni, talán meg is tsömörlettetek volt a sok részegségben, es tobzodásban? és azért sem jöhettetek el. Talám a fejetek is fajt reggel 2. die Aprilis laktatok 1. die Aprilis naponap estig. Talám mikor a levelet irtátok is részegek voltatok; mert immár volt dél után két ora, mikor a Posta a leveleket hozá Kőszegre, egy oraig gyalog is el-hozhatta a Post Köhalomrol a leveleket ide. Talám nem tsak a fölöstökömnek, de még az ebédnek is utanna irtátok, mint egy hora 12. avagy prima, mikor immár részegek is lehettetek, ha jo idein hozza kezdetek, előbb is szokástok szerint. Vajha reá arányozhatnék, bizony igen nevetném. Avagy mentsétek avval is magatokat, hogy a hova 1. die Aprilis leveleket irtatok volt részegségtekben, más nap az nem jutott eszetekben jozan korotokban: ha eszetekben jutottis, talám más eszetek jutott akkor, hogy tudniillik, nem kellett volna azt írunk, hogy holnap ott leszünk. Mert előttünk vagynak a szent Innepek, Virág Vasárnap, Nagy Csötörtök, Nagy péntek, és Husvét napja, ki miatt a 1. die Aprilis ma az az 2. die ejusdem mensis nem érünk oda; mert mesze vagyon Köhalom Kőszöghez, hogy nem jutunk ma oda, hanem jer térjünk haza felé, és tanuljunk praedicálni az innepekre, vagyon mivel mentenünk magunkat ha utannunk irnak. Azt írjuk Aszszonyunknak ő Nagyságának, hogy valaszunk nem jöve ő Nagyságától, és aztis meg hallottuk volt, hogy nem volt otthon ő Nagysága. Más az, hogy az nagy inepék is előttünk vagynak; ha-

nem az inepék után megyünk osztán oda. Köszönöm és meg halálom az én Kegyelmes Istenemnek, ki meg-halgatta az én könyörgésemet secundum 35. Psalmum, melyet meg nem irhatom menyiszor mondtam el, mind éjjel nappal a 1. die Aprilis usque ad 4. diem ejusdem mensis, és még élek mind addig ditsérem véle az Istent. Az Psalmusok közül ezt kiváltképpen magamnak választottam és evvel ditsérem a gyülekezetben ez után gyakrabban én is az Istent, el kezdvén holnap énekeltetni a Templomban tudniillik virág Vasárnap. Te Retzes János eleitől fogva avval fenyekedtél, hogy ki subscribalsz engem Kőszegről: én avval semmit sem gondolok, ha véghez viheted; mert ha innen engem ki subscribalsz, engemet ennél is föllebb helyre viszen az Isten, és kenyért is ád. De te néked olyan fő helyen, mint a hol te lakol, a kenyérnek a héját sem vetnék másott a te Papságodért. És ha egyszer onnan ki subscribálnának tégedet, olyan gazdag jövedelmő helyt, bizony scholsem találnál az országban. Ugy néz azért ama Meszleny Synodusban végeztetett VI. Cánonra, hogy ha meg egyessülhetünk Isten által, a ki minémű helyt érdemel, talám mindennek olyan adatik. Ennékem a Kőszegi Ecclesia, vallom és bizonyítom, hogy érdemem fölött vagyon. Holott maga feléu jövedelemem ha vagyon, mint a Kövesdy Pappnak, mert én nem vagyok Demás vagy Mercenarius. Azért én nem fenyegetlek, mert én nem vagyok olyan nagyható ember mint Kegyelmed; de azt mondom: hogy a fejem elvész a Kristusnak ama mondása szerint Math. 10. cap. vsu 39. a vagy bizony egyességnek kell lenni közöttünk. Ha pedig a nem léssen, meg léssen, a ki azt fogja mondani: Hoc quod feci, factum nolim. Jöjjetek el azért bátor az Innep után jöjjetek valamikor akarjátok a tenen fogadástok szerint, és lássátok mi dolgotok vagyon vélem. Mert ha el-nem jötek, bizony reátok irok Nádasdy Ferentz Uramnak ő Nagyságának, tsak hogy ha igaz jaratbeli embernk vagytok, az előtt egy héttel ennékem is meg-irjátok a mely napra el-akartok jöni, hogy készületlen ne találjátok; mert ha készületlen találtok, kezdettek talám csak héjában fáradni, itthon nem találván. De ha hozzá készülhetek, ha egy ember avagy kettő subscribált Confessiótoknak, bizony meg látjátok, hogy én is subscribálok. Isteni félelemmel, tisztelettel, betsülettel és jó lelki esmérettel akarok pedig subscribalni; nem ugy mint némelyek ti közzületek etc. Most is bezzeg subscribáltam volna; de nem én rajtam, hanem ti rajtatok mult-el, hálá légyen az Istennek. Meg lássátok, hogy ez után is ti rajtatok ne muljék; mert

ha ti rajtatok mulik el, az én lelkemet a ti kezetekből kérje az Isten elő. Te Reczes János, nám mikor egyszer Szilra jöttél vala-is hozzám visitálni a tsufondárosokkal, cimbalimosokkal, részegesekkel, nám akkor ennékem is levelet küldöttél, nem tsak a Városnak, még pedig feleségem Bodonhelyre küldötte a levelet utánnom, holott akkor is Isteni szolgálatban voltam én foglaltos, mikor ti részegeskedtetek, és még Almariomomot is addig fel-törtétek még haza mentem, hogy meg lássátok mitsoda könyveim vagynak. Nám akkor is haza meutem, nem el szöktem előttetek. Ne félj bár hogy most is elszökjem előtted, ha most is egy héttel előbb meg írod a mely napra hozzám akarsz jöni; mert én is attol fogva többet tanultam, ugy anyira, hogy tisztességemre szembe merek veled állani, ha mind az egész ország előtt kell is; és meg tudok olyanoknak felelni, mint Kegyelmed. Azért ha fel tettél ugy jadzál reá, hogy ha el nem jössz fogadásod szerint, bizony tisztességdben jár: és ha engemet is itthon nem találsz, tsak meg irjad ám az előtt egy héttel, és leveledel meg találj, bár énnékem is soha tisztességem ne légyen emberek előtt, hanem az ortzámarra pökjenek. De ugyan igen kérlek, hogy Husvét után egy holnap előtt meg legyen, hogy a holnap, az az a Cras egy holnapot ne tegyen, ám ha fél holnapot téssen is, azt meg engedem a szomszéd-ságért Kegyelmednek. Isten vélünk: Senki ellenünk. Data ex Kőszeg 5. die Aprilis Anno 1596.

Kegyelmed

Szomszédja

Paulus Thesaurarius Minister m. p.

Egy álmot láttam Reczes János ez el-múlt ejel verratta felé, mikor háromra jart az ora, kit egész életemben soha el nem felejték, rövid nap azt is megirom Kegyelmednek, igazán pedig.

(Másolatból az „Acta religionaria protestantium in Hungaria“ Tom. II. a nemzeti Muzeumban).

IX.

*Komári Péternek Sárvári Mihály szakonyi paphoz 1597-ki
febr. 19-kén írt levele.*

Gratiae et pacis Christi omniumque virtutum incrementum in hoc principio temporis jejunii precor, meaque servitia haud non tenuia benevole offero. Cum in tantum destituar papyro, quod ne unus etiam mihi arcus sit ut possem ad singula capita scripti tuae Reverentiae respondere. Tamen eandem breviter admonitam velim, ne quibuslibet verbis fidem adhibeat: nam fallitur et fallit gregis qui pendet ab ore. Ego sane verae Augustanae Confessioni nunquam contradixi et vero formulae Concordiae libro semper consensi, quia et quatenus consentit cum fonte puro sacrarum literarum: Verum jam nulli subscripturus sum, cum non sim futurus pastor in dioecesi hac, quam sibi Rdus Dnus Johann. R(éczés) supremus Seniorum subjugavit: Namque mihi ei favendum est, cujus sub potestate in syncera doctrina tutamen habeo et gaudeo propter hoc, quod sub superattendentia dilectissimi mei praeceptoris mihi vocatio se obtulit. Alioquin his in terris cantheriata conscientia nunquam permansissem, si Lippam profectus fuisset, quo inde quoque vocor; ubi unum et idem omnes pastores Ecclesiae sentiunt: Quod vero dixi cum sacramentariis Transylvaniae nolle me unum sentire, et eorum doctrinam abominari velle in perpetuum, intellexi eos, qui prorsus rejiciunt baptismum et Coenam dominicam, nec ullum habent sacramentum, non synceros orthodoxos doctissimos professores.

Diminui an non cernit tua Rtia partes Rdi dni supremi Senioris? Johannes Soos enim expungi et deleri suum nomen ex libro formulae Concordiae voto non exiguo optabat in Synodo Hegifaluina. Ego quoque cum non habeam alicubi, nec velim ultra habere, in his paroeiis subjectis dno Johanni Reczes, locum, hinc divellar oportet: alias pura conscientia poteram subscribere, supra dicto modo, et a me in cartula quadam annotato, Senioribusque exhibito. Nunc (laus summa altitonanti) liberatus sum. In posterum fusius ad omnia me tempore suo responsurum sciat tua Rtia. Valere eandem opto, et in saniolem mentem redire cupio voto ardentissimo. 19. Februarii 1597. Petrus Komari.

Külczim : Reverendo dno Michaeli Sárvári, doctissimo viro
Concionatori in Zakony etc. dno mihi colendo.

(Másolatból Gamauf gyűjteményében).

X.

*Beythe Andrásnak Réczés, Thokoics és Klaszekovics esperesek-
hez 1597-ki mart. 6-kán írt levele.*

Reverendis Dominis Johanni Reczes, Georgio Thokoics, Stephano Klaszekovics, et ceteris Senioribus, ac Superintendentibus extra Consortium Ecclesiae almae Csepregini et alibi commorantibus.

Agnitionis Jesu Christi incrementum precatur et exoptat vobis a Deo patre per eundem Christum *σωτηρα*, mentem sanio- rem, judicium sagax, aequum et sincerum; denique illuminationem Spiritus Sancti, cujus ductu possitis christiane et fraterne sentire ac meditari, de mutua concordia, pace Ecclesiae et fraterna charitate. Lectis Vestris in Synodum alnam Vepiensem, per Vestros Legatos transmissis litteris statuimus respondere ad tria earum puncta. quae imprimis in Ecclesiam, matrem piorum ac ejus legitimum Superattendentem redundant; deinde in nostrum confratrem, senem optimum et verecundum Dominum Bathayum, judicio certe haud vulgari pollentem; denique in me ipsum, qui nunquam vel verbulo (quod sciam) vos laeserim. Sed vos jam dudum in imis Cordium Vestrorum penetrabilibus foventes malitiosam et vaferrimam, minimeque Christiano homine dignam debachationem vestram, in totum ministerium, nunc demum evomuistis funditus ad interitum animarum vestrarum; nisi statim imploraveritis Dei misericordiam. Pergitis etenim labem et notam ignominiae inurere nobis falso, non recogitantes illud, quod dicitur: Quacunque mensura mensi fueritis; eadem remetietur vobis. Vultis certe ut vobis referamus omnem vestram petulantiam, feritatem et facinus, quae in Vestris litteris scabiose et perperam fabricatis omnem in nos fabam audentes malitiose extorquetis. Utrum cernit Deus omnia vindex. Ego vero cum sciam vos in brevi obtenturos relationem ex diametro vobis respondentem, nunc paucis duntaxat pro mea parte vobis inculco illud: respondendum esse si alto juxta ipsius stultitiam. Excarnificaverunt etenim me immeritum litterae Ve-

strae insulsaе, et foetore cacodaemonico refertae corrasaeque ex multiplicibus errorum nefandorum teterrimis manipulis, conviciorum item onustissimis plaustris, nec non satanicis assentationibus et stupido quorundam vestrorum amanuensim foetidissimarum satanae chloacarum ingenio et execrabili iudicio, qui sunt rabulae indocti, insulsi, inpraemeditate garrientes novitii, et non digni vocabulo hominis, qui aptiores essent, prout etiam sunt ad rusticandum, arandum, fodiendum et stercorandum, quam ad calamum, ad exertitia pietatis peragenda, ad Sacro Sanctae Theologiae et philosophiae propositiones enucleandas, proponendas, modisque omnibus absolvendas. Tantum enim absunt vobiscum, una illi vestri commentarii et scribae ac cancellarii, a ietate et genuino sacrarum litterarum intellectu, quantum distat Coelum a terra. Futiles asini, ventres pigri, commessionibus ac ebrietati dediti, hirci petulci, fatui ac ignari non solum doctrinae coelestis, et liberalium artium, sed etiam disciplinae morum. Juvenes incompositi, vos senes idiotas et veteratores regunt et gubernant et millo collo vestro appenso et annexo huc atque illuc ductitant instar animalium domesticorum, quibus ubi offa objicitur, silent; sed etiam deglutientes latrare incipiunt et conviciari non desinunt. A vobis laudari non cupimus, quia ab indoctis laudari, vituperari est, et e contra: vos certe omnem animi vestri conatum paratis et meditamini ad Ecclesiae Dei perniciem. Responsionem meam ne miremini; responderem quippe vobis paulo liberius, nisi mihi succurrerent versiculi usitatissimi: Hoc scio pro certo, quando cum sercore certo, vinco vel vincor, semper ego maculor. Manete in vestra fece; ego libenter supersederem his sannis, nisi vos me provocassetis, impudicis, et Christiano homine minime dignis scriptis vestris: quibus mentiti 'estis, me secundo die vestri conventus comparuisse Hegyfalvini, cum certe primo die praesens fuerim ad auroram. Deinde per vos vocatus praesto fui. Si vester primipilaris solito suo more immiscet se nimis futili mendacio, nihil moror, sed certe tam per litteras, quam per Matthiam Bikensem legatum suum me ad amicabile colloquium invitavit, ubi certe id etiam a tota vestra catholica et Apostolica Ecclesia, a qua vos maligne defecistis, legatione functus comparui illuc amandatus. Nihil certe fucate sicut vestra mentiuntur scripta, sed candide, pie, et fraterne monui, interpellavi et obsecravi, ut paci, concordiae et emolumento Ecclesiae invigilaretis ac studeretis. Verum dum nihil obtinere potuissim, bona cum venia nulla usque hypocrisi, sophistica adula-

tionem et rancore sejunctus sum a vobis cum sollemni protestatione. Quomodo igitur vos abusi estis mea candida admonitione, pio zelo et fraterna charitate? Qui per vestros notarios insignes inania terrae pondera, bovem in lingua habentes, ea in me exarare curaveritis, quae prorsus redoleant impiissimam in me vafritiem vestram. Adulatione siquidem vos scatentes plenique rimarum usque adeo jam omnium Magnatum, Primatum, Nobilium et ceterorum Ordinum et Statuum Regni Hungariae aures vestris impraemeditatis et malitiose praeconceptionis mendaciis ac perjuriis opplevistis, ut plane actum esse videatur de Ecclesia. Quare si ita debemus insolenter in invicem debachari et tumultuari, facillime poterimus vestros depingere vultus, conatus, frivolos et fucatas actiones, mendacia, deceptiones, factiones, descissiones, apostasias et sexcenta alia. Et haec quidem non immerito de vobis apud vulgus spargere possumus. Plurimas etenim a vobis falsis fratribus fatigationes perpessi sumus, multa et hodie sustinemus incommoda. Plerique porro fratrum simpliciorum per vos patiuntur famem, sitim et nuditatem. Haec (inquam) omnia vestra efficit futilis inconstantia, quae palam est apud Deum, et omnes pios. Vestra enim laesa est conscientia, qui plus ventri tribuatis, quam Deo, plus carni, quam veritati. Incompositae belluae, inertes sarcophagi, laudi vos ducitis ab hominibus laudari. Mihi vero absit gloriari, nisi in cruce Domini. Pergite oppugnate veritatem, quae tamen stabit immota, invitis etiam portis inferorum, si etiam ilia Reczesy rumpantur. Mentiri vobis expedit coram mundo, at certe Deum fallere non potestis. Deferte ista omnia per me licet ad Dominum Comitem, qui studens concordiae per vos maleferiatos eam non potuit ad effectum perducere: quin immo usque adeo labefactastis Ecclesiam, ut unicus Jesus Christus Sanctissimus Dominus noster, ejus innumera per vos Ecclesiae inflicta vulnera queat sanare. An non licet mihi in vos esse liberio-rem in dicendo, qui primum meam, deinde parentis existimationem, post Ecclesiae unitatem laesistis et conturbastis? Dilacerastis certe Ecclesiam Dei, tanquam catelli panniculum. Si est vobis cordi studere unitati Ecclesiae, si insuper estis veri amatores pietatis, venite ad lucem, ne vos occultetis, sicut hactenus. Nam omnis, qui male agit, odit lucem, nee venit ad lucem, ne conspicua fiant facta ipsius, venite et comparete. Synodum indiximus ad 18. diem praesentis Martii mensis Rohonczinum, ubi agemus serio de re Ecclesiae, videre poteritis, utrum nostra quaeramus, vel Dei, cujus certe gloria nobis

ob oculos sita est, pro qua parati sumus ignem exiliaque sufferre. At vos pro momentaneo commodo jam abjurastis fidem et laesistis conscientiam. Ite ab asinis ad boves; sed ego nolo ut sitis *αυτος ερα*. Respondete sicut vultis; scio vos nescire bene loqui. Sed sciatis, quod in brevi retegantur vestrorum cordium cogitata, nisi satagatis praevenire. Deus, si estis convertendi, convertat vos, sit immemor peccatorum vestrorum et misereatur vestri. Amen. Datum Németh-ujvarini 6. Martii anno a Nativitate Domini in Carnem 1597.

Andreas Bőjte de Keő,

Servus Jesu Christi Crucifixi et Senior in Ecclesia
Catholica et Apostolica.

(Másolatból az „Acta religionaria protestantium in Hungaria“ Tom. II. a nemzeti Muzeumban. E levelet adtam már a „Sárospataki füzetek“ 1861-ki év folyama 433. s kk. II., de kiegészítésül itt is közlendőnek véltem).

XI.

Bathay István rohonczi papnak Réczés és Thokoics esperesekhez 1597-ki mart. 18-kán írt levele.

Reverendis Viris Joanni Reczes ac Georgio Tokoych, pastori-
bus Ecclesiae Csepregini (titt.) amicis olim optimis.

S. D. Sapientissimus mortalium dicit responde stulto secundum stultitiam suam, ne videatur sapere. Litterae vestrae ex impudenti, et elata insolentia, et temeritate irreverenter, inhumaniterque scriptae almae Christi Ecclesiae Vepini collectae exhibitae sunt, in quibus Reverendum Dominum Stephanum Bőjthe cum filio suo inepte traducitis, quorum calceamentorum corrigiam solvere indigni estis; immo ne subulci quidem eorum idonei esse possetis. Inter quos me quoque turbatorem societatis infidelem, impurum, dolo, versutia, et blasphemia plenum, balteo cinctum, impie nugamini. Si terminos humanitatis et honestatis transgredi, legesque Charitatis omnium virtutum obliti violare vellemus, motivum, modum et occasionem calumniandi vos, nos quoque in promptu haberemus. Ne tamen conscientia convicti videamur, a vobisque judicemur, vestrum scomma et ausus subticere noluimus. Reverendum illum virum cum filio falso accusatis et

damnatis, ab Ecclesia enim vera et Christiana ille rite ac legitime vocatus et ordinatus est ad munus Superintendentis; sed vos virus et odium hactenus conceptum, in pectoribus vestris, quod occuluistis, jam tandem contra eos evomistis, sicque vestram impietatem odium ac nequitiam sponte prodidistis; sed vos Deus justificet. Ea vero Epitheta, quae mihi impio ac blasphemio ore imputatis, vobis competere vel talpa coeciores dijudicare poterunt. Nam vos a vera Ecclesia, sanaque doctrina descivistis, perturbatores pacis manifesti reperti estis, falsis et impiis dogmatibus adhaesistis, sub praetextu vestrae Religionis idololatriam, Deoque contrarios cultus, et alios tetros errores ac furores cum faecibus satanae et antichristi non sine publico scandalo defenditis. Itaque invenimus et nos non Dei, sed antiqui Draconis Belial nimirum filios pacis publicos turbatores, blasphemos, impostores temerarios, nubes sine aqua, mercenarios violentos, inutilia pondera terrae, voluptuarios nefandos, ad calumniandum natos, seductores pestiferos, idololatrias, et aliis principiis deditos. Purgate areas et atria vestra (sit honor honestis), sordent enim. Imprimis vero tu barbata Satana, de genere Georg Pap ¹⁾ delicatae nymphae nares emungito. Utut autem nos vexetis, mordeatis, ogganniat, ecnciat, rudiat, ululetis, latretis instarque venenosorum aspidum sibiletis, vel etiamsi illa rumpantur nihil moror, ego tamen Deo propitio . . . nec in conspectum honestorum virorum prodire vereor, puram et illaesam retinens conscientiam. Testem namque Deum provocho, cui cuncta arcana patent, quod nullius atrocis criminis male sim mihi conscius. Fulmina vestrarum comminationum flocci facio, tantum abest, ut aliquem terrorem mihi incutere possent. Tales autem perfidos et obscuros obtrectatores justo dei judicio committo, toto enim pectore credo, iram et ultionem divinam nunquam vos devitare posse, sed vestrae impietatis poenas graves olim luetis, qui immerentes diris devovere non cessatis, nec veremini. Cessate igitur oblatrare, Cessate inquam, si et nos tacere velitis, alioquin fusius vobis alias respondebimus. Valete. Ex Rohontz die 18. Martii. 1597.

Stephanus Batay.

(Másolatból az „Acta religionaria protestantium in Hungaria“ Tom. II. a nemzeti Muzeumban).

¹⁾ Kétségtelenül Thokoics.

XII.

Beythe Istvánnak Nádasdy Ferenczhez 1598-ki jan. 25-kén irt levele.

Spectabili et Magnifico Domino Domino Francisco Nádasdy, perpetuo terrae Fogaras, nec non Comitatum Soproniensis et Castri-ferrei Comiti, Agasonum . . . Magistro et Sacrae Caesareae Majestatis Consiliario (titt.) Domino Domino mihi semper gratiosissimo.

Spectabilis et Magnifice Domine, Domine mi gratiosissime post servitiorum meorum humillimam commendationem in gratiam M. Vestrae.

Litteras S. M. Vestrae 23. die praesentis mensis ad me datas summa cum observantia recepi, et habeo ingentes gratias, quod mei humilis servitoris sui non obliviscitur, praecipue vero quod in tantum est sollicita de Ecclesiae pace et conservatione. Id S. M. Vestrae Deus maximo cum foenore rependet, nec hucusque committi debebat, ut tanta mala inter ministros verbi coorirentur. Certe semper paci studui et summus inspector cordium est mihi testis, quod inter bonos ministros verbi in eo laboraverim, ut nulla dissensione praeconium verbi laederemus. Sed tandem ob benefacta et diligens ministerium illi futilitatis, virulentiae et nescio cujus non malignitatis nos accusarunt et scriptis suis connotarunt. Si iudicem pium aliquem invenissem, certe nunquam ad scripta illorum respondiissem, sed cum nemo comparuerit, respondi secundum stultitiam illorum. Licitum enim est cuivis sese ex inflicta calumnia expurgare, neque severe egi, poterant enim decuplo plura notari: sed tantum illa depinxi, quae illorum crimina in ore omnium erant. Cuilibet illorum sua vicinia erit sufficientissimus testis, et certe si etiam Deum et me non laessissent, tamen haec proclamanda erant, quod enim in vulgo non licet, multo minus inter praecones verbi tolerandum est. Sed horum omnium honoris cupidissimus Reczes est author, apud quem jam humilis servitor S. V. Magnificentiae dudum occubuit. Atque a concionibus etiam funeralia decantata sunt. Cum demortuo autem videat quid agat. Memor sit illius: mortuo ne maledixeris. Et postea in omnibus suis sermonibus non cessat me maledictis proscindere et verbum Divinum per me praedicatum, impiorum latratui exponere, recordetur tamen et sese hominem esse et justo iudici ratio aliquando reddenda est.

Vestra S. M. ignoscat, illorum primas irritationes et postea aliquoties repetitas calumnias Dominus gratiosissimus non perspicit. Immo nec ostendunt, meas autem defensiones ubique venditant et suis declamationibus multis modis exaggerant. Non est illorum congregatio, in qua orationes calumniosae in humilem servitorem Sp. V. M. non proclamentur. Dicuntur maximos fasciculos libellorum tenere, quos adversum me emittant. Deo meo sint gratiae, content quaecunque volent, sed nullum mihi notorium crimen juste iurent; scio enim cui inservio et jam in ultimo cursu me tale praemium nulli illorum concessurus sum. Supplico Sp. V. M. mirum in modum, perpendat bene intra sese miserum statum Ecclesiae Dei, et si possibile est, aerumnas mitiget. Ne dicant posteri ex pio patrono tantas subversiones in coetu piorum disseminatas esse. Scio non juste quidem, sed omnium ora quis compescere poterit? Si aliquid . . . doli Deus scrutator cordium persenserit, quam justam poenam inflictorus est? Profecto non ex irritatione, sed ex Christiano zelo scribo. Feci ego quaecunque debui in Ecclesia Christi. Et si gloriandum esset, vere dico: plus illis omnibus et reipublicae docendo in scholis, et Ecclesiae Dei in verbo inservisse. Sed tamen vim patior. Pervideat Dominus meus gratiosissimus: septuagenarius prope sum, dummodo velint homines ne huic miserae senectae parcam, inserviam et docendo et verbo divino proponendo.

Ad eum locum, quem ex jussu V. S. M. D. illi pastores praeciperent, paratus essem adire et omnium meorum scriptorum rationem uberem dare, sed Domine Benigne quis iudex futurus est? Causantes et iudices non poterunt simul esse, et metuo, ne ex parvis motibus majores contentiones emergant, malorum enim nunquam vel raro bonum eventum vidimus. Puniant, si volunt, me indemnatum et quidquid cupiunt effutiant, ipsorum tamen conscientia vere illos redarguet, sese adversus bene meritum, piunque et justum hominem consurrexisse. Non placet mihi dominandi in illos potestas, nec juste Superattendentis nomen in litteris tributum est. Fugio enim omnem dignitatem. Contentus sum servitio mei Christi. Sicuti cum obtinui, fui nemini injurius, ita placide abstinebo, ut non obtineam. Maxima pars illorum Deo propitio ex me didicit vel latine loqui. Si praeceptorem recusarunt, patiantur Tyrannum.

Domine gratiosissime, misereatur V. S. M. Ecclesiae Dei, Christi Domini sanguine redemptae, quae nunc laceratur et omnibus plu-

mis expilata jacet, ne subito superadveniat ultio divina. Deus miserationum V. Sp. Mgnif. omnibus bonis animae et corporis visitet, regat et in agnitione filii sui Domini Jesu Christi conservet Amen. Data Németh-ujvarini die 25. Januarii Anno Dni 1598.

Spectabilis Magnificentiae Vestrae

humilis et abjectus servitor

Stephanus Beythe praedicator.

(Másolatból az „Acta religionaria protestantium in Hungaria“ Tom. II. a nemzeti Muzeumban).

XIII.

Beythe Andrásnak Réczés Jánoshoz 1599-ki júl. 5-kén írt levele.

Reverendo Domino Johanni Reczes Pastori Ecclesiae Csepregiensis, Amico in Christo dilecto.

Agnitionis Jesu Christi incrementum precatur.

Tuas Domine Reczes satis imperiose ad me scriptas accepi literas : libros quod tuos attinet, quos a me repetis, ii jam non habentur in potestate mea : Deo enim ita res meas disponente, cum egressum pararem Papa, injuria alienae nationis non solum eos, quos ab amicis passim ad usum receperam, amisi libros, verum etiam mea bibliotheca, quam haud exiguis compararam sumtibus, irreparabile adhuc sustinet damnum : non igitur ullo utor excusationis praetextu aut verborum (ut tu scribis) labyrinthis ac ambagibus : sed justa meae apud te responsionis formula toties usitata et renunciata haec fuit et adhuc est, quod temporis et peregrinationis injuria ii libelli sint amissi : alioquin ut ipse humanitatis et veriloquii sinceritatem mihi proponis, facerem in eorum restitutione te compotem voti, nisi haec unica adversitas et amissio obstaret. Quodsi mihi non adhibes fidem, utere esto innata tibi suspicione ; sed ego alia non utar causae redditione.

Scio autem probe, unde tibi irreperit vis ista in me calumniandi et debacchandi : usus et antea partim nuncio per vagabundas vetulas ad me dato, quae ubique locorum rigidam et sinistram tuam nunciationem aut quam mihi enarrassent, jam subinde effutiverant in mei contumeliam nominis et laesionem famae : partim usus et literis per refractarios et malevolos quospiam destinatis ad me, qui prius

adulationis labe et versutia praediti eas repraesentavere apud eos Magnates et Nobiles, qui videbantur tuo sinistro et perverso iudicio mihi favere : apud quos tua nequitia et inveterata adversum me bilis, labem ignominiae volebat mihi procul dubio inurere : sed tua te fefellit hac in parte opinio. Aurum enim ut ajunt probatur igne. Innata vero est tibi haec animi tui volubilitas et perplexa incontinentia ex eo, quod ante aliquot hebdomadas, nimirum ad diem festum sancti vestri Medardi tu cum tuis asseclis non erubueris connotare (tán : convocare) Ministros, in quorum medio usus arte tua variegatoria edidisti et genuisti spurios aliquot falsitati, a verae Ecclesiae orthodoxa veritate deficienti. Ubi mihi comparere non libuit : primo ea de re ne viderer caecum imitari : tu enim caecutis et multos in foveam deducis. Secundo ne existimatio mea laederetur, abesse a tuo consortio volui : etsi enim tu tuo te ipsum non metiris modulo : tamen meum est agnoscere, nonnihil esse discriminis inter me et te. Bardum namque hircum vix speciosa sequitur corona. Tertio ineptum fuisset me stultorum implevisse mea praesentia numerum : satis enim hactenus per te agitatus, adhuc vix queo respirare et spiritum trahere, nedum calamitati calamitatem adjicere. Scis quibus compromissis anno praeterito usi simus ad invicem, polliciti estis ultro nihil jam deinceps vos vel scripturos vel tractaturos ad piorum offensionem. Talpa caecior esset, nisi quis cerneret vestram in hoc compromisso inconstantiam : ementiti siquidem estis iudicio quorumvis candidatorum (talán : candidorum) per vestras detestabiles affirmativas et negativas libellum ceu farcimen contentorum adversus Parentem falso et temerario editorum : cui ad calcem suffecistis catalogum mendaciorum, in quo nominatim me tamquam vestro detestabili coetui indignum postposuistis : annumerantes vobis etiam pios nonnullos ante annos aliquot placide ex hoc evocatos saeculo. Pudeat vos tam enormis mendacii, succurrat tandem vobis praeceptum Maximi : Non dices falsum testimonium contra proximum tuum. Dices forsitan me fuisse authorem cum aliis isthic nominatis operis illius falsi ? Hoc si statuas, ausim dicere te profecto errare et falli : nam mihi non alias illud opusculum mendaciorum plenum est visum, quam ubi typographus prelo submissum illud passim venditavit, et non sine lacrymarum profusione aperiam mihi relegens vestra incomposita et enormia in eo libello contenta mendacia, quae respirabant blasphemiam et obtrectationem verorum Christi Ecclesiae membrorum. Tu enim Ahyram Apostata

contra Christum et Mosem Domini insurgendo non erubuisti plastra evomere mendaciorum et conviciorum impudenter et fraudulentè. Nebulo sceleratissime, cur me non desinis vellicare, putas me tui esse similem? cum teste Deo et mea conscientia tam mores, quam religio sint a tua opinione et hebeti phantasia alienissima. Hypocrita quid in me cavillaris, quid te remordet? ejice quaeso primum trabem ex oculo tuo etc. Habes Reczes intentionem meam, desine, obsecro, interpolare factiones tuas, per quas Ecclesia usque adeo vulnerata et dilacerata est. Absterreat te terror barathri et redeas tandem in gratiam cum Christo, alioquin expectat te mors aeterna. Non tu per me, sed ego per te delusus sum; tacuissem, nisi me molestasses; memor fui sententiae Ausonianae: Loqui ignorabit, qui nescit tacere. Si non te cohibet mea taciturnitas, cohibebit Dei fulmen et flagellum. Considera et nosce ts ipsum, invenies magnam inter me et te distantiam, non te appello ad certitudinem tuae conscientiae, eam enim in te nullam animadverto: sed ago tecum politice duntaxat et obnixè rogo ac moneo, ut loquaris vera. Nosti me ab Ecclesia habere ordinationem Ministerii, quam tu nullam habes: ergo nec membrum es Ecclesiae almae. Qua igitur temeritate singulis inseris foraminibus digitum et toties scandalo es piis omnibus? Si esse cupis in Ecclesia, agas consulto ex Dei verbo, quod ut ex multorum accipio relatis, vix tu vel primoribus adhuc degustasti labris. An te aetas seduxit senilis? Considera quaeso mei bonitatem ex tecum agentis, senex es et adhuc non vis poenitentiam agere. Poenitentes a Deo recipiuntur impenitentes rejiciuntur. Lento quidem gradu ad vindictam divina procedit elementia, tarditatem gravitate compensat poenae. Scribo ad te impolite, quia scio te sensu esse puerum. In summa: scribo me nunquam revocaturum aut retractaturum ea, quae hactenus in te per me edita et scripta. Si irascaris, ira erit testis actuum tuorum, nec dubito, quin jam proferes fructus operum tuorum. Desine criminari, ne laedaris ulterius. Vale. Datum Németh-Ujvarini ex aedibus meis die 5. July Ao 1599.

Andreas Böythe Senior in Ecclesia
licet invadeatis m. p.

(Másolatból az „Acta religionaria protestantium in Hungaria“
Tom. II. a nemzeti Muzeumban).

XIV.

*Balthazarides János Ferencz szeniczai papnak Réczés Jánoshoz
1599-ki aug. 20-kán irt levele.*

Reverendo et Excellenti Viro Domino Joanni Reczes, Presbytero et Antistiti Ecclesiarum Dei in Districtu Sarvariensi, ministranti pro Christo in Chepreg (tit.) Patri et Fautori suo colendissimo.

Salutem perpetuam vitamque cum Christo beatissimam!

Reverende Domine Johannes, Pater ac Fautor observandissime, incidi nuper in chartas aliquot, quibus senex Boytey Deo confidens, sed prae summa desperatione manes suos infernali barathro miserabiliter devovens in proscenium toti theatro spectandus introducitur. Ecquid igitur tam plausibile argumentum placuit? Ita putuit, ita sorduit, ut legere propemodum puduerit. Vidimus ante, bone Deus, quod lutum, quas sordes, quae stercora, quae inquinamenta, quae foeda sentinae impurissimae purgamina, lutulentis ac inquinatissimis bigis, ni fallor Andreae Bőjthej praetervecta? Patieminine vestras etiam partes tam turpi et detestando vitii coeno foedari? Per Deum videte ne feceritis. Nam fietis omnino eorum similes, quousque similia dixeritis aut scripseritis. Saevire in hominem inhumanum est, quamvis meritum, non oportet exulcerati animi motum sequi et privati memoria doloris naturae et officii oblivisci. Taceo quod mortale peccatum sic admittitur, quod isto praejudicio illicito in iudicium Dei incaute incurritur. Illud non dissimulo, quod tales ineptiae sycophantiae, nugae plus quam sicalae, inanes et impiae et inhumanae gerrae, nullis musis ac gratiis, nullis venustatibus, nullo Apolline, nullo sale conditae, nullo schemate aut colore tinctae, totum Synedrion ac contubernium vestrum in discrimen famae et existimationis adducunt. Jugulate, quaeso, perimite, occidite ac perpetuo premite vindictae genus hoc, ne in aeternum pullulet. Pulcherrima ultio est, si possis, non ulcisci. Pulcherrimum vincendi genus est, adversarium pietate, virtute, modestia et humanitate superare.

Haec habui, quae R. D. T. pro perpetua mea in R. D. T. observantia obiter scribenda putavi, quae tamen dextra a me accipi volo. Datum Sennicii 20. Augusti Anno 1599.

R. D. Vestrae

observantissimus

Johannes Francisc. Balthazarides.

(Másolatból az „Acta religionaria protestantium in Hungaria“
Tom. II. a nemzeti Muzeumban).

A HALADÁS ELVÉRŐL.

ÉRTEKEZÉS

GREGUSS ÁGOST R. TAGTÓL.

Van egy eszme, melyet az emberi ész föl nem foghat, mégis a gondolkodás egyetlen pályáján sem lehet el nélküle: a végtelenség eszméje. Nem nélkülözheti azt még azon tudomány sem, mely a legvilágosabb megfoghatóság jellemével dicsekszik: a mennyiségtan; sőt reá vezet még azon világnézet is, mely az embert a leglelketlenebb végesség börtönébe büvöli: az anyagiság. Az ember tökéletesedésének tanát, mely voltaképp az emberi szellem végtelenségének hallgató elismerése, épen az anyagiság apostolai, a franczia encyclopaedisták emelték a XVIII-dik század egyik kedvencz tanává, s épen az encyclopaedisták egyik kitűnő tanítványa, egyzersmind nagy matematikus, Condorcet, fogalmazta és fejtette ki legtisztábban.

Utolsó műve, mintegy végrendelete, melyet halálra ítélten, üldöztetve, folyvást Damokles kardja alatt irt 1793-ban*), az emberi nem haladását adja elő az igazság és boldogság felé. Megmutatja, hogy tökéletesedésének nincs határa, s az addig fog tartani, a meddig földünk; hátrafelé sohasem fog fordulni, a míg a föld a naprendszerben mostani helyét megtartja, s nem történnek rajta olyan változások, melyeknél fogva az ember nem fejthetné ki többé eddigi tehetségeit, nem találhatná meg rajta eddigi segédforrásait.

A mult haladását Condorcet kilencz korszakban tüneti föl, a jövődöbeli haladást pedig három körben tárgyalja:

*) Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain.

1) egyik a nemzetek közti egyenlőség haladása, vagyis a szabadság és népfőlség mind teljesebb elismerése ;

2) a másik az egyenlőség haladása egy-egy nemzetben, vagyis a gazdagság, önfentartás és oktatás egyenlőtlenségének folytonos csökkenése ;

3) a harmadik maga az ember tökéletesedése, a mely tudományban, iparban, erkölcsben végtelenül nyilatkozik, azaz : mindig többet fogunk tudni, mindig jobb dolgunk lesz, mindig jobb törvényeink lesznek, s magunk is mindinkább javulunk.

A földön Condorcet túl nem megy ; a földhöz köti ezt az összes haladást, mely, a földdel együtt, természetesen maga is semmivé lesz, sőt csak az emberek túlságos elszaporodása által is megsemmisülhet. Feledi, hogy a jövő valamelyik pontján föl kell tenni bizonyos határt, hol az embernek meglesz mindazon tökéletessége, melyre a földi viszonyok közt képes, valamint, hogy minden egyes lény is elérí azon pontot, melynél feljebb, saját viszonyainál, testi lelki állapotánál s körülményeinél fogva, nem emelkedhetik. Mit csináljon hát még ezután a földön ? El kell hagynia, más viszonyok közé kell állania, olyan viszonyok közé, melyek arra valók, hogy bennök ismét *tovább* fejlődhessék. Szoros kapcsolat van a lények meg létkörük közt, s e létkör határa kétségtelenül határt szab a tökéletesedésnek is, úgy, hogy minden lény viszonylagos tökélyének van bizonyos lehetséges netovábbja, melyen túl a lehetetlenség kezdődik. A lények fejlődését tehát létkörük határozza meg, s fejlődésüknek nem szabad ellenkeznie létkörükkel, sőt öszhangzásban kell vele lennie, mert csak így érhetik el a létkörük föltételezte lehetséges netovábbat. Mihelyt pedig e netovább el van érve : hogy a lények tovább folytathassák haladásukat, létök körének mulhatlanul meg kell változni. Íme a halál szüksége, egyszersmind azonban megsemmisítő képzeletének czáfolata : mert a halál csak újabb viszonyok közé, magasabb létkörbe, azaz további haladásunk föltétele.

Condorcet, ki csak a földön él, s az érzéki bölcsélet hagyományaihoz híven, vallást nem ismer, Condorcet elborzad a halál gondolatától, mint a mely ellenkezik a határtalan

haladással, mert hiszen, az anyagiség tana szerint, határt vet neki. Hogyan menti meg tehát elméletét? Úgy, hogy a halált — megöli. De miképen? Az orvosi tudományhoz folyamodik; kifejti, hogy ez is folyton folyvást haladni fog, s elvégre oda jutunk, hogy a halál nem lesz többé működésünk, haladásunk szabálytalan, véletlen félbenszakítása, hanem az élet lassu bevégezése, melyre elő fog lehetni készülni, szóval, az emberek mind meg fognak vénülni s úgy mulnak el. Igen de mégis elmúlnak, s ekkor nem tökéletesedhetnek többé! Mi hasznom abból, hogy a halál nem szabálytalanul, hanem szép rendesen, nem rögtön, hanem előkészítve, nem rövid, hanem hosszú élet után következik be, — ha mégis bekövetkezik! Condorcet érzi ez ellenmondást, s nem is éri be azzal, hogy a halál pillanatát távolabb tolja; ő tovább megy, és nem tartja lehetlennek, hogy ezt az irtót végkép is ki fog lehetni irtani, úgy, hogy az emberek nem fognak többé meghalni, s lesz mód az élő testet halhatatlanná tenni. Természetes, hogy Condorcet, az encyclopaedista, következetesen csak a testek halhatatlanságára juthat, a lelki lény előttte nem lény. Szegény nagy elme, mily tragikailag kellett önmagát megozáfolnia! Hogy gazdáját bajba ne keverje, kilépett menhelyéből, elfogták, s a vérpadot kikerülendő, fogságában méreggel végezte ki magát: kilépése és öngyilkossága által tanúságot téve a tagadott lélek hatalmáról az egyedül érvényesnek nyilvánított test fölött, gyakorlatilag tiltakozva elmélete ellen, hogy a testtel együtt a lélek is meg van ölve. Mert hiszen az önfentartás a lények legyőzhetlen alapösztöne, s egy lény sem törhet saját maga megsemmisítésére; a ki pedig csak a test életét hiszi, mint Condorcet, lelki indokból legkevesebbé akarhatja azt tönkre tenni. Condorcet mégis megtette!

Az örök haladás elve, mint látjuk, a materialismus méhében is megszületik, de olyan gyermek, mely anyját megtagadva, az anyagtól a szellemhez vágyik fel. A materialismus hirdeti a haladás elvét, de következetesen nem fejtheti ki, ha csak meg nem hasonlik önmagával. Ez az elv olyan tudósok, nevezetesen természettudósok tanában uralkodik, kiket a merő materialismus nem elégít ki többé, s e részben csakugyan igazi haladás mozzanatául tekinthető. A haladás

elvét — s haladás mozzanatát is — üdvözljük tehát afféle állításokban, hogy a növény- és állatfajok változnak, egymásba átmennek, s az ember a majomtól vagy vele együtt egy közös őstől ered ; s az ilyen állítások koránsem oly fél-szegek, vagy, ha úgy tetszik, oly botránkoztatók, mint például a pantheismus híveinek azon tétele, hogy az isten változik, az isten tökéletesedik. Az elv, t. i. a haladás elve, helyes, de helytelenül fejezik ki: amott a materialisták, itt a pantheisták. Condorcet az emberiségre alkalmazza, Darwin a természetre, Hegel a szétfolyó istenre és mindenre, — de mindnyájan megfeledkeznek az egyénről mint olyan hatványról, mely a haladásnak első és változhatlan tényezője.

Hegel először logikájában érvényesíti a haladás elvét, s dialektikának nevezi. De más-e az ő dialektikája, mint haladás ? olyan haladás, melyet ő kényszerűnek, csálhatatlannak mond, habár többnyire önkényes és csalóka? Hegel dialektikai folyama abból áll, hogy szegényebb gondolattól gazdagabb gondolathoz, alsóbb léttől felsőbb léthez, szóval, valami kevésbé tökéletestől valami tökéletesebbhez emelkedünk — s mi egyéb a haladás ? Így emelkedik Hegel a merő léttől, vagy semmitől, a legteljesebb eszméhez, vagy — ha úgy tetszik — a mindenhez, a föltétlenhez, egyáltalánoshoz, melyből semmi sincs kirekesztve, mely tehát mindent magában foglal. Hegel logikája, mely egyszersmind methaphysika, voltakép a minden-ség bölcséleti képe, az összes bölcsélet alapja és mintája; mondhatjuk tehát, hogy Hegel a haladás elvét ismeri a bölcselkedés egyedüli módszerének, s azt alkalmazza nem csak a tudományra, hanem az összes valóságra is, világra és istenre egyaránt. Az isten lénye, a mint a világ előtt, a maga eredeti valóságában volt, az eszme, azaz a magával azonos gondolkodás. Ez az istennek csakis benmaradó munkássága, kinek is, hogy magáért legyen, föleszméljen, előbb meg kell magát üresítenie, s a természetben a másként létezés alakjában megjelenie, hogy azután ezen önmagától való elidegenülésből magához újra visszatérvén, valódi szellemmé legyen ; mert a föltétlen szellem csak úgy éri el egész tökélyét, hogy önmagáról tudó, eszmélő szellemmé lesz. Tehát az isten *lesz*, és fejlődése, haladása folytán jut öntudatra. A világ előtti isten

a föltétlen eszme, melyből, a világ közvetítése által, a föltétlen szellem keletkezik: így tehát Hegel istene a világgal együtt fejlődik, alá van vetve a haladás elvének.

Sokkal anyagiabban fogja föl ez isteni haladást Schelling iskolája, kinek istene — mint tudjuk — a semmi, a miből minden lesz. Itt ugyanis a haladás úgy tűnik föl, mint a durva anyag lassankénti kifinomodása szellemmé. Schelling ugyan minden anyagban szellemet s minden szellemenben anyagot is talál: de épen az által, hogy az anyagban kevesebb szellemet, a szellemenben pedig kevesebb anyagot talál, jut azon eredményre, hogy az anyag voltakép a durvább szellem, a szellem pedig a finomabb anyag; a miből azután önként a haladás imént rajzolt képe keletkezik. Egy névtelen tanítványa igen következetesen nyilvánítja e gondolatot*), midőn azt mondja, hogy az isten mind testi, mind lelki tekintetben folytonosan fejlődik, mind léte, mind önismerete folyvást gyarapodik, a nélkül, hogy magát valaha teljesen végig gondolhatná. Szerinte csak szerves lények a valódi lények, ennél fogva az istent is szerves lénynek tekinteti, szerves lény létre pedig haladást tesz föl benne, s nem képes őt bevégzett tökéletűnek gondolni. Mert hiszen akkor, úgymond, korlátolt lénynek kellene őt gondolnunk, az ilyen tökéletesség pedig nem örök élet, hanem örök halál volna: így tehát az ő istene nem a tökéletesség, hanem a tökéletesülés. Íme, itt már az isten nem egyéb, mint maga a haladás! Szintily naívu mondja ki ugyanezt a materialista-pantheista gondolatot egy másik tanítványa Schellingnek, Fechner**), ki szerint a föld, a csillagok szakadatlanul tovább fejlődnek, s velük együtt az isten is folytonosan tökéletesbül, úgy, hogy a korosabb isten mindig többet tud, mint a fiatalabb tudott, s nehogy megunatkozzék, folyvást újabb és tökéletesebb munkákról gondolkozik.

Herbart és az ifjabb Fichte — mely utóbbi a haladás

*) „Der natürliche Weg des Menschen zu Gott“ című munkában.

**) „Zend-Avesta oder über die Dinge des Himmels und des Jenseits.“

elvét már az egyéniség elvéhez kapcsolja — a haladást csak a világi lényekre terjesztik ki; Purgstaller József pedig, a fejlődés eszméjéről értekezve*), a fejlődést helyesen nevezi világtörvénynek, mely a kültermészetben s észvilágban uralkodik, de a végtelen lényt, mint határtalan és legtökéletesebb valóságot, nem illeti. S megállapítván a külvilági létezők fokozatát, szintoly helyesen figyelmeztet arra, hogy e fokozatot nem kell úgy érteni, mintha a felsőbb rendű lény az alsóbb rendűből keletkeznék, hanem a magasb hatvány az alrendű létezők köztulajdonságainak alapján fejlődik. Azaz • majomból nem lesz ember; de azon hatvány, melynél fogva valamely lény ember, olyan alapra szorúl, mely a majom tulajdonsága is. Egy nyommal tovább lépve, bátran föltehetjük azt is, hogy valamely hatvány, mely bizonyos körülmények közt majomképen tökéletesedik, újabb körülmények közt emberképen folytathatja tökéletesedését. Vagyis: nem a majomból lesz ember, de bizonyos lény a fejlődés alsóbb fokán lehet majom, felsőbb fokán ember. Purgstaller azonban, idézett értekezésében, nem bocsátkozik ilyen részletekbe, nem fejtegeti az egyes lények fejlődését, illetőleg haladását, csak általában terjeszti elénk a fejlődés képét, a mint azt a világban látjuk; a fokozatokat nem időben, hanem térben mutatja föl, mint egyszerre, külön-külön lényekül vagy lénycsoportokul létezőket, és nem vizsgálja, hogy egy bizonyos lény minő fokozatokon haladhat keresztül, mindig ugyanazon egyéniség maradván. Mondja ugyan, hogy „míg az alantabb fejlődésfok elérve nincs, felsőbbre emelkedni lehetetlen;” de ennek csak azt az értelmet adja, hogy az ember nem lehet ember, ha például nincsenek benne majomtulajdonságok is, holott e mondat azt is jelenti, hogy bizonyos egyénnek a majomságon kell elébb átmennie, mielőtt emberséggé emelkedheinnék.

A lények keletkezését illetőleg Purgstaller méltán hajlik a kifejlés (evolutio) elméletéhez, melyet Leibnitz is vall a nemződés (epigenesis) elmélete ellenében, s mely egyedül szolgálhat igazi fejlődés alapjául. A kifejlés tana szerint ugyanis az életrevalóság mint egyén bontakozik lassanként burkolt állapotából, s emelkedik azon állásra, melyre

*) Magy. Akad. Értesítő, 1859.

hivatva van; míg a nemződés tana szerint az életrevalóság nem az egyénben, hanem valami egyetemes képzerőben, vagy életerőben keresendő, melynél fogva az egyének életfolyamutján létesülnek, s nemökhöz tartozó utódokat hagyván magok után, ismét elenyésznek. A kifejlés tana az egyéniséget, a nemződés tana csak a nemiséget nézi az élet fentartójának s állandó tényezőjének; a legújabb természettudomány pedig az életrevalóságot még inkább általánosítja, s nem csak a nemiségek, hanem a mihez a nemiségek tartoznak, a fajok önállóságát is megingatja, midőn a fejlődést voltaképp a fajok átalakulásában keresi s a fajokat merő átmeneteknek tekinti. Darwin*), ki — Lamarck nyomán — a természetre alkalmazván a haladás elvét, magát a szerves életet a szervtelen anyag vegyületéből hiszi kifejlettnek, s valamely ősi földrétegben még azon legegyszerűbb szerves lényeket reméli fölfedezni, melyek által be lesz bizonyítható a növény- s állatfajok fokozatos átalakulása, Darwin, természetes, hogy a fajokat megfosztja állandóságuktól, sőt törvényül mondja ki, hogy a legváltozékonyabb faj élete a legbiztosabb. A fajok egy őstől erednek, mely évezredek során szétágazott, sok ága elhalt, s a melyek megéltek, folyvást alakúlnak és változnak. E változás pedig haladás, mert a későbbi fajok magasabb fejlemények, mint az őskoriak, miután az újabb fajok úgy keletkeztek, úgy éltek meg, hogy előnyük volt a kiholt fajok fölött. Agassiz is állítja, hogy az őslények, egyazon osztályban, hasonlítanak a jelenkoriak méhmagzataihoz: mintha a jelenkor lényei, fejlődésük első fokozatain, a multat, ősciket tükröznék. És általában a méhmagzatok is mind hasonlítanak

*) „On the origin of species.“ Magyarul Rónay Jácint „Fajkeletkezés“-ében. — Ezt az elméletet nem csak a tiszta spiritualismus, hanem a tiszta materialismus is megtámadja, minek bizonyossága legújában Löwenthal, a „System und Geschichte des Naturalismus“ és „Der Darwinsche Arten-Entstehungs-Humbug“ szerzője, ki, az anyagiség hitéhez képest, csak örök keringést (nem haladást) ismer az örök azonságban, a földet öröktől fogva s örökké létezőnek, a fajokat pedig változhatatlanoknak s elenyésztek után ismét épen úgy feltünendőknek hirdeti.

egymáshoz, már e hasonlatosság által közös származásról tanuskodva.

Darwin elmélete szerint tehát nincsenek különálló fajok, csak egymásba olvadó fokozatok, s nem lehetnek önálló egyének se, hanem minden egyén csak közvetlen elődjének tökéletesbítménye, közvetlen utódjának pedig tovább fejlesztendő anyaga, s a természet élete nem egyéb, mint örökös változás, örökös átalakulás, átmenés tökéletlenebb állapotból tökéletesb állapotba, tehát örökös haladás. A mi évmilliók előtt egy ősfaj, például valami ázalékféreg volt, lassanként puhányyá, rovarrá, hallá, madárrá, négylábuvá, négykezűvé fejlődött s végül ember is lett; csakhogy ez az ember természetesen nem azon ázalékféreg többé egyénileg. Vegyült, oszlott, összenőtt, meg elvált, meg újra egyesült sok millió más mindenfélével, míglen a mostani egyén lett belőle; s mostani egyénisége is csak mulandó állapot.

Mind a pantheista, mind a materialista fölfogásnak közös vonása az egyéniség megtagadása. Beszélnek mindenről, egészről, egyetemesről, de az egyes lények csak átmeneti alakok, s egyének, a szó igaz értelmében, nincsenek, minden határozatlanul összefoly. A mindenség egy nagy tenger, partok nélkül, mely folyvást áramlik, hullámhegyeket, cseppeket és vízparányokat vet föl, de a melyek alig villannak meg a nap fényében, újra sötét mélyébe hullanak vissza, hogy az egészbe veszzenek. Semmi egyéninek sincs érvénye, csak az összesnek, egésznek. Azért az eszméletet, öntudatot, az ént is csak muló jelenségnek tekintik, s nem ismerik el önálló lénynek, csak a lét bizonyos fokán fölmerülő tűneménynek, melynek nincs külön létalapja, mint például az éhezésnek, vérkeringésnek, vagy bármi más életbeli működésnek.

Ezen és efféle gondolatok támadtak elmémbe, midőn Renan levelét a természettudományok jövőjéről olvastam*). „Jézus

*) „Les sciences de la nature et les sciences historiques.“ *Revue des deux Mondes*, 1863. oct. 15. (E levélre Berthelot — az idézett folyóirat azon évi nov. 15-dikei füzetében — „La science idéale et la science positive“ cím alatt válaszol, fejtegetve, hogy mind a természeti, mind az erkölcsi világban csak a tapasztalás, a megfigyelés szolgálhat a tudomány alapjául, s merő okoskodás útján semmi való-

életé" nek híres írója e levélben mintegy Condorcet, Hegel és Darwin haladási elveit olvasztja egy rendszerré; azért is, midőn azt meg akarom ismertetni, legczélszerűbbnek tartottam e három nagy elme fő tételeit előre bocsátani.

A francia Institut s egyszersmind Magyar Tudományos Akademiánk tagja, levelét Berthelot vegyészhez intézve, azon sopánkodik, nem roszul tette-é, hogy a fiatalabb korában ápolta természettudományok művelésével föl hagyott, s helyetők történelmi tanulmányokhoz fordult. Mi is az a három-négy ezer történelmi esztendő, kérdi, azon végtelen időhöz képest, mely mögöttünk van? A közönséges értelemben vett történelem, azaz ama tények sora, melyeket az emberiség fejlődéséből ismerünk, észrevehetlenül kis része az igazi történelemnek, azaz ama képnek, melyet a világegyetem fejlődéséről állíthatunk össze.

Az örök „levés“ nagy tényezője az idő, s minden tudománynak az a föladata, hogy a lét történetének egy-egy korszakáról értesítsen, úgy, hogy e tekintetben minden tudomány történelem, a voltaképi történelem pedig valamennyi közt a legifjabb. Legifjabb, mert csak a világ utolsó korszakáról, vagy inkább e korszak utolsó fordulatáról tudósít. S tudósítása különben is tökéletlen, csupa hézag. A történeteket csak olyan korban kezdik jegyezgetni, midőn az emberiség már nagyon éretten gondolkodik. Egyiptom és Sina már vének, midőn velök megismerkedünk. A görögök és zsidók bámulatos ifjúság fényében tűnnek föl előttünk, de még elébb

ság ismeretére sem juthatni. Valóság tekintetében minden bölcséleti rendszer csak a korabeli tudományt tárja ki, látszólag a priori, igazán a posteriori; s hogy az eszmei tudomány alapos legyen, őszintén a tényleges tudományra, illetőleg a tényleges tudomány egyes ágainak általános eredményeire, azaz csak arra, mire a tényleges tudományt, t. i. tényekre kell azt alapítani. De a tudós vegyész, midőn a bölcséletet is kísérletinek, tapasztalatinak kívánja, ment a legtöbb természetbuvár afféle korlátolt nézeteitől, melyek szerint csakis az anyagi világ nyújt tényeket. Neki például tény az ember erkölcsi szabadsága, tény az istenben való hit szüksége, sat. Minthogy azonban a haladás elvének tárgyalásába nem bocsátkozik s csak az emberiség folytonos haladását érinti mellékesen: fejtegetéséről ezuttal nem emlékezem bővebben.

vajmi kalandokon mentek keresztül! Róma eredete örök rejtély marad, mert hazai könyvek nem szólnak róla. S mit mondjunk a celták, germánok, szlávok hosszú álmáról, mielőtt még írástudó népekkel találkoztak, melyek azután megemlékeztek felőlök?

A mi századunknak, a tudományos inductio csodái által, sikerült a történelem határait sokkal hátrább tolni. Az összehasonlító nyelvészet és hitregészet olyan korokba vezetnek, melyek minden írott emléknél régiebbek. Az ember ugyanis beszélt és regéket alkotott, mielőtt irt volna. Igaz, hogy a történelem sokkal régibb dolgokról is beszél, mint a mily régiek az első történetírók; de míg a csak kissé régiebb események megörökítése is igen-igen tökéletlenül történik, a nyelv és rege évezredek át csonkítatlanul fennmarad. A litván még most is csaknem szanszkritul beszél, s Grimm kimutatta, hogy az árja fajta eredeti regéi a sváb föld és Harz parasztjai között még mai nap is élnek. Kuhn, Müller Miksa, Pictet, Breal nyomozásai folytán a görögök, latinok, germánok, szlávok közös őseit, az eredeti árvákat, még elszóródásuk előtt, jobban ismerjük, mint Közép-Áfrika és Ázsia némely mostani társadalmait. Ekképen egy új tudomány keletkezett, mely a történelem előtti történetet tárja föl előttünk, nem olyan történelem, mint a melyik a krónikákból származik, nem olyan, mely királyok örökösödéséről, csatákról, városok megvételéről, hanem igazán sokkal fontosabb dolgokról beszél. Mert ebben a távol korban történtek azon események, melyek mai nap is legerősebben folynak be az emberi viszonyokra. Ekkor ágaztak el a fajták, keletkeztek az első törvények, alakult a mostani nyelvek alapszerkezete.

Az összehasonlító nyelvészet és hitregészet tehát, meszse túl a történeti följegyzéseken, csaknem az emberi eszmélet eredetéhez vezet bennünket. A tudományok időbeli sorában e két tanulmány a történelem meg a földtan között foglal helyet. Mert a földtan is szorosan össze van kapcsolva az ember történetével. Eddigelé ugyan csak elszigetelt és kétes adatok, de a melyek majd talán számosabbak és egybevágóbbak lesznek, mutatnak arra, hogy az emberi nem sokkal ré-

gebben él bolygónkon, mint rendesen fölteszik. E szerint az összehasonlító hitregészlet és nyelvészet látkörén túl, melyet a nagy ember-fajtak keletkezése határol, az összehasonlító őslény-, állat- és embertan látköre terülne. Sőt itt talán némi régiségtannak is volna helye, mert Renan azon véleményhez hajlik, miszerint a dániai, bretagnei, úgynevezett celta emlékek azon első emberiség hagyományai, mely a nagy fajták feltűnését e földeken megelőzte. Vas szerszám nem találkozik ez emlékek közt, a bronz is nagyon ritka; olyan szerszámokat egy árja nép sem készített. Csakhogy mindez még csupa elszórt adat. Kérdés azonban, vajjon az állati képződéstan (morphologia), ha bölcséletibb szellemben s egy Geoffroy Saint-Hilaire, egy Goethe, egy elfogulatlan Cuvier átható szemével lesz mivelve, nem fogja-e az emberiség lassu képződésének titkát földeríteni, e különös jelenség titkát, melynél fogva bizonyos állatfaj a többin oly határozottan felülkerekedett?

Renan azt hiszi, hogy a fajképződés titkát megfejtteni a képződéstan van hivatva, hogy az állati alakzatok hieroglyphok, melyeknek kulcsát még nem találtuk meg, s a mult magyarázata teljesen benne lappang azon tényekben, melyek szemünk előtt vannak, csakhogy nem tudjuk olvasni. Az idő itt is a fő tényező. Az em ber évezredekig tartó homályos és alkalmasint többhelyt egyszerre bekövetkező haladás útján lett az, a mi. Az a gondolat, hogy az állati jellegek változatlanok, épen nem észszerű. A természetben semmi sem állandó, minden örökké fejlődik. A földrétegek oly állati és növényi élet-ről tanuskodnak, mely nagyon különbözik a mostanitól. S vajjon hogyan történt, hogy amaz állatok után a mostani állatok, ama virányok után a mostani virányok következtek? Valami erőszakos változások, rombolások és új teremtetések által? Ez alítmány (hypothesis) ellenkezik a természetbölcsélet legalaposb elvével, mely a világ fejlődését nem engedi valami külső lény, a Malebranche-féle „külön akarások“ közbenjárása által magyarázni; s habár a tudomány később tán módosítani fogja Lyell nézetét, miszerint a legutóbbi századokban működő okokból a föld minden régebbi átalakulásai is magyarázhatók; de igazi tudósna bizonyára sohasem fog

eszébe jutni, hogy holmi lüktető teremtéseket s olyan változásokat higyen, melyek nem származnak természetesen az előbbeni állapotból. Az állattan egykor történelmivé lesz, azaz nem csak a meglevő állatságot fogja leírni, hanem nyomozni fogja, hogyan lett olyanná, a milyen. Darwin alitmányai tán elégteleneknek s helyteleneknek fognak bizonyúlni; de kétségtelen, hogy azok a világ nagyszerű megfejtését előmozdítják s a valódi bölcsesettel megegyeznek.

Nincs tehát végkép elzárva előttünk bolygónk történetének ama homályos korszaka, melyben az ember keletkezett. A földtan s az összehasonlító állattan bizonyos pontig föl fogja deríteni e rejtélyt, s a mi az összehasonlító nyelvészet a történelemre nézve, az lesz az egyetemes embertan az összehasonlító nyelvészetre nézve. Az utóbbi tudomány már családokra osztva tekinti az emberiséget, az egyetemes embertan magát képződését fogja vizsgálni s e képződés törvényeit keresni. Az összehasonlító nyelvészet az elmélődés (reflexio) előtti történelem; az embertan pedig lesz a beszéd s azon eszmecsoportok megalakulása előtti történelem, melyek egy-egy fajta örökségévé levén, még most is vezérlik az emberiséget. Az állat- és növénytan szintén része lesz ama távol idők tudományának, az élő természet legelső történelmének.

Bolygónknak az ember s az élő természet előtti történelme bizonyos tekintetben könnyebben fogható föl, mert nem oly kényes tényekkel van dolga. Itt a földbuvár lesz a történetíró, elbeszélve az átalakulásokat, melyeken a föld, független golyó-kora óta, keresztülment. Döntőbb tények egy korszakban sem történtek, s még most is olyan esetek kormányoznak bennünket, melyek jóval az ember léte előtt következtek be, úgy, hogy a történelem titka igazán a földbuvár kezében van. Képzeltetünk-e fontosabb eseményeket azon véletlenségeknél, melyek a calaisi csatornát, a Bosporust megnyitották, a szárazföldek alakját, a tengerek öblösségeit, a területek feljebb emelkedését vagy lesüppedését, a külön-külön fajtáknak szánt és sorsukra oly főfő befolyású talajok természetét meghatározták? Így a föld egész sorsa, ha nincs is megfejtve, de megfejthető. Számtalan hézagra és homályos helyre bukkanunk ugyan benne azon pillanattól kezdve,

midőn a naprendszerben önálló helyet foglalt, azon pontig, a hová mostanság jutott; de mégis szakadatlan láncolatot, haladási törvényt, vagy legalább is olyan folyamat veszünk észre, hol minden összekapcsolódik s minden mozzanatnak az előtte való mozzanatban van meg létoka.

S történelmi tudományunk vajjon megállapodik-e itt? Nem emelkedhetünk-e olyan korszakhoz, midőn a föld még nem létezett? — Hogyne! hiszen az emberi tudomány, a csillagászat által, túlmegy a földön, a világegyetemet karolja föl, s megmutatja, hogyan képződött a föld a naprendszerben, kétségtelen levén, hogy a földnek nem volt mindig külön léte, hogy az egy terjedelmesebb test tagja, szóval, hogy egyénisége valamikor kezdődött. A „világ rendszere“ Laplacetól egy föld-előtti korszak történelme, a világ történelme a föld mint bolygó képződése előtt, vagy, ha úgy tetszik, a föld történelme, midőn még egy volt a nappal. Ime, a nap történelméhez jutottunk, s többé szinte számba sem vehetjük a kis parányt, mely a középponti nagy tömegből kiszakadt s más, hasonlóan onnan szakadt bolygókkal együtt, körülforgog. Bolygónk életének forrása a nap; minden erő a nap egy-egy átalakulása; a növény, mely tüzhelyünket táplálja, félretett napvilág; a gőzmozdonyt a nap hajtja, mely századok óta lappang a kőszénrétegekben; a ló a nap keltette füvekből meríti erejét; minden egyéb munka pedig földünk színén a víz emelkedésére vihető vissza, mi ismét a nap műve. Míg a vallás a világon kívül nem hirdette az istent, a nap tisztelete volt az egyedül észszerű vallás. A nap a mi szülőházánk, bolygónknak külön istene.

De lám, még a naprendszer történetének évmilliói is túlmegyünk, mert a csillagászat azt is megmutatja, hogy a naprendszer csak egy pont a térben, csak egy rendszer ezer meg ezer hasonló rendszer közepett. A ködfoltok, a tejút, ez igen-igen régi történet okmányai; de itt már a csillagászat is fölakad s bizonyosat csak annyit tud mondani, hogy a mi napunkon kívül más napok is vannak, kétségtelenül szintoly természetűek s szintazon törvények alatt.

E homályban a vegytan kezdi fényét árasztani. Bunsen és társai bebizonyították, hogy a napban ugyanazok az ele-

mek vannak, mint a földben; a vegytan tehát nem csupa földi tudomány, mint a földtan, s legalább az egész naprendszerre, de alkalmasint rajta túl is kiterjed. E szerint a vegytan napelőtti tényekről tudósítana s a történet olyan korszakába vezetne, midőn még nem voltak külön-külön naprendszerek, legalább a tér bizonyos tájain nem, s ez értelemben a vegytan a világ legrégibb korszakának történelme volna, a részecs (molecula) alakultának történelme. S vajjon a részecs nem szintén az idő gyümölcse-e? nem származik-e millió meg millió éveken át folyt összetömülésből? A vegytan tehát megelőzi a csillagászatot, mert olyan fejlődésről szól, mely az égi testek egyéni léténél előbbvaló. Hátha még messzebb is visszamehetnénk?

Hogyne! hiszen az erőtan (mechanika) még a vegytannál is előbb való. Az merő parányok, azaz olyan erők világába vezet, melyekben még semmi vegyészeti minőség. Azon kezdetleges állapotban, hol még semmi határozott egyéniség sem volt meg, csak a mennyiséges erő uralkodott. Bajos ugyan állítani, hogy volt a világnak oly korszaka, midőn az anyag minden belső minőség nélkül, csakis tömege mennyisége szerint létezett; mégis a nehézkedés a vegyhatásnál mindenestre előbbvalónak tekintendő, s így az erőtan tárgyánál fogva a legősibb tudomány. Vajjon örök idő óta uralkodik-e? vagy volt-e az erőnek és tömegnek is kezdete? — Mi értelme van a kezdetnek, midőn olyasmit akarunk gondolni, a mit semmi sem előzött meg?

Itt eszünk elmerül, a tudomány megáll, a hasonlatosságok elhagynak, és Kant ellenkezései (antinomiái) áthághatlan korlátokul merednek előttünk. Mihelyt a végtelen eszméjéhez jutunk, ellenmondásból ellenmondásba, tévkörből tévkörbe vetődünk. De hiszen a mennyiségtan a végtelennel is számol: nem fejtheti-e meg a titkot? A mennyiségtan valamennyire megvilágítja elménk azon csodálatos helyzetét, minélfogva föl kell tennünk a világegyetem kezdetét s e kezdetet még sem fogadhatjuk el; de a mennyiségtan csak képet nyújt, nem valót. A mennyiségtan a föltétlenben, az eszmében mozog, s igaz volna, ha semmisem is léteznék; a jelenségek azonban, melyeket eddig vizsgáltunk, valódi jelenségek, már pedig a legelső létező parányt át nem hidalható mélység vá-

lasztja el a mennyiségtantól. Ez az azonság elvének kifejtése, s nagy hasznát vesszük, ha valami valóságra alkalmazzuk; de nem képes egyetlen létet, egyetlen ténnyt se fölfedezni. Nem adja kezünkbe a természet törvényeit, de csodálatos képleteivel kifejezván a mennyiség alakulatait, a természet törvényeiből mindent kifejtet, a mi bennök foglaltatik. A lét fejlődéséről nem nyújt fölvilágosítást, de föltéve a lét léteztét, megmutatja, milyen okfők szerint kellett öröktől fogva léteznie.

Szintígy vagyunk a metaphysikával és logikával. E tudományok nem tanítanak meg semmire, de igenis elemeztetik azt, a mit már tudunk. Teljesen a tényeken kívül mozognak. Tiszta mennyiségtan, logika, methaphysika, mind az örökkévaló, a változatlan tudományai, de épenséggel nem történeti, nem kísérleti tudományok, mert a léthez és tényekhez semmi közük. Olyan világba vezetnek, melynek sem kezdete, sem vége, sem létoka. Renan nem akarja tagadni, hogy vannak az örökkévalóról szóló tudományok is, ezeket azonban a valóság köréből kirekeszti.

S mit látunk a valóságban? Idő szerinti fejlődést, melyben megkülönböztethető:

1) a paránykorszak, a mennyiséges erő uralma, de a mely már minden következendőnek csiráját magában foglalja;

2) a részecs-korszak, hol a vegyészet kezdődik s az anyag már külön-külön csoportosul;

3) a nap-korszak, melyben az anyag egymástól roppant távolságu roppant tömegekké halmozódott;

4) a bolygó korszak, midőn minden efféle tömegrendszerben a középtömeg körül külön testek válnak el, melyek azután egyénileg fejlődnek, s midőn nevezetesen a föld kezd létezni;

5) a bolygók egyéni fejlődésének korszaka, midőn nevezetesen a földön következnek be azon fejlődések, melyeket a földtan mutat föl, midőn az élet gerjedez, s a növény-, állat- és élettannak kezdenek tárgyai lenni;

6) az eszméletlen, öntudatlan emberiség korszaka, melyet az összehasonlító nyelvészet és hitregészlet világosít föl

s mely az emberi lények föltünésétől a történeti időkig tart;

7) a történelmi korszak, mely Egyiptomban hajnallik s mintegy 5000 évet foglal magában, miből csak felének, 2500-nak van némi következése, s csak 3—400 alatt mutatkozik teljes tudat az összes földről s az összes emberiségről.

A világegyetemet, úgymond Renan, két elem magyarázza: az idő s a haladási ösztön. Mens agitat molem... spiritus intus alit... A haladás termékenyítő gerje nélkül az idő örökké meddő maradna. Föl kell tennünk bizonyos belső rugót, mely mindent életre, még pedig mind fejlettebb s fejlettebb életre indít. Föl kell tennünk — nem a Descartesféle *fricskát*, melylyel ki nem léphetünk az erőtan köréből — hanem bizonyos állhatatos törekvést a mindinkább való létre, az előmenetel és haladás szükségét. Föl kell tennünk a világegyetemben, a mit a növényben s állatban tapasztalunk, bizonyos belső erőt, mely bizonyos előre kijelölt keret betöltésének csiráját foglalja magában. Van valami homályos eszmélet a világegyetemben, mely alakúlni törekszik, valami titkos rugó, mely a lehető létezésre hajtja. E szerint a lét mintegy ellenkező föltételek kiegyenledése, olyan egyenlet, mely többnyire nemleges vagy képzelmi megoldásokat nyújt, bizonyos esetekben azonban valódiakat is; mintegy rosta, mely csak azt bocsátja keresztül, a mi életre való, azaz öszhangos. Ezer meg ezer faj létezett vagy törekedett létezni, a mely mostanság nem létezik többé; rövidebb vagy hosszabb ideig tartottak, a mint létezési föltételeik szűkebbek vagy tágabbak voltak. A világegyetem e szerint egy rengeteg harc. hol az győz, a mi lehető, hajlékony, öszhangos, hol minden enged és egyensúlyozódik.

A szerv szüli a szükségét, de maga is a szükség szüleménye; s mi a szükség, hanemha azon isteni eszmélet, mely az állat ösztönében, az ember veleszületett törekvéseiben, a lelkismeret szavában s azon teljes öszhangban nyilatkozik, melynél fogva a világ csupa szám, súly és mérték? Csak az van, a minek oka van lenni; s hozzá tehetni, hogy a minek oka van lenni, mind az volt is, vagy lesz.

Minden fejlődés, mely kezdődött, végződni is fog. Ez — úgymond Renan — oly bizonyos, mint a hogy a magból növény, a magzatból állat lesz, habár számtalan mag és mag-

zat vész is el kifejeletlenül, vagy fejlődésében megakadva. E hiányok az összességben elenyésznek. Évenként számtalan virágcsira vész el; mégis bizonyosak vagyunk benne, hogy tavasszal megint lesznek virágok.

S megkülönböztethetünk bizonyos szakokat e fejlődésben, mely évmilliók óta a leghatározottabb törvény szerint foly. E törvény a haladás, melynek útján a világ az erő uralma alól a vegyészet uralma alá jutott, a parány- és részecs-állapotból, hogy úgy mondjuk, a napi állapotba emelkedett, aztán a naptömegből külön-külön bolygókat választott ki, s minden bolygón, legalább a mienken, szabályos fejlődést idézett elő, a melynek sora: az élet föltünése s folytonos tökéletesülése; az eszmélet föltünése s haladása homályos és burkolt állapotból mind szabadabb és világosabb állapot felé; az emberiség lassu képződése; az emberiségnek a regékben és beszédben még öntudatlan, utóbb a történetben tudatos, eszmélő fejlődése; és e történetnek mind egysége-sebb, hatalmasabb, kiterjedtebb mivolta. A világ legáltalánosabb törvénye: haladás az eszmélet, az öntudat felé.

A legmagasb, mit a valóságban — t. i. a föltétlen és eszmei lényen kívül — ismerünk: az emberiség. Nem mondhatjuk ugyan, hogy más égi testekben nincsenek lények, melyek öntudata előbbre haladt, mint az emberé; de nem tudunk rólok semmit. Sőt, a mi több, azt is állíthatjuk, hogy ezen lények nem emelkedtek rendkívül magasabb fokra, mint mi, mert különben áttörnének bolygójuk határain s más bolygókon is éreztetnék hatásukat. Ezt azonban a mi naprendszerünkben nem tapasztaljuk. Más rendszerekben tán máskép van; de az is bizonyos, hogy a világegyetemben sehol sincs oly értelmes lény, mely annyira emelkedett volna, hogy az anyagra teljes hatást gyakoroljon s más égi testeken élő lényekkel közlekedni tudjon. Mi csak az embert ismerjük olyan lénynek, mely szabad cselekedete által befoly az eseményekre s más irányt ad nekik, mint a melyet különben követnének.

S vajjon a hosszú történetből, melyet ismerünk, vonhatunk-e valami következtetést a jövőre? Előttünk is oly végtelen az idő, mint mögöttünk, s az évmilliók utáni világ-egyetem szintűgy fog különbözni a mostanitól, mint a mostani

különbözik azon időbelitől, midőn még se föld, se nap nem létezett. Az emberiség kezdődött, s végződni is fog; hasonlóképen a föld; hasonlóképen a naprendszer. Csak a lét s az eszmélet nem fog végződni. Lesz valami, a mi a mostani eszmélethez képest az lesz, a mi a mostani eszmélet a parányhoz képest.

Maga az emberiség, mielőtt bolygóját kimerítené s a nap kihülése folytán véget érne, még évmilliókra számolhat. Mennyire leszünk, midőn majd milliószor több következendik be, mint a mi száz év óta bekövetkezett, midőn a vegytan nem nyolczvan éves, hanem száz millió éves leend? Nevetséges és meddő dolog volna e jövőt rajzolgatni; pedig e jövő csakugyan meglesz. Ki tudja, nem fogja-e az ember vagy más értelmes lény az anyag titkát, az élet, a parány törvényét felfedezni? nem fog-e valamely vegyész, az anyag titkát bírva, bármit átalakítani? nem fogja-e valamely életbuvár, az élet titkát bírva, az élet föltételeit módosítani? nem fogják-e majdan a természeti fajokat egy megvénhedt, kényelmetlen világ maradványainak tekinteni s gondosan muzeumokban őrizni? szóval, ki tudja, nem fog-e — Baco szava szerint, hogy a tudomány hatalom — a végtelen tudomány végtelen hatalmat szülni? Ilyen tudomány s ilyen hatalom birtokosa lesz igazán a világegyetem ura. Rá nézve nem lesz többé távolság, át fog törni bolygója határain; s valósággal csak egy hatalom fogja kormányozni a világot: a tudomány, a szellem.

Ekkor az isten teljes lesz, ha isten alatt az összes létet gondoljuk. S ez értelemben az isten nem annyira van, mint inkább lesz; halad mind teljesebb léte felé. De az isten több az összes létnél, jegyzi meg itt szerzőnk: ő egyszersmind a föltétlen; ő az a rend, hol a mennyiségtannak, metaphysikának, logikának igaza van; az eszmény helye, a jó, szép és igaz eleven kútfeje. Így tekintve, az isten teljesen és föltétlenül van; örökkévaló és változatlan, haladás és levés nélkül.

Ez a diadala a szellemnek, ez az isten országa, ez a megtérés az eszmei mintához: a világ vég célja. S tudunkra e szent mű fő eszköze az emberiség. A legalsó állat, az utolsó növény-állat is, a maga módja szerint, már a természet önismeretének kezdete, homályos megtérés az egység felé; de, hogy az emberiség rendeltetése magasabb, bizonyítja azon

telhetsége, melynél fogva fölfedezéseit tökéletesítheti, azon kiváltsága, melynél fogva minden nemzedék újabb haladásnak indul onnan, hol az előbbi nemzedék megállapodott. Az emberiség sajátlagos műve a szellem uralma. S föltéve, hogy maga nem éri is el a czélt, erre való törekvései számba veendőek. S akkor mi fogunk uralkodni, az eszme hívei. Már évmilliók óta hamu leszünk, a részecsek, melyek lényünk anyagát alkotják, szét lesznek bomolva s kiszámíthatlan átalakulásokon fognak keresztül menni; de föltámadunk azon világban, melynek alkotásához mi is hozzá járultunk. Művünk diadalt fog ülni. Ki fog derülni, hogy az erkölcsi érzetnek igaza volt; a hit, mely a látszat ellenére is hisz, igazolva lesz; a vallás igaznak fog bizonyúlni. Az erény meg lesz fejtve. Értetni fogják azon különös ösztön célját és jelentését, mely az embert minden önérdek hátsó gondolata s jutalom reménye nélkül — mert csakis ez az igazi erény — lemondásra, áldozatra indította. A hit az istenben mint atyában igazolva lesz. Hitvány fölfödözésünk, öröklődésünk az igaznak és jónak uralomra segítésében, egy elrejtett kő lesz az örökkévaló templom alapjában. Mi is hozzá fogtunk járulni az isteni műhöz, a mi életünk a végtelen élet egy része fogott lenni: helyünk meg lesz jelölve az örökkévalóság számára.

S itt Renan egy névtelen következő mondatát idézi: „Az isten nem csak a világegyetem összességében van benne, hanem egyenkint valamennyi lényben is, mely együtt a világegyetemet alkotja. Csakhogy nem egyenlően ismeri magát valamennyiben. A növényben jobban ismeri magát, mint a szirtben, az állatban jobban, mint a növényben, az emberben jobban, mint az állatban, az eszes emberben jobban, mint az együgyűben, a lángelműben jobban, mint az eszesben, Sokratesben jobban, mint a lángelmű emberben, Buddában jobban, mint Sokratesben, Krisztusban jobban, mint Buddában.“ E mondatot Renan helyeselve, az istenészet alaptételének hirdeti; s ha Hegel ezt akarta mondani, maga is hegelista kíván lenni.

Tudja, hogy a merőben tapasztalati bölcsélet másképp fogja föl az eszméletet, t. i. eredménynek. Már pedig az eredménynek vége, mihelyt vége a szervezetnek, melyből keletkezett; az okozat az okkal együtt elvész; így tehát, mihelyt

az agy elbomlik, az eszméletnek, öntudatnak is vége. Csak-hogy — jegyzi meg Renan — a lelket, a személyt meg kell különböztetni az eszmélettől. Renan e szerint eszmélet nélkül is tudja képzelni a személyt; erre én, megvallom, nem vagyok képes. De halljuk tovább. Az eszmélet — úgymond — szorosán hozzá van kötve a térhez, nem, mintha bizonyos meghatározott helyen székelne, hanem mivel kimért korlátok közt működik. A lélek ellenben, egynek-egynek személyisége, nincsen sehöl, mert az ember gyakorta erősebben hat ezer mértföldnyi távolban, mint a megyében, a hol lakik. A lélek ott van, a hol hat, a hol szeret. Már pedig az isten levén az eszmény, ő levén minden szeretet tárgya, lényegileg ugyancsak ő a lelkek helye. Íme, mily közel jár Renan az eszméletlen spinozai lélek-összeghez.

Az eszmélet tehát Renan szerint nem tartozik az ember lényegéhez (ámbar feljebb épen az eszméletről mondja, hogy nem fog végződni); az ember igazi lényege — úgymond — az ő istenben való helye, az igazságos fő lény véleménye fölöle, a polcz, melyet az egyedül igaz, t. i. az isten országabeli világban elfoglal, szóval a maga része a közeszmeleltől. Ez az erkölcsi lényeg pedig olyannyira legbelső *énje* az embernek, hogy a nagy emberek fölállozzák érette testi életüket, megrövidítve napjaikat s szükség esetén halált is szenvedve igazi életökért, mely: *szerepök az emberiségben*. (A személy tehát merő működéssé, hatássá foszlik.) És ezen szempontból — kérdi Renan — vajjon ki élőbb még ma is, mint Jézus? Nem létezik-e ő ezerszerte inkább, nincs-e ő ezerszerte inkább szeretve most, mint a mikor élt?

Renan itt nem a hirt, nem a dicsőséget érti, mert sokan, mondja szépen, kik elsőrendűek az emberiség közt, ismeretlenségnek maradnak. „Az istennek élnek“ *). A legnagyobb szentek a nem ismert szentek, s az istennél van a legmagasb érdemek titka, melyek erkölcsi lényt diszesítenek. Sokan, kiket a tömeg épen nem ismer, valósággal sokkal nagyobb hatást gyakorolnak a világban, mint a kiknek legnagyobb a hírek. Az ember az istenben halhatatlan. A föltétlen lényre nézve

*) De rationis imperio.

nem levén se idő, se tér, a mi érette létezik, a mint volt, úgy lesz is. Így élnek az istenben mindazon lelkek, a melyek éltek. Miért ne lenne hát a szellem uralma, a világegyetem célja, valamennyi eszmélet, öntudat föltámadása? A szellem mindenható lesz, az eszme lesz az összes valóság: nem kell-e hát az eszmében mindennek újra föléledni? . . .

A miképenről nem szólhatunk, de annyit lehet mondanunk, végzi Renan, hogy a vég föltámadást a tudomány, akár az ember, akár más értelmes lény tudománya, fogja eszközölni . . .

Mily nemes, mily emelkedett gondolkodás! Kár, hogy alapeszméje, az átalános haladás, a mindenség folytonos tökéletesedése, képtelenségre vezet, s még azon nagy ellenmondás is rejlik benne, miszerint két isten van: egy változó és támadó, mely a világgal s a világ által fejlődik; meg egy változatlan, világon túli, de a mely eszmény létére a valódi léttel ellentétbe van helyezve, s hogy őszintén kimondjuk, csak képzeletben él.

S ez az ellenmondás nem áll egyedül. Íme az a másik is, hogy a világegyetem, bár kezdődött, nem fog végződni, holott, Renan saját állítása szerint, a minnek kezdete van, annak végének is kell lenni. Én sem hiszem a világegyetem végét, de nem hiszem kezdetét se, t. i. időbeli kezdetét. Épen úgy nem bihetem ezt, mint például térbeli meghatározását. Nem bihetem pedig, mert a világot az isteni tökéletesség képének tekintem s ennél fogva öröktől fogva létezőnek kell azt föltennem. Egyes részeiben igenis föltehetek kezdődéseket, valamint végződéseket is; de az egésztől miért tenném föl, hogy kezdődött, holott kezdetét csak úgy nem vagyunk képesek gondolni, mint kezdete hiányát? . . . A lét s az eszmélet — igaz, hogy nem egyénileg öszpontosúlva, hanem az egyetemesben föloldva s folytonosan alakúlva — Renan szerint sem fog végződni soha; következetesen tehát miért ne tennők fel, hogy e kettő nem is kezdődött?

A fő dolog azonban, hogy az alapeszme, a mindenséges haladás elve, az istent illetőleg, pantheismusra és atheismusra, de csak magát is illetőleg, képtelenségre vezet.

Ha a világegyetemet nem a tökéletesség, hanem csak a

tökéletesedés képének tekintjük s a haladás eszméjét az összes mindenségre alkalmazzuk : ezzel azt mondjuk , hogy a mindenség addig halad , addig tökéletesedik , míg végre a leg-tökéletesebb lesz belőle : az isten. E szerint a mindenség egy készülő isten , ki azonban most még nem készült el ; tehát most még nincs isten : íme az atheismus. Ha pedig majdan elkészül , nem lesz egyéb , mint a tökéletessé vált mindenség : íme a pantheismus. Újabb bizonyosság arra , mit egy minapi értekezésemben *) vitattam , hogy a pantheismus csak az atheismus bizonyos módja.

De menjünk tovább. A mindenség nem halad közvetlenül mint egész , hanem részei által. Mivel részei haladnak , halad maga is. Lássuk e részeket , ez egyéneket. Kezdődnek , fejlődnek , hanyatlanak , elvesznek. Ezt Renan maga is állítja ; megjegyzi például magáról a földről , hogy valamikor el fog enyészni , mikép minden egyes lénye is elenyészik. De ha valamely egésznek minden egyes része lassanként elpusztul , nem ugyanazon sors várja-e magát az egészet is ? Hiszen az egész csak részeiből áll , s ezek elenyészvén , magának is el kell enyészni. Az elenyészést illetőleg pedig bátran következtethetünk a részekről az egészre , mert a haladást illetőleg szintén a részekről történik következtetés az egészre.

Mi tehát voltaképen a folytonos haladás gondolata ? A kezdődés , fejlődés , majd a hanyatlás , végül az elveszés gondolata. És így általános haladás nem egyéb , mint általános pusztulás. Ez általános pusztulás , az igaz , néhány decillió év múlva következik be ; de valamint a legparányibb mennyiség is roppant nagyság a semmihez , úgy a leghosszabb tartam viszont semmi az örökkévalósághoz képest. Az általános haladás eszméje kizárja az örökkévalóságot , tehát ki az isten eszméjét , s a mint látjuk , a semmihez vezet.

A mindenségi fejlődés védői azt mondják , ez az örök haladás nem egyéb , mint örökös levés , támadás , keletkezés ; én az örökös enyészést látom benne.

Mennyivel szebb , észszerűbb az a gondolat , hogy a vi-

*) „Pantheismus és személyes isten.“ Magy. Akad. Értesítő, 1862.

lágelyetem a tökéletesség képe! Mivel mindenség, minden is, és mindig, van benne, együtt és egyszerre: támadás meg enyészés, haladás meg hanyatlás; itt elbomlik egy világ, amott keletkezik egy másik; s a mi egy csoportra, egy alakra nézve halál, a másinak élet. És így a mindenség mindig ugyanaz, bár mindig más.

Az igazi tökéletességhez, az istenhez képest, világos, hogy a mindiséget is tökéletlennek kell tekintenünk, de olyan tökéletlennek, mely végtelenül mindinkább közeledik a tökéletességhez, a nélkül, hogy valaha egészen elérné (különben istenné lenne): ez a végtelen közeledés pedig a tökéletességhez, a haladás vagy tökéletesedés. Kérdés már, vajjon az összes mindenségről, vagy csak egyes részeiről tehetjük-e föl a haladást? Természetesen olyan haladást, melyet nem ellensúlyoz túlföl a hanyatlás, hanem a mely folyvást csak emelkedik, leszállás nélkül.

Ha meggondoljuk, hogy a mindenség lényei részint csoportosak, részint egyéniek, s hogy a csoportosak fejlődése csak a csoport egyéneinek fejlődéséből áll: a fentebbi kérdésre habozás nélkül azt kell felelnünk, hogy fejlődést s ennél fogva haladást csak is az egyénekben tehetünk föl. Szorosabban vizsgálva pedig ez egyéneket, úgy találjuk, hogy minden egyén mintegy körül van burkolva bizonyos csoporti lényekkel, a melyek majd előmozdítják, majd hátráltatják fejlődésében lehámlanak róla, meg rátapadnak, szóval örökké változnak körüle, míg ő maga, bár folyvást fejlődve, annyi ban változatlan, hogy mindig ugyanő marad. Ha minden burkot lehántunk róla: a Leibnitzféle monas van előttünk, s ez a monas, egymagában, nem egyéb bizonyos erőnél; ez az erő pedig, a belső, a kézzel nem fogható, a szellemi elem, ellentétben a külsővel, az anyagi elemmel: A szellem egyénesül, az anyag csoportosul; az fejlődik, ez csak változik. Az utóbbi csak állapotokat idéz elő, melyek örökké változnak; amaz egyénekben nyilvánul, melyek mindig ugyanők, — s a materialismus és pantheismus egyik fő hibája épen az, hogy az egyéneket csak állapotoknak, muló jelenségeknek tekinti.

Az egyén, mely vak erőből lassankint látóvá, lélekké, eszméletté lesz, minél tovább halad, annál hathatósabban,

gyorsabban, biztosabban halad, s annál kevésbé lehetséges, hogy visszahanyatolják. Azért az egyének hanyatlása, enyészése, melylyel a világban találkozunk, csak látszólagos hanyatlás és enyészés, melyet az anyagi burkok változásai s elégtelenségei idéznek elő; a haladottabb lények száma pedig pillanatonként nő, úgy, hogy a világ képe pillanatonként más lesz, még pedig pillanatról pillanatra tökéletesebb, minden későbbbeniben tökéletesebb, mint az előbbeniben volt. Nem vitatva ezuttal, lehet-e még itt szó előbbiről és utóbbiról s, nincs-e meg mind a kettő egyszerre az örökkévalóságban, csak azt emelem ki, hogy éppen a tökéletlenség jelleme, minél fogva a világ lényei a tökéletesedésre szorúlnak, bizonyosság arra, hogy a világ nem maga a tökéletesség, hanem csak képe a tökéletességnek, az igazi tökéletességet pedig, az istent, nem a világban, hanem kívül kell keresnünk. A világ csak képe a tökéletességnek, s egyénei csak törekszenek utána; a világ úgy van az istenhez, mint például a semmi az egyhez, a semmi változásai pedig, az egyre nézve, semmik. A világ végtelensége e szerint csak viszonyos végtelenség az igazi, t. i. az isten végtelenségéhez képest.

A végtelenség gondolatát, melylyel itt minden lépten-nyomon találkozunk, el kell fogadnunk, bár nem értjük. El kell fogadnunk az istent, mint öntudati, eszméleti végtelenséget is; és hijába mondják, hogy az isten, mint merő öntudat, nem létezhetik.

A lét s az eszmélet örök, vallja Renan. A lét egy-, az eszmélet másfelől. Fölteszi tehát, hogy valamint a merő lét eszmélet nélküli, úgy viszont a merő eszmélet lét nélküli. E szerint az eszmélet, öntudat, egy magában, nem létezik; az eszmélet úgy van, hogy nincs; örök levén, örökké van is, nincs is; és Descartes nagyot hibázott, midőn a „cogito ergo sum” elvéből indult ki.

A pantheismus és materialismus alapján a valóságot ellentétbe szokás helyezni az eszmével, a létet ellentétbe nem csak a gondolattal, hanem — egyet ugorva — magával a gondoló önnel is; holott pedig a valóságnak nem az éppen a valóságban nyilatkozó eszme, hanem az üres képzelet az igazi ellentéte, s a gondoló ön csak annyiban különbözik a

merő léttől, hogy tökéletesebb lét. A mi csak is létezik, az csak másért van, csak más számára, nem magának is; a mi gondol, az nem csak másnak, hanem magának is van, tehát nemhogy nem léteznék, sőt mintegy kétszeresen létezik.

A szellemnek tehát szintűgy van léte, mint az anyagnak, s ha létezhetik a burkoló anyag ellenére, még inkább kell létezhetnie ilyes korlátozás nélkül, tisztán magában, istenül. Ez a fő monas, az erő és szellem teljessége, a mindenható és mindentudó.

A mondottak alapján ezt a fokozatot állapíthatjuk meg:

1) a mi csak külsőleg van és nem gondol; csak másért van: a merő anyag;

2) a mi külsőleg is van, gondol is; magának is van, másért is: az anyagban szellem, az előttünk ismeretes egyének számtalan fokozatai;

3) a mi csak gondol s nincs külsőleg; csak magának s magáért van: a merő szellem.

S valamint a merő anyag létezik, úgy létezik a merő szellem is; és a lét nem ellentéte a szellemnek, hanem a szellem csak egyik módja a létnek. Van tehát szellemi lét.

S ha sarkigazságnak tekintjük azt, hogy egyetlen anyagparány sem veszhét el: nem szintolyan sarkigazságnak kell-e tekintenünk azt, hogy a szellemből sem veszhét el semmi?

E részben még a tapasztalásra is hivatkozhatunk. Képek és emlékezések, gondolatok és eszmék, melyek valamikor öntudatlanságunk homályaiba sülyedtek és mintegy örökre elvesztek, bizonyos körülmények között egyszerre csak váratlanul fölmerülnek, lassankint megvilágosodnak s régi ösmerősökként üdvözlölnek. Midőn rájok ismerünk, tudjuk meg — azt is, hogy elvesztettük, azt is, hogy újra megtaláltuk. A veszteség csak látszólagos volt, eszméletünk ezen gyermekei nem haltak meg, csak szunyadtak, s íme most fölébredtek. Nem veszett el, a mi tán csak egy tizedpercze villant meg eszméletünkben s gyors villám gyanánt az éjbe tünt; nem veszett el, a mi csak eszméletünk szüleménye, ideiglenes birtoka, tulajdonsága volt: és maga eszméletünk elveszhetne? Ez ellenkezik az ész törvényeivel. A tudomány hirdeti, hogy a világon semmi sem veszhét el, hogy a lények átalakulhat-

nak, de parányaik ugyanazok maradnak, csak új összekötésekben és viszonyokban: s a legnemesb parány, az, mely már énné fejlődött, az enyészet martaléka lenne? csak azért fejlenék ki, hogy megsemmisüljön? A silány porszem megmaradna örökön örökké, s az eszmélet csak percnyi létre volna hivatva? mintegy kétségbe eső sikoltás, fölhangzanék és elnémúlna?

Ez nem lehet, s maga a fejlődés törvénye is mást parancsol. A fejlődésnek, haladásnak csak úgy van értelme, ha a fejlődő, haladó lények — változásaik s alakulásaik közben — mindig *ugyanazok*, mindig *ők* maradnak. A változásban kell valami változatlannak lenni: az *őségnek*; s ez az *őség*, a fejlődés magasabb fokán, az eszmélet világában, *énséggé* világosodik. Az én tehát halhatatlan: s az ént kell kifejteni, s minden haladás az ént illeti. Ezért csak azon bölcsélet igazán helyes, mely a haladást az egyéniségek kifejlődésében látja, valamint a nevelésnek is, hogy üdvös legyen, az egyéniségek fölfogására és sajátóságukhoz képesti vezetésére kell irányulnia. Csak úgy halad az összes emberiség, ha egyes tagjai haladnak.

A fő jelszó tehát az egyéniség; ennek érvényesítésére törekszik nem csak a fölvilágosodott tudomány, hanem a társadalom is ösztönszerűleg, midőn az államokat az államszörnyeteg központosító hatalma alól felszabadítandó, az országok polgárait minél több egyéni szabadság által igyekszik boldogítani.

Mindent összefoglalva: a haladás az egyéniségeket illeti, s abban áll, hogy erejük, felsőbb fokon lelkök, eszméltők, szóval szellemök mind fokozódjék, mind teljesebb legyen, mindinkább közeledjék azon egyetlen egyéniséghez, mely túl van minden haladáson, de a mely felé irányul minden haladás: a mindenség öntudatos gondolójához.

A TÖRVÉNYEK TISZTELETÉRŐL.

SZÉKFOGLALÓ ÉRTEKEZÉS

KALLÓS LAJOS LEV. TAGTÓL.

Azon nagy s megbecsülhetlen szerencse, melyben ré szesülök, midőn a mélyen tisztelt tudományos Akadémia által igen csekély és hiányos előterjesztésemnek hely és idő enged- tetik: elengedhetetlen kötelességemmé teszi, legelső szavaimat a lehető legmélyebb hála érzelmei kifejezésére szentelni. Ugyanis ily nagybecsü kegy, csak nevezetes és tekintetre méltó képesség jutalma szokott lenni: én pedig oly képessé- get, mely e megtiszteltetés alapja lehetne, fölmutatni nem tu- dok; én legfőlebb is ügyekezetet, és a törvények iránt, külö- nösen mint e hon polgára, közös hazánk törvényei iránti hű és tántoríthatlan szeretetet és becsülést tudok birtokomul elő- hozni, mivel minden ember, illetőleg honpolgár bir, és birnia kell; és ez megtisztelésre okul nem szolgálhat; mert ez em- beri, illetőleg honpolgári kötelesség.

Ennélfogva mélyen áthatva érzem e megtisztelő s álta- lam megbecsülhetetlen szerencsének nagyjelentőségét; és ez valamint életemnek mindenkor örök és egyedüli legfőbb kin- cse lesz, úgy mindenkor intő szózat fog lenni előttem, hogy minden erőm s tehetségemből azon munkakörben, mely szá- momra kijelölve van, a közügynek bár legutolsó munkásaként szolgálni igyekezzem; s egyszersmind ezen magasztos hiva- tásu testület szelleme, melynek akaratát ezen munkára fölszó- lításban mélyen tisztелем, azon tűz- és felhő képébeni vezérjel lesz előttem, mely a hajdankor népének az ohajtott hon felé törekvésben éjjel és nappal szüntelen előtte járt; és valamint ama nép a vezérjelt, mely előtte az új haza határaihoz meg- mutatatta az utat, hűen és tántoríthatlanul követte: úgy én

ezen szellemet, mely a tudomány és valóság hazája felé vezet, és az ismeretek utáni törekvésben utmutatóként áll elől, egész életemen keresztül hűen és tántoríthatlanul követni soha meg nem szünöm.

A mi ezen első értekezésem tárgyát illeti: úgy vélekedvén, mikép a mélyen tisztelt tudományos Akadémia föladatai egyikének tekinti, a törvények tekintélye és méltósága emelését, mennyire köréhez tartozik, eszközteni; legmélyebb tiszteletem első nyilatkozatához, és azon munkakör megbecsüléséhez, melynek munkálkodásábani részvétel előttem kijelöltett, legillőbbnek tartám bár csekély és fogyatkozásteljes, de meggyőződésből eredett nézeteimet előterjeszteni *a törvények tiszteletéről*.

Nem titkolhatom el, mikép a tárgyat erőmhöz mérve, a munka kezdetén félelem és aggodalom töltötte el lelkemet, és tekintve a tárgy nagyszerűségét és fontosságát egy részről, más részről erőm parányiságát, több ízben a munka félbenhagyására indítatva valék: mindazáltal részint Istenhez, ki, miként a törvényhozás által nevét örökített fejedelem Justinian mondja *): a teljesen kétséges dolgokat is véghez viheti hatalmas ereje által, segélyért könyörögve; részint a mélyen tisztelt tudományos Akadémia kegyességében bízva, mely szerint annak, ki a munkakör kezdetén áll, irányában elnézéssel lenni, és munkálatában inkább csak az ügyeket és törekvést tekinteni méltányosnak tartja: erömet haladó munkát vállalni, és annak végrehajtását megkísérteni eléggé merész levék.

Eleitől fogva minden népeknél, és minden korban elfogadott és a legbölcsebbek által megerősített vélemény volt: hogy a törvények eredeti kútfeje az Isten. A görögök egyik legnagyobb bölcse Plátó, ezen kérdést tevén föl: vajjon a törvények alkotójául Istent kell-e, vagy valakit az emberek közül tartanunk? feleletül adja, hogy Istent**). Ugyan a görö-

*) De conceptione digestorum.

**) De legibus. I. k.

gök legelső szónoka Demosthen, a törvények fogalmáról szólván, ezt mondja : törvény az, minek illő, hogy mindenki engedelmeskedjék, sok más okokon kívül különösen azért, mert minden törvény Istenek találmánya és ajándoka.*) Róma első szónoka és bölcse Cicero hasonlókép vélekedik a törvényekről : azt látom, úgymond, a legbölcsebbek értelmének lenni, hogy a törvény nem emberi elme által gondoltatott ki, sem a népek határozata; de örök valami, azon parancsoló és tiltó bölcsesség, mely a világegyetemet igazgatja. Ezért fő és utolsó törvénynek mondották az isteni ész, mely mindent okossággal parancsol vagy tilt, melyből azon törvény, mit Istenek az embereknek adtak, eredvén, méltán dicsértetik. Mert bár egyedül az isteni ész azon egyedüli és fő törvény, mely képes valamit helyesen parancsolni és tiltani : azonban, miután az ember az isteni ész egy részét nyerte, ha ez a vágyak és indulatoktól el nem rontatik, sőt tanulmányozás, gondolkodás, és tapasztalás által az abban rejlő eszmék kifejtetvén, az ember helyes belátás és ítélőtehetséget nyer, átlátja : mit kell tenni, és mit kell kerülni; következőn azt mi jó, helyes, és így cselekedendő, parancsolhatja, és azt mi rossz, és így elítélendő, megtilthatja. Azon ész és okosság tehát, mi a helyes cselekvésre ösztönöz, és a vétectől eltartóztat, előbbi az emberi törvényeknél; vagyis nem akkor lett törvénytényé, mikor megiratott, de mikor eredett, ez pedig egyszerre történt az isteni észszel; továbbá azon erő, melylyel az emberi törvények bírnak a végre, hogy helyes cselekvényekre vezetnek és a vétectől eltartóztatnak, előbbi a népek és államok előállításánál, és egykoru azzal, ki az eget és földet föntartja és igazgatja, — Istennel.**)

Ugyanezen véleményt nyilvánítja az újabbkor bölcseinek egyike Montesquieu : létezik, úgymond, egy ős eredeti okosság; és mielőtt szerzett törvények keletkeztek volna, léteztek az igazság viszonyai; ezért az egyenesség szabályai előbbie a szerzett törvényeknél, mik azokat megerősítik, péld. hogy a ki mástól jótéteményt vett,

*) Dig. I. k. III. cz.

**) Cic. de legib. II. k.

ez iránt hálával tartozik, és hogy a lény attól, a kitől eredetét vette, függésben lenni tartozik stb. *)

A törvények Istentől eredetének teljes bizonyosságául tekintethetik azon viszony és kapcsolat, mely Isten mint alkotó, és a többi lények mint általa előállított teremtmények között létezik. A mindentalkotó ugyanis a teremtményeknek nem csak előállítását, de azok fönmaradását és célrajutását is akarván, megállapította azon rendet és szabályokat, miknek megtartása azok fönmaradása és rendeltetése elérésére multhatlanul szükséges. Ezen rend és szabályok alkotják a törvényeket. Ily törvények az egész világegyetem eleibe iratván, azok szintűg az érző és érzéketlen lényekre nézve ezek természetében, miként az okos lény az emberre nézve, az ész szavai és parancsaiban megírva vannak; hogy valamint más lények azokat követve rendeltetésökre eljuthassanak, úgy az ember azok követése által mind saját, mind embertársai föntartása és jóléte eszközzésére törekedjék. És bár a teremtmények eleibe, azok természete és különbsége szerint különböző törvények irattak is; mindazáltal ezen törvények átalában megegyeznek abban, hogy azok megtartása nélkül egynek is fönmaradása és célrajutása nem történhetik. Azonban midőn más lények az eleikbe és természetökbe irt törvényeket hüen és változtatlanul követik, és ez által rendeltetésökre törekszenek: az ember, mint a kinek akarátát szabadon határozhatni meg van engedve, a természetével összekötött gyarlóságnál fogva gya korta az ész intésétől eltér, és tetteit nem ennek szavaiban megirt törvények, de vágyai s indulatai vezetése szerint intézván, rendeltetésére törekvés helyett maga és embertársai élete és jóléte lerontását eszközzi.

Ennélfogva, hogy az emberek az Isten által megirt törvény, az ész parancsai és intésének megsértésétől lehetőkép eltartóztassanak, és azok követésére vezettessenek: kezdettől fogva közöttük a bölcsék, vagyis azok, kik az ész intéseit követni, s az indulatok és vágyakat annak parancsai alá vetni, továbbá gondolkodás, tanulmány, és tapasztalás által részint az ész parancsaiban kijelentett isteni törvény értelmét fölfogni,

*) De l'esprit des loix. I. k. I. f.

s a bennök rejlő törvényeket kifejteni, részint embertársaikat a részben, hogy ezek mily eszközök és módok által vezethetők arra, miszerint az emberi természet kevésbbé nemes részét az indulatokat, a nemesebb és felsőbb rész, az ész intésének alá vessék, ismerni megtanulták: az ész törvényeit írásba foglalván, annak parancsait, mik által a helyes cselekvényeket követni rendeli, jutalmak által, és tilalmazásait, mik által a véték és rossz elkövetését tiltja, büntetések által megerősítették; hogy így az emberek azon jutalmakon kívül, miket Isten a jó és helyes tettekre rendelt, újabb jutalmak által azok követésére ösztönöztessenek, és azon büntetéseken kívül, miket Isten a rossz és vétkes tények elkövetésére rendelt, újabb büntetések által azok elkövetésétől eltartóztassanak. De mint Aristoteles mondja, az emberiség egyetemét egyedül Isten ereje kormányozhatja, emberek csak kis részeket bírván kormányozni, az emberiség kis részekre vagyis államokra osztott*), és minden államban ennek legbölcsebbjei, az ész törvényeit, azon különbséggel, mely az emberek különböző szelleme és tulajdonságai szerint kívántatott arra, hogy ezek a jó és helyes tettek követésére biztosan és sikerrel vezettethessenek, megírták és követendő törvényekül rendelték. És bár ezen törvényekben, a nemzetek különböző jelleme és tulajdonságánál fogva, különböző módok és eszközök használtattak is az ész törvényei érvényesítését és alkalmazását illetőleg: abban mindazáltal mindnyájan megegyeznek, hogy mindenikben alap és vezérelvekkül az ész intései, s így az Isten által irt törvények vétettek; és valamint minden egyes állam, úgy az államok egyeteménél is, a törvények megtartása az államok és ezek tagjai fönmaradása és jóléte mulhatlan feltételül tekintett.

Hogy az emberi törvényekben mindenhol az ész törvényei, s így az Isten által alkotott törvény vétetett alapul: bizonyítja az, hogy mindenütt a törvények az állam és annak tagjai fönmaradása és jóléte végett alkottatván, (mert a hatalom és önkény rendeleteit törvény nevezet alatt nem érthetni), az állam és annak tagjai fönmaradása és jóléte, sehol nem más-

*) Politica. VII. k.

kép, mint a jó és helyes tettek követésére indítás, és a rossz tettek cselekvésétől eltartóztatás által eszközöltethetett; a mi nem egyéb, mint az indulatoknak az ész parancsai alá helyezésére, vagyis az ész intései követésére vezérlés.

Ugyanis miként Plátó megjegyzi, a mi szép és jó, azért neveztetik annak, és azért parancsolja a törvény, mert az, a nemtelen és állati részt, a nemesebb vagy isteni résznek az okosságának; a rossz és rút azért neveztetik annak és azért tiltja a törvény, mert az, a nemesebb vagy isteni részt az okosságot, a nemtelenebb vagy állati résznek az indulatoknak szolgálni kényszeríti.

Ezekből csekély nézetem szerint kitetszik, mikép a *törvények első eredete Istentől van*; következőn illő, hogy a *törvények ezen legfőbb és legnemesebb eredetének meggondolása* által minden ember, a legnagyobb úgy mint a legkisebb, a fejedelmek úgy mint az alattvalók, a *törvények iránt legnagyobb tisztelet és becsülésre indíttassanak*.

Hogy pedig az ész törvényeinek írott törvényekben nyilvánkoztatása és megerősítése, vagyis szerzett törvények alkotása eleitől fogva szükségesnek tekintett: ezt a kezdetől fogva előállott államok története ellenmondhatlanul bizonyítja. Minden állam alapítójának ugyanis, legelső kötelessége volt, az állam megalapítása után abban törvényeket rendelni; és a hol törvények eleintén nem alkottattak, ott az állam viszály és rendetlenség miatt végveszélylyel fenyegetetvén, a kényszerítő szükség parancsolta, hogy a veszély elhárítása végett törvények alkottassanak. Így nevezetesen, a spártai állam törvényadója Lycurg látván, mikép ezen állam törvények nélkül végromlás eleibe megyen, abban törvényeket alkotott, és azokra, mint szilárd alapokra építette föl azon állam lételét és jövődjét. Solon, midőn Athén népe belviszály által megoszolván, a különböző pártok egymást megtámadva, végveszélyt valának hozandók az államra, törvények által orvosolta a bajt. A római államban, midőn azt keletkezésekor a különböző eredetű törzsek, mint ugyanannyi ellenségek szemközt állván egymással, végromlással fenyegették, Numa bölcsessége hasonlóképp törvényt alkotott, melyben a különböző törzsek közös tanácskozás és vallás által egyesített-

vén, Róma meg lőn mentve a fölbomlás veszélyétől. Így változtatá a Tullius törvénye a népet ellenségből barátokká, és Róma újjá született. Hasonlóan cselekedett a Britt birodalom első kezdetén, ennek első alapítója és törvényadója Alfréd, ki az erkölcstelenség, erőszakoskodások és bűntények által veszély szélére sodortatott államot törvénye által az elsüllyedés-től megmentette, és ott, hol teljes rendetlenség és erőszakosság uralkodott, rendet és biztonságot állított törvénye által, annyira, hogy mint a történelem följegyzé, a köz utakra egy ékszer kifüggesztetvén, azt senki illetni nem merészlette. Így tőn hazánk első alapítója is Árpád; és a hon megalapítása után, mint a történetíró följegyzé, a szeri halmokra összehíván a népet, ezzel együtt a szokásos törvényt rendezte az országban, és minden jogokat és kötelezettséget megállapított. *)

Eleitől fogva tehát, mindenütt hol az állam fönmaradásának állandó biztosítása, vagy annak végveszélytől megmentése irányul tüzetett, törvényeket látunk alkotatni. És ennek oka az, mert ha erő által az állam egy ideig nagy nehézségekkel föntartható is, de sok időig annak fönmaradása, ha ez egyedül erőre támaszkodik, lehetlen; minthogy törvény nélkül az államban egészen ellenkezője éretik el annak, mi az államok alakításának czéljául kitűzve van. Ugyanis az állam, a közös jólét elérése s így a tagok jólétének kölcsönös erőkkeli előmozdítása végett lévén alkotva: oly államban, hol törvény nem létezik, ezen czél elérhetlen. Mert törvény nem lévén, nincs mi védje a gyöngébbet a hatalmasabb ellen; és így ez tetszése szerint amaszt személye és vagyonaiban sérelemmel illetheti; következőleg nincs személy- és vagyonbiztonság; továbbá a polgárok között kölcsönös társulatok és közös összejöveteleik nem létesülhetvén, s az ezek által eszközölt s föntartott egyesség és barátság hiányozván, a közös jólét előmozdítására annyira szükséges egyetértés és kölcsönös erőegyesítés el nem érethetik; a tudományokban előmenetel gátolva lévén, az állam tagjai a szükséges belátást és ítélőtehetséget, a mi mulhatlanul szükséges annak megválasztására és megítélésére mi jó és helyes és így követendő,

*) Névtelen jegyző. XL. f.

mi rossz és káros és így eltávoztatandó, meg nem szerezhetik, az ipar, kereskedelem, és földművelés, egyrésztől vagyon-biztonság hiánya, másrésztől az iparra nehezedő teher miatt nem virágozhatnak, sőt minden törekvés és ügykezelés ellankad, tétlenség és henyeség áll elő, mi által valamint a testi erő elaljasul, úgy egyszersmind a lelki erő és fölemelkedés is megsemmisítettetik; az emberi és polgári erények helyett, ravaszság, egymás megcsalása és gyűlölség lesz uralkodóvá az állam tagjai között; mert a mint Hippocrates megjegyzi, a henyeség és gyávaság gonoszságra ügykeznek és vezérlelnek, míg az éberség és munka azokra, kik az élet tisztességét eszközlik*); miből következik, hogy a társadalomban az egység és közös jóakarat, s ezek által eszközözendő jólét helyett, viszály és ellenségeskedés, s ezekből eredő veszély és romlás következik be. Mihez azon nem kisebb szerencsétlenség járul, hogy ha az ily állam külellenségtől megtámadtatik: a nép, mely már önmagában meghasonlott, csak kényszerűségből fog a harcra menni; és miként Hippocrates előadja: oly hatalomnak, melyet gyűlölnék, fentartására az emberek örömet nem mennek; és a harcban győzelemre nem törekszenek; mert ha bátran viselik magukat, ez által csak a gyűlölt hatalom vagyona és ereje növekedik, nekik pedig egyedül vész és halál jut osztályrészül; míg ellenben azok, kik törvény alatt élnek, önmagukért menvén a veszély eleibe, örömmel mennek a harcra, és ottan erélyt fejtenek ki; mert valamint a bátorság jutalmát önmagok nyerik, úgy a gyávaság büntetését is önmagok szenvedendik**). Ez okozta, hogy a százezerekből álló, de törvények nélkül, önkény szolgálása alatt élő persa hadsereg, a csekély de törvényes szabadságot élvező lelkesült görög sereg előtt meg nem állhatván, szégyennel visszaveretett, s végkép meggyőzetett.

Törvény nélkül tehát, nem csak egység és igazság, de erély és bátorság sem lévén az állam tagjaiban: látnivaló, hogy e nélkül benn az államot fölbomlás veszélye fenyegeti, künn a megtámadó ellenség ellenében védetlenül áll.

*) De decenti habitu, liber.

**) De aëribus aquis et locis.

A mily mulhatlanul szükséges a törvény az egyes államokra, ép oly szükséges az államok egyeteme, vagyis az összes államok egymás közti viszonyaira nézve. Ennélfogva az államok között, részint hallgatólag, részint nyilvános meg egyezés szerint állapítottak meg az ész törvényei s parancsai alapján bizonyos jogelvek és szabályok, mik szerint mindnyájan egymás javát kölcsönösen előmozdítani, s egymás megsértését eltávoztatni kötelesek. Ily törvények nélkül, az államok között azon állapot következne be, mely azon egyes államokban, hol törvény nem létezik, vagy tiszteletben nem tartatik, szokott előállani; jelesen a hatalmasabb a gyöngébb fölött hatalmát kiterjeszteni ügyekezvén, egy részről folytonos megtámadás, más részről folytonos védelmi kényszerűtség által egymás erejét kölcsönösen fölemészténék.

Mert fájdalom! a nemzetek nem kevésbé mint az egyesek, elfeledik hogy testvérek, és hogy érzelmeik s tetteikben a testvéri szeretet és nem ezzel ellenkező elvek által kell vezéreltetniök!; — elfeledik, hogy bár az emberiség egyes részekre különvált is azért, hogy így egyes részek kormányzása az emberi gyarlóságra nézve lehetségesíttessék; mindazáltal ezen különválás nem képez teljes elszakadást; hanem miként a testvérgyermekek között, a külön családokra elválás nem szakasztja ketté a testvéri köteléket, de a közös eredet s közös vérségi kapcsolat föntartja az egyességet: ép úgy az emberiségnek külön államokra elválása, nem szakasztja ketté a testvérség kötelékét, de a közös eredet és közös cél föntartja a testvéri összeköttetést; miből következik, hogy valamilyen a testvérgyermekek egymás jólétét előmozdítani, s egymást a veszély ellen védeni kötelesek: ép úgy a nemzetek, mint külön államokra oszlott testvérek, egymás jólétét előmozdítani, s egymást sérelem és veszély ellen védelmezni kötelesek; s így valamint minden egyes nemzet mint egy tag, a többi testvér nemzeteknek mint tagoknak, s általán az egész emberiségnek mint egésznek, javát előmozdítani, s mind azok megsértésétől óvakodni, mind az azokat érdeklő sérelem és veszély elhárítását eszközölni köteles: ép úgy a testvér nemzetek, s általán az egész emberiség, mint tagok, és egész, minden egyes nemzetnek mint tagnak javát előmozdítani, s mind en-

nek megsértésétől ovakodni, mind az ezt érdeklő sérelem és veszély elhárítását eszközteni tartoznak, és kötelezve vannak.

Azonban nem csak az államok egyeteme és így az egész test, továbbá nem csak ezen test tagjai vagyis az egyes államokra: de az államok kisebb részére és így a családokra nézve is mulhatlanul szükséges a törvény. A tapasztalás bizonyítja ugyanis, hogy a mely családban törvény, és a felsőbbektől függés nem létezik, hol a gyermekek magokat szülőikkel, a szolgák urokkal egyenlőknek tekintvén, megtagadják az engedelmességet, és mindenki tetszése szerint teszi a mit akar: ott a család élete mindinkább eltérvén a rend és igazság követésétől, annak jóléte mindinkább megromlik, mignem az azt föntartó kötelék teljesen fölbomolván, végre elenyészik és semmivé lesz.

Sőt a legkisebb rész, az egyén jólétére nézve is szükséges a törvény, mennyiben az ember, ha maga elé törvényt nem szab, vagyis vágyait az ész parancsa szerint nem kormányozza, sőt vágyai után indul és azokat követi, teljesen boldogtalanná lesz, és menthetlenül veszélybe fog sodortatni. Valamint az ember, úgymond Aristoteles, ha rendeltetését követvén, jog és törvénynek engedelmeskedik, legjobb az élő lények között: úgy a jog és törvénytől eltávozott és azoktól magát elszakasztott ember, minden állatok legszörnyebbike; mert nincs kegyetlenebb és dühösebb a fegyverrel fölkészült jogtalanságnál. *)

Az előadottak, csekély véleményem szerint, kimutatják, mikép a törvények, az államok egyeteme, továbbá minden egyes állam, sőt a családok és egyesek fönmaradása és jólétére nézve is mulhatlanul szükségesek; miért is illő, hogy a törvények ezen szükségessége, szintűgy mint azok fenső és nemes eredete, mindenkit, és így az egyeseket úgy, mint az államokat, és az államok egyetemét, azok tiszteletére és föntartására ösztönözze.

A törvényeknek az államok egyeteme vagyis az egész emberiség, továbbá az egyes államok, és ezek kisebb részei

*) Arist. Politica. I. k.

a családok, és legkisebb részei az egyesekre nézve szükségességéből következik: mikép a törvények léte és föntartása mind az államok egyeteme, mind az egyes államok és családok, mind az egyesek érdekeivel elváihatlan kapcsolatban áll; egyszersmind minthogy az alkotó minden teremtményeinek, és így az embernek is fönmaradását és jólétre jutását akarja, ez pedig törvény nélkül el nem érhető, nyilván való, mikép Isten a törvények fönmaradását és követését mindenhol akarja és parancsolja.

Ennélfogva kétkedés nélkül lehet állítani, hogy a törvények tisztelete és föntartásának ügye, szintúgy az Isten, miként az egész emberiségnek, és annak minden egyes részeinek, az államoknak, és a családoknak s egyeseknek szent ügye; és a ki a törvényt megtartja és tiszteli, az Istennek, az egész emberiségnek, és ennek minden részeinek barátja és tisztelője; a ki ellenben a törvényt megrontja és nem tiszteli, az mind Istennek, mind az egész emberiségnek, és ennek minden egyes részeinek ellensége.

Hogy Isten parancsával egyező a törvény tisztelete és megtartása, s így ez az isten ügye: ezt a népek eleitől fogva elismerték, és mindenekben ezen elv szellemében intézték eljárásaikat. Homér a görög egyesült nép hadvezére által dorgálja az ellenséget, mely a népjogot megszegte: nem hasztalanul köttetett, úgymond, a frigy; mert ha Isten most nem végzi is el, de egykor elvégzi művét, és elleneink megbűnhődnek magok és hozzátartozóikkal, és lesz nap, melyen elvész a szent Ilion; mert a csalásért Isten reájok megharagudott*). Erre emlékezteti az embereket Róma egyik legjelesebb költője, midőn az igazság és kegyeletet megtapodó Phlegyással, halála után mások elrettentése végett e szavakat mondatja: példamból tanuljátok meg az igazságot és meg ne vessétek az Isteneket**); továbbá, midőn ezzel együtt azokat, kik pénzért hazájokat eladták, vagy annak önkényes urat

*) Ilias IV. k.

**) Discite justitiam moniti et non temnere divos. Virg. Aeneis VI. k.

tettek fejévé, vagy a törvényt megrontották, az élet után büntetéssel illetetni tanítja.

Hogy az államok egyetemének ügye a törvények tisztelete és föntartása: azt bizonyítja, valamint a régibb időkben a görög államok összeségének fegyverre kelése azon állam ellenében, mely a nemzetközi jogot megsértette: úgy a jelen időben Európa nagyobb államainak azon eljárása, mely által egy a törvényt megsértő államot fegyver erejével annak megtartására kényszerítének; legujabban ugyanezt törekedtek az általa ismét megsértett törvény tiszteletére, a jog és igazság erejével kényszeríteni. Ezen elvet vallotta legközelebb az európai államok összesége, midőn ezen világrész egyik legnagyobb államának feje, hozzájuk fölhívást intézvén az iránt, hogy a közöttük főnálló jogviszonyokat kölcsönös megegyezés és így törvény által rendezzék, és közöttük, az újabb idő kívánataihoz alkalmazkodással, bizonyos rend és szabályos állapot létesíttessék: az összes európai államok a törvény általi rendezés helyes és szükséges voltát több vagy kevesebb föltétellel, de mindnyájan nyíltan és határozottan elismerték.

Hogy az egyes államok, és így mind a fejedelmek, mind a nemzetek kölcsönös ügye a törvények tisztelete és föntartása: kitetszik abból, hogy a mint hazánk nagy államfőfia és bölcse Deák Ferencz elvül kinyilatkoztatá: a törvények megtartása mind a népek érdekei s jogainak, mind a fejedelmek hatalmának legbiztosabb s valódi erkölcsi alapja. E nélkül nincs erkölcsi kapocs, mely az államot összetartsa. Tanúsítja a történelem, hogy a mely országokat, s egykor hatalmas birodalmakat belviszályok s erkölcsi hanyatlás veszélybe döntöttek, azokban mindenütt a törvénynek meg nem tartása volt a bajnak forrása. — A törvény ezen szükségességéről tett bizonyosságot azon fejedelem, ki a régi leg-hatalmasabb nemzet törvényeinek rendszerezése által magát a népek hálájára érdemesíté — Justinián, midőn közrendeletben kinyilatkoztatá: méltó szó, úgymond, a fölséggel országlóhoz bevallani, hogy a fejedelem törvények által lekötve van; annyira a törvények tekintélyétől függ a mi fejedelmi tekintélyünk; és valóban a hatalomnál nagyobb, alábocsátni

a törvényeknek a fejedelemséget, mert a hatalom a fegyverek szerencsésjétől függ, és változó, de a törvény szerencsétől nem függ, és állandó. Ezért ezen határozat által utódainknak rendeljük, hogy akép cselekedjenek mint mi, midőn nem engedjük magunknak azon szabadságot, hogy a törvények alól magunkat fölmentetteknek tekintsük*). Ezen szellemben parancsolá Izrael törvényadója, hogy a törvénykönyv egy példánya állandóan a királynál legyen, hogy ezt olvassa minden időben, és a törvény minden rendeletét megőrizze s kövesse, hogy el ne hajoljon a parancsolattól jobb vagy balkézre, s így meghosszabbítsa idejét az ő országában mind ő maga mind gyermekei**). Másrésztől ugyanazon törvényadó által ezért volt parancsolva, mikép a törvények minden hetedik évben, vagyis a szabadság évében a nép előljárói által, az egész nép előtt, a nőket és gyermekeket sem véve ki, fölolvastassanak, hogy ezek hallják és tanulják meg a törvényeket, és azokat megtartsák***). Ezért rendeli törvényünk, jelesen a Hármaskönyv 2-ik része 5-ik czíme: az alkotmányi és más törvények először kötelezik magát a fejedelmet, ki azokat a nép kívánatára kiadta; azután kötelezi minden a fejedelem törvényhatósága alá vetetteket, azon elv szerint: Türed a törvényt mit magad hoztál****).

Ezen elvből kiindulva Aristoteles kinyilatkoztatá, hogy a hol törvények nem léteznek, az valódiilag nem állam*****), és Justinián elvül állítá, mikép a törvényeken és fegyvereken, mint két oszlopon nyugszik az állam*****).

Az előhozottak bizonyítani látszanak, mikép *a törvények tisztelete s megtartása Isten és az egész emberiség ügye; és hogy ezen tisztelet teljesítése, mindenkit Isten és az egész emberiség barátjává, megsértése pedig ellenségévé tesz; miért illő, hogy a törvények ügyének ily fontos érdeke, szintűgy mint azok*

*) Cod. Justinian. I. k. XIV. cz. IV. f.

**) Mózes V. k. XVII. r. 18—20. v.

***) Mózes V. k. XXXI. r. 9—13. v.

****) Patere legem, quam tuleris ipse.

*****) Politika VI. k.

*****) De novo codice faciendo.

eredete és szükségessége, mindenkit a törvények iránti tisztelet teljesítésére, s azok megsértése eltávoztatására indítson.

Ily főnső eredete lévén a törvényeknek, és azok tisztelete s föntartása az egész emberiség, és így az államok egyeteme, valamint minden egyes állam, sőt minden egyes család és egyén fönmaradása és jólétére nézve ennyire szükségesnek találtatván; továbbá azok megsértése által az ember Isten és az egész emberiség ügyének ellenségévé lévén: méltó tárgya a gondolkodásnak, és szükséges dolog keresni és vizsgálni azon okokat, melyek az embert a törvények tisztelete megsértésére, s ez által mintegy Isten és az emberiség megtámadására indítani képesek. Ezen okoknak tekinthetők csekély belátásom szerint a következők:

I-ső ok : *az embernek önméltósága és hivatásáról hiányos ismerete, s azokrólí megfélekedése.*

Az ember méltósága két lényeges tulajdonságon alapszik. Egyik az ész vagyis a jót és erényt a rosztól és vétektől megkülönböztető, s egyszersmind az előbbinek vagyis az erénynek követését parancsoló, és az utóbbinak vagyis a véteknek cselekvését tilalmazó törvény. Másik, az akarat szabadsága, vagyis azon jog, mely szerint az ember maga felett saját akarata szerint önmaga rendelkezhetik. Mind két lényeg, az isteni tulajdon egy része lévén, általok az ember Istennel összeköttetést, hasonlóságot nyert; következőleg ezt megismerve, az ember csak azt, mi ezen isteni hasonlat vagyis emberi méltósággal megegyező, cselekedheti; vagy mint Cicero magát kifejezi: az ember ha magát megismeri, érezni fogja, hogy benne van valami isteni, s keblében az elmét egy fölszentelt Istenképnek tartja; és az Istenek ily nagy ajándékához mindig méltóan érezni és cselekedni fog*).

Ezekből következik, mikép az ember szellemi tehetségei által megértvén, hogy létét és ezen nagy ajándékokat Istentől nyerte, s egyszersmind az ész törvénye által eleibe iratván azon szabály, miszerint minden lény attól, kitől eredetét vette, függeni s iránta engedelmességgel és tisztelettel visel-

*) Cicero de legibus. I. k. XXII. f.

tetni köteles : Isten iránt tartozó tiszteletét teljesíti, s ekkép az ész első és fő törvényét betölti.

Továbbá érezvén és megértvén, mikép emberi méltósága egyrészben attól függ, hogy az ész törvényét kövesse, más részben, hogy az akarat szabadságát vagyis az önmaga feletti szabadrendelkezésjogot föntartsa : az erényt követni, s a vétket elkerülni igyekszik; és szabadságát sem más részére elidegeníteni nem kívánja, sem azt más által elvétetni nem engedí; következőn, ha ezen joga megtámadtatnék, azt teljes erővel védelmezi, s a természettől nyert önvédelmi hatalmánál fogva föntartani kötelességének tekinti; és ekkép az ész 2-ik alaptörvényét teljesíti.

Azonban az ember nem egyedül magának és magáért nyerte a lételt. A természet ugyanis, az egyetemes emberiség tagjait egy nagyszerű testvéries társulattá alakította. Nevezetesen mindenkinek ugyanazon méltóságot, vagyis a helyes életre vezető ugyanazon elveket és szabályokat avagy okosságot, és önmagok fölötti ugyanazon rendelkezhetőség-jogot vagyis akarat-szabadságot adván, ez által közöttük törvény- és jogközösséget alkotott; továbbá mindeniket ugyanazon szükségek és gyarlóságok alá vetvén, s őket egymással kölcsönös könnyör és jó-akarat által összekapcsolván, ez által közöttük testvériséget állított: ennélfogva, az egész emberiség minden tagjai, mint törvény és jogközösség által egyenlők, s mint kölcsönös könnyör és jóakarat által testvérek, egymás javát előmozdítani s egymás sérelmét kölcsönösen eltávoztatni kötelesek. Ennélfogva azon egyén, ki ezen hivatását érti és tudja, magát nem magáénak, de az egész emberiség egy részének, különösen azon társadalom egy tagjának, melyben él, tekinti, s minden gondolatai, érzelmei, s tettei nem saját, de az egész javára vannak irányozva. Így áll elő azon elv: hogy minden egyes jóléte nem lehet más, mint az egésznek jóléte, és az egész sérelme nem más, mint minden egyes sérelme; és így, ha az egész veszélytől fenyegettetik, azt minden egyes, teljes erővel, vagyona és élete feláldozásával is elhárítani: viszont mind azt, mi által az egész java előmozdítottatik, minden egyes, vagyona és életével is eszközölni kész; nem feledkezvén el soha arról, mit Plátó figyelmeztetésül mond: nem csak magunknak születünk,

de eredetünket részint a haza, részint a szülők, részint a barátok magokéinak követelik*); mi által az ész törvényének 3-ik alapelve, az embertársak és társadalom iránti kötelesség van teljesítve.

Ezen elv és gondolat vezette a Leonidások, Horatiusok, és Fabiusokat; ez a Hunyady, Zrínyi, és Széchenyieket, s annyi hősoket, kik hazájok és embertársaik ügyéért magokat föláldozták, és vagyonukkal s életükkel embertársaik és a társadalom veszélye és romlása elhárítását eszközteni törekedtek.

Ellenben a ki saját méltóságát és hivatását nem érti és nem ismeri eléggé, vagy azokról megfeledkezik, az az Istentől függését és irántai tiszteletét, és így a mit az ész mint igazságot Isten iránt követel, nem teljesíti; továbbá az ész intésére nem hallgatván, az erényt nem követi és a vétket nem kerüli, mi által emberi méltósága egy részét lerontja; úgy szintén jogát mivel önmaga felett bir, más által elvétetni engedni elég gyáva, mi által emberi méltósága másik részét rontja le; s ekkép az ész törvényének 2-ik alapelvét megsemmisíti.

E mellett az ily egyént az önszeretet és önérdek vezérelvén, saját javát embertársai és a társadalom romlásán kész fölépíteni; s ha a társadalom és embertársai veszélylyel fenyegettetvén, ennek eltávoztatása vagyonát, fáradozásait, és talán életét is áldozatul kívánná, gyáván és aljas lélekkel hátra áll, s hogy nyomoru életét megtarthassa, a társadalmat és embertársai millióit végromlásra és enyészetre jutni engedni, eléggé gonosz és romlott lélekkel bir.

A törvények tisztelete megsértésének II-dik oka : *az embernek önkormányzási vagyis önuralkodási kötelességének elmulasztása.*

Embernek egész életén keresztül kormányzás alatt kell állania. Kormányoztatik az ember, ész, törvény és becsület által.

Az ember nevezetesen az ész ez isteni részen kívül, egy másik részt is, mely minden érző lényekkel közös, vagyis vá-

*) Archytáshoz irt levél.

gyakat és indulatokat nyert, mely benne állati résznek nevezetik. Ennélfogva, mint hogy az ember méltósága abban áll, hogy az ész törvényeit és rendeleteit kövesse, vagyis benne az, mi isteni és így felsőbb s nemesebb rész, uralkodjék és parancsoljon, az állati és így nemtelen rész szolgáljon és engedelmeskedjék, nem pedig ellenkezőleg, az állati vagyis nemtelen rész uralkodjék s parancsoljon, és az isteni rész szolgáljon és engedelmeskedjék, a mi nem egyéb, mint az embernek önmaga kormányzása : következik, hogy minden jó, helyes, és így minden erény, valamint az ember szabadsága is, ezen kormányzás által áll elő, azaz, ha az ész parancsol, az indulatok szolgálnak; ellenben minden rossz, veszélyes, és így minden bűn ezen kormányzás elmulasztásából, azaz, ha az indulatok uralkodnak és az ész szolgál s engedelmeskedik, ered. Mert mint Plátó bölcsen mondja : a hol az ész uralkodik és a vágyak engedelmeskednek, rend, összhangzás és igazság van a lélekben ; az élet pedig minél inkább megegyezik a renddel és igazsággal, annál inkább követi az erényt, és, a mi ebből következik, annál boldogabb : ellenben minél inkább eltér a rendtől és igazságtól, annál inkább követi a bűnt, és, a mi ebből következik, annál boldogtalanabb.*)

A ki tehát önmagát kormányozza, vagyis a kiből az ész uralkodik az indulatok fölött, és az indulatok szolgálnak : az, átlátva, mikép az erény követése és így az ember méltósága abban áll, hogy attól, a mi jó és isteni rész, függeni, és annak engedelmeskedni kell; továbbá átlátva, hogy a valódi szabadság abban áll, ha az akarat az által a mi jó, és jólétet eszközöl, vagyis az ész által vezetetik : minden szavai és tetteiben az ész intéseire hallgat, s ekkép mértéket és határt tart szavai és tetteiben ; s így az észről függést és annak engedelmeskedést gyakorolván, kész a törvénynek, mi egyedül a jót és jólétre jutást eszközli, örömmel engedelmeskedni.

A ki ellenben az ész intésére nem hallgat, a kiből ennélfogva az ész szolgál, a vágyak és indulatok ellenben parancsolnak : az, az indulatoktól vezettetve, azt a mi legrosszabb, vagyis a vágyak és indulatok követését egyedül jónak, s azt

*) De republica.

a mi legnagyobb és legnehezebb szolgaság, a vágyaknak engedelmeskedést tekintí szabadságnak; s ekkép nem tartván mértéket és határt sem szavaiban, sem tetteiben, sőt minden vágyait korlátlanul követvén, azt, ki őt ebben gátolja, ellenségeül tekintí, és vágyai minden akadályozását saját java megtámadásának, s minden engedelmeskedést szolgaságnak tekintí: az ilyen a törvényt, mi a jót kívánja, nem tűrheti, és annak engedelmeskedni se nem tud, se nem akar; s azon hitben, hogy vágyait korlátlanul követvén szabadságot élvez, a legkorlátlanabb szolgaságba van süllyedve, mert nem azt, mit akar, de a mire szenvedélyei ragadják, cselekszi. Különösen pedig a kéj és gyönyörök szolgasága a legroszabb szolgaság, mert szégyennel és gyalázzattal van összekötve. A ki, úgy mond Plátó, fájdalom és veszély által legyőzetik, az lerontja emberi méltóságát és magánál alábbvalóvá lesz; de a ki kéj és gyönyörök által legyőzetik, az egyszersmind gyalázatot is, minek amaz kitéve nincs, von magára.

Szükség ennél fogva, hogy az ész uralkodjék és az indulatok szolgáljanak s engedelmeskedjenek, vagyis az ember kormányozza magát, mind saját méltósága és így szabadsága, mind jóléte végett. Még pedig az indulatok korán és jó eleve engedelmesség és kormányzás alá vetendők, mert csekély kezdetből vévén eredetöket, eleintén hatalom alá vethetők és kormányozhatók: ellenben ha nem korlátoztatnak, mind inkább erőt vesznek, és növekedésök annál gyorsabb és nagyobb mérvben történik, minél lassabb és kisebb mérvben korlátoztatnak, míg végre legyőzhetlenné válván, a legokosabb embert s legnagyobb hőst is legyőzik, s szolgájokká tevén, fölöttük uralkodnak; minek következménye, hogy az emberek a törvényt, igazságot és közjót szenvedélyeiknek fölállozzák. Ez okozta, hogy a legyőzhetetlen hős, mivel, mint Homér írja, halandó, minthogy mindenkor Isten volt segélyére, nem harcolhatott, s kinek láttára is az ellenséges sereg megfutamodott, és saját népe bátorságot nyervén futásából a harczra visszatért, — Achill, a szenvedélyek által legyőzetvén, saját honfiait az élethalál-harczban elhagyja, sőt örvendő nézi, hogy egyetlen menhelyökre, a hajókra tüzet vet az ellenség; s egyszersmind áldozatot viszen az Isteneknek, hogy

nemzetét megbüntetvén, őt megdicsőítette; ezen fölül barátjának, ki őt dorgálván azért, hogy hidegen és megindulás nélkül nézi nemzete végromlását, s ezért köszirtek szülöttének nevezi, e borzasztó vallomást teszi: bárcsak minden görög és trójai elveszne, és mi ketten maradnánk, hogy Iliont le-ronthassuk.*)

Különösen kötelező pedig a vágyakoni uralkodás kötelessége azokra nézve, kiknek hatalom van kezeikben, vagy anyagi javak bőségével bírnak; mert ezeknek minden eszköz és mód, mik által vágyaikat betölthetik, szolgálatukra állván, valósul reájok nézve azon általán igaznak ismert elv: a kik mindent megtehetnek, elhiszik, hogy nekik minden szabad; s ekkép vágyaikat nem korlátolván, s azoknak határt nem tévén, egyedül a kény és élvezetek keresésére fordítják életüket, és minden törekvésüket; miből nem csak anyagi megromlás, és testi elsatnyulás s az élet megrövidülése, de, miként a görög bölcsh Plátó helyesen írja, viszály és egyenetlenségek is keletkeznek; miből következtet vonva teszi a nevezett bölcsh azon megjegyzést: a hol sok bíró és orvosra van szükség, ott az állam megromlottnak látszik**). Valóban nem tekinthető minden ok- és alapnélkülinek az őshindu rege, melyben az emberiségnek különböző időszakai lévén megkülönböztetve, az emberi életkor határa, míg az erkölcs romlatlan állapotában megmaradt, hosszabbra terjedőnek, és midőn megromlott, megrövidültnek adatik elő.

De nem kevésbé szükséges azoknak is, kik hatalom és anyagi javakat nélkülöznek, a vágyak és indulatok kormányzása; mert a mérsékletlen vágyak betöltésére szükséges eszközökkel nem bírván, törvényt és igazságot sértő utakon, csalás, álnokság, ravaszság, és a büntények különböző nemei elkövetése által törekszenek azok kielégítését eszközölni.

Továbbá szintűgy a kormányzóknak, mint a kormányzottaknak szükség, hogy önmaguk kormányzása kötelességét teljesítsék; mert ha a kormányzóknak hiányzik az önmérséklet, helyesen kormányozni nem képesek; hasonlóan a kor-

*) Ilias.

**) De republica.

mányzottak, ha bennök mérséklet és rendszeretet nem talál-tatik, nem tudnak engedelmeskedni. Ezért mondá az öregebb Cato : legrosszabb kormányzó az, ki magát kormányozni nem tudja*); és ugyanő, a hatalmasokat figyelmezteti, mikép hatalmukat mérsékeltten gyakorolják, hogy annak mindig birto-kában maradjanak**). Spárta egyik jeles fejedelme Agesilaus pedig nagyobb becsületnek tartá, hogy magán uralkodni tud, mint azt, hogy királyi méltóságot visel***).

A törvények tisztelete megsértésének III-dik oka : *az embernek a jórólí hibás fogalma, és ezen hibás fogalom követkeése.*

Az ember természeténél fogva ösztönöztetik a jóra, és azt elérni, s így boldoggá lenni törekszik. De az emberek legnagyobb része hibás fogalommal bírván a jóról, s arra nem helyes úton törekedvén, attól messze, távol marad.

A jólétre mindazon javak, mik az embernek tulajdonai lehetnek, jelesen : szellemi javak, tudniillik az erény s ennek örömei, továbbá testi javak, és így a test épsége, egészsége, végre anyagi javak szükségesek. Azonban a szellemi javak azon fő és első rendű javak, miknek a többi javak eszközeiül szolgálnak, és a mik boldogságot adni képesek; mert a többi javak egyedül a szerencsétől függenek, és így változók, s azok örömeiből fájdalom következhetik; ellenben a szellemi javak függetlenek a szerencsétől, és ennek változásai azokra hatással nincsenek, s azon örömek, miket adnak, minden időben örömek, és azok lenni soha meg nem szűnnek; továbbá mert szellemi javak nélkül a többi javak sem meg nem tar-tathatnak, sem helyesen nem élvezhetők; és a ki bírja a szel-lemi javakat, azok által a többi javakat is megszerezheti; el-lenben a ki a szellemi javakat nélkülözi, annak a testi és anyagi javak nem hasznot, de kárt és romlást, még pedig an-nál nagyobb mérvben, minél nagyobb mérvben bir testi és anyagi javakkal, okoznak.

Mig az ember természete megromolva nincs, ekkép ítélt, s ennél fogva az erényt fő és legelsőben megszerzendő jónak,

*) Plutarch : Jeles férfiak és királyok mondatai.

**) Ugyanott.

***) Ugyanott.

a többieket csak mellékjavaknak és eszközöknek tekinti. De minket, úgymond Cicero, megront az emberek hibás véleménye*), s azon különböző nevelés, melyben részesülünk, részint szülőink, részint tanítóink, részint pedig a világ által **); és az erény mint fő jó helyett, azon javakat, mik ennek eszközei tartoznak lenni, teszszük elsőknek, s így az erényt elhagyván, a jót, mire törekszünk, el nem érjük.

Innen van, hogy az emberek nagy része az anyagi javak megnyerését tekinti egyedüli és fő jónak, és azok megszerzésére fordítja minden ügyekezetét, törekvését, és egész életét, minthogy, Aristoteles kifejezése szerint, csak élni, de nem helyesen élni akarnak***). És minthogy a vágy bennök határtalan a vagyon iránt, azt szintén határtalannak lenni kívánják; miből következik, hogy ha tetteiket elrejtetik az emberek szemei elől, készek törvényt s igazságot is megrontani vagyoniuk növelése végett; és magok eleibe elvül tűzvé: igazaknak látszani s igazságtalanságot követni, s eltitkolni, valahányszor a tett elrejtetését reménylik, készek törvény s igazság ellen föltámadni; s így általok a törvény megtartása, nem a jó s erény szeretete és a rossz gyűlölete, de az emberek itélete s büntetésétől félelemből történik; s azon hitben, hogy az emberek itéletét s büntetését eltávoztatván, boldogságot szereznek magoknak, minden igyekezetüket arra irányozzák, hogy igazságtalan tetteiket eltitkolhassák, nem gondolván meg, mikép az elrejtetés, minthogy újabb ösztönül szolgál újabb és több igazságtalanság elkövetésére, még inkább fokozza vétkeességüket, s ez által boldogtalanságukat; s feledvén, hogy az isteni büntetés elkerülhetlenül követi a bűnt, és a lelkiismeret fölszólalása s itélete előtt a tett el nem titkolható.

De bár némelyeknek a törvény s igazság megsértése nélkül sikerül is nagymennyiségű vagyont szerezniök, minthogy egyedül ezen javak boldogságot adni nem képesek, az ily egyének nem boldogoknak, de egyedül szerencséseknek nevezhetők.

*) De legibus. I. k. 17. fejt.

**) Montesquieu de l'esprit des loix. IV. k. IV. f.

***) Politica. I. k.

Mások fő jónak minden vágyaik teljesíthetését tekintvén, hatalom és hivatalok elnyerésére törekszenek, azt hívné, hogy ezek elnyerése által mindazon eszközöknek, mik segítségével vágyaikat teljesíthetik, birtokába juthatnak. Ezek hasonlóan a hatalom és hivatalok megszerzésére legnagyobb törekvést és ügyekezetet fordítván, készek vétkes és nemtelen tettek végrehajtása által is céljokat elérni. Nyílt föllépés vagy álitak követése, hizelgés és kegykeresés, fenyegetés és erőrendes eszközei az ily célra törekvéseknek; és mint egy nevezetes író előadja, készek karjaikat bármely erőszakosságra fölajánlani, készek magokat szolgaságra lealázni, hogy uralkodásra jussanak, becsületről lemondani, hogy czímet és hivatalokat nyerjenek; és lesznek azon hideg és közönyös egyéniségek, kik embertársaikat, a társadalmat, a nemzetet egy embernek, a századok és utókor javát, egy nap, egy percz élvezetének fölálldozzák*). Így Pisistrat nem szégyenlett az üldözött álczája alá rejtezní, hogy magának utat nyisson a hatalomra; nevezetesen mint Plutarch előadja, Athén népét adakozások által részére megnyervén, egy nap vérrel borítva jelent meg előtte, s előadván, hogy ellenségei, kik őt, mint a nép jóltevőjét gyűlölik, megtámadták, barátai védsereget kértek a néptől, minek erejével a várat elfoglalta s hatalmát megalapította**). Hasonlóan Caesar, hogy a Pó vizén túliak kegyét polgársági jog ajándékozása által megnyerje, midőn ezt másképp ki nem vihette, dictátorrá nevezette magát, s ily módon a polgársági jog megadását teljesítette. Ugyanő, midőn Gallia proconsulságában hivataléveinek kiterjesztését a consul Marcell ellenmondása ellenére meg nem nyerte, fenyegetést vett elő és kardját érintvén, mondá: ez meg fogja nyerni.***)

A törvények tisztelete megsértésének IV-ik oka: *a lélek fejletlensége.*

Mint a földbe vetett magvak, akkép vannak a jó, helyes, és erény eszméi az emberi lélekben elrejtve; és valamint

*) Raynal. Histoire des établ. dans l. d. Indes. XVIII. k.

**) Solon élete.

***) Cicero levelei.

a növények képzésére több erőnek, nevezetesen a nap, lég-mérséklet és tápláléknak, úgy a lélek képzésére több erő, jelesül: növelés, gondolkodás, tanulmányozás és tapasztalásnak kell egyesülten közre munkálni, hogy az abban rejlő eszmék kifejtessenek, s az ember a jó, helyes, és erény elveit, azok becsét és hasznát, viszont a rossz, helytelen, és vétkek elveit, gyalázatoságát s veszélyeit megismerje, s amazt szeretni és követni, ezt gyűlölni és kerülni megtanulja. Ennélfogva, ha a növelés és képzés elmulasztatván, az ember nem tanulta a jót, erényt ismerni és szeretni, a rosszat s vétkeket gyűlölni és megvetni: a lélek eszméi az emberben, mint gyöngé világossági sugarak, a benne mindinkább növekedő és erősbuló vágyak s indulatok, mások rossz szokásai, s példái és a világ hibás, ferde véleményei által, mint éji sötétség által, teljesen elhomályosíttatnak, úgy hogy azok csaknem egészen kioltatván, az ember a vágyak, rossz szokások és példák után indul, s vétkek és törvényellenes tényekre ragadtatik; még pedig annál nagyobb mérvben, minél nagyobb és nemesebb erővel, minthogy több erő által vezettetik a rosszra, ajándékozott meg*). És ha az ily egyén emberi tisztéből folyó kötelessége szerint, élete későbbi koraiban magát növelni és teljes erővel önképzését eszközölni elmellőzi: következik, hogy miután élete elsőbb éveiben a jót ismerni és szeretni, viszont a rosszat gyűlölni meg nem tanulta, későbbi éveiben nem csak maga a bűn és vétkek után indul, de egyszersmind másoknak is, veszélyes szokásai és példái által a bűn és vétkek útján vezetője s buzdítójává lesz; s így kétszeres bűn terhe fog nehezülni rá; mert igaz azon elv: a ki a bűn elkövetése által, mást bünt követni tanít, mind azért, mert bünt cselekszik, mind azért, mert másokat a bűn cselekvésére vezet, bűnös.**)

Valamint tehát egy részről az emberiség és egyenesség elvének szolgáltatnak elégtételt: úgy más részről a tapasztalás bizonyítása szerint, a törvényt sértő tények és bűnök egyik

*) Plato de republica.

**) Peccando peccare docens, hic peccat et in se, Quod reus est, et in hos, quos fecit esse reos,

legfőbb forrása záratik be, ha a büntetés összekapcsoltatván a növeléssel, azokat, kik sem életkoruk kezdetén szüülők vagy nevelőik hibája miatt a növelés s képzés áldásaiban nem részesültek, sem későbbi életkoraikban önmaguk növelése s képzése kötelességét nem teljesítették, az állam a növelés jótéteményét reájok kiterjesztvén, velők az erény szépségeit és becsét, és a vétok gyalázatosságait és veszélyeit megismertetvén, amazt szeretni, ezt gyűlölni megtanítja.

Egyébiránt ezen intézkedés megtételét az államok, igen helyesen, hivatásukból eredő kötelességöknek ismerik, meny nyiben az államok, miként Aristoteles bölcsen tanítja, nem csak az élet föntartása, de egyszersmind helyes élet eszköz-
lése, és így az államtagnak erények cselekvésére képzése s vezetése végett alkottattak*).

Ezek látszanak, csekély nézetem szerint, azon okoknak, mik a törvények tisztelete megsértésének forrásiul tekinthetők. Lehetnek, és bizonynyal vannak többek is, de azok részint az előadottakkal összeköttetésben állanak, részint azoknak kifolyásai. Ezen okokon kívül azonban, *mik külső okoknak* nevezhetők, lehetnek *magoknak a törvényeknek szerkezete és alkalmazásában is oly hibák*, mikből azok tiszteletének megromlása következhetik; mik amazoktól megkülönböztetés végett *belső okok nevezetével* jegyeztethetők meg.

A törvények szerkezete és alkalmazásábani hibák és így a törvények tisztelete megromlásának belső okai lehetnek: *ha a törvények az igazság és egyenesség elvével, s azon népnek, melynek számára alkottattak, szelleme és szükségével ellentétben vannak*, és így, mint Baco mondja: inkább erő mint egyenesség nyilvánulásai; a törvények ezen fanyarsága az igazságtalanság egyik forrását képezvén**). Ez okozta, hogy a régi időben Athén tekintélyes árchona Draco által alkotott törvények önmagukban leromlottak, és Athén belforrongás szélén állott, mignem Solon bölcs törvényei az államot a fölbomlástól megóvták. Ez okozta, hogy az újabb időben, Locke által a Karolina-szigetek számára készített törvények a polgárok

*) Arist. Politica. IV. k.

**) De fontibus juris.

között meghasonlást és vizályt idéztek elő azért, mert részint a vallási, még inkább pedig a polgári szabadság elveit lényegben megsértették, a tulajdonosoknak nem csak a korona jogát, de az egész törvényhozási jogot is, mikből a többi polgárok kizárattak, kezökbe adván*).

Továbbá a törvények szerkezetébeni hiba, és így a törvények tisztelete megrontására vezető ok: *a törvények kétesége s bizonytalansága*. Ezen hiba abból ered, ha idők hosszú során keresztül ugyanazon tárgyak fölött több különböző törvények alkottatván, később a helyett, hogy a régibbek általán fogva megszüntetvén, külön egy egészet képező törvény alapíttatnék meg, az újabb törvények a régieket részint eltörlik, vagy meghagyják, részint változtatják, s azokhoz némeleyeket hozzákapcsolnak. Ez a legnagyobb tért nyitja meg a birói önkénynek, mi valamint a polgárok sérelmével, úgy • a törvények tisztelete megrontásával van összekötve. Igaz, a mi mondatni szokott: legjobb törvény, mely legkevesebbet hágy fön a birónak, és legjobb bíró, ki legkevesebbet magának**). Ezért mondja Justinian: a törvénynek világosnak kell lenni, és így nagy megfontolással alkotandó***).

Ezekhez *újabb hibául járul, a törvényekhez az idő igényei ellenére tulzott ragaszkodás, vagy azoknak elegendő ok nélkül gyakori megváltoztatása*. Mind kettő a törvények tiszteletét egyaránt veszélyezteti. Minden meghatározott alak, úgymond Constant Benjamin, természeténél fogva, megállapodás jellemét veszi föl; és így a haladás ellenében, mely az idővel folytonosan és megszűnés nélkül történik, ellenkezés magvát hordozza magában. Az idővel együtt változnak az emberek szükségai és érdekei, tisztulnak és nemesbülnek az eszmék****): ennélfogva a törvényeknek, ha földadatuknak megfelelni, vagyis azoknak, kiknek javára alkottattak, jólétét előmozdítani kívánják, a szükséghez alkalmazkodniok kell; és ha ezen alkalmazkodás elmarad, az

*) Raynal. Histoire des établis. et du commerce dans les deux Indes. XVIII. k.

**) Baco, de fontibus juris.

***) Nov. 118. 8. cz.

****) De la religion. I. k. II. fejj.

élet, mely a haladás eszméjét követi, azon törvényeket, melyek mozdulatlanul egy helyben állanak és az idő törvényét a haladást követni megtagadják, elhagyja, és más utra tér; mi azt okozza, hogy a polgárok látván, mikép a törvények a helyett, hogy jólétüket előmozdítanák, azt akadályozzák: irántuk tiszteletüket és bizodalmukat veszítik. Mihez azon veszélyes következmény járul: hogy a tisztelet megfogyatkozása a helyes törvényekre is kiterjed; és az élettől elhagyatott törvények élettelen tagokhoz lesznek hasonlóak, melyek az erőt az élő tagoktól is lassanként elvonják, s általuk oly állapot idéztetik elő, melyben a test egy részét emésztő seb támadván meg, ez lassanként a test többi részeit is megemésztí.

A mily veszélyes a törvényekhez az idő igényei ellenére ragaszkodás, ép oly veszélyes a törvényeknek szükségtelen és gyakori változtatása.

A törvények engedelmisségre ösztönző egyik fő ereje, miként Aristoteles tanítja, abban áll, ha a polgárok szokásai, gondolkodásmódja, és véleményével azonosulnak, ez pedig hosszabb idő következménye. Ennélfogva a bevett és megszokott törvényektől új törvényekre könnyen áttérni annyi, mint a törvények erejét meggyöngíteni és megrontani*).

De bár mily helyesek és az idő igényeit követők legyenek is a törvények, *ha hibásan alkalmaztatnak, azok tiszteletének föntartása lehetetlenítettik*; mert ha azok, kiknek kezeibe van adva a törvények alkalmazásának joga, erkölcs és jellemre nézve nem tiszták, és a törvény s haza szeretete, és így a magán érdekeknek a közérdekérti föláldozása elvét nem követvén, tiszteletet nem érdemlenek: ezeknek nem becsülése szükségesképp a törvények iránti tiszteletnek megfogyatkozását is maga után vonja; mennyiben az által, hogy azok, kik a törvény iránt tiszteletet követelnek, nem becsültenek, a törvények is egyszersmind, mik iránt ily egyének tiszteletet kívánnak, elvesztik azon vonzó és buzdító erőt, mely az embereket tiszteletre indítani és ösztönözni képes.

Ezek levén azon okok, mikből a törvények tiszteletének

*) Arist. Politica II. k.

megsértése ered: természetesen következik: mikép a törvények tiszteletének teljesítésére vezető okok, az említetteknek ellentétei, és így a következők: *az emberi méltóság és hivatásról helyes ismeret és meg nem feledkezés; az önkormányzás vagyis önuralkodás teljesítése; a jóról helyes fogalom s ennek követése; és a lélek fejlett állapota.*

A törvények tisztelete teljesítésére vezérlő említett okok ismerete, egy másik kérdést jelöl ki, nevezetesen; *mik lehetnek azon módok és eszközök, melyek ezen okok előállása és föntartására előmozdítólag hatnak?* és ezen kérdés vizsgálása nem kevésb érdeket nyújt, és nem kevésbé szükségesnek látszik, mint amaz okok fölkeresése.

Csekély belátásom szerint a törvények tisztelete teljesítésére vezérlő okok előállása és föntartására előmozdítólag következő módok és eszközök szolgálhatnak:

Először. *A vallás és a mi főkép ezen alapszik, a jó és tiszta erkölcs.* A törvényeknek egyedül a külső tettek vannak hatalma és bírálata alatt; a benső, a szív, és akarat, és így a tettek oka, egyedül a vallás hatalma alatt állanak. A vallás, úgymond Constant Benjamin, az embernek Istennel, vagyis azzal, mi őt erkölcsi lénynyé teszi, saját lelke, gondolkodása és akaratávali viszonya. Ennek szabálya minden szívre kiterjed, de a tettekre, csak a mennyiben azok a belérzelem és indulat külnyilatkozványai.

Ennélfogva a vallásnak a szívet, az akaratot javítani, s így jó erkölcsöt képezni föladata; s általa van megfejtve azon eleitőlfogva igaznak és hasznosnak ismert elv, hogy a bűntényeket inkább megelőzni, mint büntetni kell. Mert a törvény ha a bűntények és vétségek elkövetésére vezető alkalmat akarja megszüntetni, sokszor megelőző szabályai által a polgárok cselekvényeibe háborítólag beavatkozni kénytelen; melyek minthogy hozzávetések és gyanítások alapján keletkeznek, gyakran háborítják a polgárt a nélkül, hogy az, szükség vagy haszon által igazolható volna; és hogy a bűntényt megelőzzék, büntetniök kell a büntelent. A vallás, midőn a vétket és bünt megelőzni kívánja, tisztítja a szívet a nélkül, hogy háborítaná a cselekvényt, fölemeli és nemesíti az embert a

nélkül, hogy büntetné*), mennyiben az erényt egyedül tiszta szívből eredhető cselekvénynek tanítja; továbbá mind az egyéni, mind a társadalmi erényt a jelen és jövő boldogság föltételeül állítván, az embernek saját és embertársai s a társadalom iránti kötelességeit, a lelkiismeret ügyévé változtatja; mely kötelességek első és legfőbbike lévén az embernek saját és embertársai jóléte és tökélyesbítésére törekvése: ez által kívánja, hogy az ember embertársát nemcsak az anyagi roszt, a nyomorok és szerencsétlenségek, de a szellemi roszt, a vétkes szokások és példák általi erkölcsi megromlás ellen is védje; — nagyobb és szigorubb kötelesség, mint a melyet valaha a legjobb polgári törvény, a Solon törvénye követelt, mely szerint tudniillik minden polgár a polgártársa ellen elkövetett sérelmet akkép, mintha önmaga ellen követtetett volna el, tekinteni köteleztetett.

Ezen erényre vezetés, és a bűn megelőzésének elérése, s általán tiszta erkölcs terjesztése végett, a vallás eleitől fogva folytonosan az ember előtt tartani kívánta emberi méltóságát és hivatását. Valamint ugyanis a keresztyén vallásnak fő célja az embert az Istenneli minél nagyobb hasonlatra s így a tökélyesbülésre vezetni: szintűgy a legrégibb időkben, a vallásnak, különösen ennek egyik intézvényének a mysteriumoknak célja volt, Istenhezi közeledésre vezetni az embereket. Ezen eszmét vette át a görög bölcsészet és erkölcsstan; — Pythagorás nevezetesen, a legfőbb erényt Istenhezi közeledésben lenni tanítá, és Plató azt kívánta: mikép embernek Istenhez kell közelednie az által, hogy az észnek, mint isteni résznek, minél inkább engedelmeskedjék, s a vágyak és indulatok, mint azzal ellenkezők követését lehetőleg eltávoztassa.

Ezen kívül a vallás egy legfőbb birót mutat föl, ki előtt minden tett, bár az emberi törvények előtt elrejtve marad is, nyilván van; a ki az erénynek barátja, s a bűnnek gyűlölője; és a ki az erényt sok és nehéz munkával összekötöttnek rendelte ugyan, azon okból, hogy azt nem jutalom, de a jó iránti tiszteletből kell cselekedni; a ki mindazáltal az erénynek tisztességet ad. Az Istenek, úgymond Ho mér, nem szeretik a roszt

*) De la religion XII. k. XII. f.

tetteket, de az igazságot, s az emberek jó tetteinek adnak tisztességet*).

A törvények tisztelete teljesítésére vezérlő okok előál-lása és föntartására előmozdítólag hat :

Másodszor : *a tudomány és munka.*

Annak megítélésére, mi jó és helyes, mi rossz és helyte-len, és így mit kell követni és kerülni, belátás és helyes ítélőtehetség kívántatik. Az ész ezen isteni ajándok, mi a lélekkel együtt adatik, egyedül tanulmányozás, gondolkodás, és tapasztalás által fejleszthető oda, hogy helyes belátás és ítélőtehetséggel birjon. A dolgok jövőbeni következményei a múlt és jelen helyes ismerete által láthatók; az embereknek eleitől fogva a dolgok fölött nyilvánított különböző véleményei, s ezen vélemények hiányai, vagy alaposságának megítélhetése, hosszas tanulmányozás és gondolkodás gyümölcsei; pedig mind ezek a dolgok helyes megítélésére szükségesek. Ezért mondá Achill Agamemnonról : ő veszélyes tanácsok által vezettetik, és nem képes a múltat és jövőt áttekinteni, hogy a nép győzelmet nyerhessen**). — Továbbá arra nézve, hogy az ember jogait helyesen élvezhesse, és kötelességeit, mik őt maga, embertársai és a társadalom, a haza s fejedelem és a közügy iránt illetik, hüen és pontossággal betöltse, azok kellő ismerete kívántatik. A lélek emelkedése és a szilárd jellem, mely kívántatik arra, hogy az ember kötelességeit, mik gyakorta sok és nehéz akadályok leküzdését, az érdekek, vagyon és élet förláldozását is kívánják, teljesítse, csak a kötelességek helyes ismerete által áll elő.

Mindenkire nézve szükséges tehát, hogy tudományt s ismereteket szerezzen tanulmányozás, gondolkodás, és tapasztalás által; különösen szükséges ez azokra nézve, kik hivatva vannak, hogy mások vezérei legyenek; jelesen a kik a Gondviselés kezeiből mások fölött nagyobb szellemi vagy anyagi javakat nyertek. Valamint amazoknak a lélek és elme magasb tehetségeit : úgy ezeknek a nagyobb mértékben nyert anyagi javakat eszközökül kell tekinteniök a végre, hogy azok segé-

*) Ilias.

**) Ilias.

lyével magokat minél alkalmasabbakká képezzék, miszerint embertársaik s általán a társadalomnak, a közügynek lehető legnagyobb szolgálatokat tegyenek, s ekkép az emberi és polgári kötelességek teljesítésében mások előtt például előljárjanak.

Mikép teljesíthetik azonban hivatásukból folyó ezen kötelességeiket, ha azon képességeket, mik a kellő belátás és helyes megítélés tekintetéből szükségesek, nem szerzik meg, következően nem tudják megítélni mi jó és helyes? valjon nem az fog-e történni, miszerint a köztisztetet és becsülés helyett, mi azoknak, kik az erényekben másoknak például szolgálnak, adatik, mellőztetéssel találkozni, és minthogy hivatási kötelességöknek meg nem felelnek, megvettetésben részesülnek?

Szükség ennélfogva elfogadni és követni azon intést, mit Homérnál Glaucus Diomédhez, midőn ez tőle születését és nemzetségét kérdezi, intéz: miért kérdezed úgymond az én születésem és nemzetségemet? a minő eredete van a fák leveleinek, ugyanaz az embereknek; egyiket földre veti a szél, másikat a természet előhossa és megnöveli: ehez hasonló az emberek származása és eredete; amaz előáll, ez létezni megszűnik; mely intésben azon eszme kifejezését találjuk, mikép az embereknek nem születés és polgári helyzet, de a polgári kötelességek hű teljesítésében, az erények, a haza szeretete, a közügy előmozdítása, és a törvények tiszteletében kell egymással vetélkedniök, a kitűnést, megkülönböztetést, és érdemet keresniök.

A munka hasonlóan minden embernek kötelessége; mert az, valamint az erkölcs úgy az életerő föntartásának egyik eszköze; s minthogy az állam védelmezését illetőleg, az államtagnak nem csak erkölcsi, de természeti erejére is van szükség: mondhatni, mikép az államtagnak munkássága az állam védelmezésének egyik alapja. Az állam függetlensége, törvényei, és szabadsága ugyanis, sok küzdelmek, nélkülözések és áldozatok által tartható fön, és védelmezhető meg: a küzdelmek, nélkülözések és fáradoalmak kitartása és elbírására pedig munka képesíti a polgárokat. Innen van, hogy eleitől fogva minden nép, mely a munka elvétől eltávozván, kényelem

és henyeségnek engedte át magát, más népek szolgájává lón; mert törvényei, szabadsága, megtámadtván, azokat védelmezni nem tudta. E tekintetben például áll Róma előttünk. Ezen államban, mint a történelem előadja, egy hibás kormányrendszer, a nép megnyerése végett, föld- és élelemosztási intévényt állapítván meg: a nép lassanként, föntartása rendes módja és eszközéül az élelemosztást kezdván tekinteni, megszűnt a munkát köteleességéül tartani; és midőn az államra a legveszélyesb napok bekövetkeztek, midőn az ellenség már Róma kapui előtt állott, és az állam minden tagjainak erélye és karjaira volt szükség; a nép, mely henyeséghez szokván, szellemi és testi erejét veszté, nem tudott sem harcolni sem engedelmeskedni. Ezért eleitől fogva, az államok gondoskodásának egyik fő tárgya volt, a polgároknak munkára ösztönzése és indítása. Athénben a legfőbb törvénszéknek az Arcopágnak tette a törvény köteleességéül, hogy évenként a polgárok életmódját megvizsgálja; és az, ki harmadizben henyeségben találtatott, becstelenséggel büntettetett.

Más részről a munka az erkölcs egyik föntartója lévén, e tekintetben hasonlóan az emberek ezen első és fő kötelessége eleitől fogva az államok különösebb gondoskodását hívta föl. Már az őskorban, az egyiptomiaknál, egy külön törvénszék volt rendelve, hogy a polgárok életmódjára fölügyeljen; halál mondatott ki arra, ki becsületes életmódot nem tudott kimutatni. Az újabb korban szintén ezen szellemben tevé intézkedéseit a nemes Penn, az általa alapított és nevééről nevezett államban. Ezen nevezetes férfi tudniillik, azon elvből indulván ki, hogy a szegénység és henyeség szolgálnak a legtöbb vétkek forrásaiul, törvényül állapította meg, miszerint az állam minden tagja születésre tekintet nélkül 12 éven fölül, az ipar egy nemét tanulni köteles; mi által azt szándékozott elérni, hogy a vagyontalan táplálási és önföntartási eszközt nyerjen, a vagyonnal bíró pedig a sors változó fordulata esetére biztosíttassék; s egyszersmind az állam minden tagjai között egyenlőség, s ekkép egymás iránti rokonszenv és barátság állapíttassék meg az által, hogy minden tagok egyen-

lően közrendeltetésökre, a munkára, akár szellemi akár kézzel történő legyen az, köteleztetnek.*)

Azon irány tehát, melyre a nevezetes államalapító ezen említett intézménye törekedett, és a mely mint más államok előtt követendő például áll, az : miszerint az állam minden tagjaiban munkaszeretet ébresztendő és föntartandó; hogy így azok, kik anyagi javakkal kisebb mértékben bírnak, az élet szükségéi által erkölcs- és törvényellenes utakra ne tántoríttassanak; azok pedig, kik anyagi javakkal nagyobb mértékben bírnak, és így fölmentve vannak attól, hogy az élet szükségéi által munkára ösztönöztessenek, a sors változó fordulatára megemlékezvén, bölcsen és előre-látólag cselekedjenek; s ekkép elkerüljék azon hibát, mit Ulysses az emberek nagy része ellen dorgálólág fölhoz : mind azok között, úgymond, mik élnek, erőtlenebbet az embernél nem táplál a föld; mert míg boldogságot adnak neki az Istenek, nem gondolja meg, hogy később szerencsétlenséget fog szenvedhetni; de midőn vészt és bajt bocsátanak reá az Istenek, veszi azokat figyelembe, és a nyomoruságot daczos lélekkel türi.**)

A törvények tisztelete teljesítésére vezérlő okok előállása és föntartására előmozdítólag hat :

III-or. *Az erény és becsület elvének föntartása.*

Oly államban, hol törvények uralkodnak, mind a fejedelemnek, mind az ország polgárainak, gondolkodásuk, érzelmeik és tetteikben, erény és becsület elvei által kell vezéreltetniök. A fejedelemnek, úgymond Aristoteles, tisztességekben és a közügy szeretetében kell kitűnni, és erény s becsület által vezéreltetnie***). Innen következik, hogy a fejedelem sem maga azt, mi az erény és becsület ellen van, nem teheti; sem az alattvalóktól oly tények cselekvését, melyeket erény és becsület elvei mellett megtenni lehetetlen, nem kívánhat. A becsület szabálya, miként Montesquieu előadja, még a törvénynél is szigorubban követeli az erkölcsi és polgári erény iránti kötelességek teljesítését. A mit, úgymond, a törvény

*) Raynal. Histoire des établl. et du commerce. XVIII. k.

**) Homer Odyssea.

***) Politica V. k.

nem, de a becsület tilt, még inkább eltávoztatandó; és a mit a törvény nem, de a becsület parancsol, még inkább teljesítendő.*)

Hasonlóan a polgárokat erény és becsület elvének kell érzelmeik, gondolkodásuk, és tetteikben, és így mind magok, mind embertársaik, és általán a társadalom, s így a haza és ennek törvényei megtartása s a közügy előmozdítása iránti kötelességeikben vezérlelniök; következően ezen kötelességek teljesítésétől sem veszély és áldozat, sem kényelem, sem csábok és kísértetek által magokat eltántoríttatni, mennyiben azok teljesítését emberi s polgári méltóságuk, továbbá a jelen és jövőkor általi becsültetésök kívánja, nem engedniök. — Valóban, ki a haza és közügy iránti kötelességtől veszélyek vagy áldozatok miatt visszaretten; szintúgy mint a ki élvezet szeretete vagy kísértések miatt attól visszajed, egyaránt, nem csak emberi és polgári méltóságát megsemmisíti, de egyszersmind a jelen és jövőkor előtt gyalázatot von magára. Mert mint Plátó írja a Dieneshez intézett levélben: nem csak élünkben nyilatkoznak rólunk az emberek, de az élet után is fönmarad az emlékezet; és valamint az erényes tettekről jó, — úgy a rossz és vétkes tettekről rossz emlékezet fog fönmaradni. A jó és erényes nevezetesen, az élet teréről lelépven, mint a nap, mely ha leszáll is a láthatárról, fényt hagy maga után, és ezzel megvilágosítja egy időre az ég azon tájékait, melyek leszálltához közelebb vannak: tisztességet hagy fön maga után, és ez által utódaira is fényt vet; a rossz és vétkes ellenben létezni megszünvén, mint a sötét éj, mely ha eloszlik is, egy időig sűrű köd és homályt hagy maga után, szégyent és gyalázatot hagy fön.

Ennélfogva minden jók legnagyobb gondossággal törek-szenek, hogy midőn többé nem lesznek, emlékezetök becsülésben maradjon fön; a jelesek pedig minden szenvedéseket eltűrni, az élet örömei s dicsőségéről is lemondani készek, hogy halálok után nevök mindenektől tisztelettel említett-sék, és tettök az utókor előtt követendő például mutattas-sék fül.

*) De l'esprit des loix. IV. k. II. f.

Ezen szellem vezérlette a győzhetlen Achillt, midőn az utósó csatára indult, s előre látta maga előtt a halált: megyek, úgymond, hogy Hectort és a halált fölkeressem, mert Hera-cles is elesett, és én is el fogok esni, de jó hirnevet és dicsőséget szerzek magamnak; hasonlóan ellenfelét Hectort, midőn látta, hogy nincs menekvés többé: közel, úgymond, hozzám a megdöntő halál, de gyáván és dicstelenül nem fogok elveszni, nagyszerű és az utókor előtt is emlékezetben maradót tettét vivén véghez*). Ezért mondja a költő: az élet napjai mindenkire nézve meghatározva vannak és azok rövidek és visszavonhatlanok, de az erény műve: tettek által hirnevet szerezni.**)

Az erkölcsi és polgári erények legkitünőbb példáját hagyták fön Róma elsőbb idejében ezen állam polgárai, oly példát, mely legvilágosabb megfejtésül szolgálhat azon kérdésre: mi okozta ezen államnak csaknem hihetetlen nagyság és dicsőségre fölemelkedését? A történelem följegyezte, mikép Róma minden polgárában a legbuzgóbb részvét és érdek volt a közügy iránt, kifejlődve, vagyis Rómában a legnagyobb polgári közszellem képződött. Minden polgár legnagyobb mérvben érdekeltnek tartá magát minden iránt, mi az állam nagyságát emelhetne vagy megaláztatását okozhatta, minden iránt, mi arra fényt vagy homályt vonhatott. A felsőb rend a haza védelme és ügye előmozdításában, a törvények tisztelete s fönntartásában dicsőségét találván mind inkább ügyekezett magát kiképezni a végre, hogy az államnak lehető legnagyobb szolgálatokat tehessen. Az alsóbb rend vetélkedett a főbb rendűekkel a haza iránti szolgálatokban, és ezeket fölülmulni törekedett. Átalában a polgárok jelleme volt: lankadatlan munkásság, szilárd elhatározás szavak és tettekben, fönntartózatlan törekedés a közbecsület és dicsőség felé, hideg elszántság, rendületlen kitartás, mely a vészektől vissza nem reppen, kísértetekben el nem tántorodik, szerencse kedvezései által el nem kevélyedik, és a balsors csapásai ál-

*) Ilias.

**) Stat sua cuique dies, breve et irreparabile tempus
Omnibus est vitæ; sed famam extendere factis,
Hoc virtutis opus. *Acneis* X. k.

tal le nem veretik, sőt minél nagyobb a csapás, annál kitar-
több erélylyel száll azzal szembe, és azt kitartás által legyőzi.
Ezen szellem teremté azon sok jeleseket, nem csak a férfiak,
de a nők között is, kik hazájokat, a közérdeket, mindennek
eleibe tették, és a kik ez által az emberi nem örök büszkesé-
gei maradnak. Ez teremté a Horatius, Cincinnatus, Deciusok
mellett, egy Cornelia, egy Valeria, egy Scipio, egy Cato leá-
nyát, kik a történelem azon lapját, melyre nevök följe-
gyezve van, dicsőséggé tévék. Ezen szellem kifejezései vol-
tak azon magasztos intő szavak, melyekkel egyik legnagyobb
költőjük, Virgil, az őskor viszontagságait, azok bátor kitar-
tása érényeit előadván, honfiait a későbbi időben hasonló éré-
nyekre buzdítani törekedett; jelesül: midőn Aeneas előtt ki
hányattatásai közben az újabb hazáról a jóslatot megkér-
dén, a reá várakozó veszélyek elősoroltatnak, a nyilatkozat
ezen intő szavakkal záratik be: te szerencsétlenségek által
magadat legyőzetni ne engedd, de annál merészebben menj
ellenökbe, míg sorsod nem gátol*); továbbá, midőn az előbb
említett hős előd, ki a viszontagságok által leverettetett, egy
öreg bölcs honfia által erre intetik: minden szerencsétlenség
kitartás által legyőzendő**). Úgy szintén, midőn az előbbi
nagy férfiú, ki a harctérről sebei miatt egy időre elvonulni
kényszerülván felgyógyulása után népe buzdítása végett elő-
ször a harctéren ismét megjelen, fiához ez apai intést teszi:
gyermek! tanulj tőlem érényt és minden bajok közötti kitar-
tást, szerencsét másoktól.***)

Ily érény és becsület lelkesíté Hellas fiait az őskorban,
midőn legnagyobb áldozatokra készek voltak, hogy a verseny-
pályán győzedelmet nyerhessenek, s így hazájok iránti szol-
gálatra minél képesebbekké legyenek. Ezen szellem teremté
az Ulysseseket, kik halhatatlanságot megvetve, legnagyobb
veszélyek és szenvedéseket kiállottak hazájokért; a magasztos
lelkű Leonidásokat, kik a legnagyobb fényt, méltóságot

*) Tu ne cede malis, sed contra audentior ito, Qua tua te for-
tuna sinet. Aeneis VI. k.

**) Superanda omnis fortuna ferendo est. Aeneis V. k.

***) Disce puer virtutem ex me, verumque laborem,
Fortunam ex aliis. Aeneis XII. k.

és hatalmat, mik hazájok szabadsága áránban ajánltattak, büszkén visszautasították; következőn hazájok szabadsága legnagyobb ellensége Xerxes azon kísértő fölsz ólítására, miszerint melléje állván általa egész Görögország fölött uralkodókká tétetnek, ezen nemes és például szolgáló választ adták: nagyobb dicsőség nekünk Görögországért meghalni, mint hazánkiai fölött uralkodni*), mely nemes érzelmeiket később életök föláldozásával megpecsételték. Ezen szellem teremte Marathon, Salamis, és Plataea hőseit, a Thermopylák vértanuit, kik a hazáért életüket adták.

Az erény és becsület iránti kötelességre figyelmezteté Ajax a görögöket, kik Ilion falaitól visszaveretve, a harczteréről eltávozni akartak, fölemlítvén előttök a szégyent s az emberek általi gyaláztatást, mi reájok visszavonulás esetére várakozik. Hasonlóan Ulysses erre emlékezteté honfiai, kik mig a vész távol volt, bátorságukkal kér kedve dicsekedtek, ellenben midőn a vész bekövetkezett, kétségbeesés által leverettek: hol van, úgymond, a ti dicsekvétek, melyet az előtt Lemnusban mondottatok, hogy tudniillik ti legbátrabbak vagytok az emberek között, és ti közületek egy maga 100 és 200 trójainak ellent áll, most pedig mindnyájan csak az egy Hector előtt is megfutamodtok, ki mindjárt tüzet vet hajóinkra?**)

Ezen szellem lelkesíté hazánk azon nagy férfait és nőit is, kik a sok és nehéz viszontagságos időkben, melyek hazánk fölött keresztül vonultak, e szegény hazát megtartani nyugalmaik, örömeik, s életök föláldozásával kötelességöknek ismerték. Ezen szellem vezette a keresztyénség és európai polgárisodás megmentőjét a halhatlan Hunyadi, Sziget és Eger hős védőit, e várat oltalmazó lelkes férfiakat és nőket, kik mint második carthagói nők, a vár falain megjelenvén, életök és vérökkel védtek a szabadságot; Mohács és Várna vértanuit, kik a haza védelmében a törvénynek engedelmeskedve életüket föláldozták.

Később Róma polgárainak jelleme teljesen megválto-

*) Plutarch: Jeles férfiak és királyok mondatai.

**) Ilias.

zott. A fölsőbb rend, melynek az előtt legfőbb törekvése volt a haza és közügy iránti minél nagyobb szolgálatok által kitűnni: fényűzés és hivatal által ügyekezett megkülönböztetést szerezni magának, s elhagyva az erényt és becsület utját, pénzen vásárolt szavazatok segélyével kívánt hivatalokra jutni. Az alsóbb rend, mely az előtt a fölsőbb rendűekkel vetélkedett a haza iránti szolgálatokban, nem lelkesült egyéb tárgy, mint a vagyon, élvezet, és a kényelem megszerzéséért, és szavazatát, melyet a közügy jávára kellett vala használnia, a legtöbbet ígérőnek pénzért eladta. A katona, kit az előtt a haza dicsősége és jóléte buzdított, kincsvágytól vezéreltetett, és a ki az előtt legnagyobb megtiszteltetésnek tartá erénye elismerését, s azon mező füveiből font koszorút, hol a jeles tettet véghez vitte: a csata után vagyonfölosztást várt, követelt; s fejedelemmé tette a vezért, ki legnagyobb ajándékokat ígért, és azt ismét letette, hogy ujabbat választván, ettől ugyanazon összeget kicsikarja. — Így mindenütt a haszon, az önérdek, a legnemtelenebb szenvedélyek, szabadosság, árulás, orgyilkolás, uralkodtak! Elenyészett a honszeretet, a nemes érzelem, a lankadatlan munkásság, a veszélyek és halál megvetése, a törvények iránti engedelmesség, mik a régi időkben csodákat műveltek; — mind ezek elenyésztek már!

A régi időkben a polgárok legbecsesb és drágább jogaik fölötti vitatkozásaikat megszüntették, és egy testté összeforrottak, valahányszor a haza veszélyben forgott: mostan nem szüntek meg, midőn az államot legnagyobb veszély fenyegette, egymást a pártok üldözni; úgy hogy az ellenség Rómában nem hazáját egyesülten védő, de azt viszálykodás által megdönteni segítő, gyáva, és szabadosságot követő népet talált.

Hasonlóan megváltozott később Athén polgárainak jellege, s az erény és becsület felé törekvés helyett, keblöket fényűzés s élvezetvágy foglalta el. — Marathon és Salamis hőseinek utódai nem érdekeltettek más tárgy, mint a fény, pompa, és élvezet iránt; s midőn a haza szabadságának szónoka Demosthen által a Fülöp elleni harcra buzdítottak, inkább aggódtak azon, hogy a színházi költségre rendelt évenkénti államkiadás hadviselésre fog fordíttatni, mint, hogy hazájok

szabadsága és függetlensége semmivé lesz, és a cheroneai bukás bekövetkezett!*)

Ennyire megváltozik a polgárok jelleme, ha erény és becsület helyett, fényűzés, vagyonvágy, kényelem s élvezet szeretete foglalja el sziveiket! Ennyire fontos minden államban, hogy az erény s becsület szelleme föntartassék; következően, valamint egyedül a vétek és gonoszság büntetessék s vonjon magára gyalázatot, úgy egyedül az erény és nemes érzelem és tett becsültessék, s illetessék tisztelettel!

Óh népek Istene! halld meg könyörgésünket; óvd meg ez erkölcsi süllyedés és haláltól hazánkat, nemzetünket; tedd, hogy minden polgár, férfi és nő egyaránt, e hazában, érzelmei, gondolatai és tetteiben, ne a vagyon, az élvezet, és fényűzés, de a honszeretet által vezéreltessék; hogy minden honpolgár keblébe legyenek bevésve azon magasztos szavak, miket a hazát lángolón szeretett nagy hazánkfia Kölcsey kívánt: „a haza minden előtt;“ és minden honpolgár, nagy és kicsiny, gazdag, és szegény, ifju és öreg, egyaránt megértse, és kövesse a nemzet első költőjének ihletett szavait: „*légy mindenkor hiva hazádnak rendületlenül.*“

A törvények tiszteletének teljesítésére vezérlő okok előállása és föntartására előmozdítólag hat:

IV-er *A régi szokások és intézkedések iránti kegyeletesség.*

Nincs nagyobb hiba és szerencsétlenség, sem egyesek sem társadalmakra nézve, mint az ingadozó változékony jellem. Az ingadozás és jellemváltozásnak veszélyes következménye, hogy az soha célhoz nem jut; mert a munkát és fáradságot, mi a célhoz jutásra megkívántatik, kitűrni nem képes. De ennél veszélyesb következménye ennek a társadalmakra nézve az: miszerint ösztönül szolgálhat másoknak a megtámasztásra. Mert a változékony jellemű nép, nem lévén hű szokásai és intézkedéseihez, nem szokott hű lenni sem törvényeihez, sem ahoz, mi a törvény által létesíthető és tartható fön, a szabadsághoz és független önálláshoz: ennél fogva a megtámasztónak reményt nyújt, mikép minden nagy kényszerítés nél-

*) De l'esprit des loix. III. k.

kül a parancsolt szokásokat és intézkedéseket elfogadni hajlandó.

A nép nevezetesen, mely állhatatos szilárd jellemmel bír, és hű régi szokásaihoz s intézvényeihez, ha ellenség által harcban meggyőzetik is, és a győző törvényt szab elébe, azért legyőzöttek nem tekinthető; mert ennek csak politikai és így külsőlete van megrontva, de erkölcsi és így benső élete még ép, és ezen benső élet ereje és hatalma azt, mit a sors elvett, a politikai életet, annak kedvező fordultával ismét visszaszerezheti; ellenben azon nép, mely ősi szokásairól lemondana, lemondani kész levén törvényeiről is, és elfogadni a győző szokásait és rendeleteit, ha ellenség által meggyőzetik, szabadsága visszanyerésének reményét is végkép elveszti. Ezért kényszeríté a győző Philopoemen egykor a spartai népet ős szokásai és intézvényei elhagyására; minthogy különben győzedelme, és minden törekvése, miket azon állam meghódítására irányzott, sükertelenek leendottek. *)

Minden nemzet ős szokásai és intézvényei, úgy mond Montesquieu, azon jeles és nagy férfiaktól, és azon időkből erednek, kik által és mikor az állam megalapíttatott, és virágzásra emeltetett; következőn, az ős szokások és intézvények föntartása annyi, mint az ősök erényeihez, s így a nemzetnek saját léte és fönmaradásához ragaszkodni. **)

Ha tehát létezhetnék egy annyira megromlott és alászálott nemzet, mely régi szokásai és intézvényeiről lemondana: az valamint erkölcsi megromlásának legkétségtelenebb bizonyosságát adná, úgy saját léte és fönmaradásáról könnyelmű lemondásának világos jeleit mutatná ki. Ezért, míg valamely nemzetben a nemzeti méltóság és önbecsülés legcsekélyebb érzelme él: tántoríthatlanul ragaszkodik ős szokásaihoz; és a történelem tanítja, mikép a népek a legelszántabb harcokat vívták, ha szokásaik és intézvényeik tőlök elvételni szándékoltattak. Miről elég bizonyóságot tesz Palaestina üldözött és sokat hányatott parányi népe. A történelem előadása szerint nevezetesen Antiochus a syriai király átlátván, hogy e

*) Plutarch. Philopoemen élete.

**) De l'esprit des loix. V. k.

nép, bár általa legyőzetett, mindazáltal míg ősi szokásait megtartja, az ő rendeleteihez hű nem lesz, azt ősi szokásai elhagyása, s a görög-syriai szokások fölvételére kényszerítette: egyidőig e nép, az idegen intézmények elfogadása s követésére irányzott kényszerítését tűrte, de végre egy hős család 7 tagjaiban vezérekre találván, fegyverre kelt, s hős elszántság, férfias bátorság és kitartás által, ős szokásai és intézményei békés élvezését kivívta; s független önállását, mely tőle elerőszakoltatott, fegyverrel visszafoglalván, a vezércsalád 7-ik tagjában, ki a 6 vezértag egyenkénti elhullása után még életben maradt, magának önálló főt s kormányzót választott.

A törvények tiszteletének teljesítésére vezérlő okok előállása s föntartására előmozdítólag hat :

V-ör. Azon intézmény, melyet előbb kell vala emlitenünk, jelesen : *a helyes irányban vezetett növelés.*

A törvények ereje, miként helyesen mondatni szokott, legnagyobb részben a jó erkölcsökön alapszik. Jó erkölcsök nélkül a legjobb törvények is mitsem érnek; sőt valamint jó erkölcsök mellett a kevésbé jó törvények is üdvös eredményt eszközlenek, úgy a rossz erkölcsök a legjobb törvényeket is megsemmisítik. A jó erkölcsöknek fő és első alapjai : a valóság és növelés.

Ha az ember gyermekségében megtanulja, hogy nem mind az, mit akar, jó és helyes, sőt az legrosszabb; következőn akaratját nem lehet mindenben követni, hanem vágyai s kívánságaiban határt és mértéket tartani szükség, és csak akkor cselekszik jól és helyesen: az ilyen, megtanulván a tetteiben mérsékletet jónak és helyesnek, és a mérséklet nélküli cselekvényt rossznak tekinteni, megtanul a jónak engedni, s kész az ész intéseinek, és a törvényeknek, mik a jónak és helyesnek rendelkezései, engedelmeskedni. De ha az embernek gyermekségében akár nevelők hiányában, akár szülői vagy fölügyelői menthetlen hibája által megengedve van, mind azt, mi neki tetszik, és a mit akar, cselekedhetni: az ilyen megszokván egyedül azt, ha neki korlátozás semmiben nem tétetik, s ekkép, ha vágyai s kívánataiban határt s mértéket nem kell tennie, jónak tartani, később semmi korlátozást és rendelkezést, mi akaratára nézve történik, nem tűrhet;

következőn, féltelenséget és szabadosságot követni, és sem az ész intései, sem a törvény rendeleteinek nem fog engedelmeskedni.

Továbbá, ha az ember gyermekségében megtanul helyes fogalmat szerezni az élet céljai s kötelességeiről; megtanulja nevezetesen, hogy a test javai, és az anyagi javak csak eszközök, és a szellemi javak, az erények, a cél; következőn, nem a testi ügyesség és képesség, nem a vagyon és szerencse szerezhetése módjainak ismerése, de az igazság, mérséklet, előrelátás, önmegtagadás, a haza szeretete és törvényei iránti engedelmesség, saját és embertársai iránti kötelességek teljesítése, azon cél, mire kell törekedni annak, ki emberi s polgári tisztét hűen betölteni akarja: az, a vagyon s általában az anyagi javak szerzését a szellemi javak kárára, s fölláldozásával eszközteni nem fogja.

Szükség azonban, hogy a növelés ezen kincseiben, mind a fi mind a nőnem egyaránt részesítve legyen; különben ha ez utóbbi azokból kizárva marad, nem csak a honpolgárok felére nézve mulasztatik el a növelés kötelessége, de egyzersmind a későbbi nemzedék növelését illetőleg is, mennyiben az anyák kezeiben van az emberek legelső növelése letéve, romlás okoztatik; mert mikép Montesquieu bölcsen mondja: nem a nemzedék által történik elsőben a nemzetek megváltozása és romlása, de a nemzedék akkor változik és romlik meg, mikor már a fölnttek megromlottak.*)

És e tárgynál hazánkat illetőleg, nem lehet érintetlen hagyni, mikép fölöttébb sürgetőleg inteni látszik az idő, hogy az iránt, mit az ország régóta legfőbb gondoskodása egyik tárgyául tekint, és a törvényhozás már régebben rendes teendői közé sorozott, — a nők növelését illetőleg, országos intézkedés tétetnék.

A szülők és nevelők vezetése és tanításán kívül, létezik még egy nem kevésb hatással bíró nevelő és tanító: az élet. Minden mű, mely a tudomány terén előáll, tanítás és intő szózat a jelen és jövő kor emberei előtt. Különösen minden műnek, mely a költészet és erkölcsi irodalom körében megjelen,

*) De l'esprit des loix. IV. k.

az élet tanítója s vezérének kell lennie. És ezen föladatukat a költők eleitől fogva törekedtek is betölteni, mennyiben nem egyedül a gyönyörködtetést, de az erény megkedveltetését és arra buzdítást tűzvén irányokul, az embereket igazság, kitarítás, honszeretet, önmegtagadás, és a közügyekérti áldozatokra indítani törekedtek. Innen van, hogy a mely nemzetek költői leginkább megközelíték e czélt, valamint egy részről nemzetök és az egész emberi nemnek dicsőséget szerzetek: úgy mind saját nemzetök, mind az emberiségnek első rendü tanítóivá lettek; s műveik becsültetésben fognak részesülni minden népeknél, míg a jó, az erény becsültetni, a rossz, a bűn gyűlöltetni fog. — E czélt tűzték ki kiválólág Görögország és Róma költői. Homérnak minden sora erkölcsi tanítás; műveiben részint a viszály káros következményeit előadván, egyességre int, részint tanítván, miként a hazáért minden ajándokot megvetni, és minden veszélyeket és bajokat kiállani kell, honszeretetre buzdít. Horátz és Virgilnek nincs egy költeménye is, mely egy erkölcsi eszme vagy erény tanítására ne lenne irányozva; ezért minden időben becsültetésben fönmaradni, és az élet tanítóiul használtatni fognak.

Hasonlóan az élet tanítója minden ünnepélyes összegyűvetel, melyben az élők előtt valamely jeles egyén vagy tett emléke megújittatik; mennyiben ezen jelenetek, az élőkben lelki emelkedést s magasb gondolkodást ébresztvén, hasonló tettekre ösztönül szolgálnak. Így nevezetesen, midőn Görögország első történésze Herodot, az olympiai játékok alkalmával, művét az athénei nép előtt fölolvastván, a néptől általános tetszésben részesített: egy ifju, ki tanuja volt a jelenetnek, fölkelkesülvén, könyezett. Ezen ifju, később Görögország egyik legjelesebb történetirója, ki minden többiek között az által, hogy művét bölcs észleleteivel inkább tanulmányteljessé, mint tetszővé tenni törekedett, kitűnt, — Thucydides volt!

Végre minden mű, minden kép, vagy jel, mely egy jeles egyén vagy tett emlékét örökíti, minden tiszteletcsarnoka az erényeknek, hol egy nemzet saját jelesait és ezek tetteit képekben az élők szemlélete eleibe terjeszté, mind megannyi ékesen szóló tanítások és intések a jelen és jövő kor előtt,

Ezért, minden nemzet emelt a jeles egyének s tetteknek örökítése végett emlékeket, és állított az erényeknek tiszteletcsarnokot, hol a jelen és jövő kor az erény példáinak szemlélete által annak szeretete és követésére buzdíttassék. Így nevezetesen a régi Hellas Homérnak templomokat, és Achillnek nagyszerű emléket emelt, hogy intó s buzdító jelekül álljanak a későbbi nemzedék előtt; úgy szintén Marathonn mezején az ottan vívott győzelem emlékére, azon kövekből, melyeket az ellenséges persa nép, bizonyosnak hitt győzelme reményében, ennek hirdetésére állítandó emlék végett előre oda vitetett, állított nagyszerű jelt, hogy ez intésül szolgálja minden idő nemzedékei előtt.

Hasonlóan állított Róma emléket jeleseinek, egy Brutus és Pompejusnak; valamint az újabb kor nemzetei állítottak jeleseiknek : Nelsonnak, Wellingtonnak, Napoleonnak és Fridriknek.

De ha egy más ország polgára hazánkba eljövén, s más nemzetekről példát véve ohajtana szemlélni jeleseink s ezek tetteinek emlékeit, s kérdést tenne: hol van a honalapító Árpádnak; ez országot a keresztyénségbe, az európai államcsaládba bevezető királynak, kit a kegyelet szent névvel tisztelt meg, I-ső Istvánnak; hol a keresztyénséget és európai polgárisodás kincseit megmentő halhatatlan hősnak, Hunyady Jánosnak; a nagyszerű tetteiben embert fölülmuló nagy királynak, Mátyásnak, és annyi sok kitünő jeleseknek, kik magokat a hon, a törvények, a közügy iránti szeretetből földozták, emlékei? Fájó szívvel és szorult kebellem kellene felelnünk: nincsenek! — — Bár nincsenek is azonban jeleseinknek emlékjelei, hova az apa gyermekeit vezethesse, hogy tanítsa szeretni és követni az erényt; bár hiányzik is erényeink tiszteletcsarnoka, hol az anya megmutathassa gyermekeinek a jeles férfiak képeit, és tetteik kiábrázolásait, s elbeszélvén azon tetteket, fölébresztsze bennök a nemcs tettekre törekvést és lelkesedést: mindazáltal ennek nem lehet, nem szabad, nemzetünk legkisebb tagjában sem legkevesbé is lankasztani az erény, a haza, a közügy, a törvény iránti kötelesség teljesítésének szent tűzét, de sőt inkább ennek kétszeresen kell ösztönözni mindenkit, minél buzgóbban szeretni

és tisztelni a törvényt, a hazát, a közügyet, és annak ha kell mindent föláldozni; mert meg kell emlékeznünk, és szüntelen elménkben tartanunk, mikép birunk mi két intő és buzdító emlékjellel, miket nemzetünk sorsa és történetében az örök Gondviselés keze emelt: egyik jel, nemzetünk annyi viszontagságok közepette főnállása, mi arra int és buzdít bennünket, hogy Isten a legnagyobb veszélyek között sem hagyott el bennünket, mert hozzá és önmagunkhoz hűek válnánk; és nem fog elhagyni míg hozzá és önmagunkhoz hűek maradunk. — Másik intő jel népünknek egy másik világrész polgárai közül ezen újabb világrész polgárai közé áthelyeztetése, mi által nemzetünknek a Gondviselés által azon magasztos küldetése van kifejezve: hogy mint eredet és hazára nézve két különböző világrész polgáraihoz tartozó nemzet, hirdetné léte és tettei által azon örök igazságot, mikép a nemzetek bármelyik világrészhez vannak is kapcsolva, mindnyájan testvérek, és testvéri érzelem és szeretettel kell egymás iránt viseltetniök; következően, mindeniknek nem kizárólag saját, de a többi testvérnemzetek s általán az egész emberiségnek javát kell mindenkor szemei előtt tartani; és mindenekben nem egyedül saját, de az egésznek java előmozdítására gondolni és cselekednie.

És te leghatalmasb vezére s kormányzója az emberiségnek! ki ezen igazságot irtad be intés és buzdításul nemzetünk sorsa és történetébe, ne engedd, hogy ezen küldetéséről nemzetünk valaha megfélekedjék; adj e nemzetnek jeleket, és ezekbe oly erőt, hogy ezen igazságot tetteikkel is, mikép nemzetünk és az emberi nem dicsősége, halhatlan Hunyadyok tevé, minden időben megerősíthessék, és taníthassák!

Hátra van még szólni azon módokról, melyek által a törvényekben találtató és azok tisztelésének megrontását eredményező hibák eltávoztatandók lehetnek.

Ily hibául említettett a törvényeknek az igazság és egyenesség elveivel s a nemzet szelleme és szükségével ellenkezése. Erre nézve, úgy látszik, mindenkor igaz marad Solonnak azon állítása, mit az általa szerzett törvényekről nyilvánított: *törvényeim, úgymond, a legjobbak, miket az atheneiek elbirhatnak.*

Ugyanis az igazság és egyenesség eszményképeit egy nép törvényeinek is elérni, valamint eddigelé nem sikerült, úgy ezután sem sikerülend, hanem azokhoz csak a mennyire a polgárok érdekei, szükségai és viszonyai megengedik, közelhetnek. — És e tárgynál hazánk jelen állapotát tekintetbe véve, úgy látszik, hogy miután törvényeink átalakítása és ujonnan szervezése elutasíthatlan kérdésévé lön az országnak: a nemzet iránt igen nagy és csaknem becsülhetlen szolgálat tétetnék, *ha az ország minden törvényhatóságának legjelesebb férfiai, egyesült erővel saját törvényhatóságuk körében, azon törvényhatóságok helyhatározatait, mint a melyek a nemzet polgárainak érdekei és szükségai kifejezéseikül tekinthetők, összegyűjteni vállalkozván, fáradozásaik eredményét a törvényhozásnak átszolgáltatták; ez által valamint egyrésről a törvényhozás munkája megkönnyítve lenne, úgy más részről az általa készítendő törvényszerkezet, a különböző szükségek és érdekek nagyobb tekintetbe vételével, és így azoknak inkább megfelelőleg készíttethetnék.*

Másik hiba *a törvények kétsége s bizonytalansága.* Erre nézve helyesnek látszik az athéneiek intézvényének követése, mely szerint bizonyos egyének évenként az egymással ellenkezni látszó törvényeket összeszedvén a törvényhozásnak elintézés végett előterjeszték; következőn, *ha a törvényszékeknél megbízott férfiak lennének, kik az előforduló esetekben előjövő s egymással ellenkezni látszó törvényeket följegyezvén, ezen följegyzések a törvényhozás eleibe terjesztetnének: a törvények kétsége nagyrészt elenyésztetnék.* E mellett ezen intézvény eredménye talán még hasznosabbá tétethetnék az által, ha az említett megbízás egyszersmind a törvényeknek az előforduló eseteket illetőleg netalán érezhető hiányosságai figyelembevételre és följegyzésre is kiterjesztve lenne.

Harmadik hiba *a törvényekhez idő ellenérei tulzott ragaszkodás, vagy azoknak szükségtelen, gyakori megváltoztatása.* E tekintetben általában helyesnek tekintett, és elfogadott elv: miszerint *a törvények változtatását szükség, vagy világos és kétséghenvonhatlan haszon kívánván, a változtatást teljesíteni kell.* Az új törvények haszna, úgymond Ulpian, nyilvános

legyen*), és Aristoteles tanítja: miszerint csekély haszon eredvén a törvények változtatásából, ez elhagyandó; és inkább csekélyebb hibák elnézendők; mert a polgárokat a törvények könnyen megváltoztatásához szoktatni káros és veszélyes; és nem fog annyi jó következni a törvények ily nemű megváltoztatásából, mint a mennyi kár okoztatik az által, hogy a törvény gyakori megváltoztatása folytán, a polgárok a törvényszolgáltatással megbizottak iránti nem engedelmeskedést megszokják.**)

És e pontnál illő megemlíteni: hogy ezen változtatásnak, valamint az egyes államok magán és közviszonyaira, úgy az államok közötti jogviszonyokra nézve is, ha a változtatást igazoló okok előállanak, megtétetnie szükség. Hinnünk is kell, mikép a fölvilágosodás e korában, Európa fejedelmei s államférfiai, minden nehézségeket s akadályokat leküzdeni magas tisztöknek ismerendik, hogy a napjainkban e végből hozzájuk intézett föl hívás meghiusulva ne legyen. Hinnünk kell, mikép a polgárosodás előhaladtával, az emberiségi elvnek annyi diadala van már a hibás előítéletek és vélemények fölött; hinnünk kell, hogy a törvények tekintélye és méltóságának az erő fölötti fölülemelkedése, mennyiben ennek a polgárisodás előbbre mentével mind inkább történnie kell oly mérvben létesült már, hogy a törvények, az államok közötti jogviszonyokra nézve is, nem egyedül a fegyverek eredményeinek rendezőiül, de a jogviszonyok rendes és fő szabályozóiul elismertetnek; és azon magasztos eszme, mely 13 századdal ezelőtt a világ első birodalmának trónjáról nyilvánított: hogy tudniillik, a törvények felsőbbek a hatalomnál, és annyira a törvények tekintélyétől függ a fejedelmi tekintély, hogy méltó a törvényeknek alájabocsátni a fejedelemséget***), — annyira terjedett és megerősödött, hogy közös jó-akarattal összekapcsolt erő fog kifejtetni a végre, hogy, mi az előbbi századoknak nem sikerült, ezen intézkedés, a világosodás és emberiségi elv diadalaként fölavattassék; bizonyos

*) Dig. I. k. IV. cz.

**) Aristot. Politica. II. k.

***) Cod. Justinian. I. k. XIV. cz. IV. f.

lévén, hogy az államok vezérei, kik e legnemesebb törekvést célhoz jutni segítik, ez által, valamint a népek és fejedelmekre nézve a legnagyobb jótéteményt eszközlik ki, úgy dicsőségöknek, mi a közjó előmozdításában helyezettettek tekintetik, koszorujába, a legszebb ágat fogják tűzni.

Végre a *törvények alkalmazására nézve* említeni kell: hogy, miután a törvények végrehajtása nem alkalmas egyénekre bízván, a végrehajtók iránti tisztelet megfogyatkozása magokra a törvényekre is kiterjed: a törvények tisztelete föntartásának érdekében szükség, miszerint: *a törvények végrehajtásával egyedül oly egyének bízandók meg, kik leginkább szeretik az erényt, és a közügyet, s legjobban értik, mikép eszközölhető a közjó előmozdítása.*

Berekesztem értekezésemet *két elv* fölemlítésével: egyiket hazánk nagy és bölcs államférfia néhány hóval ezelőtt nyilatkoztatá, és a mely méltó, hogy szüntelenül elménkben legyen: van egy örök és változatlan elv, minek mindenütt, hol törvények uralkodnak, sértetlenül kell főállani, és ezen elv: *hogy a törvények szorosan megtartandók, s azok kötelező erejét csak a jogos törvényhozó hatalom szüntetheti meg.* Mind a népek jogainak, mind a fejedelmek hatalmának ez egyedüli erkölcsi s legbiztosabb alapja.

Másik elv ennek megerősítése; melyet Görögország legnagyobb bölcsének egyike Aristoteles, két évezreddel ezelőtt nyilatkoztatott ki, és a mely azóta mindig igaznak és csalhatatlannak bizonyult be; ezen elv ez: *ha egy törvény, a törvények megváltoztatása elvével ellenkező módon megváltoztatni engedtetik, a többi törvények hasonló megváltoztatása ellen akadályt tenni többé lehetetlen.*

Mindkét államférfi, állítása igazolása végett a történelemre hivatkozik; hazánk államférfia a leomlott és elenyészett trónok és birodalmakra mutat; Görögország államférfia egy nép, jelesül a thuriibeliek sorsát idézi bizonyságul; kiknél törvény által megállapítva lévén, miszerint ugyanazon egyén, a hadsereg fővezérségét csak 5 év közbenjöttével viselheti, némely főemberek azonban, kik a hadi vitézségben kitűntek, a hadseregi fővezérséget állandóan kezeikben megtartani akarván, a törvény megváltoztatását kívánták; a

nép és kormány a megváltoztatásnak ellene szegültek, de végre azon gondolatban, hogy ez megváltoztatván, a többi törvények a változtatást kívánók által tiszteltetni fognak, a változtatásban megegyeztek; ennek megtörténtével a többi törvények hasonló megváltoztatása kívántatván, a nép és kormány látta a czélt és szándokot, s legnagyobb erélylyel ellentállt, de mind ez haszталanná lett már, mert az első lépés megtörténvén, minden többi törvények a nép és kormánya akaratára ellenére megváltoztatva lőnek.

Vajjon ezen elvekből kiindulva nem vonható-e ki tanulmányul azon elv: miszerint, *bármily csekély törvényt, a törvények megváltoztatása elvével ellenkező módon változtatni engedni, azon reményben, hogy a többi törvények hasonló változtatástól megóva fognak lenni, csalogódásnak tekinthető?*

HEGEL FELEKEZETÉNEK LEGUJABB MEGHASONLÁSÁRÓL.

ÉRTEKEZÉS

PURGSTALLER JÓZSEF R. TAGTÓL.

I.

Tudatom a tisztelt Akadémiával, hogy a bölcsészet terén legujabb időben nevezetes jelenség merült fel. Hegel felekezetéből hangok emelkednek, melyek elismerik, hogy Hegel bölcsészeti rendszere által a bölcsészet nem érte el bevérgzett-ségét, hogy kiigazítandó fogyatkozásai vannak, s hogy Hegel rendszerének alapját, a logikát, tovább kifejteni lehet is, kell is.

Ezen elismerés megnyugtatólag hat mind azokra, kik a bölcsészet történelméből azon meggyőződést szereztek, hogy

a bölcsészet az emberi észszel együtt fejlődik, s hogy e tudomány bevégezése nem egyes embernek és századnak, hanem az emberiség egész életének feladata.

II.

Hegel bölcseselete — philosophema — olyan színben jelent meg, mintha általa a bölcsészeti rendszerek történelme be volna fejezve és a bölcsészet épülete teljesen felállítva. Úgy látszott, hogy az eszmék országa végkép van megállapítva és rendezve, s vele együtt a világegyetem szerkezete örökre kiszabva.

Hegel azt hitte, hogy a világszellem teljesen elérte önismeretét. Szavai e következők: „Es scheint, dass es dem Weltgeiste gelungen ist, alles fremde gegenständliche Wesen sich abzuthun und endlich sich als absoluten Geist zu erfassen; was ihm gegenständlich wird, aus sich zu erzeugen, und es, mit Ruhe dagegen, in seiner Gewalt zu behalten. Der Kampf des endlichen Selbstbewusstseins mit dem absoluten Selbstbewusstsein, das jenem ausser ihm erschien, hört auf. Das endliche Selbstbewusstsein hat aufgehört, endliches zu sein, und dadurch hat andererseits das absolute Selbstbewusstsein die Wirklichkeit erhalten, deren es vorher entbehrte. Es ist die ganze bisherige Weltgeschichte überhaupt und die Geschichte der Philosophie insbesondere, welche nur diesen Kampf darstellt, und da an ihrem Ziele zu sein scheint, wo dieses absolute Selbstbewusstsein aufgehört hat, ein fremdes zu sein; wo also der Geist als Geist wirklich ist. Denn er ist dies nur, indem er sich als absoluten Geist weiss, und dies weiss er in der Wissenschaft.“ Geschichte der Philosophie. Herausgegeben von Michelet. Berlin 1833—1836.

E nyilatkozattal magát ámitotta e Hegel, vagy pártlívait akarta ámitni, bajos meghatározni.

Annyi bizonyos, hogy Hegel, míg élt, fentartotta az egyetértést felekezetében. Mutakozott ugyan véleménykülönbség a módszerre és eredményeire nézve, sőt Weissé Christian szót mert emelni arról, hogy a logikát tovább kell kifejteni, de Hegel tekintélye elnyomta a meghasonlást.

III.

Hegelnek 1831-ik évben történt halála után a véleménykülönbség nyíltan kitört, és élénk vita támadt arról: megfér-e Hegel rendszerével további kiképzése és tökéletesítése?

Weisse Christian az előhaladás szükségességét védé, állítván, hogy Hegel dialektikai módszere nem biztosítja az igazat teljében, s hogy az Isten lényege és a világ teremtése a fogalomnak pusztá önfejlesztéséből nem értelmezhető. Miért is Weisse másokkal egyesülve külön felekezetet alapított.

Ezen elpártolás után a rendszer hívei jónak látták felekezetüket újra alakítani, és e végett formászerű programot kibocsátani.

Gabler György András, Hegel utódja a berlini tanszékben, ezt elfoglalva a felekezet nevében oda nyilatkozott: hogy Hegel elveit a bölcsészet minden fejtegetésében fő tekintélyül tisztelik, s hogy az ezen elveken t állépő előhaladást valamint szükségtelennek úgy lehetetlennek tartják.

De a béke rövid időig tartott: csak hamar új megghasonlás keletkezett, mi által a felekezet két szemközt álló hadra oszlott.

IV.

A theologusok Hegelnek már jóval előbb azt vetették szemére, hogy a lélek halhatatlanságát és az Isten személyiségét tagadja. Az erkölcesanárook pedig az ellen panaszkodtak, hogy Hegelnek azon elve „a mi valóságos, az észleges“ — was vernünftig ist, das ist wirklich, und was wirklich ist, das ist fernünftig, Grundlinien der Philosophie des Rechtes, Vorrede. S. XIX. Berlin 1821. — az erkölcsi jó és rossz közti különbséget rontja le.

Hegel halála után két évvel Richter Fridrik, hajdan tanítványa, azt vallotta, hogy ha e felekezet őszintén nyilatkoznék, a lélek halhatatlanságát és az Isten személyiségét okvetlenül tagadnia kellene.

A szakadást végkép Strausz Davidnak Jézus életét vázoló munkája eszközölte. Kik Hegel nézetét közelebb ismer-

ték, jól tudták, hogy e férfiú, bár az észnek hódolt kiválólag, a tényleges vallást és állam-szerkezetet tiszteletben tartotta. E kegyelettel Strausz a tényleges vallásra vonatkozólag szakított; mert „Das Leben Jesu Tübingen 1835“ című munkájában az evangéliumi történeteket hitregékké — Mythen — törekedett átalakítani. Strausz nyomdokait Feuerbach Lajos és Bauer Bruno követték, sőt tulságban fölülhaladták.

E merénylet következtében két ellenfél támadt, úgymint a régibb és az újabb párt.

A régibb pártot Hegel igaz hivei képezték, névszerint: Gabler, Marheineke, Hotho, Förster, Henning, Michelet, Wender, mind ezek Berlinben laktak. Továbbá: Rosenkranz Königsbergben, Schaller és Hinrichs Halleban. Ide tartoztak: a törvénytudó Gans Edvard, a természetbuvár Bayrhofer, a hittudó Daub. Ezeknek közlönye vala: Berliner Jahrbücher für wissenschaftliche Kritik, melyet Hegel és Gans alapítottak 1827-ik évben.

Az újabb párt tagjai közül némelyek nem annyira a szemlélődésre, mint inkább a történelemre támaszkodtak, úgymint: Göschel Károly Fridrik, Erdmann János Edvard, Leo Henrik.

Mások az előhaladás szószólói voltak, nevezetesen: Strausz, Vatke, Richter, Ruge, Echtermeyer, Feuerbach, Bauer Bruno. Közölnyüket Ruge és Echtermeyer alapították 1838-ik évben e cím alatt: Hallische Jahrbücher für deutsche Wissenschaft und Kunst; s midőn e folyóirat 1841-ik évben eltiltatott Poroszországban és Szászországban, e címet vették fel: Deutsche Jahrbücher; de e folyóirat nem sokára 1843-dik évben a szász kormány által végkép megszüntetett. E párt a vallást és államszerkezetet teljesen átálakítani törekedett.

V.

Az újabb hegeli párt „fiatal Németország“ — das junge Deutschland — név alatt vala ismeretes. Ezen nevet nem az újabb hegeli párt, hanem már azelőtt némely írói egylet tűzte ki, melynek tagjai Heine, Laube, Gutzkow, Wienbarg voltak. Ezeknek iratai forradalmi szelleműek.

Jóllehet Hegel bölcséletének nem volt közvetlen befolyása a fiatal Németország felizgatására, mindazáltal annak veszélyes tanaiért felelősségre vonatott.

Menzel Wolfgang Hegel bölcséletét erkölcselenséggel, istentagadással és az egyének istenítésével vádolta. E vád ismételtetett azon alkalommal, midőn Leo Henrik a történetíró, Hegel felkezeztének volt tagja, az újító hegeliekkel vitázott — Die Hegelingen. Halle 1838. —.

Ez időben Schelling is felszólalt Hegel rendszerre ellen, miután 1815-ik év óta mélyen hallgatott. Beckers Hubert ilyen című munkát adott ki: *Cousin über französische und deutsche Philosophie*. Stuttgart und Tübingen 1834. E munka előszavában Hegelnek rendszeréről így nyilatkozik Schelling: Alle Philosophie setzt eine vorausgegangene Erfahrung voraus. Selbst der strengste Vertheidiger von der Erfahrung unabhängiger, apriorischer Begriffe würde auf die Frage: woher ihm solche Begriffe bekannt seien? nur antworten können: aus der Erfahrung. Dieses Empirische hat ein später Gekommener, den die Natur zu einem neuen Wolfianismus praedestiniert zu haben schien, gleichsam instinctmässig dadurch hinweggeschafft, dass er an die Stelle des Lebendigen, Wirklichen, dem die frühere Philosophie die Eigenschaft beigelegt hatte, in das Gegentheil über- und aus diesem in sich selbst zurück zu gehen, den logischen Begriff setzte, dem er durch die seltsamste Fiction oder Hypostasirung eine ähnliche nothwendige Selbstbewegung zuschrieb. Das letzte war ganz seine von dürftigen Köpfen, wie billig, bewunderte Erfindung, wie auch, dass eben dieser Begriff in seinem Anfang als das reine Sein bestimmt wurde. Das Princip der Bewegung musste er beibehalten, denn ohne ein solches war nicht von der Stelle zu kommen; aber er veränderte das Subject desselben. Weil dieses der logische Begriff war, der sich angeblich bewegte, nannte er die Bewegung eine dialectische. Indess die logische Selbstbewegung des Begriffes hielt, wie vorauszusehen, so lange vor, als das System innerhalb des blos Logischen fortging; so wie es den schweren Schritt in die Wirklichkeit zu thun hat, reisst der Faden der dialectischen Bewegung gänzlich ab; eine zweite Hypothese wird nöthig, dass es der Idee, man

weiss nicht warum? wenn es nicht, um die Langeweile des bloß logischen Seins zu unterbrechen, beigt oder einfällt, sich in ihre Momente auseinander fallen zu lassen, womit die Natur entsteht. Die erste Voraussetzung der angeblich nichts voraussetzenden Philosophie war, dass der reine logische Begriff die Eigenschaft oder Natur hat, von sich selbst in sein Gegentheil umzuschlagen, um dann wieder in sich zurückzuschlagen; das Abbrechen der Idee d. h. des vollendeten Begriffs von sich selbst, war eine zweite Fiction.“

Schellingnek e szigorú ítélete nagy figyelmet gerjesztett, minek következtében némelyek elpártoltak Hegeltől és Schellinghez szegődtek; mások mind Schelling mind Hegel rendszerét megtámadták.

Hegel bölcselete a porosz kormány oltalma alatt állott, de végre kiesett e kegyből, miután Schubarth Károly Hegelnek az államról szóló egynémely mondatát a porosz állam szellemével meg nem férhetőnek nyilvánította. — K. E. Schubarth. Ueber die Unvereinbarkeit der Hegelschen Staatslehre mit dem obersten Lebens- und Entwicklungs-Principe des preussischen Staats. Breslau 1839.

A politikai mozgalmak következtében Hegel bölcselete tekintélyében fogyatkozott.

VI.

Nem sokára az igazhitűek közt is szakadás támadt. E meghasonlás legújabb időben mutatkozott, midőn Rosenkranz Károly, königsbergi bölcsészettanár, Hegel felekezetének legtevékenyebb tagja, ilyen című munkával lépett fel: Wissenschaft der logischen Idee. I. Theil. Metaphysik. Königsberg 1858. II. Theil. Logik und Ideenlehre. Königsberg 1859.

Az előszóban azt mondja magáról Rosenkranz, hogy Hegel bölcseletének tisztázására és rendszeres továbbképzésére fordítá életét. A többi közt így nyilatkozik: Wir wollen, dass die Verbesserung der Hegelschen Logik sich als eine Fortgestaltung seines unsterblichen Werkes aus einer klaren Einsicht in die Mängel derselben erzeuge, Mängel, welche der Verwicklung angehören, in der Hegel noch mit der von ihm vorgefundenen Bildung stand, und welche daher nicht sowohl

dem Grundgedanken seiner Arbeit, als der Unvollkommenheit ihrer Ausführung zufallen. Hegel selbst hat an der Fortbildung seiner Logik unafh rlich gearbeitet, war auf eine Verbesserung seiner Logik unablässig bedacht.“

VII.

Rosenkranz eml tett munk j ban figyelemre méltó Hegel logikájának birálata. Rosenkranz négy hibát mutat fel.

Legelőbb is hibásnak mondja Rosenkranz a logikának felosztását alanyi és tárgyilagos logikára — subjective und objective Logik —.

Az alany és tárgy közti ellentét, úgymond Rosenkranz, nem tartozik a logikai eszméhez, hanem a szellem  ntudat hoz.

A logikai eszme, mond Rosenkranz, a tiszta ész, melyben a természet és szellem közti k l bns g m g nem jön elő. A logikai határozmányok mint tiszta gondolatok egyszersmind a l tn k határozmányai, akár a természethez tartozzék ezen l t, akár a szellemhez. Mint olyanok sem természeti, sem szellemi határozmányok.

A természet és szellem k l b znek egymástól. A természet is észleges — vernünftig —, de a k nytelens gnek van alávetve; ellenben a szellem nem csak észleges, hanem tudja is, hogy észleges, és mint olyan szabadsággal bir.

A logikai eszme tudományát Rosenkranz három részre osztja fel : az el s  a metaphysika, a l t tudománya ; a második a logika, a fogalom tudománya ; a harmadik az ideologia, az eszme tudománya. Az eszme Rosenkranz szerint a l t és fogalom közvetítése.

VIII.

Rosenkranz tetemesen eltér a Hegel által szerkesztett kategoriák jegyz k t l.

A metaphysikai kategoriák Rosenkranz szerint : a l t, a lényeg, és a cél — Sein, Wesen, Zweck —.

A l t határozmányai : a minőség, mennyiség és módosulás — Modalit t —.

A lényeg határozmányai: az alap — Grund —, a jelenet és a valóság, azaz tettelegesség — Wirklichkeit —.

A céltevékenység határozmányai: a cél, az eszköz és a kivitel — die Ausführung —.

A metaphysikától elválasztja Rosenkranz a logikát, mely a fogalom határozmányait adja elő. A fogalom határozmányai: az egyetemesség, különösség és egymiség — Allgemeinheit, Besonderheit, Einzelheit —. Továbbá: a nem, faj és egymí vagyis egyes lény — Gattung, Art, Einzelwesen —. Végre a mindenség, többség és egység.

Az ideológiában Rosenkranz az eszmét tárgyalja. Az eszme határozmányai: az elv — Princip —, a módszer és a rendszer. Az elv, úgy mond Rosenkranz, háromféle: ideal, real és ideal-real. Megkülönböztet továbbá analitikai, synthetikai és genetikai módszert.

IX.

Rosenkranz, mint láttuk, a céltevékenységnek más helyet tűzött ki, mint Hegel adott neki. Hegel a célt a kategóriák közé sorolta ugyan, de a tárgyilagos fogalomnak határozmányává tette. Ez, úgy mond Rosenkranz, Hegel logikájának második hibája. A cél ugyanis megelőzi a fogalmat és ennek alapját teszi. A céltevékenység általán véve a ható állagnak önmeghatározása — die Selbstbestimmung der wirkenden Substanz —, mely az okságot eszközül használja önmaga tettelegességére — Bethätigung — azaz valószínűsítésére.

Hogy Rosenkranz a céltevékenységet helyesebben értelmezi, mint Hegel, el kell ismernünk.

A harmadik hibát abban leli Rosenkranz, hogy Hegel logikájában a kategóriák közé olyan határozmányok vannak sorolva, melyek a természet és szellem sajátosságait teszik.

Bármilyen tágas érteményben vette Hegel a mechanizmust és chemizmust, tagadni nem lehet, hogy e műszók alatt olyan tulajdonságokat értünk, melyek a természetre szorítkoznak.

Továbbá Hegel az életet, a megismerést és az akaratot a logikai eszme határozmányáivá tette; holott az életet külö-

nösen a természettanban, a megismerést és akaratot pedig a jónak eszméjével együtt a szellemtanban fejtogeti tüzetesen.

A negyedik hibát a személytelen észnek az ész szerzőjével — auctor rationis, Vernunfturheber — feleszerélése teszi.

A feltétlen eszméről vagyis a kategoriák összeségéről úgy nyilatkozik Hegel: hogy az a teljes igazság — Wahrheit —, az önmagáról gondolkodó eszme; hogy ezen eszme önmaga elhatározásával fejleszti magát természetté; hogy tehát úgy terjeszti elő az Istent, mikép örökkévaló lényege szerint van, és a természetet s véges szellemet megelőzi. De a világelőtti Isten, mond Rosenkranz, a kategoriák összeségével, az észtörvények rendszerével nem egy és ugyanaz. Az Isten a világ keletkezése előtt is az vala, a mi örökön örökké marad, tudniillik öntudattal bíró szellem, az ész szerzője, ki magát az észtörvények rendszerétől, a logikai eszmétől, megkülönbözteti.

X.

Rosenkranz, mint láttuk, oda czélt, hogy a metafizikát a logikától megkülönböztesse, és e két tudományt az eszme tudományával vagyis ideológiával egyesítse; hogy Isten, természet és szellem megkülönböztessenek egymástól; hogy a szellem önállósága és szabadsága a természet kénytelenségének ellenében biztosítva legyen; hogy a pusztán gondolt eszme az önmagát ismerő és akarrattal bíró eszmétől, szóval a szellemtől különböztessék meg; végre, hogy az emberi szellem az isteni szellemmel fel ne cseréltessek.

Főképen azt törekedett igazolni Rosenkranz, hogy az öntudatlan ész, a tiszta eszme, a kategoriák rendszere semmiképssem az Isten; hogy a gondolkodás gondolkodót, a feltétlen gondolkodás tehát feltétlen gondolkodót, azaz feltétlen szellemet tesz fel, miért is a feltétlen szellem a legelső és legutolsó; hogy e feltétlen szellem személyes, azaz gondolkodó és akaró szellem, a világ teremője és fenntartója, tehát személyes Isten; s hogy ez Hegel nézete is volt.

A személyes Istenről szóló tannak visszavezetése Hegel bölcséletére fellázítja a felekezetnek berlini tagjait, különösen

Michelet és Lasalle bölcsezszeket, kik az 1860-ik évben alapított „Der Gedanke“ című folyóiratban Rosenkranz állításait nagy hévvel megtámadták.

A fő vád abban áll, hogy Rosenkranz személyes Istent vall, olyan Istent, kinck gondolkodását azon ész teszi, melyet mi emberek magunkénak ismerünk el; hogy a gondolkodást a lét fölé emeli; hogy teremtetést tesz fel; hogy személyes Istenben való hite által a vallás komolyságát lerontja.

Mellékes szemrehányás az, hogy Rosenkranz tanár Kant-hoz esett vissza; hogy Kantot nagy lángésznek tartja és Hegellel egyenszülétésü genius-sá teszi.

XI.

Védelméül Rosenkranz ilyen című munkát tett közzé: *Epilogomena zu meiner Wissenschaft der logischen Idee. Als Replik gegen die Kritik der Herren Michelet und Lasalle. Königsberg 1862.*

Felhozza Rosenkranz, hogy a megtámadásnak erélyes visszaverését becsület dolgának tartja. Szavai ezek: „Da ich nicht erwarten darf, dass irgend Jemand mich vertheidige, da ich aber auch nicht den Schein will aufkommen lassen, als erklärte ich durch mein Stillschweigen mich selbst für abgethan, so wird es auch Niemand mir verdenken, wenn ich den Muth meiner Meinung habe und mich nach Kräften zur Wehre setze.“

Az említett védíratban Rosenkranz mindenek előtt a német bölcsezszetnek állását vázolja általán véve, és pedig az 1830-ik évi juliusi forradalomtól kezdve az 1848-ik évi forradalomig és ettől a legujabb időig.

E vázlat után a logikai kérdés állását fejtegeti. E tárgybán a fő súlyt arra helyezi, hogy a szemlélődési logika — die speculative Logik — a pszichologiai logikától különböztessék meg, de úgy, hogy azoknak egybefüggése tisztába legyen hozva. Rosenkranz szerint a szemlélődési logikának tárgya a tiszta gondolkodás fejlődése, azon gondolkodásé, melyben a gondolkodó alany vonatkozása a gondolt tárgyra úgy, a mint ezen vonatkozás az öntudatban fordul elő, nem vétetik tekintetbe. Ezen elvont gondolkodás egyszersmind az elvont létnek

tudománya, mert az elvont lét nem lehet más mint gondolt lét. A léttel azonos gondolkodás a határozmányokat azaz kategóriákat belső összefüggésben fejleszti. Szavai ezek: „Die speculative Logik ist diejenige, welche die Entwicklung des reinen Denkens darstellt, das sich von dem Gegensatze des Bewusstseins, von der Beziehung des denkenden Subjects auf das zu denkende Object ganz frei gemacht hat, und sich selbst in seiner unpersönlichen Nothwendigkeit Gegenstand ist. Dies abstracte als Denken des Denkens sich a priori in sich bewegende Denken ist daher zugleich Wissenschaft des abstracten Seins, weil dasselbe nur ein gedachtes sein kann. In diesem mit dem Begriff des Seins identischen Denken bestimmt der Gedanke sich selbst zu seinen Unterschieden und setzt den in ihm selbst inne wohnenden Zusammenhang.“

Ezek után Rosenkranz áttekintést ad a logikai eszme tudományáról, melyet már megismertettem, elősorolván azon hibákat, melyeket Rosenkranz Hegel logikájában felfedezett.

XII.

Most már áttér Rosenkranz a vita tárgyára. Ismételve felhossa a berlini hegeliek ellenében tett nyilatkozatát, hogy az Isten feltétlen és személyes szellem.

Csak szellem gondolkodhatik és akarhat, mond Rosenkranz. Szavai ezek: „Denken und Wollen kann nur ein Subject. Der Geist ist als absoluter Geist die subjective Einheit des Universums, die als freie Ursache dasselbe denkt und will. Sie ist das Urdenken und Urwollen, das nicht erst, wie das menschliche, durch einen Bildungsprocess seiner selbst mächtig wird, sondern, frei von der Geschichte, ewig sich selbst in seiner absoluten Thätigkeit gleich ist. Der absolute Geist ist Gott, der dem Universum ebensowohl immanent als transcendent ist, und mit welchem wir Menschen, weil wir Geist von seinem Geiste sind, uns entzweien, aber auch versöhnen können. So verstehe ich Hegel.“

Rosenkranz megvallja, hogy nem képes átlátni, miképp lehet a világegyetem származását személytelen észből értelmezni.

Egyébiránt elismeri Rosenkranz, hogy a Hegel által kitűzött feltétlen eszmében két fogalom lappang, úgymint a feltétlen hatalom és a feltétlen szellem fogalma. A feltétlen hatalom a feltétlen módszer — die absolute Methode —, vagyis a dialektikai folyamat, mely mindent létesít és rajta uralkodik. De a feltétlen eszmében a feltétlen szellem is rejlik; mert Hegel a szóban levő eszmét önmagáról gondolkodó, tehát öntudattal bíró eszmének nevezi, mely magát szabadon teszi másképlétté azaz természetté. Innét eredt a kétféle értelmezés Hegel felekezetében.

Az egyik fél azon nézetben van, hogy a feltétlen szellem a mindent átüelő személyiség, az észnek alanyi alapja, a természet teremője.

A másik fél oda nyilatkozik, hogy a módszer az igazi feltétlen, mely az emberben alanyyná teszi örökké magát, és a bölcsészet által a szellem feltétlenségéhez — Absolutheit des Geistes — emelkedik.

Az első nézet szerint a feltétlen szellem — a személyes Isten, a másik szerint az emberiség vagyis az emberi nem. Michelet és Lasalle bölcsészek ezen utóbbi nézethez ragaszkodnak.

XIII.

A „Der Gedanke“ című folyóiratban Michelet határozottan kimondja, hogy a feltétlen módszer a feltétlen személyiség. Ezen állítást olyan fonáknak tartja Rosenkranz, mintha valaki azt mondaná, hogy az építés az építő személy, vagy hogy a perfolyam a bíró. Megvallja, hogy nem képes felfogni, mikép keletkezhetik a világegyetem személytelen észből.

Michelet tagadja Rosenkranznak azon állítását, hogy az Isten létére, tudására és akaratára nézve feltétlen azaz független alany. Erre helyesen válaszol Rosenkranz, kimondván azt: hogy ha nem létezik Isten mint alapja az észnek, teremője a természetnek, intézője a történelemnek, úgy a természet az eredeti lény. Ilyen világnézet, úgy hiszi, nem háríthatja el magától az atheismus és materialismus szemrehányását. Ezen esetben, úgymond Rosenkranz, nyilván a természet

a legelső, melyből az emberi szellem mint másod-szülött keletkezett.

Ha Michelet és Lasalle bölcseészek nem ismerik el, hogy a természet az eredeti, a legelső, úgy szabad kérdenem, mond Rosenkranz, mi teszi a legelsőt? Azt mondják ugyan ama bölcseészek, hogy az ész a legelső. Igen helyesen, válaszol Rosenkranz, de nem foghatom meg, mikép létezhetik tiszta ész, ha nincsen gondolkodó alany, mely az észszel bir. Nem tagadja Rosenkranz, hogy az ész bizonyos értelményben úgynevezett Logos-nak lehet tekinteni; de határozottan állítja, hogy a tiszta ész mint a kategoriák rendszere, mint logikai eszme, csak valami személytelen; mert azon kategoriák csak gondolkodó személyben válnak személyesekké. Az ész egyedül az Istennek és embernek gondolkodó szellemében személyes.

XIV.

Michelet azt hozza fel nézetének támogatására, hogy az eredeti gondolkodás az eredeti lét.

Erre Rosenkranz azon megjegyzést teszi, hogy előtte rejtély az, mikép lehetséges eredeti gondolkodás eredeti gondolkodó nélkül.

Továbbá alaptalan ráfogásnak mondja Rosenkranz, hogy az, a ki az Istent feltétlen szellemnek, világelőtti lénynek vallja, az által a gondolkodást a léttől elválasztja, és a létet Isten által teremtet.

A dolog rende követeli, mond Rosenkranz, hogy az Isten létét megkülönböztessük a teremtés által előállított lét-től. Hegel is azt állítja logikája előszavában, hogy a logika által úgy gondoljuk az Istent, mikép önmagában van, és a természetet s véges szellemet megelőzi.

XV.

Michelet tagadja, hogy Hegel személyes Istent vallott.

A feltétlen szellem, mond Michelet, csak az egyes személyekben létezik, nem tesz tehát külön személyt.

Helyesen ellenveti Rosenkranz: hogy ha a feltétlen szellem nem létezik önállólag, hanem csak az egyes személyek-

nek változó többségében van valósítva, úgy nem tesz valóságos alanyt. Ekkép a feltétlen szellem csak az emberi egyének közbenjárása által jönne létre, s megtörténhetnék, hogy kihalván az emberi nem, a feltétlen szellem is kimúlna a világból.

Végül azt említi Michelet, hogy ha az Isten külön személyiséggel birna, úgy csak a személyek számát egygyel szaporítaná, és nem volna egyéb véges tapasztalati egyénnél. Ez csak akkor állana, mond Rosenkranz, ha az Isten mint feltétlen lény nem volna igazán végtelen.

Igaz, hogy az emberi személyiséggel együtt jár a korlátozás, mely a feltétlen lénnyel nem fér meg. De az isteni személyiség alatt Rosenkranz azt érti, hogy a feltétlen szellem gondolkodó és akaró lény, hogy a világtól különbözik, hogy a legelső és legutolsó lény.

XVI.

Jóllehet helyeslem Rosenkranz theistikai irányát, mind azáltal kétségbe vonom, hogy Hegel nézetét fejezte ki.

Hegel nyilatkozata szerint nem az egyes a legelső, hanem az egyetemes — das Allgemeine —, mely minden egyest körében foglal. Ezen egyetemesben az ellentét elve rejlik, minél fogva az egyetemesből az egyes dialectikai folyamat utján jő létre.

Az egyetemes Hegel szerint a tiszta eszme, a teljes igazság, az egyedüli valóság. Ezen léten fölül és rajta kívül nincs semmi; mert minden, a mi van, a tiszta létnek valóulása.

A feltétlen eszme Hegel szerint önmagából fejlesztí a természetet és szellemet. Csak a fejlődés következtében jelenkezik a különbség a természet és a szellem közt. E szerint a feltétlen lény eredetileg nem szellem, nem személy. A személyiség csak azon különbségek által, melyek az eredeti egységben foglaltatnak, és a dialectikai folyamat erejénél fogva lép életbe. Nem az egyes Hegel szerint a lényeges, hanem az egyetemes.

XVII.

Hegel alanyi, tárgyilagos és feltétlen szellemet különböztetett meg.

Az alanyi szellem — der subjective Geist — az egyes, véges emberi szellem. A véges alanyi szellem mint megismerő és akaró, azaz elméleti és gyakorlati szellem működik. A megismerő szellem a tárgyilagosságot öntudatára hozza és tudásának tartalmává teszi; az akaró szellem magát czélszerű cselekvésre elhatározva az alanyi célokat a tárgyilagos világban létesíti.

Az akaratnak igazsága Hegel szerint nem az önkény, hanem a szabadság, az önmagát elhatározó egyetemeség, az egyetemes akarat.

A tárgyilagos szellem — der objective Geist — a jogi és erkölcsi intézetekben van valósulva.

A tárgyilagos szellemnek alanyi oldala azon tudás, hogy az egyénekben szabadsággal bir; tárgyilagos oldala abban áll, hogy e szabadság a kívülvilágban létezik. A kívülvilágban a szabadság mint egyetemes, mint észleges akarat nyilatkozik. Az észleges akaratnak valósága egyénre nézve a jog. E fejlődésfokon minden egyén ismervén szabadságát, személyt képez; szabadságkörét a dolgok birtoka teszi.

A jognál magasabb fejlődésfokon az egyéni erkölcsiség — Moralitát — áll, minélfogva az egyéni akarral szemközt az észleges akarat mint kötelesség lép fel.

A legmagasabb fejlődésfok az egyetemes erkölcsiség — Sittlicheit —, mely a nép jellemében és életmódjában, szóval szellemében valósul.

Ezen közszellemnek is fejlődésfokai vannak. Az első a természeti szellem, mely a családi életben uralkodik. A második a nemzeti szellem, melynek földirati és éghajlati különössége, sajátosságos művelődése, tehát igazi történelme van, és a világtörténelemben foglal helyet. A harmadik a világsszellem, mely levette különösségét és végességét, feltétlen szellemmé, örökkévaló igazsággá teszi magát.

A szellem annyiban feltétlen, a mennyiben a tárgyila-

gosság köréből önmagához, a megismerés eszmeiségéhez, a logikai eszme tudásához tér vissza.

Mikép különbözik Hegel nézete szerint a feltétlen szellem a világszellemtől, bajos átlátni.

XVIII.

Rosenkranznak hatalmában áll Hegel bölcséletétől eltérni, de arra nincsen feljogosítva, hogy Hegel világnézetének olyan érteményt tulajdonítson, mely nyíltan ellenkezik vele.

Egyébiránt Rosenkranz bölcselete épen úgy mint Hegelé, a gondolkodás és lét azonságából indul ki. Az említett azonságot Rosenkranz a kategoriákra szorítja ugyan, és úgy értelmezi, hogy a kategoriák nem csak a gondolkodásnak, hanem egyszersmind a létnek határozmányai: azonban Rosenkranz is a tiszta gondolkodást teszi kiinduló pontul.

Mig az elvont idealismus szempontjához ragaszkodik Rosenkranz, addig hiába törekszik igazolni, hogy az egyes előzi meg az egyetemest, s hogy a személyes Isten a legelső és legutolsó.

A DIALECTIKAI MÓDSZER.

ÉRTEKEZÉS

EMERÍCZY GÉZÁTÓL.

Számos bölcséleti rendszer keletkezett, mióta a milesiai Thales, a világ eredetének okát a vízben keresvén, e tétével a bölcséleti kutatások sorát megkezdte; s e számos rendszer mindegyike avval az igénynyel lépett föl, hogy benne találhatók leginkább azok az igazságok, melyek a világ egységét és összefüggését leghathatósabban tüntetik ki. E körülmény a dolog természetében fekszik. Ki is pazarolná

teste lelke minden erejét egy új rendszer fölállítására ; ki tenné ki magát az új világnézet megtámadásainak és bántalmainak, ha nem biztatná az a hit, hogy a lét nagy, az emberi szívet legmélyebben érdeklő talányait világosabban bírja megfejtetni elődeinél? Úgy tehát az új rendszerek amaz igényök nem épen jogtalan, s könnyen el is fogjuk tűrni, de csak úgy, ha szerény és igénytelen. Mert a valódi mély kutatásból és meggyőződésből eredő igazság mindig a szerénység és igénytelenség ruháját ölti magára. Egyszerű bensőségben és benső egyszerűségében nem is szorúl nagy csillogó szavak sallangjaira és díszjeleire. Ezen igazság érzetében jó előre mindjárt csendes kétely támad bennünk az olyan rendszer belbecse iránt, mely nagy zajjal és kérkedéssel alapos fontosságát hirdeti, — mennyet földet ígérván. Oly hatást gyakorol az ránk, mint valamely bűvész fellengős hirdetményei. A legjobb esetben is rendkívül sokat várunk. Már pedig minél többet várunk, annál könnyebben csalatkozunk, s annál szigorubb lesz azután ítéletünk is az iránt, ki oly nagy hiábavaló várakozást ébresztett bennünk.

Mindeddig bölcséleti rendszer oly magasztaló hangon önmagáról nem szólott, s annyit nem ígért, mint a Hegel-féle úgynevezett *föltétlen* (absolut) bölcsélet; s bár e körülmény épen nem szolgál előnyére e rendszernek, mégis van örvendetes következménye : kihívja a kritikát, és figyelmezteti a józanabbakat, hogy őrizzék meg és vigyázzanak! — Ha különben azt az óriási hatást nézzük, melyet Hegel rendszere kortársai kedélyeire, a bölcseletre, és a többi tudományokra is, nevezetesen a jogra és theológiára, gyakorolt és részben még most is gyakorol : könnyen azt hihetnők, hogy azon ígéretek be is teljesedtek. Hanem emlékezzünk arra, hogy mindig a dolgot magát kell néznünk, ha tartalmának miben-létéről meg akarunk győződni. A hatás külső valami, s így a nagy hatás sem biztos ismertető jele az alaposságnak és igazságnak. Hisz gyakran már magok a nagy ígéretek nagy hatást idéznek elő. Hát ha Hegel rendszere is nagy hírét részben e körülménynek köszönne? Mert ígéretei valóban nem csekélyek. Hegel bölcselkedésének egész határozottan kimondott és elértnek is hirdetett célja: nem kevesebbet mint *mindent* megérteni és

megmagyarázni. E törekvésében tehetségei netaláni határait számba sem veszi, azaz hogy ily határokat el sem ösmer. Sajnálkozik az olyan kishitűeken, kik értelmők szerénységében azt állították, hogy vannak ösméreti tehetségünknek bizonyos áthághatlan korlátai; hogy vannak dolgok ég és föld között, melyeket eszünkkel soha föl nem érhetünk. Ő rendíthetetlenül bízik esze mindent átható erejében, dúsán meg van áldva az ösméret bátorságával, és saját szavai szerint „a mindenség rejtélyeinek nincs olyan erejük, mely az ösméret bátorságának ellenállhatna. Kénytelenek (e rejtélyek) az ösméret előtt kinyilni, s minden gazdagságukat és mélységöket szemünk elé terjeszteni.“ — Rendszere oly tökéletes és minden-oldalu, hogy valamennyi bölceleti nézetet fölölegessé teszen. Mert valamennyi rendszer „legyőzött álláspont;“ netaláni igaz pontjai befoglalvák az övében. A többi rendszer csak egyes „mozzanatait“ képezi a feltétlen bölceletnek. Ez utóbbi az összes eddigi *bölcelet* „igazsága,“ és mint ilyen az összes *létet* is a legkielégítőbb módon magyarázza. De nem csak arra tanít Hegel, hogyan *értjük* meg a létező világot, hanem még arra is, hogy *készült*, azaz hogyan támadott alaptervének gondolata a föltétlen lény eszében, és hogyan valósult, mintegy hogyan „sűrűdött meg“ e gondolat.

Ily hallatlan dolgok hallatára mindenki azt fogja kérdezni: mi által sikerült Hégelnek, rövid életű magános embernek, oly magasztos czélt elérni, mely után évezredek fáradoztak és nagyobb részt hiába törekedtek? Őt találta talán az örök igazság méltónak a bölcelet megváltására, a szellemiség túlgazdag ajándékával a többiek fölött kitüntetvén? Az ugyan lehetséges lenne, de Hegel nem tulajdonítja, sőt nem is tulajdoníthatja magának e kitüntetést. Saját meghatározása szerint minden bölcselkedés abban áll, hogy az emberi ész „tisztába jő“ önmagával, hogy megérti magát: s e művében az istenség külön és kiváló segítségére természetesen nem szorúlhat. Az egyes tehetségek természet-szerinti különbsége pedig oly csekély, hogy a föltétlen bölcelet saját nézete szerint nem jöhet számba. — Ama nagy siker okát tehát valami másban kell keresnünk. — Mi legyen az? Altalában véve, ha valaki műveiben nagy sikert ér el, akkor annak

oka két dologban rejlik: vagy az anyag szerencsés *választásában*, vagy pedig ügyes *kezelésében*. Az anyag szerencsés választása ez esetben egészen elesik, mert minden bölcselkedés anyaga vagy tartalma egy és ugyanaz: a világ egységének, összefüggésének kitüntetése, annak kimutatása, hogy lehessen a nagy, egyéni tapasztalásunk folytán *töredékes és hiányos* mindenséget mint rendszeres *egészet* gondolni. Análfogva a Hegel-féle bölcselkedés kitünő voltát ezen közös tartalom ügyes kezelésében azaz a *módszerben* (methodusban) fogjuk keresni. Mert a gondolkodás tárgyainak kezelését, azon bizonyos szabályok szerinti eljárást, melyeket kutatásainkban követünk, *módszernek* nevezzük.

A bölcselkedésben általában véve kétféle eljárás lehetséges: a *történelmi* (természetszerű) és a *dialektikai* (művészies). — A történelmi módszert követő bölcselő kutatásaiiban tudománya természetszerű keletkezését és fejlődését utánozza. — Az egyes tudományok t. i. koránt sem úgy keletkeztek, hogy valamely egyes tudós választása tudományának fogalmát és körét előre meghatározván, e tudományt mint ilyet, mint rendszert, további előzmények nélkül fölállította, úgy szólván semmiből teremtetten. — Ellenkezőleg, az első tudományos kísérleteknél rendszerről, vagy egyes önálló tudományról szó sem lehet. — E kísérletek csak annyiban tudományosak, a mennyiben több későbbben önállóságra vergődött tudományok kezdeteit, mintegy csiráit, foglalják magukban. Ide tartoznak például a Zendavesta könyvei, mint a görög, Aristoteles előtti bölcselők művei is. Ha ezek a bölcsélet történelmében „erkölcsstan“ „metaphysica“ vagy más efféle cím alatt felsorolják, úgy az csak a potiori, a könynyebb átnézhetés okából történik. Mind e művek azt mutatják, hogy egyes nagy, az emberi szívet legélénkebben érdeklő, rejtélyek és talányok ösztönözték a régi bölcselőket elmélkedéseikre, és hogy elmélkedéseiket minden új tárgynál újból kezdték meg, feladataik összefüggésekre vagy egyik tárgyról másikra való átmenetekre épen nem, vagy keveset ügyelvén. Természetes, hogy ily módon az egyes, ugyanazon gondolat-körhöz tartozó, vizsgálatok száma hovatovább szaporodott, míg utóvégre Aristoteles e gondolat-kö-

röket egymástól elkülönítette, s az által az *egyes* önálló tudományokat teremtette. Ránk nézve mindebben az lényeges, hogy történelmileg minden egyes tudomány *egyes* (specialis) kutatások eredménye; s ha valamely egyes gondolkozó ember tudományos kísérleteiben azt utánozza, mi ily módon évszázadok hosszú során sokak közreműködése folytán történt, arra azt mondjuk, hogy a *történelmi módszer követője*.

A második út, melyet a bölcséleti feladatok megfejtésénél fölhasználhatni, a már említettük *dialectikai*. A dialectikai eljárás (vagy rövidebben szólva a dialectica) legbensőbb lényege abban áll, hogy a bölcsélet összes tartalmát *egyetlen egy alapelvből* következteti, minélfogva tehát csak egyetlenegy kiindulási pontja van. — Kérdés, milyennek kell ezen alapelvnek lenni? Minthogy valamennyi belőle származó igazság kútfeje, ezen alapelvnek a legmagasabb, legbiztosabb igazságnak kellene lenni. De honnan vegyük ezen alapigazságot a kutatások kezdete előtt, holott az igazság a kutatások *eredménye* nem pedig *kezdet*? Nem vehetjük sehonnan, hacsak rá nem bukkanunk mint vak tyúk a búza-szemre. — Hanem még ily véletlen szerencse sem segítene ki bajunkból, mert még mindig be kellene bizonyítnunk, hogy az ily módon talált *igazság* igazán és valóban *az*; miből kitűnik, hogy *alapigazsággal* semmi esetre sem kezdhethük vizsgálatainkat, hanem csupán csak *alapfeladattal*. E feladatnak pedig a legfőbbnek, legáltalánosabbnak kellene lenni, olyannak, melynek tartalma a bölcsélet valamennyi részletes kérdése magában foglalná, s melynek megoldása ezen részletes kérdéseket is sorra megoldaná.

Mi legyen legáltalánosabb feladat? A létező világ megtekintésénél minden oldalról a tökélytelenség, ellenmondás, hiány és mulandóság nyomaira akadunk, s ezekkel *ellentétben* lelkünkben magától a *feltétlen lény eszménye* támad. Ezt nem csak mind ama tökélytelenségektől mentnek képzeljük, hanem egyszersemind a legnagyobb becset tulajdonítjuk neki, s azon lényt látjuk benne, mely valamennyi más lény és tárgy létezésének, tulajdonságának, s egymás-közti viszonyának oka és kútforrása. Hogyha sikerülne mindazt, mit azon igazi föltétlen lény alatt *homályosan* értünk és képzelünk, vi-

lágos és határozott fogalmakban és ítéletekben kitenni: úgy az összes bölcelet nem lenne egyéb, mint ezen egy legfőbb alapelv rendszeres következményeinek összege.

Hanem miképen kelljen ezen elvből a bölceleti igazságokat következtetnünk? Milyen eljárás vezethet itt célhoz? Feltéve, hogy *A* feltétlen lény természetéről semmit sem tudunk, úgy minden fejtegetés lehetlenné válik. Megakadunk ily feltétel alatt, mielőtt az első lépést tettük volna. Tehát szükséges, hogy a homályos *A*-nak jegalább *egy* világos pontját ösmerjük. Legyen az α . E feltétel alatt első teendőnk az, hogy *A*-t α -val egyenlővé teszszük: $A = \alpha$. Erre közvetlenül annak nyomozása fog következni, vajjon α tökéletesen fejezi-e ki *A* értelmét, vagy sem? Mert az utóbbi esetben tovább kellene haladnunk bölcselkedésünkben. Csak külsőleg is tekintve a dolgot, világos, hogy *egy* árva egyenlet vagy ítélet nem lehet elegendő a legfőbb, a bölcelet összes kérdéseit magában foglaló feladat tartalmának kitüntetésére. — Hanem nézzük a dolgot magát. A kérdés az: *honnan* tudjuk meg általában véve, hogy valamely α meghatározás nem deríti föl tökéletesen *A* homályos tartalmát, és meddig folytassuk meghatározásaink fonalát?

E kérdésre eszünk bizonyos tulajdonságára figyelmeztetéssel felelünk. Gyakran tudniillik midőn valamit, mint például bizonyos házat vagy nevet, keresünk, nem mondhatjuk meg ugyan egyszeriben, mi és milyen az, a mit keresünk; hanem mindig eldönthetjük olyankor, vajjon valamely fülünkbe vagy szemünkbe ötlő tárgy vagy név-e az, a mit keresünk, vagy más, és ha más, hasonlít-e és miben hasonlít a keresetthez? Eszünk ezen, a mindennapi életben oly gyakran fölhasznált tulajdonságán alapszik az előkelő *dialectikai módszer lehetőség*e is.

Ha ily módon azt találtuk, hogy α nem felel meg tökéletesen *A*-nak, egyszersmind oka is kiviláglik; a miből azután az is kitűnik, mily módon kell α -t β -vá átváltoztatni, hogy *A* értelmét jobban megközelítse. *A*-nál fogva α nem egyéb *A*-nak nem egészen sikerült meghatározásánál, se tökéletenség az, mi a dialectikai bölcselőt ösztönzi és serkenti α helyébe valamely sikerültebb β -t keresni. Az egyes meghatá-

rozások *tökélytelenségének érzete* tehát a dialectikai haladás rugója. — A megtalált β -val az imént α -nál leírtuk eljárás ismétlődik, nem máskülönben γ stb.-vel, míg utóvégre valami ω -meghatározáshoz jutunk, mely A értelmét legtökéletesebben fejezi ki. Avval kutatásunk be van fejezve, s így az összes bölcsélet tartalma mint *egyetlen egy legfelsőbb alapelv következménye* tűnik föl.

Itt még azt kell kérdezni: micsoda rendben következzenek az egyes meghatározások egymásra? A felelet erre a dialectika leírásából kiolvasható. E módszer mindenek előtt a feltétlen lény tartalmát akarja kitüntetni, azaz A alanyhoz mindazon állítmányokat csatolni, melyek illetik. Az természetesen akár minő rendben, vagy épen minden rend nélkül is történhetnék: hanem a dialectikai bölcsélet tudomány, azaz *rendszer* akar lenni, s annálfogva szükséges, hogy ítéletei bizonyos *rendben* következzenek egymásra. Miután pedig minden későbbi meghatározás tökéletesebben akarja kifejezni A értelmét az előbbieknél, az utolsó pedig a legtökéletesebb: világos, hogy ezen rend a kevésbé sikerült meghatározásokról a mindinkább sikerültebbekre átmenésben keresendő. Azonban melyik meghatározás a sikerültebb, melyik tünteti ki tökéletesebben A értelmét, azt nem lehet annyira *kitudni* mint inkább *kiérezni*. És így tehát *aestheticai* indok, a *tapintat*, a dialectikai kutatások rendszeresítője, s a dialectikai bölcselő egyik fő kelléke.

E néhány szóban minden lehetséges dialectikai módszer alaptervét rajzoltuk. A mellett világos, hogy e tervet a gondolat hajlékonyságánál fogva sokféleképen lehet módosítani.

Térjünk vissza már most Hegel rendszeréhez, és nézzük meg, a történelmi vagy dialectikai módszert alkalmazta-e kutatásaiban. Első pillantásra észreveszszük, hogy az utóbit; de csakhamar látjuk azt is, hogy nem azon igénytelen egyszerűségében, melyben leírásunkban feltűnik.

És most már határozottabban látjuk, minek köszöni a Hegel-féle bölcselkedés hallatlan eredményeit. *Dialectikája* azon csodatevő büvvessző, melynek legyintésére a legkeményebb bölcséleti feladatok sziklái is szétpattannak, s belsejük kincseit bámuló szemünk elébe tárják. — Annálfogva nem hisszük

érdektelennek a Hegel-féle rendszer érdekes tüneményének ezen legérdekesebb oldalát közelebbről megtekinteni. Ez már csak azért is kíváncsúnak látszik, mert elvbeli kérdés forog itt fen. Ha metalán azt találónk, hogy nem áll mit Hegel módszeréről állított, hogy képtelenség e módszer alapján elérni, mit Hegel elértnek hirdetett: akkor összes rendszerének kitűnő voltán is méltán kételkedhetnénk. Mert kétséget nem szenved, hogy silány fakéssel lehetlen márvány-sziklából Apollót faragni. Az egész kérdés pedig annál fontosabb, minthogy vannak köztünk is, kik Hegel műveiben a bölcelet legmagasabb csúcsát és netovábbját látják, és rendszerét oly megrendíthetlen alapon fekvőnek hiszik, hogy ezen alap közelebbi megvizsgálását egészen fölöslegesnek tartják. Ezeket, ha lehetséges, gondolkodóba ejteni, az elfogulatlanoknak pedig a bölcelet mezején a tájékozást lehetőleg megkönnyíteni, ezen sorok egyik fő célja.

A Hegel-féle dialectikai rendszer legfensőbb fogalma vagy legáltalánosabb feladata — ama fentebbi A—a *feltétlen lény nevét* viseli; kiindulási pontja pedig a *tiszta lét*. Az összes rendszer első részét t. i. képezi a logica vagy metaphysica (Hegel szerint egy és ugyanazon tudomány). E logikai metaphysica vagy metaphysical logica első helyén pedig a *tiszta lét* kategóriája áll.

A Hegel-féle módszer alkata legtisztábban a logicából, nevezetesen a logica kezdetéből tűnik ki; vizsgáljuk tehát e kezdetet. „A *tiszta lét* (lásd Encycl. 86. §.) a kezdetet képezi, mert tiszta gondolat, s a határzatlan, egyszerű közvetíten egyszersmind. Ha a feltétlen lényt a tiszta lét állítmányával illetjük, úgy első meghatározását nyerjük meg: a *feltétlen lény a lét*. Ez az első, legelvontabb és legszegényebb meghatározása.” Ezt tanuljuk a metaphysica első szakaszából.

Közvetlen folytatása pedig ez (Encycl. 87. §.): „A *tiszta lét a tiszta abstractio*, annálfogva a *feltétlen ellentét* (das Absolut-negatiwe), mi, ha ezt is közvetlenül fogjuk föl, a *semmivel* egyenlő.” Tehát a közvetlen lét a legszegényebb meghatározás; nem különböztetünk meg benne semmit, nincsenek határo-

zott tulajdonságai, nincsenek részei s ezeknek egymásra vonatkozása; a *nemlét* közvetlen felfogásban ugyanilyen, s annál fogva nem különbözik a léttől: a *lét* egyenlő a *nem-léttel*, a *semmivel*.

Ennek folytatása pedig (Encycl. 88. §.) így szól: „A semmi mint ez a közvetlen egyenlőség önmagával (als diess unmittelbare mit sich selbst gleiche) megfordítva *ugyanaz*, mi a *lét*. A lét és nem-lét igazsága tehát a kettőnek egysége; ez az egység a *levés* (das werden).“ Tehát: miután a lét kategóriája a nem-létet viseli magán, a lét átváltozik a nem létbe, a semmibe. E létező semmi kategóriája pedig nem nyugszik meg, hanem átsap a levésbe, mely a lét és nem-lét természetét magában egyesíti. Mert a levés a létező nem-lét és a nem létező lét, a levés az elmuló lét és a keletkező nem-lét, vagy a keletkező lét és az elmuló nem-lét. A mi még csak lesz, az van is, nincs is. Így tehát a levés a lét és nem-lét igazsága.

A logika ezen első három szakaszából kivethetjük immár a Hegel-féle dialectica sajátos természetét. A fejtegetés tényleges fogalommal — a *tiszta léttel* — kezdődik: e tényleges fogalom nem sokára ellenkezőjébe — a *nem-létbe* — megyen át, s ezen ellenkező nemleges fogalom megint új tényleges fogalommal — a *levéssé* — lesz, mely az előbbeni kettő egysége, s mint ilyen, igazsága.

E sajátos tünemény pedig minden tényleges fogalomnál ismétlődik; így mindjárt a levés is meg hasonlik önmagával, pártot üt saját belsejében, s ennek következtében ténylegességét elveszíti. — Hanem alig hogy nemlegessé lett, már megint visszanyeri ténylegességét egy új tényleges fogalom egységében, s úgy tovább. — E processus legáltalánosabb kifejezése e szerint: valamely *tényleges* A átmegy a *nemleges* B-be, B pedig a tényleges C-vé lesz, mely A-t és B-t magában *egyesíti*. A tényleges C nemleges D-vé válik, s úgy tovább egész Z-ig.

A Hegel-féle dialectica tehát hármas lépésekben (trichotomiákban) mozog: első toppanás (úgy szólván) az *állítás*, második a *tagadás*, harmadik e kettőnek *egysége* mint új állítás. A harmadik fogalom e szerint mintegy kétszer lép föl, mint egység és mint új állítás. A mellett minden későbbi fo-

galom egy mozzanattal gazdagabb a közvetlenül előtte állónál t. i. ez utóbbinak mozzanatával. Ennek folytán tehát akármelyik meghatározás magában bírja mind az előtte feltűntek tartalmát (er hat sie als aufgehobene momente in sich), s mint ilyen egyszersmind a többiek „igazsága.” Benne határozottabban ki van fejtve, a mi után az előbbiek homályosan törekedtek. A végfogalom e szerint az összes bölcselkedési folyam összes meghatározásait gyűjti medrében, a végfogalom az összes rendszer minden gazdagságának egyedüli örököse, s annál fogva a föltétlen lény legfőbb és legtökéletesebb kifejezése.

Mi ezen dialectikai mozgás *indító oka*? Fentebb abban állapotunk meg, hogy mindegyik dialectikai haladás rugója az egyes meghatározások tökélytelen voltából eredő nyomasztó *érzelem*; itt látszólag egészen mást találunk. Itt a haladás az által jön létre, hogy a *tényleges* fogalom ellenkezőjévé, *nemlegessé* válik, s hogy e kettő ellentéte valamely harmadik fogalom *egységében* kibékül. — Itt tehát a haladást két látszólag logikai segéd fogalom eszközli: a *tagadás* és az *egység*. E haladás előleg itt is addig tart, míg ama legmagasabb végfogalmat (a fentebbi Z-t) el nem érte. Hanem avval Hegel szerint visszatér kiindulási pontjába (a fentebbi A-ba, névszerint a *tiszta lét* kategóriájába), s így az egész mozgás újból kezdődik.

A Hegel-féle dialectica annál fogva úgy tűnik föl, mint a gondolat bölcséleti, az összes mindenséget bejáró körútja. Ezen körút három fő országon, a *tiszta gondolat*, a *természet*, és a *szellem országain* vezet keresztül, e három országnak pedig 1) a *logica* vagy *metaphysica*, 2) a *természet bölcsellete*, 3) a *szellem tudománya* felel meg. — Az egész fejlődésnek fő mozzanatai pedig, mintegy a körút legfőbb állomásai, e következők: — Az első a *tiszta lét*; ez átmegy a *lényegbe*, mely a *fogalom* fokán keresztül *logikai eszmévé* válik. A logikai eszme a *természetet* bocsátja ki magából, mely a *mechanismus*, *chemismus* és *organismus* fokain keresztül *egyéni szellemmé* lesz. — Az egyéni szellem *tárgyilagossa* csap át, s tetőzik a *föltétlen szellemben*. Ez utóbbi (a fentebbi Z) leereszkedik megint a *tiszta lét* (A) fokára, s e tétével befejezi vagyis inkább újból kezdi fejlődése művét. Két-két fő mozzanat közé pedig új meg új mel-

lékmozzanatok lépnek egészen le az utolsó meghatározásokig.
— Ez a *Hegel-féle dialectikai* módszer alaprajza.

E módszer leírásánál oly kifejezésekkel élünk, mint ha nem is gondolkodó egyénről beszélnénk, mely fogalmait és kutatásait bizonyos önhatározta szabály szerint rendezi ; hanem mintha valamely független, bizonyos egyénhez nem kötött ész vagy gondolat fejtené ki magából a dialectikai mozgást. Ezt készakarva tettük, mert igyekeznünk kell a dialectica természetét, a mennyire csak lehet, Hegel saját értelmében adni elő, nehogy azon szemrehányásnak tegyük ki magunkat, hogy a következőkben valamely önképzeltük ködálak ellen harczolunk. Hegelnek pedig valóban az nézete hogy módszere korántsem egyéni, mással is felcserélhető eljárás, hanem hogy a feltétlen lény legbensőbb természete : *különböző, egymásra fölcserélhetlen sorban következő alakok sokaságában fejlődni, és hogy dialectikája ezen alakok kategóriáit ugyanabban a sorban a gondolat benszültt erejénél fogva saját magából fejleszti.* Minden, a mi van, szellem, és a szellemen kívül semmi sincs. Annálfogva a tiszta gondolkodás saját *sükségképéniségéből* teremti és ösmeri föl a lét öszves mozzanatait. És ez a dialectica alapgondolata. A gondolkodás dialectikai mozgása *szüli* a létet, és mint gondolkozás *magyarázza* is egy-szersmind a dolgok legbensőbb természetét.

Nem tartjuk fölöslegesnek, e pont értelmét még más oldalról is kitüntetni. Hegel szerint tehát a dialectica *nem egyéni* eljárás, hanem *saját mozgása a dolognak*, illetőleg a *föltétlen lénynek*. A dialectikai bölcselő nem gondolkodik, mint ez a bizonyos föltételek alatt álló egyén, hanem a feltétlen lény működik benne. — Az ily bölcselőnek csak az a feladata, hogy oly hangulatba tegye magát, melyben a feltétlen lény erőre kaphat benne ; s íme magától is ellenállhatlanul kezdődik lelkében a kategoriák egymást fölváltó és egymásba átfolyó ködfátyolképek magasztos játéka. A bölcselő híven följegyzi a látottakat, és megvan a föltétlen bölcsélet rendszere. Ez a rendszer pedig magában foglalja a kül- és belvilágot, — kimagyarázza a szellem úgy mint a természet alakjainak természetét és értelmét ; mert hisz' maga a föltétlen lény, mely minden mindenben, és melyen kívül

semmi sincs, változott át a lét összes alakjaiba; a föltétlen bölcselő pedig észrevette ezen átalakítás okát és keletkezését, mert *lelkében* történt az egész fejlődés. Annálfogva részesül a föltétlen lény természetében, elannyira, hogy gyakran tulajdonkép azt sem tudjuk, a föltétlen ész még más-e valami a bölcselkedő eszén kívül? Úgy sikerül azután neki a föltétlen lény eszéből a dolgok belsejébe, úgy szólván titkába behatolni, és e titkot megérteni. Minden megértésben pedig szellem szól a szellemhez; egy és ugyanazon megoszthatlan ész az, mely a világot megérti és alkotja. Az ész, a szellem pedig legsajátabb természeténél fogva, *dialectikai*, dialectikai mint gondolkodó, mint érző, mint külvilág, szóval minden alakjában. A mit tehát a dialectica akar, a mivel mint legbecsesebb vívmányával büszkélkedik, az: hogy a *gondolkodás és lét egyéséges fejlesztése*.

A dialectika ebbeli felfogásának helyessége mellett nem csak az egész Hegel-féle rendszer tartalma és iránya tesz tanubizonyságot, hanem Hegel maga is egész határozott szavakban erősíti. Úgy például Encycl. 81. §. β. 1. alatt így szól: „A dialectica az értelembeli meghatározások (der Verstandesbestimmungen) a dolgok s általában a végesnek saját igazi természete... A dialectica a tudományos fejlesztés mozgó lelkét képezi, úgy mint azon egyedüli alapelv is, mely által a tudomány tartalmába belső *összefüggés* és *sükségképeniség* jön. Hozzáátétel: A dialecticainak helyes fölfogása és megösmérése a legnagyobb fontosságu, mert általában minden mozgás, minden élet és valódi hatás elve, valamint a valóban tudományos ösméret lelke is. A dialectica különben azonkívül is föltalálható az öntudatban, *minden* a dialectica példájának tekinthető. Minden a mi véges változik, és az a véges dialecticája, mi által azon alakból, melyben közvetlen léte áll, kiszorúl: azaz átcsap ellentétébe. A dialectica minden természeti tünemény alapját képezi; a szellem világában is találjuk. Valamely legfelsőbb foka átcsap ellenkezőjébe, s ezen dialectica a példabeszédekben oly gyakori előismerésre talált. Innen való amaz ösméretes: summum jus, summa injuria, vagy: a szélsőségek érintkeznek. Az érzésnek is, a testinek valamint a lelkinek, megvan a maga dialecticája. Ösméretes dolog,

hogy az öröm és fájdalom végfokai egymásba átmennek.“ Másutt azt olvassuk, hogy a logikai kategóriák *lelkek* gyanánt tekinthetők, melyek élnek, s magoktól mozognak. Megint más helyen azt halljuk, hogy a dialectikai bölcselő tulajdonkép szenvedőleges szerepet viszen kutatásaiban; csak át kell engednie magát a kategóriák folyamának, ez fáradsága nélkül is elviszi az igazság honába. Hanem a mellett cselekvő is, mert hiszen e folyam saját szellemének folyama. — Az efféle helyek számát pedig, ha szükséges lenne, akármennyire száporíthatnók.

1. Miután így a módszer alapgondolatával valamint a módszerrel magával is megösmertünk, vizsgáljuk már most érvényességét. Kezdjük az alapgondolaton. *A dialectica a gondolkodás és lét egységes fejlesztése.* Mi föltétel alatt lehetne e fejlesztést megkísérteni? Nyilván csak akkor, ha valóban a föltétlen lény természetéhez tartoznék különböző egymásután föl nem cserélhető sorban következő alakok sokaságában fejlődni, és ha az emberi gondolkozás e fejlődésben részes lenne. Világos, hogy ez a föltétel nem tartozik azon alapgondolatok közé, melyek érvényességéről minden gondolkozó ész első hallásra meg van győződve, melyeket tehát nem kell sőt nem is lehet bebizonyítani, miután minden bizonyítás föltételei. Annálfogva épen a módszeres eljárás érdekében követelni fogjuk, hogy a dialecticus mindenekelőtt ama föltételt bizonyítsa be.

E bizonyítást Hegel rendszerében hiába keressük. Legfőlebb is erre az utasításra akadunk, hogy e föltétel teljessége, s avval együtt az alapelv helyessége is, magából a dialectica alkalmazásából ki fog tűnni. Az ugyan lehetséges: hanem hogyan, ha nem tűnik ki? Módszeres bölcselőnek, mindenekelőtt dialecticusnak, ki nagyságát épen a módszerességben keresi, nem szabad valamely alapra nagyszerű rendszer palotáját építeni, mielőtt ezen alapot megvizsgálta volna. A dialecticusok alkalmazzák a dialecticát még mielőtt alkalmazhatását kitüntették és igazolták volna. Alkal-

mazható mindenesetre csak ama föltétel alatt: e föltétel pedig a kutatások kezdete előtt bizonytalan. Ha helyes is, csak metaphysikai kutatások által győződhetünk meg helyességéről: s így e kutatásokat a dialectica alkalmazása előtt legalább addig lehet vinni, míg kitűnnék, hogy a föltétlen lény természete valóban folytonos szabályozott fejlődésben áll s e fejlődés öntudatunk jelenlétében történik. E körülmény elmulasztásában a dialectica nem épen csekély hiányát látjuk. Nem fogjuk elismerhetni, hogy a criticismust ki tudja hány meg hány mértföldnyi magasságra túlszárnyalta, sőt ellenkezőleg ki kell mondanunk, hogy a legtokéletesebb dogmatismusba esett vissza, mert alapgondolata dogma, melyet sehol sem bizonyított be.

2. Az eddigiekben a dialectica alapgondolatát *formalis*, módszeres oldaláról tekintettük; fordítsuk már most figyelmünket *tartalmára*. A dialectica a lét és gondolkodás egységes fejlesztése, azaz a mindenséget az által akarja érthetővé tenni, hogy megmutatja miképen *készül*, vagyis *miképen* lesznek a *létező* dolgok *létezőkké*. — A *teremtés* titkait akarja előttünk fölfedezni. Lehet-e az ily törekvésnek eredménye? Nem felelt még emberi ész, és nem is fog felelni e kérdésre: Hogy lett a valóság azzá? Hogy lett a lét létté? Honnan veszi magát? Vagy hogy van az, hogy általában van valami, és hogy nem inkább semmi sincs? A valóság alaptervét és összefüggését kutathatja bölcselkedésünk, hanem a valóság valósulását, a lét létrejöttét józan észszel sohasem. A *lét* mint *ilyen csuda*, azon valóságos eredeti és megfajthatlan csuda, melynek alapján minden bölcselkedés a bölcselkedőnek és tárgyának valóságával együtt megfoghatlan módon nyugszik.

Mert hogyan fogjuk a létet származtatni? Legyen a lét a nem-lét, a semmi kifolyása. Ez esetben a nem-létnek teremtmő erejűnek kellene lennie, azaz a semmi magában rejtene már a létet, a semmi nem lenne valóságos és igazi semmi, hanem lét a semmi elnevezés álarczában. Ha pedig a létet létből származtatjuk, akkor a megfajthatlan talányt megfajthatásunk által nem csak hogy meg nem fejtjük, hanem még sokszorozzuk. A következtetendőt így nem másból, hanem önmagából következtetjük. A teremtés fogalma sem segít ki e bajból

akár Istennek, akár föltétlen lénynek, akár tiszta gondolatnak nevezzük a teremtet. Mert világos, hogy mielőtt a teremtet a valóságot teremtené, elébb neki magának kell léteznie, azaz, a lét nincs megmagyarázva, hanem csak egy lépéssel mintegy hátraszorítva.

És a dialectica e csodát mégis meg akarja fejteni. Mit tartunk ily vállalatról, mely fő föladatul egy el nem érhető czél elérését tűzte ki magának? E helyen is látjuk már, nem lehet egyéb sisyphusi munkánál. Most pedig már az is világos, mért nem bizonyította be a dialectica alapelvét; egyszerűen azon oknál fogva, mert be nem bizonyítható.

3. A dialectica a gondolat és lét egységes fejlesztése — vagy tán inkább fejlődése. Mert a dialectikai mozgás a természetí processusok módjában és szükségképeniségében megy végbe. — A gondolat maga él, halad és fejlődik, úgy hogy a fejlődés valamely későbbi foka egészen csak ugyanazt tartalmazza explicite, mit az első fogalom implicate tartalmazott. A dialectica első gondolata a *tiszta lét*: e gondolat tehát magában rejtí az egész rendszer összes maghatározásait, avval együtt az egész világot minden alakjaival, magával az istenséggel együtt. Valamint a makk a tölgyfát kebelében hordja, úgy a lét gondolata az egész rendszert és mindenséget: de sőt még annál is inkább. Mert a makkból csak bizonyos kedvező *külső* befolyások alatt lehet tölgy; a tiszta lét pedig *előzménytelen* gondolat, oly befolyásokra nem szorulható, mint-hogy egyik alakja a föltétlen lénynek, melyen kívül semmi sincs. Annálfogva érdemes lesz közelebbíről megnézni, vajjon a tiszta lét gondolata igazán és valóban-e oly saját-szerű gondolat-mag, melyből az egész nagy világ terebélyes fája kisarjadzik.

Tudni való dolog, hogy a dialectica az elvont fogalmaktól szinte borzad, mint tehetlen gondolatbeli nyomorékoktól, melyek segítségével a legkevesebbet sem érhetjük el. Mind a mellett azt kell állítunk, hogy a tiszta lét kategóriája maga sem egyéb ily elvont fogalomnál, mely nem csak nem előzménytelen, hanem ellenkezőleg a legelőzményteljesebb. Mert előzménye az egész világ. A *tiszta*, azaz *határozatlan* és vonatkozás nélküli lét fogalma *csak* a határozott, megtelt

és vonatkozásteljes világ megtekintésénél támadhat lelkünkben. Ha t. i. a létező dolgok tulajdonságait és vonatkozásait a tárgy fogalmából egymás után *kifelejtjük, kiküszöböljük*, akkor az, mi lelkünkben utóvégre hátra marad, a *tiszta lét* gondolata vagy tán inkább érzete. Ily módon pedig a közönséges *elvont fogalmak* támadnak. Igaz, hogy Hegel a tiszta létet maga is abstractiónak, még pedig a legüresebbnek, nevezi: de ő e szót nem a közönséges értelemben veszi. A dialectica szerint a tiszta lét *azért abstractio*, mert akkor támad, ha lelkünk a körüle levő tárgyakat és egyéb viszonyait és vonatkozásait elfelejtí — rólok *abstrahál* — magába húzódik és így gondolkozni kezd. E gondolkozás első mozzanata azután a tiszta lét. Mi részünkről többször megkísértettük a tiszta léthez ily módon jutást, hanem — hogy gyengénket bevalljuk — minden siker nélkül. A gondolatür tompa kellemetlen érzeténél ezen az úton soha sem vittük többre. Miután pedig biztos tudomásunk szerint sok más is úgy járt, kénytelenítve látjuk magunkat, ezt az utat czéltalan nyaktörő vállalatnak, a tiszta létet pedig közönséges elvont fogalomnak tartani.

És e fogalom az *összes rendszer* úgy mint az *összes mindenség oka* akar lenni, oka tehát kettős értelemben: mint ratio sufficiens úgy mint causa efficiens! Ki tapasztalta már valaha, hogy az állat fogalmából az összes állattan az állatok valóságával együtt önként foly? A tiszta lét a föltétlen bölcelet első fogalma, s könnyen azt bihetnők, hogy e fogalom, mint a dialectica első szülöttje, mindenek előtt bővölködni fog önállóság, fejlődési ösztön, belső erő dolgában: s íme azt táláljuk, hogy mindjárt ez az első szülött mint caput mortuum jött világra, mely sehogy sem képes önállóság mozogni s előre haladni, vagy akár csak indokot szolgáltatni ily haladásra. Mert az is csak eredeti önálló mozgás föltétele alatt lenne lehetséges. Ebből pedig kitetszik, hogy a dialectica mindjárt kezdetben nem az a mi lenni akar, t. i. a gondolat és lét egységes fejlődése. — Mert mindjárt első, a módszer oldaláról tekintve *legfőbb* fogalma e fejlődés megkezdésére képtelennek mutatkozik.

4. A lét nem csak pusztá élettelen abstractio, hanem egyszersmind *érvénytelen*, a valóságra nem alkalmazható foga-

lom. Ugyanaz áll a nemlét-, a semmiről. Ennek alaposabb bebizonyítására szükséges lesz a lét fogalmát bővebben fejtegetni.

Minden ember keblében a föltétlen, igazi lét utáni vágy uralkodik. E vágy serkenti a böcselkedőt, mindennek előtt a lét és a létező dolgok lényegét közelebbről megvizsgálni. Az e sorba vágó fogalmak legáltalánosabbika a *valóság*. Hogy támad ez bennünk? A következő módon: Midőn létező dolgokat képzeltekkel, a dolgok igazi tulajdonságait olyanokkal, melyek nem illetik, végbe menő tüneményeket végbe nem menőkkel és meglevő viszonyokat meg nem levőkkel hasonlítunk össze: az, mi ezen ellentétek állítólagos, tényleges tagjait közösen illeti, épen azon legáltalánosabb valóság. A valóság egy bizonyos neme a *lét*, a mennyiben e szó a mi nyelvünkben is (úgy mint a német Sein) csak a *dolgokat* illeti, nem pedig például a *tüneményeket*.

Mi a lét? Lehetlen azt szabályszerűleg meghatározni, mert nincs általánosabb a dologhoz szóló fogalom, mely alá mint bizonyos neme tartoznék. (A *gondolhatóság* általánosabb fogalma nem érinti a szóban levő feladat természetét). Tehát a lét értelmét csak körülírni lehet. A közönséges vélemény azért tulajdonítja a dolgoknak, mert észreveszszük, érezzük. Abban tehát, hogy a dolgok mint láthatók, hallhatók, kézzelfoghatók előttünk állanak, a szenvedőlegesen *sentiri* fogalmában rejlik a lét legelső értelmezése. — Hanem ehhez mindjárt azon második gondolat kapcsolódik, hogy a dolgok nem csupán *számunkra*, hanem *magokban* (an sich) is létezzenek, hogy tehát létök folytatódjék, a midőn mi nem is veszszük észre. Észrevételünk ne legyen egyéb esetleges mellék meghatározásuknál, mely igazi létüket föl nem tételezi. — Ebből ez a kérdés támad: miután a dolgok létök fogalmához eredetileg csupán csak érzékiségünk által jutunk, miben áll létök, a mikor érzékiségünknek *nincs* köze velök? Közönséges megfontolás erre így felel: mikor mi a dolgokat nem veszszük észre, akkor azért koránt sem süllyednek el a nemlétbe, a semmibe, hanem létök akkor azon viszonyokban és kölcsönhatásokban áll, melyeket magok közt s egymásra gyakorolnak. E kölcsönhatások megóvják mintegy a megsemmisülés-

től, hozzá kötik a valósághoz, úgy hogy visszatérő figyelmünk újból képes feltalálni és észrevenni.

Ezen okoskodás eredménye tehát ezen állításban rejlik : *lenni annyit jelent mint viszonyokban állani* ; — s ez a mi nézetünk. — Hanem e felfogás mindjárt oly ellenvetéssel találkozik, mely szerint a dolgok közt létező *viszonyok* a dolgok létét már *föltételezik*, úgy hogy e viszonyok csak egy neme a végbemenő eseményeknek, mely a dolgok létehez csak *hozzá járúl* ; minélfogva a dolgok léte oly valóságban keresendő, mely mind észrevételünktől, mind a dolgok magok közti viszonyunktól *független*. Beléphetnek ugyan e viszonyokba, hanem a lét ezek nélkül is illetné, úgy hogy egyetlen *egy* dolog *magában* is létezhetnék. És ez a lét éppen az, melyet *tisztának* neveznek.

E tiszta lét pedig a dialectica első csodatevő kategóriája. Ha közelebbről megvizsgáljuk, oly tisztának találjuk, mint a legtisztább világosságot, de sőt még annál is tisztábbnak. Mert éppen semmi tulajdonsága sincs. Nincsenek vonatkozásai semmire, nincs helye térben, időben, vagy a többi lény sorában, nem hat másokra, és mások nem hatnak rája : szóval, a tiszta lét ugyanaz, mit a *nemlét*, a *semmi* alatt szoktunk érteni. Innen való azután a dialectica állítása : hogy a tiszta lét *önmagán* tapasztalja a *nemlétbe átmenést*. Minden józan gondolkozó látja, hogy nem a lét maga megyen át a nemlétbe, hanem hogy a gondolkozó ész találja, hogy *tiszta lét* annyi mint *semmi*. Hiszen máskülönben a tiszta lét valóságos önálló lény volna ! Pedig kimutattuk már, hogy nem egyéb általános elvont fogalomnál, s az általános fogalmakat *mint ilyeneket* az önálló valóság soha sem illetheti. Mindig csak az egyes egyének a valólok, az általános fogalmak pedig csak mint ezen egyének különféleképen módosított állítmányai fordulhatnak elő, és csak annyiban tulajdoníthatunk nekik valóságot. Ezek trivialitások, hanem számba vételök a dialecticának nem ártott, sőt ellenkezőleg nagyon is használt volna. Mert így önálló lelkesült kategóriáival legfeljebb unalmas meseszerű elbeszélés, de nem bölcséleti rendszer nevére tarthat igényt.

Megűsmerkedtünk a tiszta lét (illetőleg nemlét) értelmével. Hegel minden bölcselkedés nyitját találta benne ; a mi

szemünkben nem csak egyszerű *elvont*, hanem egyszersmind *érvénytelen* fogalom is. Hegel (és mellékesen jegyezzük meg, bizonyos pontig Herbart is) *alkalmazhatónak* tartja, és alkalmazhatósága *föltételeit* mégis *megsemmisítette*. Ezen állításunkat így értelmezzük :

Van a fogalmaknak nagy hosszú sora, melyek érvénye bizonyos vonatkozási pontoktól, bizonyos tulajdonságaiktól függ. E pontokat a fogalmak meghatározásánál elmellőzhetjük a nélkül, hogy a meghatározandó fogalmak *gondolhatósága* megszűnnék : hanem megszűnt *érvényességük*. Ezt csak a kifelejtett pontok visszapótoltatása által nyerik meg. Ide vág például a *mozgás* közönséges értelmezésében vett fogalma : *a mozgás a helynek változtatása*. Ez gondolható, hanem érvénytelen fogalom, mert ki van felejtve belőle az *írány* és *sebesség* vonatkozása, melyek nélkül nincs mozgás. Csak e kettő visszapótolása után jelenthet tehát valami valót, valami igazán végbemenő eseményt. Más példa a *ét* (állítás, positio) fogalma. Ez nem jelent egyebet *helyben hagyásnál* szemben a *tagadással*. Hogy ezen gondolható értelem érvényes alkalmazást nyerhessen, két vonatkozási pont szükséges : nem csak valamely *alany*, mely helyben hagyandó, hanem *állítmány* is, melynek alanyhoz csatoltatása lehet a helybenhagyás *egyedüli tartalma*. Azaz : egyetlen egy fogalmat magában nem hagyhatunk helyben, hanem csak két fogalom egybeköttetését. — Avagy induljunk ki az *állítás* (positio) képzeletétől : úgy nem csak *olyasmi* szükséges, *mit* állítunk, hanem bizonyos *helyzet* (situatio) is, melybe *bele* állítjuk. Csak ez képes a gondolatot kiegészíteni s érvényesíteni.

E fogalmak sorába tartozik a *tiszta lét* is. Valami érthetőt, gondolhatót jelent ugyan, azonban a valóságos valóságra nem alkalmazható, neki meg nem felelő, azaz érvénytelen, helytelen, igazságtalan. Mert a valódi lét lényegét *vonatkozásokban* találtuk, *azokban* áll a létező dolgok léte : e vonatkozásokat pedig a *tiszta létből kiküszöböltük*.

A tiszta lét a dialectikai módszer sarkköve. A tiszta lét maga az összes dialectica. E fogalom érvénytelenségének kimutatásával tehát egyszersmind kimutattuk az összes dialectica érvénytelenségét. E rendszer különben is hasonló ama palo-

tához, mely úgy volt építve, hogy falának akármelyik köve kimozdultával össze kellett omlania az egész épületnek.

5. Az eddigiek után bírálatunkatakar befejezettnek is nyilváníthatnók, hanem ezt *két okból* nem tehetjük. *Először* is eddig csupán csak a dialectica alapgondolatával és első (illetőleg két első) fogalmával foglalkoztunk. Annálfogva így okoskodhatnánk: hát ha a dialectica jobb mint a milyen alapgondolatához mérve lenni akar? Vagy pedig: hát ha a dialectica szekere csak kiindulási pontjában, mintegy a rendszer küszöbén, egyet rúgott, útja folytatásában pedig majd a rendes kerékvágásba jő? *Másodszor* pedig az eddigiek után a hegelista olvasó csak sajnálkoznék rajtunk, mint az olyan a kortól elmaradt szegényen, ki legyőzött álláspontok színvonalán vitézkedik. És vajjon miért? Mert eddigi bírálatunk nem *belső* (immanens), hanem *külső*, a megbírált rendszertől *idegen*. Pedig Hegel és utána tanítványai teli karban mondták ki: hogy csak azon bírálat érvényes, mely tárgyát *saját* nem pedig máshonnan vett mértékkal méri. — Mi ezen követelést egyszerűen el nem ismerjük, bár jelenleg úgy látszik általánosan el van fogadva. Mert ama *saját mértékkel mérés* alatt a bírálás azon módját értik, mely megnézi, vajjon *megfelel-e* valamely rendszer alapelvének vagy sem, következetes-e minden állításában és fejtegetésében, vagy nem az? Ha tökéletesen az, akkor a rendszer maga is tökéletes és meg nem czáfolható. — De hát ha az *alapgondolat maga* hamis, s érvénytelen? Ezen állítás helyességének föltétele alatt a legszemtelenebb csalás és hazugság rendszerét sem lehetne megczáfolni, hacsak kivételében tökéletesen következetes. — Szerintünk a *következetesség* még koránt sem *maga az igazság*. Ama követelés általános elfogadottságát nem annyira belbecsének, mint inkább azon elszánt tolakodásnak köszöni, melylyel a hegelisták bámulandó igazságait mindig újból hirdetni és magasztalni szokták.

Azonban a következetesség a tudományos gondolkodás el nem engedhető kelléke. Következetlen rendszer fából csinált vaskarika. — Annálfogva a következőkben álláspontunkat inkább a rendszeren belül fogjuk választani, és arra

ügynelni, nem jön-e a dialectica ellenkezésbe alapelvével vagy ebből folyó következtésekkel s egyéb állításaival?

A dialectica a lét és gondolat *egységes*, azaz *önerejű, feltétlen* fejlesztése. A tiszta gondolat elegendő önmagának az összes mindenség rendszerének önerejéből megteremtésére. A tárgyilagosságra, a kül- úgy mint a belvilág tárgyilagosságára s ebből származó képzeletekre és fogalmakra, szóval a *tapasztalásra* egyáltalában *nem szorúl*. A *tiszta lét semmiből* teremti kategóriáit, s az egyes kategóriákat csak akkor használja föl segédeszközkül, miután már származtatta. Ezen közvetlenül az alapelvből folyó föltételeket a dialectica maga is elősmeri, sőt kérkedik velök mint legbecsesebb sajátjával. Hanem vajjon hű hozzájuk?

Első fogalma a tiszta lét. Megmutattuk, hogy ez korántsem *előzménytelen, föltétlen* fogalom, sőt, hogy a *legföltételesebb*, miután az *egész világ* létét teszi föl. Tehát a dialectica mindjárt első fogalmában vét a következetesség ellen.

Ösmeretes dolog, hogy általános fogalmaink értelmezésében a *mozgás* nézete a legközönségesebb kisegítő eszköz. Nem folyamodik e talán a dialectica is hozzá? A logica harmadik mozzanata a *levés*. — A levés a lét és nem-lét egysége. A lét *nyugalom*, a nem-lét is *nyugalom*, — hanem a levés *mozgás*. Hogy lehet a mozgás e kettős nyugalom eredménye? Nincs rá eset, melyben az lehetne. A levés vagy pusztá szó, vagy jelent valamit; és *ha* valamit jelent, lehetetlen jelentését megérteni a *mozgás kisegítő képzelete* nélkül. Kisértse mindenki, és meg fog győződni felőle. Tehát a dialectica harmadik lépése is ellenkezik alaptörvényével.

Ugyane törvényteleniséget azonkívül még számtalanszor követi el. Minden tényleges fogalma ellenkezőjébe megyen át: mit jelent ezen átmenés? és mit értsünk alatta *mozgás nélkül*? Vagy ki értheti mozgás nélkül a *kölcsönhatást*, az *életműködést*, a *tért*, *időt* és sok más fogalmat, melyek mind a mozgás származtatása *előtt* jönnek szóba? A logika szerint „a módszer nem egyéb a fogalom-mozgásnál.... a fogalom mozgása pedig az általános föltétlen *tevékenység*:“ ki fogja föl e mozgás előtti mozgást, e nyugvó tevékenységet? Mert a dialectica következetességének föltétele alatt annak

kell neveznünk, miután a mozgás kategóriája még csak a természet bölcsészetében fordul elő. Szóval, a külső mozgás ösmeretes nézete a feltétlen dialectica oly általános kisegítő képzelete, hogy nélküle mindjárt útja megkezdésében örökre megsántult volna, és hogy e segédeszköze jogtalan használata által akármelyik kategóriájában alapgondolatának tekintélye ellen lázad föl.

6. A jogtalanul becsempészett fogalmak egész halma-zára a dialectica *logikai segédeszközei* megtekintésénél akadunk. Ezen eszközök a *tagadás* (*Negazion*) és az *egység vagy azonság* (*Einheit, Identitit*).

A dialectica mozgás; minden mozgásnak indító oka van; a dialectikai-é a tagadás! Hanem a tagadás kéféle: úgymint a tisztán *logikai tagadás* vagy *ellenmondás* (*negatio κατ' ἐξοχήν* contradictio), és az *ellentét* (*oppositio realis*). Kérdés, melyik e kettő közül a dialectikai tagadás?

Az *ellenmondás* akkor támad, mikor *fogalmakat*, az *ellentét*, mikor külső *benyomásokat* hasonlítunk össze egymással. Ellenmondás mindig csak *két* fogalom közt történik; — ezeknek csak *egyike* jelent valót, a másik ezen valóságot egyszerűen tagadja, a nélkül hogy valami *biztosat* állítana vele szembe. Általános kitétele A és non-A; ily két fogalom például fehér és nem-fehér, tudás, nem-tudás. Ez *tisztán logikai* viszony, mert belátásához nem szorulunk a tapasztalás útmutatására. — Ellenben ellentétet nem csupán két, hanem *több egynem-beli* benyomás vagy fogalom is képezhet, és *valamennyi* ellentétes fogalom tartalma a tapasztalásból van merítve. Az ellentét általános kitétele A—B, vagy A—B—C stb; ellentétes fogalmak például *fehér, fekete*, vagy fehér—piros—fekete stb. gazdag—szegény, vagy gazdag—jómódu—szegény. Két ellenmondó fogalom soha sem fér össze, soha sem illethet mindkettő valamely harmadikat; két ellentétes ugyan szintén nem, de csak *ugyanazon időben* vagy *tekintetben* nem. Idővel felválthatják egymást. A fekete haj fehérré lesz.

E kis logikai kirándulás után könnyű lesz eldönteni, vajjon a dialectikai tagadás *ellenmondás-e* avagy *ellentét*? A dialectikai haladásban, tudjuk, az állító fogalom átmegyен tagadóba, s e kettőt a rájuk következő harmadik fogalom

egyesíti magában. Állító és tagadó fogalom tehát egy harmadik fogalom egységében *kibékülnek*, *összeférnek* egymás mellett mint az új belölők származó fogalom „mozzanatai.” (Az időt nem kell itt tekintetbe venni, mert a dialectica a dolgok idő fölötti rendszere.) A mint láttuk, *ellentétes* fogalmak *kibékülhetnek* (bizonyos értelemben), *ellenmondók* sohasem. Ezek közt nincsen harmadik: tertium non datur. Tehát új fogalom nem is származhatik belőlök. Ha e szerint a dialectikai tagadás *ellenmondás* lenne, a módszer folyama mindjárt második fogalmában le nem győzhető akadályra találna: azaz, *tagadás* mellett a dialectica *lehetetlen*. — E következtetés helyességét más oldalról is kitüntethetjük. A dialectica lét és gondolat egységes fejlesztése; annál fogva minden kategóriája *valót*, *létezőt* akar jelenteni, a logikai tagadás pedig *nem* jelent *valót*. Mi a nem fehér? Az minden lehetőt jelenthet, és *épen azért* nem jelent *semmit* sem. A tartalomdús, az összes létet magában foglaló föltétlen fogalom hogy párologhatna el ily üres jelentéktelen semmivé? A dialectica tehát nem az *ellenmondás*, hanem az *ellentét* módszere.

Ezt (közvetítve) Hegel maga is állítja, így szólván (L. Encykl. 81. §. β): „A dialectikai mozzanat abban áll, hogy az értelem véges meghatározásai felváltják egymást és ellenkezőjükbe mennek át.” Tehát a meghatározások ellenkező *meghatározásokba* mennek át. E meghatározások nem lehetnek ellenmondó természetűek, mert az ellenmondás nem *meghatározás*, hanem inkább maga a *határozatlanság*.

Mi közönséges belátásunkhoz képest a közönséges logica értelmében azt állítottuk, hogy az ellentétes fogalmak kútfeje a tapasztalás; a dialectica máshonnan nyeri, t. i. *saját belsejéből*. Ezen állítás különben életkérdés a dialecticára nézve; mert ha kiderülne, hogy a *tapasztalás* útján jut az ellentétes fogalmakhoz, akkor *nem lehetne* a gondolat és lét egységes fejlesztése. Úgy látszik, leghamarább sikerülhetne neki alapelvét a metaphysica elvont országában valósítani. Foglalkozunk tehát legelőször néhány metaphysikai ellentéttel.

A metaphysica első ellentéte a *nem-lét* = tiszta lét. Láttuk már, honnan származik e fogalom. Nem a tiszta gondolat

teremtette, hanem a *szemlélődés*, a *tapasztalás* ajándékozta meg a dialecticát vele.

A *tartalom* ellentéte az *alak* (l. Log. 133. §.). Tegyük föl: van, ki soha sem ügyelt az alakok különbségére, ki soha sem vette észre, hogy ugyanazon tömeg agyagból mindenféle edényeket lehet képezni, vagy hogy ugyanazt a gondolatot mindenféleképen lehet kitenni: támadna-e annak fejében a tartalom és anyag ellentétének a gondolata? Hegel az idéztük helyen kétféle alakról teszen említést: olyanról, mely a tartalommal *azonos*, és olyanról, mely tartalmára nézve *közönyös*. Honnan e megkülönböztetés? Jutott volna-e rá azon észrevétel nélkül, hogy az élő lény alakja a lény nemével a *legbensőbb* viszonyban áll, hogy a búzaszál soha sem nő oly magasra mint a jegenyefa, míg az ásványvilágban ugyanazon anyag külseje akármilyen s akármekkora lehet? A *tapasztalás* működik itt is, nem pedig a *tiszta gondolat ereje*.

A Logica 97. §-ában azt tanuljuk, hogy a (számtani) *egység* ellentéte a *sokaság*. Tehát az egység sokasággá lesz. Mily úton? „A *tagadó*nak (des Negativen) önmagára vonatkozása tagadó vonatkozás (negative Beziehung), az *egynek* önmagától megkülönböztetése az egynek visszataszítása (die Repulsion des Eins) azaz *sok egynek* származása (das Setzen vieler Eins).“ Ezen meglehetősen érthetlen fejtegetés megértésére a „hozzávetésben“ a köv. felvilágosítást nyerjük. Az önmagáérti egy (das für sich seiende Eins) mint ilyen nem vonatkozástalan, mint a (*tiszta*) lét, hanem vonatkozásteljes mint a *megtelt lét* (das Dasein); de (az egy) nem vonatkozik úgy mint *valami másra*, hanem mint a valaminek és másnak *egysége, önmagára*: ezen vonatkozás pedig *tagadó vonatkozás*.“ Képtelenség e helyen ezen tagadó vonatkozás értelmét csak távolról is kitalálni. Hanem menjünk tovább. „Ez által (a tagadó vonatkozás által) az egy önmagával össze nem férőnek, magát önmagától visszataszítóknak tűnik föl, és mi e processusból származik (das, als, was [das Eins] sich setzt) a — *sokaság*. Ezen mozzanatot a repulsió képes kifejezésével illethetjük meg.“ (Úgy! ebből sejthetjük aztán némileg a tagadó vonatkozás értelmét.)

Felszólítjuk ezennel ünnepélyesen az egész világ józan gondolkozóit, nevezetesen a számtan tudósait, adjanak őszinte tanubizonyságot, vajjon igazán oly henczegő természetű-e az egység? Tapasztalták-e valaha, hogy fellázad önmaga ellen, hogy összevész önmagával, s e veszekedés következtében szét-pattan, mint valamely túlságig fűtött gőzkatlan vagy földhöz vágott üvegtábla? Pedig csak keil hogy az egyik vagy másik észrevette legyen ez érdekes tüneményt, ha Hegel dialecticája valóban nem „az oda s visszamenő okoskodás egyéni hintarendszere, hanem a tiszta gondolat önerejű fejlődése, melynek minden mozzanatát kiki önmagában tapasztalhatja.“ Mi magunkban a szóban levő mozzanatot a legjobb akarat mellett sem tapasztalhattuk, s tudjuk biztosan, sok más sem: hanem erre a hegelisták avval vádolnak, hogy annak csupán korlátoltságunk, alárendelt álláspontunk az oka, nem pedig a dialectica. Ezen az úton tehát nem férünk hozzájuk.

Mutassuk meg tehát inkább, hogy az egész fejtegetés, vagy jobban mondva feszegetés *ütere* (ha szabad ily élettelen ferde tárgy körül e képet használnunk) a *tapasztalásból* veszi életnedvét. Ezen üteret a *tagadó vonatkozásban* találjuk. Nem képzelhetünk e kifejezés alatt semmit, míg a *repulsio képe* és *körülírása* nem sejtette velünk némi értelmét. A dolog ott úgy van előadva, mintha a *tagadó vonatkozás* lenne az eredeti gondolat, a *repulsio* pedig nem egyéb *magyarázó* kisegítő *képnél*; tetteleg pedig úgy áll, hogy a *repulsio nézete* az első, a tagadó vonatkozás pedig nem egyéb *homályos*, metaphysikai mélységet fitogtató, a *repulsio* képzelete nélkül tökéletesen *érthetlen* kifejezésnél. Hagyjuk ki a *repulsio* nevét és körülírását, s az egész fejtegetés — badar szóhalmaz. — Tehát itt is a gondolat benszülött ereje helyén a *nézet*, a *tapasztalás* kisegítő eszközét találjuk.

És akárhány ily logikai ellentétet vizsgálnánk meg, az eredmény mindig egy és ugyanaz maradna. Menjünk tehát által a természet bölcsészetének terére. A logikai fejlődés végcsúcsa, „igazsága“ a magában és magáért levő (die an und für sich seiende) *logikai eszme*, az aristotelesi *νοῆσις νοῆσεως*. Ezen eszméről azt beszéli nekünk a Logica ut. §-a, hogy, nem tudjuk miért? mért nem? azon határozatra jut,

magát önmagából mint *közvetlen eszmét*, mint *természetet* szabadon kibocsátani. Így aztán a *feltétlen* eszmének ellentéte a *közvetlen* eszme. A *logikai* eszme *gondolja* önmagát, a *közvetlen* eszmének, a *természetnek* legalsóbb foka pedig mintegy a *megdermedt, megkövült* gondolat, mely „nincsen magánál“ mely *nem gondolja magát*. — A tiszta gondolat súgta-e a dialecticának ezen hallatlan ellentétet? . . . , Hanem valóban resteljük, sőt nevetségesnek találjuk körülményesen bizonyítani, mi első pillantásra világos: hogy t. i. a természet bölcsészétének összes ellentétei, sőt összes tartalma még nem is önálló tapasztalásból, hanem többnyire más, tapasztalati emberek könyveiből származik. Mit is szóljunk ilyenek hallatára: hogy a *tűz* ellentéte a *víz*, a *férfi* a *nő* stb. stb.? Ily mélységekkel átellenben részünkről nem maradhat egyéb hátra elnémuló bámultnál, mely még növekszik, midőn újra meg újra biztatgatnak, hogy „a tiszta gondolat igazán magában bírja a természet tartalmát.“

A természet bölcsészétének célja: felmutatni a megdermedt gondolat *hogy tér* lassanként *önmagához*. Ezen önmagához jutás legtükéletesebben az egyénben valósul meg, az egyén meghal, s a halál igazsága a *szellem*: evvel pedig a *szellem tudománya* kezdődik. A szellem hosszadalmas meghatározásának rövidsége ez: hogy a természet ellentéte a szellem, mert a természet *magán kívül*, a szellem pedig *magánál* van. Mi e meghatározásban az, a mi magyaráz? Két utól- (illetőleg elől-)járó: *-n kívül (ausser)* és *nál (bei)*. E két rag értelme pedig nyilván nem a dialecticából származik, hanem a térbeni terjedelem és a számtani pont ellentétének előleges *tapasztalásán, nézetén* alapszik. Ez nem magyarázó, talányokat fejtő bölcselkedés, ezek a nyelv rugékony alapján végbe vitt merész gondolatbeli ugrások! — Ugyan mennyibe is nyernünk felvilágosítást ezen *nál* rag által a szellem természete felől? A számtani pont nézete e felvilágosítás gyüpontja: *hová* férjen e pont *száraz* testébe e szellem *végzetlen gazdagságával*, érzelmével és szenvedélyeivel, képzeleteivel és igazságaival, törekvéseivel, határozataival? A számtani pont képzelete szellemünk tartalmának egyik *legkisebb* pontja: s íme a dialectica az egész szellemet e csekélységgel azonosítja. Épen

annyi joggal állithatnók, hogy a légy, mely most fejünkre száll, nem kevesebb az összes mindenségnél. Oly mélyen magyarázza a dialectica a dolgok lényegét ellentétei által! Igaz ugyan, hogy nem sokára azt is tudomásunkra adja: hogy a dialectica a számtani ponton kívül még *gondolkozás* és még *egyéb* is: hanem valamennyi új ellentétét, úgy mint az elsőt, a tapasztalástól kölcsönözi. Az egész eljárás különben hasonló az ilyen fajta okoskodáshoz, hogy *egy* annyi mint *száz*, t. i. azon kis különbséggel, ha 99-et hozzá adunk.

Ezennel pedig untig bebizonyítottunk vehetjük, mit tulajdonképen nem is kellett volna bizonyítani; értjük azon állítást, hogy az *ellentét a tapasztalás* gazdag raktárából, nem pedig a *tiszta gondolkozás* puszta műhelyéből származik. Ha pedig az utóbbiakat áttekintjük, azt vesszük észre, hogy a dialecticát e dilemma elébe vezettük: a dialectikai tagadás vagy pusztalogikai *ellenmondás* (A non-A), s ez esetben a *haladás lehetlen*; vagy *tárgyilagós ellentét*, s ez esetben a dialectica nem a *tiszta gondolkozás* módszere, mi alapnézeténél fogva lenni akar.

Ezek után világos, hogy nem a tiszta gondolat benszülött ereje, hanem egyedül a tapasztalás, a feltétlen bölcsészet annyira gáncsolta és rossz hirbe keverte tapasztalás az a bőkezű jóltevő, kinek a dialectica létét köszöni. A büszke feltétlen gondolkozás rágalmazza a tapasztalást, és mégis titkon koldúlni jár hozzá; és ha ez kifáradhatlan türelmében nem tartja étellel itallal, a dialectica benszülött ereje és gazdagsága daczára mindjárt születésének első percében éhen halt volna. Már e helyen is kimondhatjuk tehát, hogy a dialectica koránt sem a *feltétlen gondolat önfejlődése*, hanem *egyéni módszer*, mint minden más; s ez a következőkből még világosabban ki fog tűnni. Evvel különben koránt sem akartuk azt is mondani, hogy becse ugyanaz, mint valamely önmaga és mások iránt őszinte egyéni módszeré. Sőt ellenkezőleg. Be fogjuk bizonyítani, hogy a dialectica *benszülött ereje álarczában* csak hitvány *torzképe* a józan bölcselkedésnek.

6. A dialectica második segédfogalma az *egység* vagy *azonosság*. (Einheit, Identität). — A közönséges formalis logica egység alatt azon gondolatbeli viszonyt érti, melynél fogva valamely *általánosabb fogalom* több *más* fogalmat bizo-

nyos tekintetben *magában foglal*; ezen általánosabb fogalom (milyen például állat) a többinek (milyenek például kutya, macska stb.) *egysége*.

A dialectica ezen „rosz“ egységről a legmegvetőbb hangon nyilatkozik; oly hiábavalóságnak tartja, hogy e tekintetben csak a közönséges elvont fogalmakkal vetheti össze. A dialectikai *azonosság* nem élettelen logikai *egyenlőség*, hanem a tét és ellentét *tárgyas (reale) egysége*. A kategóriák a dialectica haladásában mindinkább gazdagodnak, „megsűrűdnek“; ezen megsűrűdés processusa az *egységes* fogalomban megyen végbe. Ez békíti ki a tét és ellentét viszálykodását; *túlhaladja, fölöttök áll*, s egyszersmind *kebelében rejt* (e harmas értelmet a dialectica *egy* szóval fejezi ki „*aufgehoben*“ diszszavával). Jó lesz, ha e példátlan gondolkozásmód megértésére arra emlékezünk vissza, hogy Hegel az egyes kategóriákat *lelkeknek* nevezi.

Nézzünk immár szemébe a dialectikai csodatevőnek, vajjon végbe viszi-e mind ama nagy dolgokat, miket róla hirdetnek. — A föltétlen bölcsészet első egységes fogalma a *levés*; ez a lét és nemlét egysége. Ki ezt hallja, érti-e igazán a levés titkát? Nem kérde-e többet: honnan e világon ez az általános nyughatlanság? mit jelent? mi a célja és feladata? miért nem hal el soha? Vagy belátja-e csak azt is, mily úton-módon keletkezik a lét és nem-lét nyugalmból a nyugtalan levés? A dialectica nemcsak hogy ezen kérdésekre nem felel, sőt úgy látszik nem tud rólok. Nagy-tette mindössze is abban áll, hogy a lét és nem-lét mellé a levés fogalmát állítja. Arra kiemeli, hogy ez ama kettőt mint tulajdonságait vagy részeit vagy akár mozzanatait viseli magán: evvel pedig mindössze a lét és nem-lét hitvány *logikai egységét* nyújtja nekünk. Ennek természetén a legkevesebbet sem változtat, hogy a *tárgyas egység* hangzatos nevével illeti, s hogy ezen egység által a kérdést mindörökre megoldottnak hirdeti. Könnyű fogalmjáték ez egész eljárás, mely *nem képes* a nehéz metaphysikai föladatot *fölfogni*, hanem csak *játszik* körül mint a röpke szellő a sziklaorom körül. *Így* nyilatkozik tehát a dialectica ellenállhatlan bátorsága? — Igazán nem tudjuk, nevessünk-e vagy bosszankodjunk az

ilyen bölcseelkedésen. Okot ugyan mindkettőre szolgáltat; *nevetésre*, mert oly nagyon emlékeztet a parturiunt montes, nascetur ridiculus mus-ra; *bosszankodásra*, mert a dialectica a józan észet oly ügyetlennek, szép új elnevezés és egyszerű biztatgatás által elámíthatónak tartja. És e helyen nem tehetjük, hogy ki ne mondjuk, mikép rábeszélés és ámtítás — akár öntudatos akár öntudatlan — a dialectica legáltalánosabb jellemvonása. E vádunkat igazolja az ellentét, igazolja az egység természete. Mert valamint a levés, úgy *valamennyi* dialectikai egység pusztá *logikai egyenlőség*.

Vagy több talán a *magáérti lét* (das für sich sein)? (L. Encycl. 93... §§-okat.) „Valami egyébbé lesz, hanem az egyéb maga is *valami*, tehát ez is egyébbé válik, s így tovább a *vég-telenbe*. Ez a *rosz vagy tagadó végtelenség*. A mi valóban létez, abban áll, hogy valami egyébbé, s az egyéb általában egyébbé lesz. Valami egyébbhez való viszonyában már *maga* is egyéb *amazegyéb*re nézve; tehát az, *melybe* átmegyén, egészen egyenlő avval, *mely* átmegyén; — mindkettőnek nincs más meghatározása annál, hogy *egyéb*. Úgy tehát valami egyébbé átmenésében *csak önmagával zárakozik össze* és ezen (az átmenésbeni valamint az egyébbeni) önmagára vonatkozás az *igazi végtelenség*. Vagy tagadó oldaláról: a mi változik, az az egyéb, mely az *egyébnek egyébévé* lesz. Úgy a lét mint a tagadásnak tagadása újból áll helyre — hanem mint *önmagáérti lét*.“ Érdemesnek tartottuk ezt az egész helyet lefordítani, mert az egész rendszer alapnézete erre a fejtegetésre támaszkodik. Ezen alapnézet t. i. abban áll, hogy minden, mi fejlődik, fejlődésében, változásában önmagával zárakozik össze: s innen származik aztán a dolgok és fogalmak mindig újra visszatérő rhythmusa. *Annál fogva* pedig sikerül a dialecticának a dolgok belsejébe behatolni, gondolkozást és létet egységben fejleszteni.

Az önmagáérti lét tehát a valaminek és egyébnek egy-sége. Mi oknál fogva egyesíti ezt a kettőt? Mert — örüljön minden ember, ki e nagy igazság felfedeztetésének századában élt! — mert *valami* az *egyébnek egyébe*, mert a *valamit egyébnek* és az *egyebet valaminek* lehet *nevezni*: azaz valami és egyéb bizonyos tekintetben t. i. az *okoskodóra nézve*

egyenlők. Az ilyen egyenlőséget pedig mindenkor logikainak szokták czímezni, — az önmagáérti lét tehát *tiszta logikai* egység. Azonfölül még nem is tényekre, hanem két üres elvont fogalomra, mint a valami és egyébire, támaszkodik, s úgy a feladatot, melyet meg akar fejteni, még nem is érinti. Az összehasonlító képzelet magasan a tények fölött repdeső játéka az egész, mely az elvont fogalmak ködén keresztül a valóságot még észre sem veszi, nem hogy megfejténé.

Hasonlóan jut a dialectica a szabadság fogalmához. E nagy fogalom nála az ok és okozat ellentétének egysége. A logica 155-ik §-ában értesülünk, hogy a kölcsönhatás (Wechselwirkung) egyik oldala csak olyan eredeti, cselekvő és szenvedő mint a másik, minélfogva nincsen különbség köztük. Ezen egység *önmagáért* is létez. Az ok és okozat cseréje pedig a *nyilvánult szükségképeniség*, melynek kapcsa a belső *azonosság*. A substantia a kölcsönhatáson keresztül fejlődése tehát csak abban áll, hogy végtelen *önmagára vonatkozás* s ennek következtében a *szükségképeniség igazsága a szabadság*. Szükségtelen az előbbiek után ezen egység természetét bővebben fejtegetnünk.

A logica végén az egység mozzanata azt a vakmerő hidat alkotja, mely az egyéni cél fogalmából az eszméhez, a gondolat és tárgyilagosság föltétlen egységéhez, vezet át. Tekintsük közelebbről e hidat, és látni fogjuk, hogy nem egyéb légszerű szivárványnál, mely igen a könnyü-lábu öszve hasonlító gondolatot, de nem a valóság súlyos léptét bírja.

A véges cél (L. Encycl. 209... §§-okat) — a véges cél valóulásában az egyéniség s a tárgyas önállóság pusztá látszata megsemmisül. Mert midőn a gondolat célja a világban valósúl, gondolat és világ nem állanak többé meredten egymással szemben, hanem átjárják, áthatják egymást: a mechanismus és chemismus processusa a *gondolat szolgálatába* lépett. Ily módon a *cél dologgá* (!), azáltal pedig *eszközzé és anyaggá* válik: s ily módon a gondolat és világ ellentéte mindig újra ismétlődik. Hanem midőn a valósult cél csupán mint eszköz és anyag tűnik föl, *hiába valónak* (als Nichtiges) mutatkozik: az által pedig a tartalom és alak ellentéte *elenyészett*. Mi csak az imént *cél* volt, most *eszköz*: s ezen azonosságban a *cél önma-*

gával zárakozik össze. A fogalom mint alaktevékenység (als Formthätigkeit) *saját* tevékenységének tartalma. Úgy nyerjük a föltétlen, önmagáért létező egyéniséget, mely magának valamint tárgyilagosságának egysége — azaz *eszme*.

Miben rejlik ezen okoskodás ereje? Nyilván a *cél* és *eszköz azonosságában*. Hanem ez pusztán *logikai egyenlőség*: tisztán csak a *gondolkozó ember fejében* létezik, nem pedig a tárgyas valóságban. Vagy változtat-e az arany természetén, hogy ma *célomul* tűzöm ki, holnap *eszközül* használom? — A mellett igazán jobb sorsra méltó költői tehetségre mutat azon állítás, hogy az *én gondolatom aranyra vált*, midőn arany után törekedve végtére birtokába jutok. — Ezenkívül hány helyen mutatkozik ezen okoskodásban a tapasztalás nyoma! A *cél* eszközzé lesz, ez megint *céllá*, s úgy tovább egyenes vonalban: hol megyen e vonal köralakba át, hol zárakozik a *cél* önmagával össze? Vagy általában miért teszi? Hisz miért ne haladjon egyenes irányban? Hanem tudja a dialecticus tapasztalásból, hogy a szerves testek egyes alkatrészei úgy szólván egy *középpont* körül fekszenek: s e tapasztalását az egész világra terjeszti ki.

Az akarat is a dialectikai egység szerzeménye (L. Encycl. 467, 468. §§.). A theoreticus ész végfoka az *intelligentia*, mely az *egyéniiség* és *tárgyasság egysége*. Mint ilyen az *összes lét teljes birtokában* van, úgy hogy szabadon rendelkezhetik felőle. „A gondolkozás mint a szabad fogalom tartalmára nézve is szabad, mely *sajátja* s egyszersmind *külsőleg* is létező“, — s e gondolkozás mint ilyen *akarat*. Tehát *gondolkozni* annyit jelent mint *akarni*. Ezen állítás vakmerőségén Hegel maga is megütkezik; szükségesnek tartja megemlíteni, hogy a „közönséges“ öntudat nincsen tudatában e mély igazságnak, hanem a gondolkozást és akaratot *két* dolognak tartja. Különben az ránk nézve mindegy; nézzük meg inkább, mi által bizonyítja Hegel kérdéses állítását? A gondolkozás szabadon rendelkezik saját és a világ tartalma fölött; az akarat ugyanazt teszi: tehát a gondolkozás annyi mint akarat, vagyis a *gondolkozás akaratba* megyen át. Látjuk, hogy e bizonyítás ereje logikai egyenlőségben rejlik, és még azonfölül mily gyengében! Megengedjük ugyan, hogy a gondolkozás tartalma fö-

lött némileg rendelkezünk, legalább a mennyiben a gondolat, melyet gondolunk, a *mi* gondolatunk: hanem hogy e gondolat egyszersmind *való*, azaz *külső tárgy* legyen, attól mentsen meg az úr Isten! A föltétlen bölcsészek e föltét alatt szép világát rég elcsufították volna.

S e néhány dialectikai egységgel be is érhetjük, kivált miután a rendszer forduló pontjaiból vettük. Jobbat — e szót a dialectica értelmében is véve — aligha találhatni; rosszabbat akármennyit. Miután pedig a dialectikai egység *nem* az, *mi lenni akar*, a dialectica minden új egység felállításával *saját maga iránti következtetlenségét* követ el.

7. Az eddigiek, jelesen a dialectica logikai segédeszközeiről mondottak után kétségtelen, hogy a dialectikai módszer korántsem a tiszta gondolat föltétlen önfejlődése, hogy a dialecticus nem ült az úr Isten tanácsában, s hogy nincsen jelen öntudatával a világ létesítésében. Hanem miután a dialectikai rendszer mégis meglévő tény, kérdés, hogyan jön létre? Nagyon egyszerű módon. A dialecticus hányja-veti fogalmait, forgatja jobbra-balra, összehasonlítja egymással, — s utóvégre felfüzi érvényesnek vélt, egyszer mindenkorra elfogadott módszerének üres fonalára, a mellett a világ alaprajzá-
nak képzeletében élő előleges képét folyvást szemben tartván. Egész műtétele tehát fogalmak elrendezésében áll.

De az igazság nem *egyes fogalmakban*, hanem a fogalmak egymáshoz csatolásában keresendő: egyes fogalmak legfeljebb egyes tényeket, egyes megfejtendő föladatokat jelenthetnek. Ebből kitünik, hogy a Hegel-féle dialectica *mint* dialectica, azaz a mennyiben hű magához, nem magyaráz semmit, hanem csak kijelöli, csak felsorolja a magyarázatra szoruló feladatokat. Annálfogva bölcsészeti nevére nem tarthat igényt.

Különben, ha a bölcsészeti feladatok felsorolása alaposan és ügyesen történnék, akkor az nem csekély érdeme lenne a dialecticának; de, fájdalom! ebben az érdemben sem részesíthetjük. Miért? Mert sérthetlen és kikerülhetlen trichotomias mintája kényszeríti az egyes fogalmakat, illetőleg föladatokat, annyira módosítani, megcsonkítani és elferdíteni, hogy gyakran a leggyakorlottabb szem sem képes az ily ferdtményekben az egyszerű eredeti tényekre ráismerni. A dia-

lecticus képzelt feltétlenségének mámorában *megveti* a tapasztalást, s annál fogva nem tartja érdemesnek egyes adataival kellően *megismerkedni*. Semmit sem magyarázó fogalom-játék az egész dialectica, és ha a dialectikai művek olvasásánál helylyel-közzel mégis úgy tetszik, mintha ezt vagy am azt megértettük volna, akkor e körülmény a közbeszótt nem-dialectikai megjegyzéseknek, vagy az anyag kedvező elrendezésének következtében ébredt mellék gondolatoknak tulajdonítható.

8. A dialectica több helyen a *végtelenbe haladásra* (progressus in infinitum) hivatkozik: mivel értésünkre adja, hogy azon fogalmak, melyek e haladást előidézik, egyoldalúak és érvénytelenek, úgy hogy a tiszta gondolkozás nem állapodhat meg náluk. Mi ezen eljárás ellenében arra figyelmeztünk, hogy a végtelenbe haladás nem érinti a megfejtendő föladat tartalmát, mert e föladatra nézve külső valami. Végbemenésének helye nem a dolog maga, hanem a gondolkozó ész öntudata; figyelmezteti a gondolkozót, hogy valami itt nincs rendén, és csak *valószínűvé* teszi, hogy a fogalom, mely a végtelenbe haladásra okot szolgáltat, talán nem érvényes. Mert — a mikép Aristoteles is említi — csak azon az egyéni meggyőződésen alapszik, hogy minden, mi van, tökély után törekszik, a végtelenbe haladás útján pedig a tökély soha el nem érhető.

A dialecticának, a minden kételyt kizáró bölcselkedés módszerének, magából a megfejtendő föladat természetéből kell hogy származtassa bizonyításai okát. Rá nézve úgy is könnyen beteljesíthető követelés ez, miután az okok oka, a *föltétlen lény maga* működik minden mozzanatában. És íme, mégis a végtelenbe haladást veszi igénybe! E körülmény nagyon kedvezőtlen tanubizonytságot teszen benszülött ereje mellett, azonkívül pedig ezen igénybevétel által ellenkezésbe jön önmagával s igéreteivel: azaz *következetlenné* lön.

9. A dialectikai módszer a *belső összefüggés* előnyével büszkélkedik, mely szerinte *csupán általa* érhető el. „A dialectica azon egyedüli alapelv, mely által a tudomány tartalmába belső összefüggés és szükségképeniség lép.“ (Encycl. 81. §).

Belső összefüggést és szükségképeniséget mindennek

előtt oly tudományos eljárásban látunk, mely legelsőbben is alapelvét helyezi tisztába, illetőleg bebizonyítja, azután pedig lépésről lépésre haladván, csak olyan igazságokat nyújt és olyan ítéleteket állít, melyek a már megnyertekből következnek; magától értetődik, hogy a még meg nem fejtett fogalmak használatát vagy rájuk hivatkozást minden módon ki fogja kerülni. — Az ilyen eljárást leginkább a mennyiségtan tudományaiban fedezhetjük fel, s a dialectica nem is mulasztotta el e tekintetben ezen tudományokkal nem csak összehasonlítani, hanem magasan feléjük helyezni magát. Nem sok fáradságunkba fog kerülni kimutatni, hogy *jogtalanul*. Először is, a dialectica *nem bizonyította be*, sőt nem is *bizonyíthatja be alapelvét*. — Továbbá, mindjárt fejtegetései kezdetén oly fogalmakat használt fel, melyekkel még nem foglalkozott, sőt melyek — ha a fogalmak is kopnának mint a ruhák — régen szétfoszlottak volna, mikorára fejtegetés alá kerülnek. Emlékeztetünk a mozgás, attractio, repulsio, élet, mechanismus stb. kisegítő nézeteire, melyek mint megannyi Dei ex machina jelennek meg, a hányszor a dialectica élete veszélyben forog. Miután ezek és számtalan más tapasztalásból származó fogalom egészen szabálytalanul és zabolátlanul szólanak belé a dialectica fejtegetéseibe, hol maradt a szükségképeniség? A bölcsészet történelmét és a természet bölcsészettét a *logica alkalmazásának* nevezték; a dolog épen megfordítva áll; a Hegel-féle logica legtöbbszörre nem egyéb, mint a bölcsészet történelmének *elmosódott viszfénye*, vagy a természet elvont fogalmakba öntött *előleges nézete*. — Erre figyelmeztet Hegel saját állítása is, hogy a bölcsészet története az igazságok ugyanazon *időbeli* rendszere, melyet a logica mint a tiszta gondolat *időfölötti* rendszerét mutat fel: azaz a különböző bölcsészeti rendszer alapeszméinek egymásra következése *ugyanaz*, mint a logikai kategoriák *egymás-utánja*; és innen származnak a logika azon kategoriái, melyek, mint „élet“ „chemismus“ s egyebek, oly szembetünőleg a tapasztalás ajándékai, hogy a bennök rejlő logikai fogalmat alig bírjuk megérteni. — Miben keressük tehát a szükségképeniséget már csak a logicában is, melyben leginkább vártuk volna? Hát még a rendszer többi részében, mely egész határozottan

a legközvetlenebb tapasztalatokkal foglalkozik? Mert föltétlenségét minden áron megmenteni igyekeztvén, a dialectica csak mintegy félig behunyt szemmel és lopva mer a tapasztalás tárgyra kacsintani, hogy rajta ne kapják nyílt csaláson. Hanem lássunk tüzetesebben a dologhoz.

Miután a dialectica alapgondolatát be nem bizonyíthatja, valami kiváló szükségképeniségre nem tarthat számot; szükségképenisége e szerint a *kategoriák fölcserélhetlen rendben egymásra következésében* fog állhatni. Kérdés, van-e criteriuma ezen egymásra következés megítélésére és meghatározására? — Azt feleli rá: *van*. Az *ellentét* e criteriuma. Szerinte minden fogalom átcsap ellenkezőjébe, és miután a fogalmak mind *egyöntetűek* (einfach), mindegyiknek csupán csak *egy* ellentétes fogalom felel meg. Látni való dolog tehát, hogy a dialectikai fejlődés tisztán csak *egy*, egész pontossággal határozott irányban haladhat. — Ha mind ez több lenne pusztá állításnál, akkor a dialectica szükségképenisége is több lenne pusztá kérdésnél.

Először is nem igaz, hogy a fogalmak mind egyöntetűek; ezt annak daczára, állítjuk, hogy Hegel mindazokat barbaroknak nyilvánítja, kik azt hiszik, hogy fogalmak részekből állhatnak. Sőt bátorkodunk Hegelt magát is azon barbarok közé sorozni. Mert mi haszna, hogy a fogalmakat *egyöntetűeknek hirdeti*, és mégis mint *összetettekkel bánt* velök? Ennek bebizonyítására elég lesz a számtalan, művei minden oldalán kínálkozó példák közül a következőt hozni föl: Az egyéni szellem a természet tagadása; de legközelebből nem tagadja az *egész*, hanem csak az *életszerves* természetet: nem tekinti tehát a dialectica a természet fogalmát *tettleg részekből* állónak? De lenne bár mindegyik fogalom egyöntetű: ebből még sem következne, hogy csupán csak *egy* ellentétes fogalom feleljen meg neki. Egész határozottan egyöntetű a *fehér szín* fogalma. Hogy a fehérnek ellentéte nem csak a fekete, hanem a kék, piros, sárga stb. szín is, azt mindenki tudja, kinek szeme van; a „szemtelen“ ellenvetése pedig nem nyom a latban. És így tehát mindkét feltétel hamis és érvénytelen, mely alatt a dialectica szükségképenisége megállhatna.

Legyen már most A fogalomnak három része a, b, c,

úgy vagy mind a hármat, vagy kettőt-kettőt, vagy egyet-egyet tagadhatunk, a mi hét lehetséges esetet ad (abc, ab, ac, bc, a, b, c). Szaporítsuk egymásután A részeit, úgy ezen esetek száma könnyen ezerre és többre rúghat föl: és mindegyik A tagadása. A gondolat benszülött erejénél fogva A fogalomnak át kell csapnia ellentétébe: hanem melyikbe a hét vagy hétezer közül? Természetesen *abba*, melyet a dialecticus egyéni nézeténél vagy műveltségénél fogva *legczélszerűbbnek tart*. Világos, hogy a dolog ilyen állásánál fogva szükségképpeniségről vagy a dialectikai haladás biztos határozott irányáról nem lehet szó.

Más útja is van még ezenkívül a dialectikai előrenyomulásnak. Legyen A ellentéte B; ezen B magasabb, gazdagabb fogalom A-nál; tehát B annyi mint a valamely meghatározás által bővített A: azaz A B-hez az általánosabb fogalomnak a részletesebbhez való viszonyában áll. A dialectica már most A-val A-nak akármelyik részletesebb fogalmát állíthatja szembe. Mert A α , de épen olyan jól Γ , γ ... által közelebbről meghatározható. Látjuk, hogy itt tág tér nyílik az *önkénynek* és *szabad tetszésnek*. — Hanem a dialectica, a milyen bátor, e veszélyes körülményen meg nem ijed: azt állítja, hogy mindenik általános fogalomhoz csak *egy* részletes fogalom tartozik; ha a természet itt-ott mást mutat, az csak tehetlenségének (ihrer Ohnmacht) tulajdonítható, melynél fogva nem képes a fogalmat egész szigorúságában valósítani. — Igazán eredeti és meglepő egy vád: a *természet* az oka, hogy a *bölcsész fogalmai* nem felelnek meg műveinek!

Hanem a legnagyobb baj hátra van még! Általában véve akármelyik fogalom, mely nem A, Á-nak ellentéte: azért t. i. mert más, és nem A. Hiszen általános és a dialectica részéről is elismert tétel: omnis determinatio negatio; A-ra tehát akármilyen fogalom B, C, D... következhetik, ha csak más mint A; s itt látjuk, hogy a dialectica előrenyomulásának akármelyik pontjában tetszése szerint a szélrózsa *akármelyik* irányát választhatja, s ezen irányt *akármikor* változtathatja. Jogosan mondhatjuk tehát, hogy a Hegel-féle dialectica nem a benső összefüggés és szükségképpeniség, hanem a legzabolátlanabb *önkény* és annál fogva a legáltalánosabb *zavar* mód-

szere. — Ha Hegel műveiben mégis némi összefüggést és haladást veszünk észre, akkor ezt elődeinek, tanulmányozásának, és mindenek előtt aestheticai tapintatának, de koránt sem dialecticájának köszöni.

A dialectica méhének meddő voltát sok példával kimutatni, az eddigiek után fölöslegesnek tartjuk; csak néhány fő ellentétet szándékozunk szükségképeniségök oldaláról megvizsgálni. Miután a tiszta gondolkozás a világ alaptervét, „a mint azt az Isten a világ teremtése előtt gondolja,“ önerejéből megértette, egyszerre, a mint ezen alapterv légszélsőbb fogalmát, a logikai eszmét eléri, a külvilág megmerevedett állapotában találja magát, „magánkívül van.“ — Megütközve kérdezzük: mért megyen az önmagát gondoló logikai eszme az *eszmétlen külsőségbe*, és miért épen *ebbe* át? Hisz „magánál“ is maradhatna, vagy akármi mást is kezdhetne! Ezekre azt a felvilágosítást nyerjük, hogy a logikai eszme *határtalan szabadságában* határozta magát arra. Tehát azért megy a logikai eszme a külsőségbe át, mert módjában van, mert *úgy tetszik* neki. Hanem hogy fér össze a *határtalan szabadsággal*, az *úgy-tetszéssel* a *szükségképeniség*, azt mi nem tudjuk. Valószínű, hogy a dialectica sem tudja, mert egy szóval sem magyarázza. A külső szellem „a természet széthányt tagjait“ lassanként összeszedi, és egyéni szellemmé lesz. Miért ép azzá? mért nem mássá? vagy miért nem marad inkább természetnek? Azért, mert ellenmondás lenne, ha a szellemen kívül *tárgyilagosság is* létezne. — Nem tudjuk ugyan, miért lenne az ellenmondás; hanem hagyján. — Az egyéni szellem első nyilvánulása a gondolkozó szellem; ez cselekvővé válik, és mint ilyen, újból teremt a tárgyilagosságot. Mi okból? Mert ellenmondás lenne, ha a gondolkozó szellemen kívül *tárgyilagosság nem* létezne. — Ez szükségképeniség. még pedig dialectikai. Szépítőleg beszélünk még tán, ha az ily bölcselkedést öntudatlan félrebeszélésnek címezzük.

A dialectica a dolgok legbensőbb természete. E természet kimutatása a dialectikai szükségképeniség. Világos, hogy a kimutatás a dialecticusnak semmi szín alatt el nem engedhető, mert épen abban áll minden bölcselkedése. Honnan van hát, hogy a dialecticusok — már Hegel maga is, saját vallo-

mása szerint, nevezetesen szóbeli előadásában — kénytelenek úgynevezett „ártatlan“ trichotomiákat felállítani? azaz olyanokat, melyek tulajdonképpen nem azok, melyek csak az anyag könnyebb átnézhetésének okáért kigondolva? Honnan van, hogy egyes dialectikusok, például Rosenkranz (L. Psychologie, der subjective Geist) trichotomiák helyett dichotomiákkal is beérik? Tán megsántult a dialectica út-közben? Vagy elaludt a jó bölcsész, mielőtt a fogalom harmadik lépését észrevette volna? Nem lenne ugyan nagy csuda, mert képzelhetni, hogy a dialectikai óra lógójának örökös hármas lüktetése altatóan hathat. Különben már akárhogy, annyi világos, hogy *ártatlan* trichotomiákban (melyektől a dialecticusok iratai hemzsegnek), valamint *dichotomiákban*, a dialectikai szükségképeniségnek nyoma sincsen.

Hogy fér továbbá össze a szükségtelenséggel, hogy már Hegel maga is a kategoriák állítólag fölcserélhetlen rendjét fölcserélte? (L. Erster Entwurf des Systems und Encyclopädie). És mit szóljunk arra, hogy Hegel tanítványai nem értenek egyet sem tanítójukkal sem magok közt, de még a rendszer mozzanataiban sem; hogy általában rokonságuk és egyetértésük csak annyira terjed, mennyire mesterök iránti engedelmségük és kegyeletük? Miután a dialectikai szükségképeniségnél fogva *valamennyi* dialectikai rendszernek a legszorosabban egyeznie kellene mindenben, mire való volt tehát e rendszert többször is felállítani? Mind e kérdésekre csak egy feleletet tudunk: az mind onnan van, mert a dialectica szükségképenisége csak *kérkedő ámítás* s *ámító kérkedés*.

E helyen el nem mulaszthatjuk még egy pontra figyelemztetni, mely nem illeti ugyan a dialectikai szükségképeniséget mint ilyet, hanem legszorosabb kapcsolatban van vele: a mennyiben t. i. lehetőségének egyik föltétele. Bár e szükségképeniség t. i. csak képzeletben él, mégis legalább látogatást elő kell teremteni. Hegel szerint a dialectikai bölcselkedésnél fő dolog „a *szilárd* gondolatokat *folyókká* tenni.“ E folyóvá tételt a dialectica *két mesterfogás* által eszközözi. *Először*, a régóta forgalomban levő elvont fogalmakat és eszméket, melyek mintegy elsoványodtak és elhalványodtak, kap-

csolatba teszi azon tárgyakkal és tényekkel, melyek vizsgálatból származtak, úgy szolván bele meríti az érzékiség és tárgyasság ifjító folyamába. Ez által elevenebb színezetet, nagyobb kézzel-foghatóságot és szemlélhetőséget, szóval többvonatkozási pontot nyernek, így a valóságra, melyből származnak, élénkebben emlékeztetvén. Természetes, hogy aztán más gondolatok könnyebben kapcsolódnak hozzájuk. — *Másodszor* pedig, ha külső tények mindennapi tapasztalatok magyarázata forog kérdésben, úgy a dialecticus ezek fogalmaiból sok érzéki oldalt, sok vonatkozást kifelejt, s csak azon tulajdonságukat emeli ki, melyek legkönnyebben szolgálhatnak kiindulási pontok gyanánt. Így készül az önálló átmenés és a belső szükségképeniség látszata.

Mi ezen eljárás következménye? A *legáltalánosabb zavar* és *elferdítés*. A leggyakoribb, legérthetőbb fogalnak nevei alatt valami egészen szokatlan, elütő értelem rejlik; a tárgyak és tények gyakran annyira eltorzítvák, hogy többnyire csak a név sejteti velünk némileg, miről van szó. Ennek következtében a dialectikai irány homályos és élvezhetlen, az olvasás rendesen valóságos gyötrellem. — E vonások már Hegel írásmódját is jellemzik, de még inkább tanítványai műveit. Ezek olvasásánál hol saját magunk, hol a szerzők ép eszén kétkedünk; gyakran úgy tetszik mint ha tréfát üznének velünk, megint más helyen csendes borzadály lép el, mintha a szóbőség ködében alvilági rémeket látnánk, és nem hiszszük hogy annak keze-lába lett volna, mint más embernek, ki ilyeneket tudott összeírni. Utóljára pedig meggyőződünk, hogy a mit olvastunk, értelem dolgában gyakran félfokkal sem áll feljebb a kiskoru gyermek érthetlen dadogásánál, szeretetre-méltóságra pedig véghetlenül lejjebb áll.

10. A dialectikai szükségképeniség arra a kérdésre vezet, micsoda viszonyban áll a dialectikai módszer a *geneticával*? Mert a dolgok genetici vizsgálatában mindennek előtt látunk szükségképeniséget. — Ezt így értjük. Előttünk viritó rózsabokor. Létrejöttéhez mag, föld, eső, napfény, levegő, és más feltételek szükségesek valának; e feltételek egyszersmind tárgyas okai, azaz azon *anyag*, a melyből a rózsabokor áll. A ki mindazon feltételek egymáshoz való viszonyát, valamint

hatásuk módját sorban felmutatja, azaz a rózsabokor fokról fokra fejlődésének történetét leírja: az megérteti velünk e bokor létét. Mert a mely tárgy keletkezését és létrejöttét, azaz *genesisét* belátjuk, arról mindenek előtt hiszszük, hogy megértettük. A megértés e módjában a *legnagyobb szükségképeniséget* találjuk, valamint a megértett tárgy létében is szükségképeniséget látunk. A dialectica mindentszükségképeniségeszerint akar magyarázni; kérdés, *azonos-e* a geneticali módszerrel?

Az utóbbi *külső*, gyakran *esetleges* okok alapján magyaráz, a dialectica a *tárgyakban fekvő örök megmásíthatlan* meghatározások fejlődését fel akarja mutatni. A geneticali bölcsekedés az időbeli, a dialectikai az időnkivüli időfölötti levés és fejlődést igyekszik kitüntetni. Mindebből az következik, hogy a dialectikai módszer *egészen más* mint a geneticali. — Magok a dialecticusok is azt állítják. Így például Erdmann (Psychologie 4. és 5. §§.) határozottan oda nyilatkozik, hogy az ő módszere lényegesen különbözik a geneticalitól, hogy p. a természet fokai *egymás mellett* léteznek, míg a dialectikai fejlődés fokai *egymásra* következnek. Vagy pedig (Ps. 162. §.) Hogy dialectikailag a cselekvő szellem a gondolkozóból foly, avval nincsen kifejezve az is, hogy gondolkozás és akaráss ne fejlődhessenek *párhuzamosan egymás mellett*. Ebből egész tisztán kivehető, hogy a dialectica csak a *belső összefüggést* fejti ki. Továbbá nem is volt soha a dialectica nézete, hogy valamely A mozzanata a dialectikailag belőle származó B mozzanat *anyaga* vagy *tárgyas* oka, hogy például a logikai eszme azon anyag, melyből a kö készül. — Azután pedig, ha mag, föld, eső, meleg stb.-ből rózsabokor lett, akkor ennek ama feltételei azelőtti minőségükben *megszűntek lenni*; a feltétlen bölcsesek pedig nem voltak soha azon véleményen, hogy például az akarati dialectikai fejlesztése *után* a gondolkozásnak *vége* lett volna. Sőt ellenkezőleg! Rosenkranz arra tanít, hogy a kategoriák A B C sorjában nem csak A, hanem C is B-nek oka, miután azok oly fogalom, melyben minden és mely mindenben van meg.

Ezek után kétséget sem szenved, hogy a dialectica *nem* a geneticali módszer. — Annál fogva lehetséges, hogy bizonyos esemény vagy fejlődés mozzanatai, melyek a dialectica szerint

A B C D sorján következnek egymásra, a valóságban egészen megfordítva C D B A vagy akárminő más rendben mennek végbe. És ez több mint pusztá lehetőség; mert nem érthetjük például a létet létező dolgok nélkül, a dialectica mégis elébb szól amarról, mint emezekről. Idő mozgás nélkül képzelhetlen semmi, a mozgás mégis a dialectica *későbbi* mozzanata. — A vallásnak az erkölcsiségre a legeldöntőbb befolyása van; a dialectica az erkölcsiség megfejtésénél még nem tud semmit a vallásról, s így jár el számtalan esetben.

Már pedig minden bölcsészet saját vallomása szerint a föltétlen is, czélját a valóság, az *időben és tárgyas okok szerint* fejlődő valóság magyarázatában keresi: s itt kitünik, hogy a dialectica e czélt tökéletesen eltévesztette, még pedig azért, mert a genetical módszer intéseit semmibe sem vette. Még nem is szól a felől: honnan van, és hogy értsük, hogy a dialectikai fejlődés a valóság processusaival oly gyakran ellenkezik. Pedig mulhatlanul vártuk volna, hogy e fölötté homályos pont, valamint a genetical módszerhez való viszonya felől határozottan nyilatkozzék.

E pontot a dialectica azért hagyta sötétben, mert ő maga sem volt tisztában felőle. Kimutattuk, hogy nagy különbség van a dialectikai és genetical módszer közt, és hogy e különbséget a föltétlen bölcsészek is tettel valamint szóval elismerték; nyomban ki fogjuk pedig mutatni, hogy ugyan e két módszert *azonosnak* veszik és nyilvánítják. Hegel és oskolája egész komolysággal igyekeztek bebizonyítani, hogy a bölcsészet történelme és a történelem bölcsészete idő és tárgyas okai szerinti fejlődésében egész pontossággal összevág a *dialectikai kategóriák* fejlődésével. Mit jelent ez egyebet, mint, hogy a dialectica és valóság fejlődése közt *nincs különbség*. És azt a föltétlen bölcsészek magok is állították; saját szavuk szerint „a dialectica azt az utat írja le, melyet a tárgyak magok is tesznek (sie beschreibt den Weg, den die dinge selbst gehen), azaz, a tárgyak *valóságos* fejlődése a *dialectikai kategóriák* fejlődésének felel meg. A tárgyak *valóságos fejlődését* pedig a *genetical módszer* akarja kitüntetni: világos tehát, hogy amint a föltétlen bölcsészek szerint „a dialectikai és genetical módszer lényegesen különböznek egymástól“, —

ugyanezen két módszer ugyanezen bölcsészek szerint egyszerismind azonos.

Hogy nevezzük az ily eljárást? Ha őszinte, józan gondolkozásu férfiakkal volna dolgunk, határozatlanságnak, következetlenségnek, ellenmondásnak címeznők: hanem a bölcsészet kényurainál e czím könnyen félreértésre adhatna okot. Mert ezek, a határozatlanság és ellenmondás emberei, könnyen nem *vádat*, hanem *dicséretet* és elvöknek mindenben nyilvánuló diadalát láthatnák benne. — Különben komolyan szólva, e sötét pontban a dialectica nem épen legcsekélyebb hiányát találjuk, mert a határozatlanság természete szerint mindig új meg új határozatlanságot és zavart szül, egyszerismind a dialectica hiuságát is támogatván. Ha t. i. valamely esemény vagy tárgy fejlődése történetesen a dialectica haladásával *egyenlő lépést* tart, a dialecticus el nem mulasztja megjegyezni: ez természetes, mert hisz a dialectikai és genetikai módszer *egybe* vágnak; ha pedig a tárgyas fejlődés iránya a dialectica útjától *eltér*, akkor azt halljuk: az természetes, mert hisz a dialectikai és genetikai módszer *nem* vágnak egybe. — Az ily bölcselkedés nagyon élénken emlékeztet ama parasztnak lova körüli okoskodására: ha akarom, vemhes; ha akarom, nem vemhes. Pedig szegény nem is sejtette, mily erős dialecticus és mily nagy tudományu elvokonai vannak.

11. Az előkelő metaphysikai logica a mindennapi formalis logicát legméltatlanabbul támadja meg; amaz, mint a dialecticusok kedvencz gyermeke, oly durván bánik emevvel, mint csak épen elkényeztetett kedvencek szerény egyszerű testvéreikkel bánni szoktak. Legelső és legfőbb alaptörvényét a pedantismus fás gyártmányának, üres hasznavehetlen tau-tológiának csúfolja. Pedig ha a gondolkozásnak valamihez, úgy a formalis logikai törvényekhez nem szabad nyúlania. Mert nincs oly biztos, szilárd, sérthetlen és kikerülhetlen e világon, mint a logika törvényei. Kivülök minden változik. A mi a mai korban magasztos lelkesítő igazság, az utódaink előtt nevetni való balgaságnak és ferdeségnek tűnhetik föl; a logikai törvények igazsága *minden időben* ugyanaz. A legkeményebb, legszilárdabb sziklák megrendülnek, magának a világnak alkata is romba fog tán dűlni: a logikai törvények

ezen általános romlásban is fen fognak állani, ha lesz szellem, ki gondolkozni fog. — A ki kétkedni akar, *mindenen* megkísértheti; kétkedhetik a világosság világosságán és a virág virágzásán, kétkedhetik az Istenségen és saját létén, kétkedhetik az igazság igazságán sőt magán kétkedésén: csupán csak a logikai törvények helyességén nem kétkedhetik. Ha tenné is, hasonló lenne az olyan rövidlátókhoz, kik a szellemet tagadván épen e tagadás által a szellem létét bizonyítják, hasonló az olyan iskolásfiúhoz, ki *nevetés közben* állítgatja tanítójának, hogy *nem* nevet. Mert magában a kétkedés actusában kénytelen lenne e törvényt követni, és helyességüket tettel elismerni.

És íme a dialectica a gondolkozó ész ezen sérthetlen szentségein fensőbbsege túláradozó érzetében csúfolkodik! Nem csoda tehát, hogy sokat nem gondol velük. Pedig *minden* gondolkozás, tehát a dialectikai is, ezen törvények alapján megy végbe s csak e törvények hű és lelkiösmeretes számbavétele mellett vezethet igazsághoz és alapos meggyőződéshez. — Lessing tán a legnagyobb prozairó, minden esetre a prozairás legnagyobb mestereinek egyike; irálya mért oly kerekded, átlátszó, és meggyőző? mert a legszigorubbán ragaszkodik a logikai törvényekhez, mert művei akármelyik része a legkönnyebben törvényszerinti logikai következtetéseké átváltoztatható. Kísértjük meg ezen átváltoztatást a dialectikai műveken, s minden lépten nyomon *humis, törvényellenes következtetésekre* (paralogismusokra, sophismákra) akadunk.

Csak egy ily sophismára akarunk itt figyelmeztetni, mert a leggyakoribb. — Min alapszik a lét és nem-lét egységének következtetése? Ezen praemissákon:

A tiszta lét következetlen,

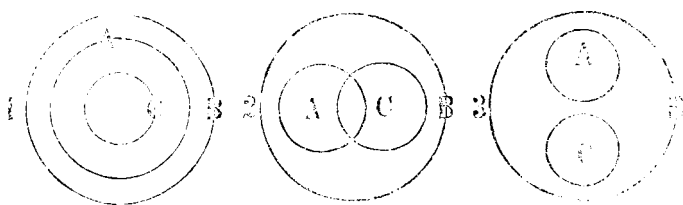
A nem-lét is következetlen:

Tehát a tiszta lét nem-lét, semmi.

(Vesd össze az intelligencia és akarat fentebb érintettük egységének következtetését).

Az *elemi* logikai oktatás is már figyelmeztet, hogy úgy nem szabad következtetni, e pontról így szólván: Ha két fogalom A és C valamely harmadik B-nek alá van rendelve, és mind a két alárendelés tényleges: akkor A és C egymás

közi viszony nincsen tisztán meghatározva, azaz ez esetben nem szabad következtetést húzni. Mert A és C köre, melyek mindkettőn B körén belül esnek, vagy *egészen*, vagy *részen*, vagy *épen sem* fekszenek egymásban, a mint e viszonyt a kör-rajz szembeünteti.

P. A gölya két lábu.

Az ember két lábu.

Tehát ?

Világos, hogy józan gondolkozás mellett ebből nem következik semmi. Hanem a lángeszű dialectica méltóságán alóli dolognak tartaná ily száraz, mindennapi embereknek való csekélységekre ügyelni; ő praxisa szerint minden této-vázás nélkül azt következtetné, hogy az ember gölya. Ily módon könnyű a lét titkait megfejteni, és X-ből Ú-t csinálni, mert betű mind a kettő. — Különben fel is használta kellően a dialectica e, haladását oly hathatóan elősegítő körülményt. Mennyire saját kárára is, azt a föltétlen bölcsészek mai nap-ság, ha máskülönben szemeknek hisznek, saját szemek-vel láthatják. — Ebben csak az sajnálandó, hogy a dialectica mesterfogásaival nem csak önmagát, — e még nem lenne nagy baj, inkább szerencse, — hanem az összes bölcsészetet rossz hirbe keverte.

A sophistica vádja nem illeti ugyan *egészen* a dialecticát, mint módszert, hanem illeti nagy részben. A hamis következtetéstől egy módszer sem óv meg: hanem a dialectica egyenesen *kényszeríti* és *elcsábítja* követőit a tilos utakon járásra, mintán természeténél fogva a józan mindennapi gondolkozás biztos országútján nem haladhat.

12. Mi célból gondolkozunk és eszmélkedünk, okosko-dunk és bölcselkedünk? A mikor nem az a célunk, hogy anyagi

hasznát biztosítsunk magunknak, akkor nyilván azért tesszük, hogy *gyarapodjunk az igazságban*. Hanem érdemes és méltó-e igazság után törekedni? A legnagyobb igazság is becsetlen, ha kettőt nem képes teljesíteni: ha t. i. vagy a feladott talány a szembe ötlő ellenmondás terhétől meg nem szabadít, vagy pedig tényleges élvezetben nem részesít. — El ne ámtson senkit amaz oly gyakran ismételt követelés: keressd az igazságot önmagáért; ez mindössze hangzatos, de üres és visszás szó, melynek értelmében senki sem jár el. Egyedül az teszi az igazságot méltóvá gondolhatásra és fölfedeztetésre, mert kellemetlen érzésnek szakasztja végét, furdaló kétkedés hegyét töri le, vagy pedig élvezetet nyújt. — Való ugyan, nem lehet az igazságot sem enni, sem inni: mi itt nem is értjük ezt az anyagi élvezetet, hanem értjük amaz önzéstelen, tisztán szellemi, kifejezhetlen gyönyör-érzelmet, melylyel csak épen az igazság töltheti el keblünket, értjük életünk azon fényárasztotta ünnepélyes pillanatait, melyekben úgy tesz, mintha hirtelen a menyország kapui kinyíltak volna előttünk, értjük végre ama szellemi fensőbbség, béke és összhangzás érzelmét, mely csak a valóban mivelt ember öröksége. Mert tegyük fel, van lény, mely mindezen érzelmek felől nem tud, mely általában élvezetre nem képes, úgy hogy *egész lénye és léte gondolkodásban áll*. — Találja és gondolja e lény a legnagyobb igazságok egész halmazát, de ne örüljön, ne melegegdiék és lelkesüljön rajtok soha, se más érző lényeket ne ragadjon el általuk: van-e az ily lény létének és tevékenységének több bece és föltétlen tartalma, mint valamely magában és észrevétlenül működő mesterséges *gépezetnek*? A rövidéletű hitvány pillangó léte, mely akár csak egy perczig a nap fényében kénye kedve szerint fürdött és a világ sorjának első betűjét sem fogta fel, mondom, az ily hitvány pillangó léte többre lenne becsülendő ama bölcselkedő lény életénél, ha mindjárt a világ minden titkát kitudná, s léte egy egész örökkévalóságon keresztül terjedne is. Ebből kitűnik: hagyjuk ki az érzelmet a gondolkozó lény természetéből, s a gondolkodás üres becsetlen külmeszerűséggé fajul el.

Az igazság e szerint csak eszköz, csak út, melyen valami nála becsesebbhez juthatunk; a dialectica mind a mel-

lett az öntudatra ébredésben, a gondolkozásban, az igazságban mint ilyenben, az élő lények, sőt az *összes lét végczélját* látja. Jóllehet e balnézet sok másra ad okot, mégis könnyen eltűrnők, csak beváltotta volna a dialectica ígéreteit, csak ajándékozott volna meg oly nagy és új *valódi* igazságokkal, minőkről mint meglevő tényekről beszélni szokott. Mert hisz valamint a világító napsugár mindig magával hozza a melegség jótéteményét, úgy jár mindig a valódi igazsággal is azon tiszta, nemes öröm, melyet csak is az igazság arany poharában nyujt.

Hanem fájdalom! a dialectica igazságai oly természetiek, hogy nem képesek minket a *valódi* igazság áldásában részesíteni. Az alapos valódi igazság oly kincs, melynek ha egyszer birtokába jutottunk, örökké és mulhatlanul a mienk; el nem lophatják tőlünk a tolvajok mint az aranyat, se el nem virul hirtelen mint a rózsza; akármikor keressük is föl, régi helyén és régi épségében találjuk. Hanem a föltétlen bölcsész alig ajándékozott meg igazságai valamely gyöngyével, nyomban kicsikarja kezeink közül, belemeríti a dialectikai folyam éles választóvízébe, s íme! a mi csak az imént fényes gyöngy volt, semmivé lett, porrá oszlott szemünk előtt... A dialectica mindenik tényleges fogalma ellenkezőjébe változik át. Annál fogva minden dialectikai igazság — úgy értesülünk — ellenkezőjét viselvén magán, *nem tökéletes*, egyoldalú, úgy szólván *igaztalan* igazság. Úgy tehát fel kell hagyni vele, és helyébe becsesebbet keresni. Hanem e becsesebbel is csak úgy járunk, úgy hogy az igazság tulajdonképi és biztos élvezetéhez soha sem jutunk.

De nem csak hogy a dialectica ily módon az igazság tényleges jótéteményében nem részesít, hanem még az ellenmondás terhétől sem szabadít meg. — A tényleges fogalom átcsap ellenkezőjébe; ez által ellenmondás támad; ellenmondásnál meg nem állapodhatunk, tehát tovább kell haladni. *Meddig?* vagy ne állapodjunk meg sehol sem? Az ugyan helyes, hogy ellenmondással be nem érhetjük; e pontban még Herbart is, máskülönben a dialectica legnagyobb ellene, meg-egyezik a dialecticusok nézetével. — Mert hisz minden bölcselkedés épen *kezdetét* veszi az ellenmondással. Ezt Plátó

is erősíti, így szólván: a *csudálkozás* a bölcseledés anyja. Mert csudálkozni leginkább azon a tényen vagy eseményen szoktunk, mely *ellenmondást* rejt magában. Bár így az ellenmondás a bölcselet *kezdeté*, még sem hitetheti el velünk senki sem, hogy a *vége* is az legyen, vagy hogy a bölcseledés feladata az *ellenmondások szaporításában* álljon. Sőt ellenkezőleg, azt várjuk és követeljük tőle, hogy küszöbölje ki az ellenmondásokat a világ összegéből, vagy ritkítsa a mennyire lehet. — E méltányos követeléssel átellenben mit teszen a dialectica? Szaporítja az ellenmondásokat, minden tőle kitelhető módon, s utoljára is ellenmondásnál állapodik meg. — Kategóriái eleitől végig a tét és ellentét mintája szerint következnek egymásra; s e sorban mindenik fogalom kénytelen ellentétet képezni; és ha természeténél fogva nem képez, a dialecticus addig csüri-csavarja, míg az ellentét kaptájára nem illik. (Vesd össze a dialectikai szükségképeniséget). És a föltétlen szellem eszméjében mint a rendszer *utolsó* fogalmában sem enyészett el az ellenmondás, sőt ellenkezőleg ezen eszme az ellenmondások legnagyobbika. Mert mint utolsó fogalom a rendszer *összes* ellentéteit foglalja magában, a dialectica természete szerint, melynél fogva minden későbbi fogalom az előtte feltűnt fogalmakat, tehát az ellentéteket is magában hordja. Ez által pedig az ellentétek a világból el nem enyésztek; mert a föltétlen eszme is csak úgy hordja magában, mint a dialectica akármelyik más foka az előtte feltűnt fokokat, mint p. az akarat a gondolkozást. Sokat akart már mindeinkünn életében, hanem azért gondolkozunk még folyvást, mit épen e jelen pillanatban is tetteleg bizonyítunk. — Hogy pedig a föltétlen eszme is csak úgy mint akármelyik más fogalom a dialectica örvényében kering, a tiszta lét fokára leereszkedéséből is kiviláglik.

Hol, a rendszer melyik pontjában szabadulunk meg tehát az ellenmondás súlyától, mikor utolsó fokán még leginkább ránk nehezedik? Hiába gördítettük tehát az ellenmondás sisyphusi követét fokról fokra föl a rendszer legmagasabb csúcsáig: miután — *Θηριπτόμενοι χερσίν τε ποσίν τε* — utoljára odáig vittük: *αὐτίς ἔπειτα πέδονδε κλίνδν το λᾶας ἀναιδής*. — Olyanok vagyunk e módszer követésében mint a bolygó zsidó;

házzal házra, helységről helységre, országról országra barangolunk, de mind hiába keressük az ellenmondás nyomasztó terhelétől való megszabadulás helyét; olyanok vagyunk mint Dante elátkozott lelkei, kiket örökös forgószelek végnélkül körbe hajt. — Érdemes és méltó-e józan gondolkozás mellett ilyen eredménytelen foglalkozás kinjárnak engedni át magát ?

A dialectikai módszer közelebbi megvizsgálása a következő tételeket eredményezte :

A dialectica alapfeltételét be nem bizonyította.

A dialectica alapgondolata be nem bizonyítható.

A tiszta lét érvénytelen, nem föltétlen gondolat.

A dialectica mindjárt kezdetben tapasztalásra szorúl.

Az ellentét a tapasztalásban veszi eredetét.

Az egység közönséges logikai azonosság.

A dialectica művelete pusztá tények elsorolásában áll.

A végtelenbe haladás kétséget kizáró meggyőződést nem alapíthat meg.

A dialectica határtalan önkény módszere.

A dialectica elmulasztotta a dolgok geneticiai fölfogásához való viszonyát tisztába hozni.

A dialectica a gondolkozás törvényei ellen vét.

A dialectica nem részesít az igazság jótételményeiben.

Ezen tételek biztos alapján kimondhatjuk : a dialectica nem tárgyias, hanem egyéni módszer, még pedig egyéni κατ' ἐξοχήν. Fogalmaiban az összes mindenséget birni vélvén, föladatait nem az élő valóság, nem a valóságos élet fogalmából meríti ; ennek következtében többnyire érdektelen, önképzelte talányokkal bajlódik. Legbensőbb élete és lényege fogalmak, nagyjából érvénytelen vagy épen érthetlen fogalmak forgatásában és elsorolásában áll ; az összes dialectica egy szerencsétlen ötlet szerencsétlen rendszeresítése. — A bölcselkedés czélja : a világ alaptervét kitüntetni, mintegy a valóságot a rendszeres gondolkozás hálójába bekeríteni. A dialectica számai annyira sem bírják a valóságot, mint a pók gyenge hálója a szikladarabok súlyát. A dialectica képzel

légvárnak, de nem a valóságnak alaprajza. Fogalmaival játszó, a valóságot még észre sem veszi, s így nem bölcsészeti rendszer, hanem legfeljebb bölcsészeti *regény* címére tarthat igényt. — Jeligéjét Sophocles ezen versében kereste: *Τ'ἀληθὲς αἰεὶ πλεῖστον ἰσχύει λόγον*. Mi mást, sokkal találóbbat ajánlhatunk neki, t. i. azon feliratot, mit Dante a pokol kapuján olvasott: *Lasciate ogni speranza, voi chi entrate!* magyarul: itt igazságot és meggyőződést ne keress!

Igaz, ez kemény szó kivált kiméletlenül kiejtve, hanem az igazság igazságnak marad, akár selyem szavak köntösében, akár egyszerű meztelenségében állítjuk oda. Nincsen is miért szavakban nagyon válogatni szemben a dialecticával, mert ő maga elleneivel legdurvábban bánt, még akkor is, mikor legjobb lett volna hallgatnia és tanulnia. — Különben nem akartuk avval azt is kifejezni, hogy a dialectikai rendszerben általában nincs nyoma az igazságnak; hanem itt azt kelle mondanunk, hogy nem a módszer *következtében*, hanem *daczára* a módszernek akadunk itt-ott a rendszer pusztaságában egy-egy váratlan oasis-, egy-egy meglepő igazságra. Hanem miután itt a módszerrel mint olyannal foglalkozunk, ennek kimutatása természetesen nem tartozhatik ránk. Különben is e rendszerben igazság és tévedés annyira átszővődnek, hogy e kettőnek szétválasztása valóban annyit tenne, mint Penelope munkáját megújítani.

A többiben említenünk sem kell, hogy bírálatunk tisztán csak a *Hegel-féle* dialecticát illeti. Elvben nem vagyunk a dialecticának ellene. — Ez már abból is kitetszik, hogy fentebb minden lehetséges dialecticát alapvonaloztunk. — Könnyű a Hegel-féle dialecticában is ama vonásokat felismerni, miután mind az, minél fogva *tárgyas* módszer akart lenni, hiu képzelődésnek mutatkozott. Ennekutána a Hegel-féle módszer sem egyéb, mint minden dialectica: a feltétlen lény új meg új, a tapintat rendezte meghatározások elsorolása. Hogy ezen meghatározások Hegelnél a lét, ellentét és egység schemája szerint következnek egymásra, az kölönczködés, mely ugyan az „*opposita juxta se posita magis elucescunt*”-féle indoknál fogva néha jót, de annál sokkal több rosztat szült.

Ezen oldalról tekintve a dolgot, valóban sajnálnunk kell hogy oly kitünő tehetség, mint Hegel volt, a bölcsészet ügyének vajmi kevés előnyére, de annál nagyobb hátrányára volt. Mert nagyon kívánatos, hogy időről-időre általános műveltségű, finom tapintatu dialectikusok lépjenek fel, s hogy ezek a bölcselkedés eredményeit bizonyos tetszős rendbe öntvén, ezen eredményeket nagyobb körökkel kedveltessék és ismer-tessék. — Ez ha valakinek, Hegelnek sikerült volna, ha a fel-tétlenség, az absolutismus szirenje el nem csábítja, és józan eszét el nem kábítja. Göthe azt követeli, hogy a tudományos művek létrejöttében ne csak a száraz gondolkozó ész, ha-nem az emberi szellem *összes* tehetségei működjenek közre. A bölcsészetre nézve e követelést leghamarabb a dialecti-cus teljesíthetné, mintán az aesthetikai érzet nála nem csak mellékesen jó számba, hanem sikeres működésének egy fő kelléke. — A helyett, hogy Hegel azon követelés ér-telmében működött volna, egész életén át fogalom-tömkelegesen építkezett, mely se tudományos, se művészeti tekintetben ki nem elégit.

Azonban Göthe követelésének daczára ki kell monda-nunk, hogy egyedül a *történelmi módszer*, mely kevésbbé mű-vészies, sőt sok tekintetben *módszertelenséggel* egyértelmű, hogy csupán csak az vezethet alapos belátásra, igazi meggyőző-désre, új gondolatbeli vívmányokra. A dialectica lényege: a bölcselkedés eredményeinek elsorolása. A dialecticus tehát művéhez nagyrészt azon viszonyban áll, mint valamely vi-lágkiállítás rendezője a kiállított tárgyakhoz. Dialectikai rend-szer részletes kutatások végbemenetele előtt még nem is gon-dolható: azaz, a történelmi módszer a dialectica *feltétele*. — A *részletes kutatások* a bölcselkedő ész eredeti és egyedül teljes értékű tettei; ezek az igazságok termőhelyei, ezek ke-rülnek verítékbe, és illenek leginkább az igazság komoly méltóságához. — A dialectica minden alakjában csak a va-sárnap, mely a fáradalmas hétköznapiakat, játék, mely a mun-kát, élvezet, mely a szerzés nélkülözéseit követi.

Ebből kiviláglik, hogy egyedül a *történelmi módszer érvényes és kötelező*; a józan őszinte dialectica *érvényes, de nem kötelező*;

a Hegel-féle dialectica *se nem érvényes, se nem kötelező*. -- Ha e jelen soroknak sikerült e három, nevezetesen a harmadik állítás helyességét meggyőződéleg kitüntetni, célunkat elértnek mondhatjuk.

AZ OZMAN URALKODÓ-HÁZ EGY ÁGA MAGYARORSZÁGBAN.

RÁTH KÁROLY LEV. TAGTÓL.

(Felolvastatott az 1864-dik évi június hó 13-án tartott osztály-ülésben.)

A mit jelenleg felolvasandok, az a magyar történet-írókat úgy hiszem meg fogja lepni; nehogy tehát egy perczig is kételkedjenek állításaim valóságáról, előre bocsátom, hogy értekezésemet eredeti okmányokból s azokban foglalt egykori tanu-vallomásokból merítettem¹⁾.

* * *

Zsigmond király uralkodásának vég-évei egyikében, hihetőleg 1436-ban, a mikor april havában²⁾ maga is megfordult az alföldön, Hunyadi János a későbbi ország-kormányzó, az Ozman török uralkodó-házból származott méltóságos Murat béget³⁾ Ágnes nevű neje, Orchan és Dávid Csalopia

¹⁾ A Dunántul egyik legbecsesb oklevél-bányájában Vasmegyében Répcze-Lakon, kisleludi Kisfaludy László és Pál közbirtokos urak családi ősi levéltárukban.

²⁾ Temesváron volt april 10-én (Diplom. Reg. Hungar. ívrét, a gróf Festetics család keszthelyi könyvtárában) és Szegeden april 20-án. (Hevenesi KI. gyűjt. XVII. 403. l. a pesti egyetem könyvtárában.)

³⁾ Murat Cecus Imperator Turcorum, mint az okmány mondja, nem kell csodálkoznunk azon, hogy már e korban is az uralkodó házból valókat méltóságos és Imperator névvel illetik, hisz tudjuk, hogy a nagyvezért ma fenséges czímmel szólítják.

faival, úgy leánykájával Törökországból hazánkba kísérte, kik először is Buda mellett Szent-Erzsébetfalván telepítették le, azután Pestre hozattak, s itt az úgynevezett Paradicsomban, majd Csabai Domonkos polgár házában szállásoltattak el. Ezen ház azonban a fejedelmi családnak szűk lévén, Zsigmondhoz folyamodtak, hogy adna nekik téresebb szállást. A király utasította Gergelyt Pest városa bíráját, hogy a jövevény méltóságokat az általok választandó házba szállásolja el. A Széna-téren¹⁾ levő Pesti Ilona (Kis Györgyné) és Erzsébet valamint ennek férje Szabó Antal kertes nagy közházát²⁾ szemelték ki, de az utóbb nevezett Szabó Antal a török nrakat nem akarta befogadni, azonban midőn látná, hogy őt az ablakon kivetni akarják, megfutott, mire javai felprédáltattak, s a lakók is elűzettek.

A házba való behelyezkedés után nem sokára, Mura két fiával eltávozott, de hova, megmondani képesek nem vagyunk. Csak Orchánról lesz alább még emlékezet. Távozásukat onnét gyanítom, hogy Zsigmond király a törökök által megszállott Pestiék házat mindennemű királyi és egyéb rendes és rendkívüli adózás alól felmentvén, s nemesi udvarházzá emelvén, Ágnesnek és leányának éltök fogytáig odaadományozta, de számokra ki nem sajátította.

A keresztény névvel bíró Ágnes vajjon keresztény volt-e? vagy itt tért át? megmondani nem tudjuk; az azonban bizonyos, hogy leánya megkereszteltetvén, Katalin nevet vett fel, s hogy a házat fejedelmi módon építették meg és szereztek fel annyira, hogy később tizszernél is magasabb áron kérték tőlök.

¹⁾ Hunyady Mátyás királyunk idejében búza-piacznak nevezték.

²⁾ Melyet ezek, úgy atyjok és Szabó Antal, Pest városa előjárói Kalmár László bíró, Kassai István, Csabai Tamás, Kölből György és Örmény Egyed esküdtek előtt Bencsik Jánostól 1432-dik évben február 24-kén 100 magyar jó mértékű tiszta arany forintért vettek, s mely házat egy részről a (Dunán túl a hévizek szomszédságában fekvő) boldogságos Erzsébetről nevezett ispotály által birt házak (in vicinitatibus domorum hospitalis beate Elizabeth ultra fluuium Danobij circa Calidas aquas Inferiores ex opposito iacentis ab una etc). más részről Kerékgyártó János háza szomszédol.

Albert király Zsigmondnak levelét megerősítvén, a ház birtokában meghagyta őket.

I. Ulászló király idejében még békésen birták a házat, de már Hunyadi János ország-kormányzó alatt Pesti Imre deák özvegye — Szent-Erzsébet-falván lakó Tinneyi Bertalanné — felkérte Péterfi László pesti polgár jóakaróját, hogy menjen el vele a török császár leányához. Péterfi beleegyezett. Elmentek tehát, s Tinneyiné a bitorló Katalinhoz, kit a pesti nép, mivel a török császári házból származott, Császár Katalinnak hítt, így szólott: „miért szállottál örökségembe? nekem minden vagyonom azon házban van, s te minden javaimat elprédáltad tőlem, azonkívül lakóimat is elűzted.“ Azonban a császár leányával ez alkalommal semmire sem ment, ugyanazért Péterfit megkérte, hogy legyen szíves másnap vele Hunyadi János országhoz tartó útjára Budára átmenni, hogy ennek bajait elpanaszolhassa. Azonban Hunyadi sem segített rajta, sőt megerősítette a két király kiváltság levelét, és a házat az 1452-dik évben tulajdoni joggal Katalinnak adományozta, de a minek Kis György Pest városa előtt 1453-ban, azonban 1 év és 1 nap eltelte után ellenmondott, Hunyadi és V. László királyt tiltván a ház eladományozásától, Katalint pedig a birtokba-vétel és elidegenítéstől.

Ágnes császárné mikor halt meg? kutatóim nem mondják; akkor már nem élt, midőn leánya Katalin férjhez ment Hunyadi Jánosnak egy hős udvarnokához (familiaris) Salgói Török Pálhoz, ki urát minden török elleni hadjárataiban hiven követte, ott hazájáért vérént ontá, számos nehéz és halálos sebet kapott, a miért V. László király az 1456-dik év május hó 4-dikén Budán kelt adomány-levelében elismervén, hogy érdemeiért nagyobb jutalomra is méltó, a fenn említett házat — megerősítvén a reá szóló szabadalomleveleket, — neki és nejének adományozza, vagy hogy az okmány szavaival éljek domum lapideam que alias Illustrissimis dominabus Agnes matris condam Illustris Daud Chalopya Imperatoris Thurcorum et Katharina vocatis, consortis prefati Pauli Thewrek Sororis uidelicet carnalis eiusdem Daud Imperatoris damus donauimus et contulimus sat.

Salgói Török Pál csakhamar elhalván, Katalin nem ké-

sett özvegyi állását felcserélni, másodszor is férjhez menvén Liptói és Gesztelyi Nagy Jánoshoz, Hunyadi egyik fegyvertársához, ki őt nem csak a török, de minden hadjárataiban híven s egész odaadással szolgálta.

Török Pál egyik adományos elhalván, új alkalom kínálkozott a perlekedésre, minek ez egyszer az lett a vége, hogy 1459-dik évi augusztus hó 8-kán a budai káptalanban özvegy Pesti Imréné és leánya Kis Györgyné házuk felét nemzetes Katalin asszonynak, néhai Cecus Murat török császár leányának, Liptói Nagy János nejének 50 tiszta és valódi értékű magyar arany forintért felvallották, a szavatosságot is magukra vállalván, mely özvegyért azután 49 évig békés birtoklást biztosítottak maguknak. Egy ízben el is akarták cserélni Gergelynek, a pesti hajósok bírájának, ki 1000 arany felüladást és saját házát ígérte, de midőn hihetőleg figyelmeztetés folytán — a bíró László plébánossal a birtokleveleket átnézte, ez utóbbi így szólott Gergelyhez: „ne merészed ezen házat megvenni, mivel nem bírál benne megmaradni, mert én tudom, hogy míg azok, a kikre a ház örökségkép néz (azaz a Pesti utódok) élnek, addig — folytatá Katalinhoz fordulva — te Katalin asszony csak halálodig bírhatod, azután kivetnek belőle, azért jobb lesz, ha békével maradsz, mivel ezen házat szüleid nem pénzen szerezték, hanem hatalmasul elvonták;” — így békét hagytak a cserének.

A házas-társaknak gyermekök nem lévén, vitélő Nagy János arra törekedett, hogy valamint Török Pál, úgy ő is nejével együtt megerősíttessék a ház birtokában. 1486-ban tehát a többek között követvén Hunyadi Mátyás királyt a Fridrik német császár elleni hadjáratba; morvaországi Igló városában felkérte a házat a maga és neje részére is. Mátyás király tehát tekintetbe vévén Nagy Jánosnak hű szolgálatait, melyeket Hunyadi János és az ő hadjárataiban is több ízben tanúsított, a kérdéses házat neki és nejének szeptember hó 17-kén, mint az eredeti királyi okmányban olvastam, domine Katherine filie condam Ceci Imperatoris Turcorum — mint az V. László király által Török Páléknak örök joggal adományoztatott — oda ajándékozta.

Két évvel később 1488-ban Katalin a császár-leány

súlyosan megbetegedvén, férje igen siratta őt. Végrendeletet tenni óhajtott. Bizonyosságul meghivattak tehát Albert¹⁾ a Pestvárosi²⁾ parochialis egyház káplánja, Váczi Gál bíró, Farkas János és Tamás deák esküdtek, kik előtt nemzetes Katalin asszony, az Ozman házbóli török császár fivérének, néhai méltóságos Murat bégnek leánya, vagyis mint okmányunk mondja..... Generosa domina Katherina Illustris condam Morath beeg Imperatoris Thurcorum de domo Othmanorum fratris filia.... november hó 19-kén ép elmével a következőleg végrendelkezett: Pesti házat s más javait is az Osman török császári házból származott méltóságos fejedelem Orchan bégnek³⁾ Murat bég fiának és saját férjének nemes Gesztelyi Jánosnak — Illustri principi domino Orchan Beeg filio prefati condam Morath Beeg de domo prescripta Othmanorum Imperatoris Turcorum et Nobili Johanni de Gezhel viro et marito suo — hagyta úgy, hogy az egyik halála esetében az egész ház az életben maradottra szálljon. Végrendeleti végrehajtókul a fennemlített bizonyságokat kinevezte, s megkérte őket, hogy hitelezői kifizetéséről és temetéséről gondoskodjanak.

Ezután nyolczadnapra, november hó 26-dikán, hihető Katalin sirbatétele után, Nagyrévi András a pesti⁴⁾ parochialis egyház plébánosa *a mondott egyház szokása szerint törvényesen megidéztette a végrendeleti bizonyságokat*, kiktől a végintézkedést átvévén, Asszonyfalvai Lázár, Darán Tamás és Verebélyi Simon presbyterek és a nevezett parochialis egyház káplánjai előtt Nagyrévi András plébános hitelesen kiadta a végrendeletet; — miután Nagy János a házat birtokába vette; — de vajjon Orchán bégnek haszonrészt adott-e? vagy nem, bizonynyal nem tudjuk, valószínű azonban, hogy a bég nem tudván örökösödéséről, vagy ha értesítettet is, Nagy Jánost a ház teljes birtoklásában meghagyta, mit onnét következtethetni, hogy ő is előregedvén, s nehéz betegségba esvén, 1496-dik évi october 7-kén három polgártársát⁵⁾ elhi-

¹⁾ Hevesi presbiter.

²⁾ Szűz Máriának dedicált.

³⁾ Bég magyarul urat jelent.

⁴⁾ Boldogságos szűz Máriáról neveztetett.

⁵⁾ Váczi Gált, Tamás deákot és Csiszár (politor) Simont.

vatta, végrendeletet íratott, s abban a házat Orchán ur török császárnak örökösíté azon föltétellel, hogy 100 arany forintra rugó hagyományait fizesse ki, melyből testvérjének Cselei Nagy Jánosnak — Cselei Detrik fiának — testált 50 aranyat, 5 kolostornak, úgymint a pesti Szent Péter, budai Szent János, ó-budai Szent Ferencz, Ó-Buda feletti Fehér-egyház¹⁾ és a Nyul-szigeti Klára-szűzeknek három három aranyat, összesen 15-öt, a Pesten alapított boldogságos Szűz egyházának építésére hagyott 5 aranyat, ezenkívül nem felejtkezett meg környezetéről²⁾ sem.

A végrendelkezés után csakhamar meghalt, mit onnét gyaníthatni, hogy Orchán bég haláláról, ki a végrendelkezés előtt mult ki, semmit sem tudott, mely esetben valószínű, hogy mást íratott s azt tán egészen testvére javára fogalmaztatta volna; szóval, 1498-dik év elején Kis Györgyné és leánya Ilona (Huszár Péterné), Bodméri Mihály pesti lakost a város törvényszéke előtt ügyvédjöknek vallván, ugyanott Cselei Nagy Jánost beperelték. Ez Kömlödi Ambrus pesti polgárral védelmeztette magát.

A felperesnők Pest városa jegyzőkönyvére hivatkoztak, s 12 tanut állítottak³⁾; ezek ellenében Cselei Nagy János csak 6 eredeti okmányt mutatott fel, úgymint Pest városának 1432-dik-, V. László királynak 1456-dik-, a budai káptalan-
nak 1459-dik-, Hunyadi Mátyás királynak 1486-dik-, Nagy-
révi András pesti plébánosnak 1488-dik-, és végre lipcsei és
gesztelyi Nagy Jánosnak 1496-dik évben kelt leveleit, melyeknek alapján Pest városa 1499-dik évben kis pecsét alatt

¹⁾ Ad ecclesiam dive Marie, que vocitatur Alba ecclesia.

²⁾ Hagyott lelki atyjának 2, inasának 2, nő-cselédinek 20 aranyat, misékre pedig hatot.

³⁾ Úgymint Gubacsi Domonkos, Kövágó Benedek, Szerémi István, Csabai Domonkos özvegye Margit-, Csaplár György özvegye Apollónia-, Horvát Benedek hajós özvegye Katalin-, Kevinczel János özvegye, született Péterfi Erzsébet-, Miskei Miklós özvegye Margit-, Somogyi Bálint özvegye Orsolya-, Szabó Jakab özvegye Margit-, Szerémi Illés özvegye Margit-, és Váczi Gál biróné Borbála asszonyokat; e névjegyzékből is kitűnik, hogy Pest városának lakosai magyarok voltak.

ítéletet hozván, a nevezett háznak felét Cselei Nagy Jánosnak ítéli úgy, hogy bátyjának végrendeleti pontjait teljesíteni köteles.

A felperesnők ezen ítélettel nem elégedvén meg, a pert a tárnokszékre felebbezték, hol az következőleg módosított: „Miután Pest városa csak a ház egyik feléről hozott ítéletet, pedig a felperesnők az egész házért (mely Zsigmond és Albert királyok által Csalapia Dávid török császár anyjának és Dávid nővérének Katalinnak, V. László király által pedig néhai Török Pál és általa a nevezett Katalinnak, mint nejének adományoztatott) perelnek, mivel Ágnes és Török Pál elhalván, a nevezett háznak felét Katalin megvette, és miután Kis György 1453-ban e ház érdemében ellenmondását csak egy év és egy nap letelte után jelentette be, mi által érvénytelen lett, és mivel Katalin sok évig háborgatás nélkül bírta a házat, miután pedig a királyi városok szokása szerint az örökség birtoklása egy év és egy nap után elévül, és ezen alapon sokáig is bírták a házat, de mivel, Orchán bég török császár (Orchan beg Cesar nuncupatus) néhai Nagy János sógora végrendekezése előtt halt meg, és azt a nevezett János nem tudta, tehát a pörös ház az előbb említett alperes Cselei Nagy Jánosnak — néhai Gesztelyi Nagy János testvérének, Cselei Detrik fiának — oda ítéltetik, köteles ellenben a végrendelet pontjait teljesíteni.“ A perköltségekről szó sem tétetett.

Igy jutott a Pesti család kezéről a ház a Nagy család birtokába, egyedül az ellenmondásnak későn történt bejelentése, tehát forma-hiány megsértése miatt.

Cselei Nagy János nem soká tartá meg a házat, mert 1503-dik évi április hó 19-kén Beke Jakab bíró és esküdtársai*) előtt vitélző Bodó Mihály és Péter testvéreknek 432 arany forintért előörkíté, a szavatosságot is magára vállalván.

Ezzel adataink megszűnnek a török császári házhoz való magyar sógorokról emlékezni.

*) Megyeri Bálint, Pál deák, Hasi Pál, Mizser Mihály, Szakács Miklós, Boldogfalvai István, Szücs Imre és Konrád, Petrits Bálint, Csiszár Tamás, Tolvaj Ambrus, és Zsemmlés Dénes.

És most menjünk vissza Murat Cecus, Dávid Csalopia és Orchán úgynevezett császárokhoz. A császár-elnevezés minden uralkodó-házból származott török herczegnek megadatik s megadatott annál is inkább, mivel jól tudjuk, hogy már nagyvezírköket is fenséges czímmel illetik. Meg kell azonban jegyez-nem, hogy történet-könyvekben ily nevű trónkövetelő szul-tán-fiakra nem találtam. I. Mohammed szultánnak, ki 1403—1421-ig uralkodott, igen sok testvére volt, valamint II. Muratnak is (1421—1451), de ezek közt ily nevűekre nem akadtam. Hammer Geschichte des Osmanischen Rei-tches I. 311. lapján azt mondja, hogy II. Muratnak két idősb estvére atyja életében elhalt, két ifjabb pedig a pestis ál do-zatja lett, tán ezek egyike a mi Murat Cecus-unk!

Hogy törökjeinknek az Ozman uralkodó házzal való nemzék-rendi összeköttetését eszközölni lehessen, a létezésüket tanusító eredeti okmányok hű másolatait is elő fogom ter-jeszteni, s azoknak a török történet-írókkal való közlését Konstantinápolyba utazó tudósainknak becses figyelmébe ajánlom.

A nemzék-rendek.

I.

O t m a n t ö r ö k c s á s z á r i h á z b ó l :

— török szultán, fivére Murat Cecus neje Ágnes
1436. 1436.

Orchán bég Csalopia Dávid Katalin 1436 és 1488 közt.

1436. meg- 1436. 1-ő férje :

halt 1496 Salgói Török Pál 1456.

előtt. 2-ik férje : Csellei Detrik

Liptói és Gesztelyi

Nagy János, ennek fivére

Csellei Nagy János

1459. 1496.

1496. 1503.

II.

Pesti polgári család:

Pesti Imre deák, neje Ilona,

1432. 1432. 1459. ennek 2-ik férje

Tinnyei Bertalan

Szent-Erzsébetfalván.

Ilona

Erzsébet

1432. 1459, 1432. 1436.

Kis Györgyné Szabó Antalné

1432—1498. 1432. 1436.

Ilona

Huszár Péterné

1498. 1499.

AZ ERDŐK BEFOLYÁSÁRÓL.

É R T E K E Z É S

HUNFALVY JÁNOS LEV. TAGTÓL.

(Olvastatott az 1864. október 10-kén tartott ülésben.)

T. akadémiánk f. évi okt. 3-kai szakgyűlésén t. *Érkövy Adolf* tagtársunk „*az erdőkről a sík földön mint esőtényezőről*“ értekezett, azt igyekezvén bebizonyítani, hogy az erdők nem gyakorolnak jelentős befolyást az eső képződésére, nem tekinthetők éghajlati tényezőknek, s különösen a síkságon legkisebb hatásuk sincs; s ebből következtetvé, hogy az Alföldünket gyakran sújtó bajon a némelyektől javasolt erdősítés által nem segíthetünk, s gyökeres orvoslását egyedül a csatornázásban és földöntöztetésben kereshetjük.

A csatornázás és földöntöztetés alkalmazhatásáról, hasznos és szükséges voltáról magam is meg vagyok győződve; mindazáltal ugyanazon okból, mely *Érkövy Adolf* urat említett értekezése felolvasására indította, hogy t. i. *az egyoldalúságtól óvakodjunk*, kénytelen vagyok némely ellenészrevételt tenni.

Az érvek, melyekkel *Érkövy* úr azon állítását támogatta, hogy az erdők általában csekély, a síkságon levők pedig épen semmi befolyást se gyakorolnak az éghajlati viszonyokra s különösen az eső képződésére, részint *általános nézetek*, részint különböző országokban s egyes vidékeken tett *tapasztalatok*. Egyik általános nézete az, hogy az égalji viszonyokat egyáltalában nem módosíthatjuk, mert Palesztinában és Egyiptomban a szőlő most is terem, mint 4 ezer év előtt. Németország klímája sem változott évezredek óta. Ezen nézetét, úgy látszik, *Erdődy Adolfnak* az „Erdőszeti Lapok“ III. évfolyama 1. füzetében megjelent cikkéből kölcsönözte,

mert ott az állítatik, hogy Arago szerint Egyiptomban és Palesztinában a pálmafa és szőlő ma is még ugyanazon helyiségeket foglalja el, mint 2000 és több év előtt; hogy Spanyolországban a legnemesebb citromfaj (*Citrus medica*) most is csak némely helyeken marad meg télen át minden takaró nélkül, mint Columella idejében; hogy déli Európában a vetési és aratási időszak most is ugyanaz, mint Virgil korában. — Mindezek vajmi keveset bizonyítanak. Igaz, nem vagyunk képesek számokkal kimutatni, vajjon Egyiptom, Palesztina stb. ősrégi műveltségű országok évi, évszaki és havi átlagos hőmérséke és esőmennyisége 2—3 ezer év óta növekedett-e vagy csökkent; mert a régi időből semmi határozott adattal sem bírunk, miután hőmérséki és esőmérési észleleteket legfeljebb száz év óta tesznek itt-ott. Ámde más tanúságaink vannak, melyekből elég biztosan következtethetünk. Mózes (V. könyve 8. fejj.) ekkép írja le Palesztinát: „A te urad Is-tened béviszen téged jó földre, vizek patakinak, forrásoknak és vizek mélységeinek földére, melyek a völgyeken és hegyeken fakadnak ki. Búza, árpa, szőlőtő, fige, pomagránát termő földre; faolaj- és méztermő földre; oly földre, melyen a kenyeret minden fogyatkozás nélkül eheted, és a hol semmi nélkül nem szűkölködöl“ stb. Más írók, Tacitus, Justinus, Ammianus Marcellinus, Josephus stb. is emlegetik Palesztina buja termékenységet. Bizonyos továbbá, hogy Dávid király idejében Palesztina népessége valami 5 millió lélekre rúgott, tehát valami 10,000 lélek lakott egy □ mértföldön, s utóbb Josephus szerint csak Galilaeában 204 város volt, melyek közül a legkisebbikben is legalább 15,000 ember lakott. Most Jeruzsálemnek is alig van annyi lakosa, és az egész ország népességét fél millióra is alig tehetni. A sz. írásban emlegetett kutak és patakok eltűntek. *Korte* egész Palesztinában csak 10 forrást talált, melyek csermelyei 80—100 lépésnyire csergedeznek. Szichem és Jeruzsálem között valami 18 órai egészen terméketlen kopár kősvatag van.

A Libanon hegyen hajdan annyi czédrusfa termett, hogy Tyrus árboczfákra és rakládákra használhatta, Jeruzsálem pedig házait építette velők, miszerint azt mondhatták róla: „te czédrusokon fészkelsz.“ Most *King* mindössze már csak 321

cezédrusfát talált a híres hegyen. Hajdan Palesztinában mindenfelé voltak gyümölcsös- és szőlőskertek, pálmaligetek stb., most csak Hebron és Jeruzsálem környékén vannak még egyes szőlőskertek, a pálmák pedig már majdnem egészen eltűntek. *Robinson* Jerichónál csak egyetlen egy pálmát talált, *Eugeddinél* egyetlen egyet sem.

Sokat szenvedett ugyan Palesztina a rómaiaktól, a középkorban, s a törökök zsarnok uralkodása alatt. De mostani terméketlenségét, kopár sivatagi jellemét a politikai viszonyok egyedül nem okozhatták. S az, hogy a szőlő még most is ott terem, korántsem bizonyítja, hogy a klíma évezredek óta nem változott. 1848 előtt Szepesben, a Poprád 2000 láb magas zord völgyében dohányt termesztettek, de azért senkisé is állíthatja, hogy azon völgynek éghajlata egyenlő pl. Verpelét éghajlatával, s a dohánytermesztésre ép oly kedvező, mint az. Mert tudjuk, hogy a földművelési növények tenyésztési területe rendszeren nem egy bizonyosan meghatározható hőmérséki fokhoz, s nem is matematikai szabatsággal megállapítható esőmennyiséghez van kötve. Legfeljebb a maximumot és minimumot határozhatjuk meg. — Hogy déli Európában Virgil óta a vetési és aratási idő nem változott, az merőben hiába való beszéd; természetes, hogy az évszakok határideje nem változott, de különben egyazon helyen a vetési s még inkább az aratási idő, pl. hazánkban, némely évben 4—5 héttel is korábban áll be, mint más években.

Reissek tudor „Einst und Jetzt der Vegetation Oesterreichs“ című értekezésében ekkép nyilatkozik: „Az egyes országok növényzet-takarójában rejlenek a nemzeti vagyonság gyökerei, melyeket az ember aláás és felszaggat, úgy hogy saját életfája is lassanként elhervad és elkorhad okvetlenül, ha idejekorán ápolásáról és megkíméléséről nem gondoskodik. Az erdőpusztítás következtén rommá lett már sok ország, melyek sohasem fognak többé omladékaikból fölemelkedni; mert az erdő nem csak magában való teremtes, mely saját területére zárkozik, hanem *éghajlati tényező* is. Európa nagy és hatalmas, gazdag, némely tartományában kimeríthetlen kútforrásai vannak; ámde ne titkoljuk el magunk előtt, már is nem csekély mértékben más földrészek rovására él,

s ha majdan eljövend az idő, mikor ezeknek nem lesz többé mit adniok a mi földrészünk sokféle szükségletei kielégítésére, akkor oly tények, melyek jelenleg a legtöbb ember előtt fátyollal vannak még elfedve, fognak egész meztelenségükben és komolyságukban napvilágra jöni, úgy hogy az emberiség barátja csak aggódva gondolhat azon időre... Íme látjuk, hogy az ősmiveltségű országok, Görögország, Egyiptom, Phoenicia, Assyria és Babylonia növényzet-takarója annyira megváltozott, hogy mostani állapotja az eredeti növényzet árnyékának is alig mondható."

Milyenek ezen országok most, azt *Dorner József* „Rajzok a növények életéből“ című értekezésében külföldi utazók tudósításai alapján igen jól előadja*). Azért ezeket itt nem hozom fel. Csak egy-két adatot említek meg. Hajdan Egyiptomban különböző gabna termett igen bőven, egy évben kétszer háromszor is arattak; ott diszlett továbbá a *Lotos Nelumbium speciosum*, a *Papyrus*, persa babérfa stb.; most leginkább a roszul tápláló sovány durrát (*Sorghum vulgare*) termesztik, a Lotos és persa babérfa egészen eltűnt, s a *Papyrus* már csak egyes silány példányokban fordul elő. Plinius azt állítja, hogy a *Papyrus* gyöke oly vastag mint az ember karja, s a növény 15 lábnyi magasságot ér; most 10 láb magas példány is a legnagyobb ritkaságok közé tartozik. Babyloniában Herodot tanúsága szerint a buja gabnatermések bő évben háromszázszoros szemet adtak; most azon, egykor oly termékeny tartomány, Ritter szerint, „egészen kietlen és zordon, minden helység és szállás nélküli kiszáradt pusztaság.“ Görögországot *Fraas* intő például mutatta fel a nemzetgazdának, annyira megváltozott és elkopárodott. *Russegger* pedig helyesen jegyzi meg, hogy a népesség és földmivelés roppant csökkenését, melyet az említett országokban tapasztalunk, alig lehet csupán csak politikai eseményekből és közigazgatási tévedésekből következtetnünk.

A mit *klimának* nevezünk, az nagyon sokféle közreműködő tényezők eredménye. A száraz és vízzel fedett területek eloszlása és kölcsönös viszonya, a földirati fekvés, a tenger tá-

*) Lásd: *Új Magyar Múzeum* 1853-diki évfolyam 365. s k. l.

vol- vagy közelléte, az állandó és változó légáramlások, a tenger szintje feletti magasság, oly *egyetemes* tényezők, melyek hatását annyira-mennyire már ismerjük, úgy hogy bizonyos országnak éghajlatát egyelőre már elméletileg is meghatározhatjuk. Ezeknél fogva tudjuk, hogy általában és elméletileg vevén a dolgot, a forróövi, valamint a tengerrel érintkező országokban több eső esik, mint a mérsékelt övi és tengertől távol levőkben. Mindazáltal a tapasztalás mutatja, hogy Kumnában, jóllehet a Karajbi tenger mellett terül el s a forró öv közepén van, évenként csak 8 hüvelyk eső esik, míg a szomszéd Guyanában az évi esőmennyiség 200 hüvelykre is rüg. Ugyancsak déli Amérikában a Csendestenger partján elterülő Atakama sivatagra éveken át egy csepp eső sem esik, s Peru és Bolivia is a legszárazabb, majdnem esőtlen országok közé tartoznak. Norvégiában Bergen városában 78, Stockholmban pedig csak 19 hüvelyk az évi esőmennyiség.

Továbbá az is szabály, hogy az eső mennyisége az illető területek tenger feletti magasságához képest növekedik. Erre néhány példát hozok fel: az átlagos évi esőmennyiség Lissabon lapályán 26, s a magas fekvésű Coimbrában 127; Genfben 31, s a Sz. Bernát hegyen 74; Velenczében 32, s Tolmezóban (a Tagliamento völgyén) 90 hüvelyk.

Ezen szabály ellenére vannak oly magas fekvésű területek, hol kevés az eső. Így Felső-Kalifornia fensikján sokkal kevesebbet esik, mint a tengertől messzibbre levő és sokkal alantabban fekvő Missziszippi völgyén. Bombayban 80, a magasabb fekvésű Dekanban pedig 26 hüvelyk az évi eső. Sőt a spanyol fensík közepén fekvő Madrid környékén az évi esőmennyiség csak 10 hüvelyk, a mennyi Cayenneben néha 10 óra alatt szokott esni.

Mi okozza tehát az egyetemes tényezőkből következtett szabályok alóli kivételeket? Bizonyosan nem más, mint az egyes országok és területek *saját viszonyai, helybeli körülményei, vagyis a klíma különös helybeli tényezői*. Ennélfogva ezek nagy jelentőségűek, sőt az egyes országok és területek éghajlatának saját jellemét, egyediségét csakis azok határozzák meg, a mennyiben az egyetemes tényezők hatását módosítani képesek. Ide tartoznak: a földterületek általános emelkedett-

ségén kívül a különös domborzati viszonyok, a hegységek magassága, fekvése, tagosulata és belső (földtani) szerkezete, az uralkodó szélirány, továbbá a *hydrographiai* és *növényzeti viszonyok*. Az ember csakis a hydrographiai és növényzeti viszonyokat képes idő folytán megváltoztatni, s a mennyiben ezek a klíma tényezői, annyiban magára a klímára is gyakorolhat némi befolyást. De éppen ezt tagadják némelyek, hogy a növényzet bármi hatással volna az éghajlatra, mert azt mondják, a növényzet függ a klímától és nem megfordítva. Ez igaz, mindazáltal az éghajlat és növényzet közt kölcsönös hatáson és visszahatáson alapuló viszony van, s bizonyos mértékig a növényzet is módosítja az éghajlatot. Kétségtelen, hogy a műipar alapja a mezői gazdaság, de ez sehol sem fejlődött még teljes virágzásra műipar nélkül.

Itt most csak az a kérdés, van-e az erdőknek némi befolyásuk az éghajlati viszonyokra, s különösen az eső képződésére? Hazai tudósaink közül e kérdésre legelőször *Dorner* felelt meg alaposan, fentebb idézett értekezésében. Ő *Humboldt* és más külföldi tudósok értelmében ekkép nyilatkozik: „Az erdők klímái tekintetben *háromszorosan* hatnak: t. i. árnyékuk hűssége, kigőzölgés és sugárzás által. Mig a lombos fák a földet a napsugarak ellen védik s azt nedvesen tartják, számtalan nyilással ollátott levelcik szüntelen vizgőzt lehellnek ki, még pedig annál nagyobb mértékben, minél élénkebben foly egy részt a növényi folyamat, s minél szárazabb más részt a levegő. Ennélfogva a párolgás csekélyebb éjjel mint nappal, esős időben pedig egészen megszűnik.“ E kigőzölgési folyam sokféleképp hat a levegőre, névszerint a levegő nyirkosságát neveli, nappal és nyáron tetemes mennyiségű meleget köt meg s tehát hűsséget terjeszt; éjjel meg télen pedig csekély vagy semmi kigőzölgésük és sugárzásuk lévén a fáknak, a hideget mérséklék az erdők.

Mérei Károly 1862-ben az *Erdőszeti Lapok* I. évfolyama 1. füzetében még részletesebben fejtegette az erdők jelentőségét és éghajlati befolyását, számos példát hozván fel a külföldi tudósok tapasztalataiból. Maga *Érkövy Adolf* úr „Az 1863. évi aszályosság a magyar Alföldön“ című igen becses

röpiratának VII. szakaszában leginkább Dorner és Mérei nyomán bizonyította be, hogy az erdők

1. szabályozólag hatnak a légmérsékletre, akadályozván a szélsőségeket úgy a melegben mint a hidegben ;

2. a légáramlások és szelek erejét megtörik, minélfogva a növényzetnek ótalmul is szolgálnak ;

3. légköri csapadék-anyagot szolgáltatnak , s a légköri vízgőzt sűrítik (más szóval : az eső képződését előmozdítják)

4. jelentékeny szerepet visznek az álló és folyóvizek oeconomiájában ;

5. különösebben az esők arányos szétosztásában is szerepelnek.

Ezek szerint maga Érkövy úr is meg volt győződve arról, hogy az erdőknek befolyásuk van az éghajlatra. De a folyó évben az Erdőszeti Lapok III. évfolyama I. füzetében *Erdődi Adolf* adta elő nézeteit az erdőnek a klímára való befolyásáról, s ekkép nyilatkozott :

„Körülbelül tíz év óta nevezetesen lapirodalmunk majdnem minden ágaiban divattá vált, az erdőknek a klímára való bizonyos befolyásait többnyire a legkiáltóbb túlzásokkal föltétlen igazságokul hirdetni. A láz, mely eleinte csak szórványosan jelentkezett, *jelenleg már majdnem országos bajjá nőtte ki magát.* Egyes, az események sorából kiragadt esetlegek minden kritika nélkül dönthetlen bizonyítéku vétetnek, és jaj annak, a ki e rémeszmék ellen föl merne csak úgy könnyedén lépni, mert okvetlenül rossz hazafinak bélyegeztetnék. Szerencsés az, a kitől csak annyit kérdeznek: „van-e reá szükség, hogy az erdőültetési kedvet lohaszszuk, s a faültetés iránt úgyis országszerte megrögzött ellenszenvet éleszszük egymásnak ellenmondó vagy legalább kételkedésre provocáló állításokkal? Igen is van, hogyha ez ellenszenvet oszlató módor által oly extrém eszmék akarnak a nép vérébe oltatni, melyek a talaj szabad használatát — ott is a hol nem kellene — lebilincselni, a józan gazdaszat természetszerű kifejlését megszorítani, a kormány gyámkodását a közgazdaszat rovására a szükségesnél sokkal nagyobb mérvben felhívni, s az erdőtörvények alkotásával majdan elfoglalt honatyákat is tévútra vezetni képesek.

Azután *Pfeil*, *Nördlinger* és *Mayr* német erdőszők észleletei nyomán fejtegeti az erdők befolyását a légmérsékre, a légköri csapadékokra, és a szelek meg szélvészek megtörésére. Megengedi, hogy az erdők nyáron a légmérsék szélsőségeit egyengetik, de a tél hidegét nem mérséklük (ebben nincs igaza), s a hegységek erdőségeiben összetoluló hőtömegek a tavaszi meleg korábbi beállását hátráltatják. *Nördlinger* szerint éjjel is leszállítják a lég hőmérsékét, mivel nagyobb kisugárzó fölületöknél fogva könnyebben és gyorsabban hűlenek ki mint a mező (ez megint nem áll). Megengedi továbbá, hogy az erdők a levegő víztartalmát szaporítják, s a kipárolgásukkal járó melegkötés következtében annak hőmérsékét csökkentik, s így a légköri csapadékok képződését minden esetre előmozdítják. De tagadja, hogy erdők az eső fő tényezői (mit azonban senki sem állít), s azt mondja, hogy az erdőknek az esőzést szaporítva módosító hatásuk csak ott lehet némileg jelentékeny, *a hol azok a felhőkhöz közel állnak, lapályon ellenben az esőzés szaporítására legkisebb befolyásuk sincs.* — Megengedi végre, hogy az erdők a talaj beárnyékolása folytán, annak mohtakarója, továbbá a lomb és televény segítségével a nedvességet legtovább tartják vissza; hogy az erdős vidékek forrásokban gazdagok, és az ömölve eső vizet úgy szólván csak cseppenként engedik tova folyni, míg letarolt hegységekről az eső romboló és ragadó patakok alakjában zúgva rohan a síkság felé. De *a lapályon másképp áll a dolog, mert ott az erdők a talaj elposványosodását is vonhatják maguk után.* — Ezekből tehát azt következteti, hogy lényeges befolyást a klimai viszonyokra csak oly erdőkről lehet bizonyítani, melyek hegységeink *föltétlen* erdőtalaján állanak, melyek tehát anélkül is az országok természetes változatlan erdőállományát képezik. *Föltétlen erdőtalajnak* pedig azt tartja, „melynek csak erdősítve lehet hasznát venni“ (a hol tehát gabnát nem lehet többé termesztetni, vagyis hazánkban a 3000 lábnál magasabb fekvésű területeket), s „a 20 fokonál meredekebb hegyoldalokat.“ Egyik későbbi cikkében *föltétlen erdőtalajnak* nevezi: magasabb hegyekben a meredek sziklás lejtőket sekély termőréteggel, a kitett fensíkokat, kögörgeteggel ellepett hegykúpokat; közép hegységekben a

mész- és bazaltközetek meredek lejtőit, sekélyréteggű aszályos kitett fensíkokat; lapályban a futóhomokot; tehát egy szóval azon területeket, melyeken rendszeren semmisen nő.

Miután nálunk a szántóföldek egyremásra 3000 lábnyi magasságra nyúlnak és nyúlhatnak fel, s miután hegységeink legnagyobb részében a lejtők nem meredekebbek mint 20 fok, az Erdődi úr szerint értelmezett feltétlen erdőtalaj kiterjedése aránylag nagyon csekély, s kötv e hiszem, hogy hazánk területének csak 5—6 százalékát is tenné: ennél fogva erdőségeink legislegnagyobb részét ki kellene pusztítaniuk. Erdély belső medenczéjében egyetlen pagony sem maradhatna, s a határszéli hegylánczatok oldalait is tetemes magasságig le kellene tarolni. Horvát- és Szlavonországban alig maradhatna meg néhány liget az ivaneczi és Szlyeme hegységeken. S bizonyára oda fogunk jutni, ha Erdődi úr nézetei érvényre kapnak.

Úgy látszik, hogy Érkövy úrra azon nézetek igen nagy benyomást tettek. Azért állította minapi értekezésében, hogy egy ország klímája sem változott meg érezhetőleg, s hogy az erdőnek az eső képződésére általában véve csekély, a síkságon pedig éppen semmi befolyása sincs. Ez utóbbi állítása támogatására, ha emlékezetem nem csal, egyetlen egy oly bizonyítékot sem hozott fel, melyet fentebb idézett röpiratában s Erdődi úr értekezésében föl nem találunk. Az általa bizonyítékokul idézett észleletek és tapasztalatok különböző országokra vonatkoznak, s itt csakugyan áll azon észrevétel, mely mindjárt felolvasása után tétetett, hogy Európának tengeri klímával bíró nyugati országait szélsőséges szárazföldi klímájú hazánkkal bajos összehasonlítani. Mert az éghajlat különös helybeli tényezői annak egyetemes tényezőit csak bizonyos mértékig módosíthatják; azért e különös tényezők hatásának nyomozásánál mindig a fenforgó egyetemes tényezőkre is tekintettel kell lennünk.

Érkövy úr már idézett röpiratának VIII. fejezetében is némileg megfelelkezik azon érvekről, melyeket könyve előbbi fejezetében maga sorolt elő. Előfordúlnak ugyan abban is oly állítások, melyek a VII. fejezet bizonyítékain alapúlnak, pl. „az erdők különösebben az esők arányos szétosztásában sze-

repelnek“, „gőzsűrítői szerepöknél fogva a gyakoribb esőzést eszközlik, holott elpusztítatván az erdők, a fátlan vidék gőzsűrítő nélkül marad, a vízgőzök tehát nagy mennyiségben összegyűlnek, s ha ekkor rögtöni kihülés áll be, mit egy égháború, hideg szél s más helyi viszonyok is előidézhetnek, az eső szakadni fog alá nagy mennyiségben, — s azontúl ismét hosszantartó szárazság álland be.“ Ezeket Mérei úr értekezéséből kölcsönözte, s helytelenül iktatta be a VIII. fejezetbe, melyet némileg az előbbi fejezet megeczáfolására írt, *Moreau de Jonnes* francia tudós okoskodására támaszkodva. Ez 1825-ben írt egy munkát, melyben összevissza sok mindenféle példát hordott fel. Ezekre Mérei helyesen jegyzi meg, hogy vagy semmit sem bizonyítanak, vagy csak a tengeri klíma befolyását mutatják.

Érkövy úr pl. azt állítja: Páris környékén, La-Rochelle és a Rhone völgyében azt tapasztalták, hogy az erdőségek elpusztítása óta az évi esőmennyiség inkább nőtt mintsem csökkent, s hogy a porosz és bajor erdős síkságokon nincs több eső mint az erdőtlen Champagneban. Erre Mérei úr szavaival ezt felelhetjük: „Lehetséges, hogy egy országban, mely rövid idő alatt erdőinek legnagyobb részétől megfosztatott, az első években az eső még oly mennyiségben esik, mint azelőtt; de az eső arányos szétosztásában nagy különbség lesz; mert míg előbb gyakran esett, most húzamosb száraz idők állnak be, azután pedig áradatban ömlik az eső, magával ragadván az emeltebb helyekről a jó földet, elárasztja a mezőket és réteket.“ — S ez az, a mit Franciaországban, különösen a Rhone völgyében tapasztaltak, hol az erdőpusztulások óta az árvizek sokkal nagyobbak. A párisi akadémia a tartós szárazságok és gyakori áradások okát szintén az erdők kiirtásában lelte. A bouvillei főnök 1853. márt. 17-én kelt hivatalos tudósításában az alsó havasok kerületéről így szól: „Ha gyorsan erélyes intézkedések nem történnek, akkor szinte előre ki lehet számítani azon időt, mikor a francia havasok sivataggá lesznek.“ — A két havasi kerületnek 1790-ben 400,000 lakosa volt, most 280,000 lakosa van. — *Ribbe* császári biztos állítása szerint felső Provence a XV. századtól a XVIII. század végéig művelhető földjeinek felét elvesztette. 1842-től 1852-ig a művelhető föld az alsó havasokban 99,000 hektárról 74,000

hektárra, a népesség pedig 1846—1851-ig 5000, 1851—1856-ig 2400 lélekkel csökkent. De nem csak a hegységekben, hanem a tengerpartokon is oda hagyja erdőktől megfosztott hazáját a lakosság. A beaumonti kerületben Cherbourg mellett 1826-ban 12,399 lakos volt, 1856-ban pedig 9688. Épen e szomorú tapasztalatok bírták rá a francia kormányt, hogy az 1860. júl. 18-kán kelt törvényt hozza az erdősítésről; s hogy azon törvény nem afféle írott malaszt, mint némely más országban lenni szokott, *Vicaire* emlékiratából látjuk, mely szerint 1861-ben 4639, 1862-ben pedig 11,416 hektare erdősített meg, s azonkívül a két évben 359 faiskolát létesített a közigazgatás. Mellesleg megemlítem, hogy az erdősítési költség hektareonként 180 frankban volt előlegesen megállapítva, valósággal pedig 108 frankot tett.

Ha Érkövy úr ezeket tudja, hogyan állíthatja, hogy Franciaországban az erdőknek a klímára való befolyását nem igen tapasztalták. Továbbá, ha meg nem feledkezik arról, mit fentebb maga állított, hogy a tengerrel határos országokban általán véve több az eső, mint a tengerhez messze való országokban, hogyan vetette volna egybe a porosz és bajor síkságot a Champagne-al?

Igaz, Érkövy úr még az Erdödi úr czikkének benyomása alatt irt értekezésében is hajlandó a hegyeket borító erdőknek némi klimai befolyást tulajdonítani, csak a sík földön levőktől tagadja meg végkép. S mivel támogatja ezen véleményét? Először Moreau de Jonnes némely állításaival, azután a következő tapasztalattal, hogy 1863-ban Tolna megyében is volt szárazság, daczára saját és a szomszéd Somogy erdőségeinek, s hogy 1862-ben Szerémben is járt szárazság. A szerémi példával már *Hideghéthy Antal* úr nevében kardoskodtak a magyar orvosok és természetvizsgálók 1863-diki gyűlésén, s más bizonyítékot Erdödi úr sem tudott felhozni. No már ezen példa épen semmit sem bizonyít, mert Szerém megyében, melynek kiterjedése 377,304 kat. hold, az erdő ugyan 63,202 kat. holdat, tehát a területnek 17 százalékát teszi, de a Hideghéthy úr által kijelölt terület a Duna, Vuka és Száva között majdnem egészen fátlan síkság, mely hajdan igen mocsáros volt, de melynek mocsárai most már ki vannak

szárítva. Ha tehát azon példa valamit bizonyítna, csak azt bizonyíthatná, először, hogy a mocsáros lapályok a mocsárok lecsapolása következtén esőtleniségben szoktak szenvedni, s másodsor, hogy a szomszéd szerémmegyei *hegységeken* levő erdőknek nincs befolyásuk az eső képződésére.

Ugyanez áll Tolna megyének is azon részéről, hol tavál szárazság volt. Mindkét példa továbbá azt bizonyítja, hogy ha valamely fátlan terület csak egy oldalról van erdőségekkel környezve, akkor az ellenkező oldalról netalán uralkodó szél-irány azon területet megfoszthatja az erdők jótékony befolyásától.

Végre Érkövy úr még a folyó évben Nagybritanniában uralkodó aszályra is hivatkozott. Ebben sem találhatunk bizonyítékot. Először még nem tudjuk hitelesen, mennyi valóság vagy túlzás van a birlapi tudósításokban — (mert az idei aratásról a „Times“ azt mondja, hogy az egész országban jó közepszerű, és csak a takarmányban van némi hiány, a legújabb hivatalos kereskedelmi kimutatásból pedig kitetszik, hogy Nagybritanniába a folyó év első felében *kevesebb* búzát és búzalisztet vittek be mint tavál); — másodsor Nagybritanniában az erdőségek a területnek csak *öt* százalékát teszik; tehát ebből csak azt látjuk, *hogy tengerölelte országokat is láto-gathat meg rendkívüli aszály, ha az erdőket szertelenül kipusztítják.*

Erdődi úr sokszor említett cikkében azt mondja: „Az erdőknek az esőzést szaporítva módosító hatásuk csak is ott mert némileg jelentékeny, *a hol azok a felhőkhez közel állnak.*“ Érkövy úr ismét híven tolmácsolja őt, állítván, hogy az erdő olyformán hat mint a villámhárító, tehát a hegyek tetején kell lennie, hogy a magasan járó fellegekre hathasson, azokat magához vonhassa; de valamint a föld alá mélyen rejtett villámhárító mitsem használna, úgy a síkságon levő erdő sem éri el a felhőket. — Ez valóban különös okoskodás!

Hát vajjon a sík földön levő fák nem árnyékolják-e meg a földet, s nem akadályozzák-e a napsugarak behatását? nem párologtatnak-e ki leveleik annyi vízgőzt, mint a hegyeken? S mindezeknél fogva nem fogják-e a sík földön levő erdők is a légmérsékle-

tet szabályozni, azaz, nyáron a forróságot, télen és éjszaka meg a hideget enyhíteni, részint az által, hogy magok nem veszik be és nem eresztik ki oly gyorsan a meleget mint a gyeptér-ségek, mezők vagy éppen kopár területek, részint meg az által, hogy az általuk fedett talajt sem engedik oly gyorsan átmelegülni s ismét kihűlni? Nem fogják-e hűs erdei levegőjüket a határos fátlan területek melegebb légrétegeivel kicserélni? Nem fogják-e az Alföld levegőjének nyirkosságát is nevelni, s azt, ha netalán már úgyis tetemes nedvességgel van megterhelve, annak kieresztésére bírni? Nem fogják-e a szelet is megtörni? Avagy az alföldi szél mindig a föld felett 80—100 lábnyi magasságban jár, és sohasem bolygatja a vetéseket, a kazlakat és háztetőket? S maga a villám vajjon fölkeresi-e mindig a budai várpalota tetejébe illesztett hárítót, s nem csap-e be olykor a Dunába, sőt az Alföld egyik-másik tölgyébe is? Valóban, a ki tagadja, hogy a sík földön való erdőnek égalji befolyása van, ha magával következetes akar maradni, a hegyeken levő erdők befolyását is kénytelen tagadni. Mindenesetre azok sokkal logikaibb észjárást követnek, kik a magas hegységeket fedő erdőtől is megtagadják a befolyást az eső képződésére, s annak okát, hogy magasabb hegyeken gyakrabban esik, egyedül a hegységek hidegebb levegőjének tulajdonítják. Ámde a hegységek erdőinek kettős befolyásuk van; vagyis inkább magok a hegységek mint olyanok fekvésök, tagosulatuk, tömegességök, sőt közeik minősége szerint is bizonyos befolyást gyakorolnak mind a légmérsékre mind az esőre nézve, s ismét külön befolyásuk van az erdőknek is. Már pedig ezek befolyása mindenütt csak egy és ugyanaz lehet, legyenek bár hegységeken vagy síkságokon.

Egy helyütt maga Erdődi is azt mondja, hogy klimai befolyása minden erdőnek van, mely *föltétlen erdei talajt fed*, már pedig ehhez a futóhomokot is számítja, mely síkságon, az Alföldön, nem pedig a fellegekkel enyelgő Lomniczi-csúcson van! Röpiratában Érkövy úr Alsó-Egyiptomot is említi, mint a hol az erdő hatással van az esőre. Kajrő környékén t. i. azelőtt nagyon ritkán esett az eső, 3—4 év alatt alig egyszer. Ali pasa azonban 20—30 millió fát ültetett, s azóta

30—40 esős nap van évenként. Vajjon Ali pasa azon fái közel állanak-e a felhőkhöz, 3000 lábnál magasabb hegyeket borítanak-e? Kötve hiszem, mert Kajro sokkal mélyebben fekszik mint az Alföld, s környékén legfeljebb háromszáz lányi magas dombozatok vannak. — Felső-Egyiptomban századunk elejéig nem sokszor, de olykor-olykor mégis csak esett az eső. Azonban a magaslatokat fedő datolyapálmákat kivágták, s azóta majdnem sohasem esik, s a rétek és szántóföldek tökéletesen kiszáradtak. Még Felső-Egyiptomban sincs 1200 lábnál magasabb hegy. Tehát Egyiptomban a csekély magaslatokon és lapályon levő fák egyaránt hatnak.

S hazánkban is tapasztalhatjuk a pagonyok, szegélyek, facsoportok, gyümölcsösök, sőt az egyes fák hatását az Alföldön. Rakja valaki szénatakarmányát egy facsoport mellé; bizonyos lehet benne, hogy az meg fog penészesedni. Gyakran történik, hogy valamely alföldi helységben s legközelebbi környékén egy kis eső esik, mely azonban a határ távolabbi mezőire nem terjed ki. Tehát az Alföldön a helységekben találató s azokat környező facsoportok is szerepelnek mint esőtényezők.

De ha az Alföld esőmennyisége az erdősítés következtén hüvelyk számra nem növekednék is, annyit mindenesetre el fogunk érni, hogy a levegő érezhetőleg nyirkosabb, s ennélfogva a harminat is gyakoribb és bővebb lesz. S ha az alföldön való faültetéssel csak ennyit érünk is el, már ez által is enyhülni fog az aszály, s oly általános terméketlenséget, oly rémítő kopárságot, mint tavál volt, nem fog többé okozni. Erről mindenki meg lehet győződve, a ki forró nyáron a források és csermelyek zöldellő pázsitszegélyeit látta.

S innám komolyan kérdezem Erkövy úrtól, s még inkább Erdödi úrtól: *van-e reá szükség, hogy az erdőültetési kedvet lohaszszuk: s az „erdőlázt, mely állítólag már országos bajjá nőtte ki magát,”* lecsillapítsuk? Erdödi úr azt feleli, hogy igenis van reá szükség, s okait azon emlékiratban, melyet gróf Eltz Károly általa készíttetett, s a horvát s szlavonországi helytartótanácsnak ennek az erdőkre vonatkozó egyik rendelete következtén benyújtott, részletesen fejtegeti*). Főbb

*) Lásd: Erdészeti Lapok III. évfolyam 161 s. k. 1.

okai ezek: a létező erdők keveset jövedelmeznek, holdanként csak 2 ft — 1 ft 70 krt, néhol épen semmi jövedelmet sem hajtanak; a meglevő erdők fölöslegességöknél fogva nagy mértékben akadályozzák a népjólét felvirágzását, s azért hazánk tetemes részének erdőtenítését nem „pusztításnak,“ hanem ellenkezőleg „culturának“ kellene nevezni.

A mi az elsőt illeti, igaz, hogy a kincstári és sok helyütt a magánosok erdői is kevés tiszta jövedelmet hajtanak. De miután a fa ára országszerte elég nagy (mert a tüzelőfa öle Pesten 12—15, Pozsonyban 17, Sopronyban 9—10, Pécsen 9—11, Nagy-Szebenben 11—12, Zágrábban 7—8 ft.): tehát a csekély jövedelemnek okait részint a birtokosok fonák eljárásában, részint a közlekedési eszközök hiányában, részint végre a rendezetlen birtok-viszonyokban kell keresnünk.

Nem tagadom, hogy hazánk egyes vidékein még sok erdő van, mint Biharban, Erdély némely vidékein s Horvát és Tótország egyes részeiben is, sőt hogy az összes magyar tartományokban még valami 200 mfdre kiterjedő őserdő is van, melyet még értékesíteni nem lehet, s legfeljebb a pásztorok pusztítanak kényök kedvök szerint. De egészben véve vannak-e igazán felesleges erdőink? A katastrális fölvételek szerint a magyar tartományokban összesen 14.856,195 hold erdő van. Tegyük, hogy az mind valóságos erdő, a mi egyébiránt nem áll, mivel sok erdei legelő, terjedelmes ritkások s egészen kopár területek is az erdőhöz vannak számítva, s tegyük, hogy valamint a kincstári erdőkben, úgy a magánosokéiban is az évi fatermés holdanként 0.₅₆ öl; akkor a magyar korona területén, az évi fatermés 8.119,469 öltre rúgna, tegyük kerek számmal 9 millióra. Már pedig a hivatalos tabellák kimutatása szerint évenként 12.453,000 bécsi ölfá vágatik, s az én felszámításom szerint az évi fafogyasztás legalább 15 millió ölfára rúg. Eddigelé a nálunk termelt és fogyasztott kőszén meg tőzeg körülbelül 1 milló ölfát pótol, tehát évenként körülbelül 5 millió ölfával vagyis legalább $\frac{1}{3}$ -dal több fogyasztatik, mintsem terem.

„Diesérendő szokás, mondja a magyar erdőszeti egyet központi igazgatósága folyó évi májusban a magyar kir. Helytartótanácsnak benyújtott véleményében, mely a meglevő

erdők fentartását s az Alföldön a faültetést hathatósan ajánlja, — dicsérendő szokás, hogy a magyar gazda az őt meglátogató barátjainak és rokonainak marháit, földjeit és réteit mutogatja. Kevély, hogy vetései díszlenek, és nemes örömmel emlegeti, hogy mily gazdag aratást nyert a földből. Az erdőre azonban már nem terjed ily mutogatás és szemle; hisz az erdő csak mellékes valami, egy sokszor nem is jövedelmező birtokrész, miből még a fizetendő országos adók is alig kerülnek ki, s mely legfeljebb a marha legeltetésére és hizlalására szolgál. A nép közt a fa használatára nézve communisticus elvek uralkodnak, s innét magyarázhatók azon számtalan erdei károsítások, mik az egész országban naponként tapasztalhatók. Innen van, hogy az erdőt birtokosa csak mostoha gyermeknek tekinti, s hogy csak az ország némely jövedelmesebb vidékein tört magának utat az okszerűbb erdőgazdászattal és látható az erdők czélszerűbb fentartása.“

Vajjon helyesen cselekszünk-e, midőn — mit ugyan Érkövy úr nem tesz, de Erdődi úr épen az Erdészeti lapok hasábjain csakugyan teszi — az erdőkimélés meg faültetés ellen felszólalunk, ha országszerte látjuk, mint gyérülnek és pusztulnak az erdők a hegyeken, dombokon és lapályon; mint vetekednek egymással azoknak irtásában a nagy és kis birtokosok, az egyesek és községek, herczeg Eszterházy birtokainak haszonbérloi, a Tisza- és Szamos mellékeinek birtokosai s az erdélyi oláhok? ha tudjuk, hogy a birtokrendezések első következménye sok helyütt az, hogy az illető birtokosok az erdőt végkép kiirtják; hogy a városi és falusi emberek, ha már az erdőt nem károsíthatják, legalább az út mellett ültetett fákat vagy a kerti gyümölcsösöket rongálják oly virtuozitással, hogy se szolgabíró, se városi kapitány, se csend- és rendőr, se kertész meg nem gátolhatja? — Kell-e arról aggodnunk, hogy a magyar és horvát kir. Helytartóságok üdvös intézkedéseinek és rendeleteinek valami roppant foganatuk lesz; hogy maholnap mindenki az erdő jelentőségét az éghajlatra, egészségügyre, sőt a nemzetek szellemi mivelődésére is be fogja látni; hogy maholnap az erdőt az összes nemzet szent tulajdonának fogják vallani; hogy az országutak élőfákkal lesznek szegélyezve; Debreczen, Szeged, Kecskemét

sülevényes legelőin lombos erdők fognak díszleni? Kell-e azt bizonyítgatnunk, hogy az erdőnek csak a „feltétlen erdőtalanon“, azaz csak ott van helye, hol rendesen már semmi sem terem, s a hol tölgyes és bükkes semmi esetre nem fog díszleni, miután nálunk a tölgy és bükk tenyészésének felső határa körülbelül a búza- és zabföldek felső határával esik össze? Avvagy vigasztalódjunk-e Erdődi e következő okoskodásával: Föltéve, hogy egyes balesetek csakugyan az erdőirtás egyenes következményei, hogy Francia- vagy Olaszországban imitt-amott nem termesztethetnek annyi olajbogyót, mint az erdők kiirtása előtt, . . . ez az illetők re sajnós is, káros is lehet; nemzetgazdaszatunk azonban az ily kárt csakhamar kiheverné, . . . a birtokosok majd oly növényeket fognak termesztetni, melyek a megváltozott éghajlatnak megfelelnek? Nem elég egyoldalú, észszerőtlen már is egész gazdálkodásunk, midőn úgyszólván csak gabnát termesztünk, miből, ha terméketlen esztendő van, nincs mit, ha pedig bő termés van, nincs kinek eladnunk?

Én az erdőt nemzeti tőkének, nemzetünknek úgy szólván utolsó tőkéjének tartom, melyet nem szabad megtámadnunk, eltékozolnunk, melynek megtartásában és nevelésében kormánynak, egyeseknek, községeknek s az egész nemzetnek, törvényhozásnak, közigazgatásnak és népnevelésnek közre kell működniök!

T A R T A L O M.

Első Füz et.

	<i>Lap.</i>
Török-magyar viszonyok. IV. — R á t h K á r o l y lev. tagtól	1.
A nagy-szombati egyetem kanonistáinak jogirodalmi tevé- kenysége. — P a u l e r T i v a d a r r. tagtól . . .	27.
Az idéző pecsétről. Székfoglaló értekezés. — H o r n y i k J á n o s lev. tagtól	41.
Beély Fidé l emlékezete. — H o r v á t h C z i r i l l r. tagtól	53.
A keleti nevelészet. — N a g y M á r t o n lev. tagtól. . .	64.
Baco inductiója. Székfoglaló értekezés. — G r e g u s s Á g o s t r. tagtól	129.
Baco védelme Böhmertől. — G r e g u s s Á g o s t r. tagtól	149.
Szécsi Mária utolsó életévei (1670—1680). — H a j n i k I m r e pozsonyi jogakadémiai segédtanártól . . .	154.

Második Füz et.

A létezők eszmeiségéről. — P ú r g s t a l l e r J ó z s e f r. tagtól	181.
Beythe István életrajza. Székfoglaló értekezés. — F a b ó A n d r á s lev. tagtól	210.
A haladás elvéről. — G r e g u s s Á g o s t r. tagtól . . .	269.
A törvények tiszteletéről. Székfoglaló értekezés. — K a l l ó s L a j o s lev. tagtól	295.

	<i>Lap.</i>
Hegel felekezetének legújabb meghasonlásáról. — Purg- staller József r. tagtól	342.
A dialectikai módszer. — Emericz Gyézától . .	357.
Az oszman uralkodó-ház egy ága Magyarországon. — Ráth Károly lev. tagtól	407.
Az erdők befolyásáról. — Hunfalvy János levelező tagtól	416.

TARTALOM.

A LÉTEZŐK ESZMEISÉGÉRŐL. — Purgstaller József r. tagtól.

BEYTHE ISTVÁN ÉLETRAJZA. Székfoglaló értekezés. — Fabó András lev. tagtól.

A HALADÁS ELVÉRŐL. — Greguss Ágost r. taglót.

A TÖRVÉNYEK TISZTELETÉRŐL. Székfoglaló értekezés. — Kallós Lajos lev. tagtól.

HEGEL FELEKEZETÉNEK LEGUJABB MEGHASONLÁSÁRÓL. — Purgstaller József r. tagtól.

A DIALECTICAI MÓDSZER. — Emericz Gézától.

AZ OZMAN URALKODÓHÁZ EGY ÁGA MAGYARORSZÁGBAN. — Ráth Károly lev. tagtól.

AZ ERDŐK BEFOLYÁSÁRÓL. — Hunfalvy János lev. tagtól.

